В. Д. Яремчук

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

УНІВЕРСАЛЬНИЙ ДОВІДНИК

Львів
Видавництво «БОНА»
2015

УДК 340.12(09)(03)
ББК 67.3(0)Я2
Я 72

Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 7 від 27 лютого 2013 року)

Рецензенти:
доктор юридичних наук, професор **Т. З. Гарасимів**
(Львівський державний університет внутрішніх справ),

доктор юридичних наук, професор **В. С. Макарчук**
(Національний університет «Львівська політехніка»)

Я 72 Яремчук В. Д. Історія держави і права зарубіжних країн: універсальний довідник / В. Д. Яремчук. – Львів : Видавництво «БОНА», 2015. – 400 с.

ISBN 978-966-2626-37-7

У виданні розкрито зміст 2000 юридичних термінів і понять, довідок про нормативно-правові акти, події, явища з історії держави і права зарубіжних країн – дисципліни, яку вивчають в Україні практично в усіх вищих навчальних закладах юридичного спрямування.

Для студентів (курсантів), науково-педагогічних працівників, усіх, хто цікавиться історією держави і права зарубіжних країн, юриспруденцією.

The contents of 2000 legal terms and concepts, references about normative-legal acts, events, phenomena on the history of the state and the rights of foreign countries - the discipline studied in Ukraine practically in all higher educational institutions of legal direction are disclosed in the publication.

For students (cadets), scientific and pedagogical workers, all who are interested in the history of the state and the rights of foreign countries, jurisprudence.

УДК 340.12(09)(03)
ББК 67.3(0)Я2

ISBN 978-966-2626-37-7

ПЕРЕДМОВА

Пропонована праця – перше в Україні видання, спрямоване на вдосконалення вивчення курсу «Історія держави і права зарубіжних країн», яке зорієнтоване на те, щоб дати зацікавленій особі науково достовірну інформацію щодо змісту, значення, походження юридичних понять, термінів і категорій, що формувались упродовж тисячоліть історії держави та права, а також нормативно-правових документів, подій, явищ, засвоєння яких має велике значення для успішного вивчення й оволодіння навчальною дисципліною.

Історія держави і права зарубіжних країн належить до юридичних дисциплін, які закладають підвалини правової освіти. Цю дисципліну вивчають практично в усіх вищих навчальних закладах країн світу.

Предметом вивчення історії держави і права зарубіжних країн є загальні та специфічні процеси і закономірності виникнення, розвитку, занепаду або загибелі різних історичних типів держав та політико-правових систем, а також різновиди політико-державницьких і правових форм, їх змінюваність у часі та просторі, зовнішні впливи, роль особистості в історії тощо. Розгляд цих багатогранних процесів пропонуємо здійснювати крізь призму того, що отримало місце при формуванні цілої низки навчальних юридичних дисциплін, насамперед таких, які об'єднані у так звані *теоретико-історичні (синтезуючі)* (теорія держави і права, історія держави і права України, історія вчень про державу і право, а також суміжні з ними дисципліни – філософія права, соціологія права, етнологія права, юридична герменевтика та ін.), *галузеві (базові)* (конституційне право, цивільне право, кримінальне право, адміністративне право, цивільно-процесуальне право, кримінально-процесуальне право та ін., які вивчають і пояснюють нормативний зміст галузей права), *міжгалузеві* (повітряне право, аграрне право, транспортне право, митне право та ін., що тісно пов'язані з галузевими, виникли на стику кількох галузей права, проте мають самостійний предмет вивчення), *прикладні* (кримінологія, криміналістика, судова медицина, судова психіатрія, судова бухгалтерія, правова статистика, оперативно-розшукова діяльність та ін.), *організаційні* (вивчають організацію та діяльність державних органів, тобто державне будівництво, органів місцевого самоврядування – організацію місцевого самоврядування, судових і правоохоронних органів – прокурорський нагляд, організація правосуддя, правоохоронні органи тощо), *зарубіжні порівняльного характеру* (конституційне право зарубіжних країн, порівняльне правознавство – правові системи світу та ін.), *міжнародні* (публічне міжнародне право, приватне міжнародне право, консульське і дипломатичне право, європейське право та ін.).

Для висвітлення правових складових державно-політичних питань ми використовували положення і висновки таких гуманітарних наук як історія, політологія, соціологія, філософія та низки ін. навчальних дисциплін, котрі вивчаються у вищих навчальних закладах України. Широко використана вітчизняна і зарубіжна довідкова література, відповідні наукові, навчальні праці, перелік яких наведено у списку літератури.

Орієнтуючись на кращі наукові та навчально-методичні видання, юридичні термінологічні словники, ми прагнули не лише втілити власний досвід, а й врахувати теоретичні здобутки сучасної юридичної науки задля формування у тих, хто здобуває юридичні знання, систематизованих наукових уявлень про історію держави і права зарубіжних країн, поняття держави, зародження, формування та розвитку права, його гуманістичних засад.

У довіднику подано тлумачення 2000 понять, імен, подій і явищ, що характеризують суттєві складові навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн» та враховують специфіку вітчизняної інтерпретації юридичної науки поряд із наявними підручниками, навчальними посібниками, курсами лекцій, хрестоматіями.

Матеріал подано в алфавітному порядку. До визначень і понять, запозичених з іноземних мов, даються етимологічні пояснення.

Пропоноване видання, безумовно, не охоплює всіх термінів і понять, подій і явищ в історії держави і права зарубіжних країн; автор і не ставив перед собою такої мети. Відібрано, на нашу думку, те, що яскраво відображає закономірності виникнення та розвитку найважливіших державно-правових інститутів, особливості прояву цих процесів у різних народів у різний час.

АЛФАВІТ

Аа	Бб	Вв	Гг	Ґґ	Дд	Ее	Єє	Жж	Зз	Ии
Іі	Її	Йй	Кк	Лл	Мм	Нн	Оо	Пп	Рр	Сс
Тт	Уу	Фф	Хх	Цц	Чч	Шш	Щщ	Юю	Яя	Ьь

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

австр. – австрійський
адм. – адміністративний
англ. – англійський
араб. – арабський
афр. – африканський
білорус. – білоруський
бл. – близько
брит. – британський
букв. – буквально
бурж. – буржуазний
бюрократ. – бюрократичний
верх. – верховний
відп. – відповідно
військ. – військовий
внутр. – внутрішній
геогр. – географічний
гол. – головний
голл. – голландський
госп. – господарський
грец. – грецький
давньогерм. – давньогерманський
давньоєвр. – давньоєврейський
давньоінд. – давньоіндійський
давньонім. – давньонімецький
давньоперс. – давньоперський
давньосканд. – давньоскандинавський
давньояпон. – давньояпонський
демократ. – демократичний
держ. – державний
дипломат. – дипломатичний
дол. – долар
еколог. – екологічний
економ. – економічний
етнограф. – етнографічний
етнонац. – етнонаціональний
етносоц. – етносоціальний
європ. – європейський
єгип. – єгипетський
заг. – загальний
загальнодерж. – загальнодержавний
загальнонім. – загальнонімецький
заст. – застарілий
зовн. – зовнішній
зовнішньополіт. – зовнішньополітичний
зх. – західний
ін. – інше
інд. – індійський
іран. – іранський
ірл. – ірландський
ісп. – іспанський
іст. – історичний
італ. – італійський
капітал. – капіталістичний
кв. м – квадратний метр
кельт. – кельтський
кит. – китайський
кін. – кінець
км – кілометр
кн. – книга
кол. – колишній
культ. – культурний
л – літр
лат. – латинський
лит. – литовський
м – метр
м. – місто
макс. – максимум
міжнар. – міжнародний
мін. – мінімум
млн – мільйон
млрд – мільярд
мол. – молодший
монг. – монгольський
навч. – навчальний
напр. – наприклад
наук. – науковий

нац. – національний
нім. – німецький
новолат. – новолатинський
н.е. – нова ера
обл. – область
о-в – острів
орг. – організаційний
осн. – основний
п. – пункт
пд. – південний
перен. – переносно
перс. – перський
п-ів – півострів
пізньолат. – пізньолатинський
пн. – північний
пол. – половина
полінез. – полінезійський
політ. – політичний
польськ. – польський
порт. – португальський
поч. – початок
прибл. – приблизно
психол. – психологічний
р. – рік, ріка
(залежно від змісту статті)
рад. – радянський
революц. – революційний
республ. – республіканський
р-н – район
р.н. – рік народження
рос. – російський
рр. – роки
руб. – рубль
с. – село
санскр. – санскрит
с.г. – сільське господарство
середньолат. – середньолатинський
середньоперс. – середньоперський
середньо-нижньонім. – середньо-нижньонімецький
скор. – скорочено
слов. – слов'янський
служб. – службовий
см – сантиметр
соц. – соціальний
соціаліст. – соціалістичний
спец. – спеціальний
ст. – стаття нормативно-правового акта, століття
(залежно від змісту статті)
старорус. – староруський
старофр. – старофранцузький
сусп. – суспільний
сх. – східний
тамільськ. – тамільський
тат. – татарський
т.д. – так далі
теол. – теологічний
тепер. – теперішній
терит. – територіальний
техн. – технічний
т.зв. – так званий
т.п. – тому подібне
тис. – тисяча, тисячоліття
тібет. – тібетський
тур. – турецький
тюрк. – тюркський
укр. – український
ун-т – університет
феод. – феодальний
фіз. – фізичний
фр. – французький
франк. – франкський
центр. – центральний
церк. – церковний
чол. – чоловік
юр. – юридичний
япон. – японський

А

АБАЗ (від перс. *abbasi*) – дрібна срібна монета, якою користувались у середньовіччі в Персії та на Кавказі.

АБАТ / АБАТИСА (від лат. *abbas (abbatis)* з *abba* від арамейської *abo* – батько) – 1) настоятель/настоятелька чоловічого/жіночого католицького монастиря; 2) у Франції – католицький священик.

АБАТСТВО – католицький монастир з належними йому володіннями, яким керує абат. Виникли в VI ст. і за середньовіччя активно впливали на релігійне, економ. і політ. життя держав Зх. Європи.

АББАСИДИ – династія араб. *халіфів*, походить від родича Мухаммеда (засновник *ісламу*, у 630–631 рр. – глава першої мусульманської теократичної держави в Аравії) Аббаса; панувала в Багдадському *халіфаті* з 750 по 1258 рр.

АБВЕР (від нім. *Abwehr*, скор. з *Auslandsnachrichten und Abwehrarm*) – орган армійської розвідки і контррозвідки Німеччини у 1919–1944 рр. У 1935–1944 рр. очолювався адміралом Ф. В. Канарісом. У 1919–1938 рр. офіційно підпорядковувався військ. міністерству. Після скасування у 1938 р. військ. міністерства абвер було реорганізовано в управління розвідки і контррозвідки при штабі *Вермахту*. В центр. апараті діяло 5 гол. підрозділів: «Абвер–I» – розвідка; «Абвер–II» – організація саботажу, диверсій, терору й повстань на території ворога, розклад його військ і тилу; «Абвер–III» – контррозвідка; «Абвер–аусланд (закордон)» – вивчення потенціалу зарубіжних держав; «Абвер–центр» – загальноорганізаційний відділ. У червні 1941 р. для безпосереднього керівництва розвідувальною діяльністю на Сх. фронті створено штаб «Валлі», а 1942 р. – «Зондерштаб Р» – для боротьби з партизанським рухом і для ведення пропаганди серед населення окупованих територій. Абвер мав свої збройні формування – полк (згодом дивізія) «Бранденбурґ – 800». На території Німеччини та за її межами абвер мав периферійні органи – абверштеллє (АСТ) і підпорядковані їм абвернебенштеллє (АНСТ). У 1944 р. органи абверу увійшли до складу Гол. управління імперської безпеки – РСХА (від нім. *Reichssicherheitshauptamt*, скор. RSHA).

АБДИКАЦІЯ (від лат. *abduco* – виводити, відводити) – добровільна відмова від влади, відречення від престолу. Абдикація прискорює перехід до демократії, оскільки з часу відмови від влади старої еліти подальші зміни в політ. системі відбуваються за ініціативою нової політ. еліти. Країни, які обрали саме цей шлях нереволюційної зміни політ. режиму (переходу), мають більше шансів у швидкому встановленні демократ. інститутів, побудові правової держави та

громадянського суспільства. Приклади переходу шляхом абдикації: Греція (1974), Аргентина (1983), ЧССР (1989), НДР (1989).

АБОЛІЦІОНІЗМ (від англ. *abolitionism* з лат. *abolitio* – скасування, знищення) – 1) сусп. рух, налаштований на припинення дії певного закону, на відміну або скасування якогось урядового рішення, на усунення когось із керівної держ. посади; 2) в США у XVIII–XIX ст. – рух за відміну рабства негрів.

АБОЛІЦІЯ (від лат. *abolitio* – скасування, знищення) – 1) скасування закону, указу, постанови, договору тощо; 2) відміна прийнятого рішення; 3) анулювання боргів; 4) закриття кримінальної справи на стадії, коли винуватість ще юр. не встановлена (на відміну від помилування, за яким відміняється чи пом'якшується вже винесений вирок) (право аболіції належить до компетенції глави держави); 5) ліквідація посади або відмова від неї; 6) відновлення честі – офіційне спростування наклепу; 7) акт про формальне скасування чинної правової норми.

АБОРИГЕН (від лат. *aborigines* з *ab origine* – від початку) – корінні жителі, мешканці якої-небудь країни, місцевості (згідно з давньоримськими переказами, аборигенами називали стародавнє плем'я в Лації біля підніжжя Апеннінських гір).

АБСЕНТЕЇЗМ (від лат. *absens (absentis)* – відсутній) – байдуже ставлення громадян до реалізації їхніх політ. прав і обов'язків, яке проявляється в ухиленні виборців від участі в голосуванні на виборах. Одна з форм пасивного протесту громадян проти політики, яка проводиться у їхній державі (найчастіше є наслідком того, що частина громадян не визнає значущості політики, не розуміє її чи взагалі ставиться вкрай негативно до неї). Також систематична відсутність членів колегіальних органів на засіданнях.

АБСОЛЮТИЗМ (від фр. *absolutisme* з лат. *absolutus* – безумовний, необмежений) – поняття, суть якого полягає в повному суверенітеті суб'єкта, який править у державі, іст. форма феод. держави, де її глава розглядався як єдине джерело законодавчої та виконавчої влади (він володів і вищим правом помилування, особисто призначав вищих керівників держави у всіх сферах сусп. життя, встановлював податки, безконтрольно розпоряджався отриманими грошима, в окремих випадках мав вищу релігійну владу в державі). Абсолютизму притаманні висока централізація, відповідальність перед главою держави; розбудований поліційний, фіскальний апарати, велика армія, сувора судова система. Йому також властиві бюрократ. апарат, втручання у всі сфери громадського та приватного життя, а там, де функціонували представницькі інститути правління, вони

виконували парадно-репрезентативну роль, діяли епізодично. Водночас у період розкладу феодалізму абсолютизм виконав позитивну роль у боротьбі з феод. сепаратизмом, у формуванні низки впливових європ. націй Нового часу.

АБСОЛЮТНА МОНАРХІЯ – різновид монархічної форми правління, що характеризується юр. і фактичним зосередженням усієї повноти влади (законодавчої, виконавчої, судової), а також духовної (релігійної) в руках монарха. Різновидом абсолютної монархії є теократична монархія, у якій держ. влада належить церк. ієрархії (див. *Ватикан*).

АБСТРАКТНА ГІПОТЕЗА – частина правової норми, в якій умови її застосування визначені заг. родовими ознаками без глибокої деталізації, що дає змогу охопити і врегулювати значну кількість однорідних випадків. Родові ознаки, які містить абстрактна гіпотеза, є досить стійкими явищами, а норми, що містять таку гіпотезу, характеризуються високою стабільністю.

АВАНТЮРА (від фр. *aventure* – пригода) – 1) пригода; 2) ризикована, сумнівна справа, розрахована на випадковий успіх; справа, розпочата без урахування реальних можливостей і приречена на провал. Відповідно, авантюризм – політ. наміри та дії, що спираються на віру й обман, спрямовуються на здійснення мети, заснованої на уявленнях, бажаннях, без урахування реальних політ. сил і можливостей, розраховані на випадковий успіх.

АВЕСТА (від середньоперс.) – священні книги у деяких давніх народів Ірану, Середньої Азії, Азербайджану, Афганістану, які складалися протягом багатьох віків; зібрання священних книг зороастризму – давньої іран. релігії, засновником якої вважається пророк Заратустра (Заратуштра, Зороастр). У текстах Авести міститься законовчення, що включає рівноподібні релігійно-етичні й правові приписи. Потрійна вимога для досягнення справедливості у проповідях Заратустри – «добре думати, добре говорити і добре чинити» – стала тією моральною основою норм звичаєвого права, які діяли у народів, що сповідували зороастризм.

АВІЛУМИ – у Стародавньому Вавилоні перша з двох груп вільного населення («людина», «син людини»), наділена певними перевагами та привілеями. До авілумів належали вищі царські службовці, які поряд із великими служб. наділами володіли ще й общинною землею; вища, привілейована верства рабовласників. До другої групи належали *мушкенуми*.

АВІНЬЙОНСЬКЕ ПОЛОНЕННЯ ПАП (1309–1377) – час в історії папства, коли резиденцію пап було перенесено з Рима в

Авіньйон (пд. сх. Франція). Авіньйонське полонення пап – результат закінчення боротьби папи Боніфація VIII (домагався зверхності над світськими володарями) з фр. королем Філіппом IV Красивим, що забезпечило зміцнення фр. феод. монархії, обрання на папський престол фр. ставленика – папу Климента V.

АВСТРО-ПРУССЬКА ВІЙНА 1866 р. – війна, що завершила боротьбу між Пруссією і Австрією за керівну роль у Німеччині. У битві під Садовою (Чехія) 3 липня 1866 р. війська Австрії були розбиті. За Празьким миром 1866 р. Австрія втратила Гольштейн, передала Італії Венеціанську область. У результаті австро-прусськой війни Австрію було усунуто від загальнонім. справ. Пруссія утворила провінцію Шлезвіґ-Гольштейн. Замість ліквідованого Нім. союзу Пруссія створила Північно-нім. союз під своєю зверхністю, що стало важливим етапом у процесі об’єднання Німеччини під гегемонією Пруссії.

АВТАРКІЯ (від грец. *autarkeia* – самозадоволення) – реалізація політ., економ. рішень, що задовольняють самодостатність, самозадоволення певної політ. системи, держави; політика держави чи групи держав, спрямована на створення замкнутої нац. системи господарювання, відокремленої від економіки ін. країн.

АВТЕНТИЧНЕ ТЛУМАЧЕННЯ – офіційне нормативне роз’яснення змісту норми нормативно-правового акта тим органом, який його видав.

АВТОКРАТІЯ (від грец. *autokrateia* – самовладдя) – форма необмеженого, безконтрольного повновладного правління однієї особи. Іст. форми автократії – *деспотія* і *тиранія* як способи реалізації політ. влади. Провідний метод реалізації рішень, що приймаються автократією, – сила і примус. Воля автократії набуває чинності, концентрує всі гілки влади; його правління законодавчо необмежене. У Стародавній Греції цим терміном називали одного зі стратегів, котрому доручали верховне командування військом; у Стародавньому Римі даний титул вживали на визначення цезаря (імператора). У Візантійській імперії термін впроваджений у VII ст. для означення необмеженої влади монарха.

АВТОНОМІЯ (від грец. *autos* – сам і *nomos* – закон; *autonomia* – самоврядування) – широке внутр. самоврядування політико-нац. або нац.-терит. утворення в межах єдиної держави; прагнення і здатність суб’єкта політики до самоврядування на підставі власного законодавства, до більшої самостійності в межах наявного підпорядкування без остаточного відокремлення. Автономії притаманна самостійність у розв’язанні питань місцевого значення відповідно до законів, прийнятих центр. владою. Характерні ознаки автономії: на її території поряд зі загальнодерж.

законами діють власні; незалежно від центру формуються інститути, які виконують законодавчу функцію в межах їхньої компетенції.

АВТОНОМІЯ ПОЛІТИЧНА – право деяких терит. частин держави на самостійне вирішення певного спектра внутр. питань в адм. сфері. Термін застосовується до окремої людини, до групи людей, а також до організації. Автономна особистість – це людина, спроможна керувати власними вчинками, що є необхідною умовою раціональної діяльності, зокрема в політ. сфері. Ідеї самостійності особи тісно пов'язані з поняттям свободи або її обмеження у зв'язку з відсутністю необхідних ресурсів. Автономною називається організація, спроможна самостійно керувати власними справами. Автономна територія (область, край, республіка, штат тощо) створюється за геогр., етнічною особливостями, але без права виходу зі складу держави.

АВТОРИТАРИЗМ (від фр. *autoritarisme* з лат. *autoritas* – влада, вплив) – концентрація всієї влади однією особою або групою осіб, які применшують або навіть заперечують представницькі інститути влади; держ. лад, заснований на необмеженій особистій владі; самовладдя; тип недемократичного політ. режиму, за якого влада правителя або правлячого угруповання не обмежена законом, спирається на силу і вибіркові репресії та не підконтрольна громадянам, яких усуває від процесу прийняття рішень; влада, яка здійснює свої функції шляхом систематичного порушення прав людини. Реальна конкуренція в боротьбі за політ. владу не допускається. Авторитарні режими досить поширені і дуже різноманітні. Серед них можна виділити такі різновиди: теократичні авторитарні режими, військово-бюрократ. диктатури, абсолютні монархії, неототалітарні режими, персональні тиранії. Крайня форма авторитаризму – *тоталітаризм*.

АВТОРИТАРНИЙ РЕЖИМ – різновид антидемократичного держ. режиму, який характеризується значним зосередженням держ. влади у руках однієї або кількох осіб, звуженням політ. прав і свобод громадян та громадсько-політ. об'єднань, недопущенням політ. опозиції, наявністю єдиної, обов'язкової політ. ідеології, приниженням ролі представницьких органів влади, використанням насильства і позасудових методів примусу, спиранням на поліцейські та військ. апарати.

АВТОХТОНИ (від грец. *autos* – сам і *chthōn* – земля) – корінні мешканці країни, тубільці, аборигени, ті, що проживали з давніх-давен у певній місцевості. Автохтони і *аборигени* – тотожні терміни.

АГА (від тюрк.) – у султанській Туреччині – титул воєначальників (також начальників деяких груп придворних слуг), а з

1826 р. – титул офіцера мол. і середнього складу тур. армії; у сучасній Туреччині – шанобливе звернення до заможних землевласників.

АГЕНТ (від лат. *agens (agentis)* – діючий) – 1) представник, довірена особа, що діє за дорученням когось, служить чиїмсь інтересам (*напр*., комерційний агент – суб’єкт господарювання, юр. або фіз. особа, що здійснює комерційне посередництво згідно із повноваженнями, визначеними в агентському договорі); 2) людина, що діє в чиїхось інтересах; 3) співробітник розшукової чи розвідувальної служби.

АГНАТИ (від лат. *agnatus* – родич по батькові) – 1) у давньоримському праві родичі по чоловічій (батьківській) лінії, які походять від одного родоначальника, а також ті, що увійшли до сім’ї унаслідок шлюбу чи всиновлення; вільні особи, які підлягають владі спільного батька або підлягали б такій владі, якщо б він був живий; на ранньому етапі розвитку агнатична спорідненість мала перевагу перед когнітивною (від *когнатів*); 2) у праві германських народів – кровні родичі-чоловіки, зв’язані походженням по чоловічій лінії.

АГОРА (від грец. *agora*) – торгова площа та місце народних зборів у Стародавній Греції.

АГРЕМАН (від фр. *agrément* з *agréer* – погодження, схвалення) – у дипломат. праві – формально висловлена згода держави майбутнього перебування на призначення конкретної особи главою дипломат. представництва. Акредитуюча держава вільна у виборі своїх дипломат. представників, проте вказана протокольна процедура є загальнообов’язковою і застосовується всіма державами; без отримання агремана акредитуюча держава не може офіційно призначити главу дипломат. представництва.

АГРЕСІЯ (від лат. *aggressio* – напад) – будь-яке незаконне з точки зору Статуту ООН застосування збройної сили однією державою проти суверенітету, територ. цілісності й політ. незалежності ін. держави чи народу (нації). Агресія є найтяжчим міжнар. злочином проти миру та безпеки усього людства. Неодмінною ознакою агресії є застосування державою збройної сили першою. У 1974 р. 29-та сесія Генеральної Асамблеї ООН прийняла Резолюцію «Визначення агресії», де перелічено сім дій, що розглядаються як акти агресії: 1) вторгнення або напад збройних сил держави на територію ін. держави або будь-яка військ. окупація (який би тимчасовий характер вона не носила), що є наслідком такого вторгнення чи нападу, або будь-яка анексія території іншої держави або її частини із застосуванням сили; 2) бомбардування збройними силами держави території ін. держави або застосування будь-якої зброї державою проти території ін. держави; 3) блокада портів чи берегів держави

збройними силами ін. держави; 4) напад збройними силами держави на суходільні, морські чи повітряні сили або морські чи повітряні флоти ін. держави; 5) застосування збройних сил однієї держави, що перебувають на території ін. держави на підставі угоди з державою, яка їх приймає, в порушення умов, передбачених цією угодою, або будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди; 6) дії держави, яка дозволяє, щоб її територія, надана нею у розпорядження ін. державі, використовувалася цією державою для здійснення акта агресії проти третьої держави; 7) заслання державою чи від імені держави озброєних банд, угруповань і регулярних сил або найманців, що здійснюють акти застосування збройної сили проти ін. держави настільки серйозного характеру, що це дорівнює переліченим вище актам, або її суттєва участь у них. У «Визначенні агресії» зазначено, що перелік актів, де зазначено, що вважається агресією, не є вичерпним, і Рада Безпеки може визначити, що ін. акти є агресією.

АДАТ (від араб. – звичай) – 1) неписаний закон, звичай у мусульманських народів; норми адата можуть значно розходитись з *шаріатом*, виступаючи як альтернатива, чи навіть зовсім відтісняючи їх (*напр.*, наслідування за жіночою лінією та ін. звичаї матріархального характеру у туарегів, звичаї кровних зобов’язань у багатьох народів Кавказу, шлюбні стосунки у мусульман Центр. Африки та ін.); 2) закон, що забороняє жінці відкривати обличчя перед чоловіками та регулює побутові питання загалом. Нормами адата у практичній діяльності може послуговуватися без обмежень лише третейський суддя (*хакім*), головним завданням якого є примирення сторін. Духовний суддя (*каді*) може спиратися на адат лише у виняткових випадках, коли норма, що використовується, не суперечить загальному духові шаріату.

АДВОКАТ (від лат. *advocatus* з *advoco* – запрошую) – 1) у Стародавньому Римі, в період республіки, адвокатом називали кваліфікованого юриста, знання якого були необхідні для роз’яснення юр. колізій; пізніше, в період імперії, адвокат став захисником у суді; 2) незалежний радник з правових питань; юрист, який здійснює захист у суді кого- (*клієнта*) або чого-небудь, а також надає допомогу з правових питань населенню, установам, підприємствам, організаціям тощо.

АДЕНДУМ (від лат. *addendum* – те, що має бути додане) – додаток до *договору*, в якому містяться узгоджені сторонами доповнення або уточнення умов договору.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО – 1) галузь публічного права, яка відіграє разом з конституційним, фінансовим, цивільним правом

значну роль у регулюванні сусп. відносин. Предметом адм. права є сусп. відносини, які виникають у процесі реалізації виконавчо-розпорядчих повноважень органів виконавчої влади. Це так звані управлінські відносини, які пов’язані з організацією та діяльністю органів виконавчої влади у процесі здійснення ними держ. управління, забезпечення реалізації прав і свобод особи та громадянина, встановлення й забезпечення громадського порядку, здійснення наглядової та контрольної діяльності від імені держави, а також юрисдикційну діяльність органів виконавчої влади по розгляду й вирішенню індивідуальних справ і застосуванню адм. стягнень при вчиненні адм. правопорушень; 2) наука адм. право як залузь юр. науки вивчає категорії та поняття, що стосуються сфери держ. управління, його зміст, форми й методи діяльності органів держ. управління, особливості розвитку інституту адм. відповідальності, а також ін. закономірності впливу адм. права на характер функціонування механізму держ. управління; 3) навч. дисципліна; 4) адм. право – галузь законодавства – сукупність правових норм, як кодифікованих, так і некодифікованих, які регулюють сусп. відносини в галузі держ. управління, внутр. організаційної діяльності та реалізації владних виконавчо-розпорядчих повноважень органами недержавної виконавчої влади, яким ці повноваження були делеговані за законом.

АДМІНІСТРАТИВНА ЮРИСДИКЦІЯ – встановлена законодавчими актами діяльність органів держ. управління та їх посадових осіб у вирішенні індивідуальних адм. спорів та застосуванні відповідних юр. *санкцій* стосовно правопорушників у адм. порядку (без звернення до суду). Адм. юрисдикція є складовою правоохоронної діяльності органів управління.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ (ПРОСТУПОК) – протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, що посягає на охоронювані законом сусп. відносини та за яку законодавством передбачено адм. відповідальність.

АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОВІДНОСИНИ – сусп. відносини, врегульовані нормами адм. права, які впливають на поведінку суб’єктів у сфері держ. управління та приводять до виникнення між ними правових зв’язків державновладного характеру.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ – певний спосіб терит. влаштування *держави*, утворення й діяльність органів держ. влади та *місцевого самоврядування*. Це поділ території держави на певні частини – краї, області, провінції, землі, штати, департаменти, губернії, графства, воєводства, кантони тощо та відповідно менші адм.-терит. одиниці. Він зумовлений соц. природою

держави, традиціями іст. розвитку, завданнями й цілями владного режиму. Мета такого устрою – найефективніша організація та функціонування всієї політ. системи, владного режиму, інститутів держави, місцевого самоврядування.

АДМІНІСТРАЦІЯ (від лат. *administratio* – управління, керівництво) – органи виконавчої влади в державі, урядовий апарат, а також влада взагалі; посадові особи управління. Сукупність розпорядчих органів держ. управління, виконавчої влади (уряд, виконавчі комітети, апарат президента, губернатора), діяльність яких визначена законом чи конституцією держави.

АДЮЛЬТЕР (від фр. *adultére*) – подружня невірність, зрада.

АКЛАМАЦІЯ (від лат. *acclamatio* – крик, вигук) – прийняття або відхилення зборами пропозиції чи рішення без голосування, лише на основі реакції учасників таких зборів, що може бути виражена репліками, вигуками, оплесками тощо.

АКТ (від лат. *actus* – дія) – 1) одиничний вияв якої-небудь діяльності; 2*) закон, указ*, постанова, які видають *уряд*, громадська організація або посадова особа; *документ, протокол*, запис про певний юр. факт.

АКТ НОРМАТИВНИЙ – офіційний письмовий документ, який приймається уповноваженим органом, встановлює, змінює або скасовує норму права.

АКТ ПІДЗАКОННИЙ – офіційний документ, прийнятий компетентним органом держ. влади чи уповноваженим державою іншим суб'єктом на підставі закону, відповідно до закону і в порядку його виконання.

АКТ ПРО КРАЩЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СВОБОДИ ПІДДАНИХ І ПРО ЗАПОБІГАННЯ УВ'ЯЗНЕННЯМ ЗА МОРЯМИ (назва закону *Habeas Corpus Akt*) – закон (прийнятий англ. парламентом 26 травня 1679 р. в період реставрації монархії Стюартів), який став важливою складовою частиною некодифікованої брит. *конституції*. Назву цей законодавчий акт отримав від початкових слів наказу судді про доставляння позбавленої волі особи в суд: «Ти зобов'язаний доставити особу в суд» (від. лат. «*Habeas corpus ad subjiciendum*»). Він урегулював і остаточно оформив давно відомі англ. праву (цей інститут виник ще в XV ст.) правила арешту та притягнення обвинувачених до суду. Документ відображав намагання англ. буржуазії захистити свої інтереси від абсолютистського свавілля. Згідно з ним: судді були зобов'язані (за скаргою особи, що вважала свій арешт або арешт будь-якої іншої людини незаконним) вимагати негайної судової перевірки законності арешту чи судового розгляду

справи; ув’язнення обвинуваченого могло здійснюватися тільки після пред’явлення наказу зі вказівкою про підстави арешту; у разі затримки судового розслідування закон передбачав можливість звільнення заарештованого під заставу (це положення не поширювалося на боржників, а на практиці ним, хоч і мали право, не могли скористатися незаможні люди); заборонялося незаконне ув’язнення «за морями», тобто незаконне заслання до колоній.

Дії акта не поширювалися на осіб, підозрюваних у держ. зраді; дію акта міг призупинити *парламент* при введенні надзвичайного стану (війна, внутр. конфлікти). Дія акта почала поширюватися ще в колоніальний період в англ. *колоніях* у Пн. Америці, а після завоювання незалежності була закріплена американською Конституцією 1787 р. і Конституціями окремих штатів. До теперішнього часу інститут *Habeas corpus* отримав широке розповсюдження у світі як найбільш надійна конституційна гарантія права на свободу й особисту недотóрканість.

АКТ ПРО УЛОЖЕННЯ / АКТ ПРО ПРЕСТОЛОНАСЛІДУВАННЯ 1701 р. – закон, який визначав порядок успадкування Англійської корони, підтвердив вимогу до королівської персони діяти тільки в межах закону, сповідувати канони англіканської церкви. Закон залишав за короною право призначати суддів, але зміщення їх із посади відбувалося на підставі постанови, ухваленої разом обома палатами парламенту. Всі акти виконавчої влади потребували підпису відповідного міністра. У галузі фінансової політики затвердилося пріоритетне становище Палати общин над Палатою лордів.

АКТИ ЗАКОНОДАВЧОЇ ВЛАДИ – офіційні документи, що приймаються вищими представницькими органами держ. влади – парламентами (*закони, декларації* тощо).

АКТИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ – юр. форма здійснення повноважень органів держ. влади. Форма актів органів держ. влади, порядок їх видання і набуття чинності залежать від належності органу, що видає акт, до тієї чи ін. гілки держ. влади і від його компетенції та встановлюються законом або ін. нормативним актом. Акти органів держ. влади можуть бути нормативними, які за юр. силою поділяються на закони та підзаконні акти, і правозастосовчими, які завжди є підзаконними актами.

АКТИ ЦИВІЛЬНОГО СТАНУ – дії громадян або події, які впливають на створення, зміну або припинення прав і обов’язків, а також характеризують правовий стан громадянина: засвідчені державою юр. факти (народження, смерті, одруження, розірвання шлюбу, встановлення батьківства, зміни прізвища, імені, по батькові),

з якими закон пов'язує виникнення, зміну або припинення відповідних прав та обов'язків (акти цивільного стану підлягають обов'язковій реєстрації, про що заявникам видається відповідне свідоцтво).

АКТИВНЕ ВИБОРЧЕ ПРАВО – право громадян обирати до представницьких (виборних) органів держ. влади та органів місцевого самоврядування, на виборні посади, брати участь у референдумах, які на день голосування досягли відповідного віку, за винятком громадян, яких суд визнав недієздатними.

АКЦИЗ, АКЦИЗНИЙ ЗБІР (від фр. *accise* з лат. *accidere* – обрізати) – вид непрямого податку на окрему продукцію переважно масового попиту й послуги, яка законом визначена як підакцизна. Включається до ціни відповідного товару або тарифу на послуги.

АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО – форма великих підприємств, капітал яких складається із внесків пайщиків (акціонерів); засновники акціонерного товариства випускають на ринок акції, акціонерним товариством керує правління, яке обирається на зборах акціонерів.

АКЦІЯ (від лат. *actio* – рух, дія) – 1) дія, спрямована на досягнення певної мети; 2) цінний папір, який випускається акціонерним товариством і дає право його власникові на отримання відповідного доходу (дивіденду) з прибутків акціонерного товариства.

АЛЛАХ (від араб. – Бог) – в ісламі – Бог, Творець усього сущого.

АЛІБІ (від лат. *alibi* – де-небудь в іншому місці) – фактична обставина, котра свідчить, що підозрюваний, обвинувачений у момент вчинення злочину перебував в ін. місці, а тому як безпосередній учасник злочину не міг брати участі у діянні, в якому його обвинувачують. Алібі підтверджує перебування обвинуваченого в момент, коли був вчинений злочин, в ін. місці як доказ непричетності його до злочину. Перевірка алібі необхідна незалежно від того, заявив про це обвинувачений, підозрюваний чи про це стало відомо з ін. джерел. Алібі не має юр. значення, якщо характер злочину не передбачає перебування виконавця в певний час у певному місці (*напр.*, як організатор, підмовник або пособник).

АЛОД (від нім. *Allod* з франк. *alodis*: *al* – повний та *od* – володіння) – у германських племен і в ранньофеодальних державах Зх. Європи вільно відчужувана індивідуальна земельна власність. З розвитком феод. відносин більшість дрібних алодів перетворилася у залежні селянські утримання, алоди великих і середніх землевласників – у бенефіції та феоди. Також подарована знаті королівська земля, що ставала успадкованою власністю, яка могла вільно відчужуватися (*напр.*, у Франкській державі).

АЛЬМА-МАТЕР (від лат. *alma mater* – *букв.* мати-годувальниця) – шаноблива давня студентська назва ун-ту («який дає духовну їжу»).

АЛЬТЕРНАТИВА (від фр. *alternative* з лат. *alter* – один із двох) – 1) необхідність вибору між двома можливостями, що заперечують одна одну; 2) кожна з таких можливостей.

АЛЬЯНС ПОЛІТИЧНИЙ (від фр. *alliance* – з'єднувати) – об'єднання держав, політ. організацій, сформоване на основі договірних зобов'язань і добровільного членства. Найчастіше використовується стосовно союзів держав, міждержавних коаліцій, які мали велике значення у міжнар. системі балансу сил і були спрямовані проти могутності ін. держав чи однієї держави (*напр*., Великий альянс, укладений 1688 р. Швецією, Іспанією, Савоєю, Австрією, Саксонією, Голландією й Англією, спрямований проти Франції). Альянси держав поділяють на наступальні й оборонні (*напр*., *НАТО,* створена у 1949 р.), хоча за певних обставин вони могли мати тільки політ. або дипломат. характер. Зокрема, після Віденського конгресу 1815 р. Англія, Пруссія, Австрія та Росія створили т.зв. Чотиристоронній (або Священний) альянс, який мав стати засобом міжнар. політики великих європ. держав і закріпити територ. *статус-кво* після наполеонівських війн та конституційне збереження монархічного устрою в європ. державах.

АМНІСТІЯ (від грец. *àmnēstia* – прощення, забуття вини) – спец. вид звільнення від покарання певної категорії осіб, визнаних винними у вчиненні злочину обвинувальним вироком суду, або у кримінальних справах, розглянутих судами, де вироки щодо цих осіб не набрали законної сили. Рішення про застосування чи незастосування амністії приймається судом стосовно кожної особи індивідуально після ретельної перевірки матеріалів особової справи та відомостей про поведінку засудженого за час відбування покарання.

АМФІКТІОНІЇ (від грец. *amphiktionía*) – у Стародавній Греції (VI–IV ст. до н.е.) релігійно-політ. союзи племен і міст зі спільним святилищем, скарбницею, правилами ведення війн. Найвідомішою була Дельфійсько-Фермопільська амфіктіонія, до якої входило 12 громад Середньої Греції та Фессалії. Другий тип міжнар. інститутів у Стародавній Греції (перший тип – *симахія*).

АНАЛОГІЯ ЗАКОНУ (від грец. *analogia* – відповідність, подібність) – застосування до певних сусп. відносин, які не врегульовані відповідною нормою права в конкретному нормативно-правовому акті, але потребують і можуть бути нею врегульовані, норм права, що містяться у статтях ін. нормативно-правових актів цієї галузі законодавства (внутрішньогалузева аналогія закону) або інших галузей

(міжгалузева аналогія закону), якими регулюються подібні відносини. Аналогія закону і особливо аналогія права мають обмежену сферу використання і допускаються лише у випадках, які прямо передбачені законом. Їх застосування повністю виключене при вирішенні питань про притягнення до кримінальної або адм. відповідальності, що можуть виникнути тільки при вчиненні сусп. небезпечних діянь, передбачених законом. У той же час аналогія допустима в цивільному, трудовому і в деяких ін. галузях права. Але в кожному конкретному випадку рішення, що було прийняте за допомогою використання аналогії закону чи *аналогії права*, має значення винятково для даного конкретного випадку, хоча може бути орієнтиром для вирішення аналогічних справ у майбутньому.

АНАЛОГІЯ ПРАВА – застосування до сусп. відносин, що потребують і можуть бути врегульовані, загальних засад і принципів правового регулювання відповідної галузі права або правового інституту, коли щодо конкретних відносин немає ні прямої правової норми, ні схожої, яка б регулювала подібні відносини. Застосування аналогії права має обмеження такого ж характеру, як і під час застосування аналогії закону. Нормативним дозволом до застосування у певних випадках аналогії права є принцип верховенства права (*напр.*, проголошений Конституцією України).

АНАРХІЯ (від грец. *anarchia* – безвладдя) – стан суспільства, в якому немає організованої влади, законів; відсутність планової організації в чому-небудь; безвладдя; хаос, невизнання авторитету, порядку, дисципліни, непокора окремих осіб або груп людей владі. Анархізмом називається політ. течія, яка заперечує будь-яку держ. владу; невизнання авторитету, порядку, дисципліни; свавілля.

АНАФЕМА (від грец. *anathēma* – відлучення, прокляття) – відлучення від церкви, прокляття; вище церк. покарання у християнстві.

АНГЛІКАНСТВО (АНГЛІКАНСЬКА ЦЕРКВА) – різновид протестантської релігії, який виник в Англії у XVI ст.; за культом і організацією близький до католицизму (у догматиці поєднуються положення протестантизму і католицизму). Під час Реформації з ініціативи панівних верств Англії утвердилася як держ. церква. У 1534 р. Генріх VIII прийняв документ, відомий як Акт про супрематію. Його вважають початком існування окремої англіканської церкви. Віровчення й орг. основи цієї церкви залишалися переважно близькими до католицьких, але за Єлизавети I в «39 статтях» (1571) віровчення було трохи наближене до кальвінізму. У 1534 р. було проведено *секуляризацію* усіх церк. земель, що ще більше зміцнило могутність корони; англ. парламент проголосив незалежність церкви від папи

римського. Звільнення з-під опіки папського Риму зміцнило авторитет королівської влади, посилило її контроль над палатою перів, оскільки саме королю належало право утвердження єпископської фракції цієї палати. Глава англіканської церкви – англ. король/королева, який/яка призначає єпископів. Примасом виступає архієпископ Кентерберійський, наступний в ієрархії – архієпископ Йоркський. Значна частина єпископів є членами палати лордів у силу посад, що їх вони обіймають. Усі принципові церк. статути підлягають затвердженню парламентом. Видатки на утримання церкви значною мірою несе держава.

АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКА ПРАВОВА СИСТЕМА – сукупність нац. правових систем, які мають спільні риси, проявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі норми, сформульованої суддями в судовому прецеденті, який домінує як форма (джерело) права, у поділі права на заг. право та право справедливості, у визнанні закону лише після апробування його судовою практикою, у превалюванні процесуального права над матеріальним. Англо-американській правовій системі, на відміну від романо-германської правової системи, не притаманний поділ на приватне та публічне право.

АНГЛОСАКСОНСЬКІ ПРАВДИ – систематизовані збірники звичаїв і постанов, що видавалися в англосаксонський період (VI–XI ст.) англ. держави. Найважливішими з них вважаються правди Етельберта (бл. 600 р.), Іне (бл. 690 р.), Альфреда (бл. 890 р.), закони Етельстана (між 925 і 940 рр.) і Кнута (між 1016 і 1028 рр.). До нас дійшли в пізнішому записі (поч. XII ст.). Значення англосаксонських правд у тому, що вони дають повнішу картину сусп.-політ. ладу і права ранньофеодального суспільства, ніж відповідні їм франкські правди. Англосаксонські правди відображають процес розвитку ранньофеодальних держав Англії, ускладнений завоюваннями та своєрідною будовою цих держав, що зумовлювалася боротьбою з підкореним і з вільним населенням, яке розорялося та перетворювалося на залежне, невільне. Англосаксонські правди містять багато постанов про вбивство, каліцтво, насильство, грабіж і крадіжки, про порушення «королівського миру», про кругову поруку, про шлюб, спадкування, охорону феод. власності, підтримку існуючого ладу, захист влади тощо.

АНЕКСІЯ (від лат. *annexio* – приєднання) – вид *агресії*, який полягає у насильницькому приєднанні всієї або частини території ін. держави та будь-якого простору, що перебуває у спільному користуванні міжнар. співтовариства (Антарктида, відкрите море, дно Світового океану). Міжнар. право забороняє анексію як порушення

принципів терит. цілісності, недотóрканості та непорушності держ. кордонів. Анексія, як правило, відбувається без згоди та бажання населення території, на яку вона поширюється. Іноді можуть використовуватися замасковані форми анексії чужих територій через політ. тиск на підставі економ. чи військ. допомоги, перевищене використання можливостей міжнар. опіки та нав'язування маріонеткових правил тощо. Замаскованою формою анексії може виступати встановлення одностороннім актом *протекторату* над певною територією, що супроводжується фактичною окупацією, приєднанням і примусовим утриманням якогось народу в межах чужої держави. Прикладами таких дій слугують встановлення 1914 р. протекторату Великої Британії над Єгиптом або 1939 р. – протекторату нацистської Німеччини над Чехією та Моравією.

АНКЛАВ (від фр. *enclave* з лат. *inklavo* – зачиняю на ключ) – у міжнар. праві та політ. географії позначає держ. утворення або частину території однієї держави, повністю оточеної територією іншої або інших держав і не має виходу до моря (протилежне – ексклав). До анклавів належать Республіка Сан-Марино, оточена територією Італії, Королівство Лесото, оточене територією ПАР, *Ватикан* – папське місто-держава, резиденція глави католицької церкви, розташоване на території столиці Італії (м. Рим). Анклави з морським берегом називають напіванклавами (*напр*., Сх. Пруссія у 1919–1939 рр., Бруней на території Малайзії). Питання про відносини та сполучення анклаву з державою, на території якої він розташований, або з ін. державами вирішуються на основі угод між зацікавленими сторонами. Режим кордонів, транспортного сполучення, визначення повітряної території та ін. питання вирішуються в анклавах згідно із загальновизнаними нормами міжнар. права.

АННАЛИ (від лат. *annus* – рік) – первісна форма іст. творів – запис найзначніших подій за роками. Аннали існували у стародавніх єгиптян, ассирійців, персів, китайців. Аннали римські загинули під час пожежі 387 р. до н.е. і відновлені з усних переказів. Середньовічні аннали називають хроніками.

АНТАНТА (від фр. *Entente cordiale* – *букв*. сердечна угода) – назва низки блоків, угруповань держав: військ.-політ. союз («Потрійна угода») Великої Британії, Франції та царської Росії, сформований у 1904–1907 рр. і в роки 1-ї світової війни 1914–1918 рр. проти коаліції держав, очолюваної Німеччиною.

АНТИДЕМОКРАТИЧНИЙ РЕЖИМ – вид держ. режиму, при якому держ. влада зосереджується в руках не контрольованої народом групи осіб або в руках однієї особи і здійснюється більш жорсткими

методами шляхом порушення прав і свобод людини та усуненням можливостей для вільного волевиявлення інтересів різних груп населення. Антидемократичний режим існує в таких формах: деспотичний, тиранічний, тоталітарний, авторитарний.

АНТИНОМІЯ (від грец. *antinomia* – протиріччя в законі) – поєднання двох суперечливих взаємовиключних суджень у межах якоїсь ідеї, концепції чи закону. Дане поняття вперше з'являється в римському праві. У Кодексі Юстиніана як антиномія кваліфікується ситуація, коли закон вступає у суперечність зі самим собою.

АНТИЧНА ДЕМОКРАТІЯ – система правління, яка сформувалася в VI–V ст. до н.е. в невеличких містах-полісах Стародавньої Греції. Риси античної *демократії*: – використання механізмів прямої демократії. Усі громадяни мали право і були зобов'язані брати участь у прийнятті рішень з важливих для держави питань. Вони робили це на міських зборах, які скликались виборним органом – Радою 500; – громадяни брали участь у здійсненні правосуддя й адм. функцій у держ. установах; – принцип рівності та свободи громадян виводився з їхнього членства в даній громаді; уявлення про будь-які універсальні людські чи політ. права були відсутні; – моністичне уявлення про наявність спільного інтересу та його гармонійне поєднання з особистими інтересами громадян ставило вимогу одностайності при прийнятті рішень, вело до засудження фракційності й «інакомислення», які часто каралися остракізмом – відлученням від громади (в Афінах – терміном на 10 років); – громадянство було вузьким, заснованим на принципі ексклюзивності; воно обмежувалося корінним (у другому поколінні, якщо говорити про афінську демократію) вільним населенням чоловічої статі даного міста-держави; – демократія була маломасштабною: вона не поширювалася на ін. міста і не сприяла об'єднанню греків навіть перед загрозою вторгнення ззовні; – республ. правління у Стародавньому Римі базувалося на більш диференційованому підході до інтересів «одного» (можливого лідера), «небагатьох» (аристократичної меншості) й «багатьох» (народу, плебсу), однак не подолало більшості ін. вад історично обумовленої обмеженості античної демократії.

АНТИЧНИЙ (від лат. *antiquus* – стародавній) – стосується до історії та культури стародавніх греків і римлян; античні держави – рабовласницькі держави Стародавньої Греції та Стародавнього Риму.

АНТИЧНИЙ ПОЛІС (від лат. *antiquus* – стародавній та грец. *polis* – поселення, місто-держава) – 1) община, що складалася з формально рівних громадян, які володіли виключним правом власності на основний засіб виробництва – землю; 2) місто-держава в

античному світі (*Стародавня Греція* та *Стародавній Рим*), яке складалося зі самого міста і прилеглих до нього територій.

АНТРУСТІОНИ – у Франкській державі – дружинники, з яких формувалися кадри центр. та місцевої адміністрації.

АНШЛЮС (від нім. *Anschluß – букв.* приєднання) – форма анексії, політика насильницького (протягом 11–12 березня 1938 р.) приєднання Австрії до Німеччини, за якою Австрія оголошувалась однією із земель імперії (згідно з нім. законом від 13 березня 1938 р. «Про возз'єднання Австрії з Германською імперією»).

АПАНАЖ (від фр. *apanage*) – земельне володіння або утримання, що надавалось у західноєвроп. монархіях некоронованим членам королівської сім'ї (у Франції до 1832 р.).

АПАРАТ (від лат. *apparatus* – спорядження, обладнання) – *юр.* установа або сукупність установ, що обслуговують яку-небудь ділянку держ. управління чи господарства; сукупність працівників такої установи.

АПАРАТ ДЕРЖАВИ – система держ. органів, які уповноважені здійснювати держ. владу й управління по виконанню завдань і функцій держави.

АПАРТЕЇД (від бурської *apartheid* – розділення, роздільне проживання) – система расової *сегрегації* (приниження) та дискримінації за ознаками расової належності, що є формою держ. політики, спрямованої на встановлення і підтримку панування однієї расової групи людей над будь-якою ін. расовою групою людей та її систематичне пригнічення (гноблення).

АПАТРИДИ (АПОЛІТИ) (від грец. *a* – префікс, що означає заперечення, і *patris* – батьківщина або *polis* – місто) – особи, позбавлені вітчизни; ті, що не мають батьківщини; особи, які не мають громадянства й підданства жодної держави, проте змушені дотримуватися законів тієї держави, в якій вони зараз перебувають, але, як правило, позбавлені виборчих прав. Апатридизм (аполітизм, тобто безгромадянство) – правовий статус особи, яка не є громадянином даної держави і не має відповідних доказів про належність до громадянства будь-якої ін. держави.

АПЕЛА (від грец. *Apella*) – народні збори у Стародавній Спарті (до них входили усі повноправні громадяни Спарти, які досягли 30-літнього віку); вищий орган влади, але його рішення, які герусія чи цар визнавали шкідливими, скасовувалися.

АПЕЛЯЦІЯ (від лат. *appellatio* – звернення, скарга) – одна із форм оскарження судових рішень до суду вищої (апеляційної) інстанції, що має право переглядати справу. Вперше була введена у

Франції, у Кримінально-процесуальному Кодексі 1808 р., прийнятому за ініціативою Наполеона І, а потім сприйнята законодавством ін. країн (*зокрема*, в Рос. імперії апеляція була встановлена судовою реформою 1864 р.).

АРАБСЬКИЙ ХАЛІФАТ – середньовічна держава, яка склалася в результаті об'єднання араб. племен, центром розселення яких був Аравійський п-ів. Засновником і першим главою теократичної держави Арабського халіфату був Мухаммед (приблизно 570–632 рр.).

Історія Араб. халіфату має три періоди: 1-й період (VII ст.) охоплює час від утворення араб. держави до приходу до влади династії Омейядів, що тривала 30 років; 2-й період (661–750 рр.) характеризується створенням відносно централізованої держави у вигляді своєрідної деспотії (теократична монархія), очолюваної спадковим халіфом (династія Омейядів), який був одночасно і главою ісламу (у цей час халіфат став феод. державою); 3-й період (750–1258 рр.) знаменувався створенням Араб. імперії (династія Аббасидів), її подальшою феодалізацією і розпадом. У третьому періоді історії Араб. халіфату вже на початок IX ст. відбулося фактичне обмеження світської влади халіфів з боку візирів, що фактично почали управляти державою; почали виявлятися сепаратистські тенденції, які призвели врешті-решт до розпаду халіфату на емірати і султанати – незалежні держави в Іспанії, Марокко, Єгипті, Середній Азії, Закавказзі. До середини X ст. під владою халіфа збереглися тільки Аравія та частина Месопотамії, що прилягала до Багдаду. У 1055 р. Багдад було захоплено турками-сельджуками. Остаточно сх. халіфат був завойований і скасований монголами в XIII ст. За халіфом збереглося духовне лідерство над *сунітами,* поки воно у XVI ст. не перейшло до тур. султанів.

АРБІТР (від фр. *arbitre* з лат. *arbiter* – посередник) – 1) узагальнена назва призначених або обраних осіб, які вирішують правові конфлікти (в основному, майнові спори); 2) у Римському цивільному процесі – особливі судді, які, на відміну від звичайних суддів (*judices*), розглядали позови з приводу розподілу спадкового майна, встановлення порушеної межі земельної ділянки, розподілу спільного майна між членами громади тощо; 3) суддя будь-якої юрисдикції, народний засідатель, третейський суддя; 4) спортивний суддя (арбітр, рефері); 5) член конкурсного журі.

АРБІТРАЖ – 1) спосіб розв'язання суперечок, конфліктів, нез'ясованих питань, що виникають між юр. особами у процесі їх госп. діяльності; для здійснення арбітражу сторони звертаються до арбітрів (третейських суддів), обраних за взаємною згодою сторін або

призначених у передбаченому законом порядку; спец. держ. орган для розв'язання майнових суперечок між підприємствами, установами, організаціями; *третейський суд*, у якому суперечку розв'язує посередник-арбітр; 2) фінансова операція, яка передбачає купівлю і продаж певного фінансового інструмента (валюти, цінних паперів) на різних ринках з метою одержання прибутку від різниці в цінах.

АРЕОПАГ (від грец. *Areios pagos – букв.* пагорб Ареса, розташований поблизу Акрополя у Стародавній Греції, де збиралися на засідання члени Ради старійшин) – 1) вищий орган політ. влади; орган управління Стародавніх Афін, до якого обиралися евпатриди, аристократи (до складу ареопагу входили всі колишні та діючі архонти). З 683 р. замінив раду старійшин. Обирав і контролював архонтів; контролював діяльність посадових осіб і народних зборів з 462 р. до н.е., виконував функції судової установи. З античності ареопагом традиційно називають збори найповажніших, наймудріших, найшляхетніших осіб; певний синонім вищої моральної, авторитетної, аристократичної інстанції; 2) верховний суд Греції.

АРЕШТ (від лат. *arrestum* – судова постанова) – 1) запобіжний захід у кримінальному процесі, який полягає у взятті під варту (затримання підозрюваного, обвинуваченого й доставлення до місця попереднього ув'язнення). Як правило, арешт супроводжується окремим заходом процесуального примусу – особистим обшуком; 2) домашній арешт у кримінальному процесі, який полягає в забороні підозрюваному, обвинуваченому залишати житло цілодобово або у певний період доби; 3) у кримінальному праві – міра покарання, що полягає у триманні засудженого в умовах ізоляції на строк від одного до шести місяців; 4) арешти на вклади, цінності, інше майно підозрюваного або обвинуваченого для забезпечення цивільного позову та можливої конфіскації майна.

АРИСТОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА – форма правління, за якої вся держ. влада належить знаті (Стародавні Спарта, Рим та ін.).

АРИСТОКРАТІЯ (від грец. *aristos* – найкращий і *kratos* – влада) – найвищий прошарок привілейованого стану; найвища родова знать у рабовласницьких і феод. суспільствах, а також форма держ. правління, за якої аристократії належить уся повнота влади в країні; привілейована верхівка будь-якого класу чи соц. групи (робітнича аристократія, аристократія духу).

АРІЇ – племена, що в середині II тис. до н.е. захопили Індостан і утворили на його території перші держави.

АРМІЯ (від фр. *armée,* з лат. *armo* – озброюю) – 1) сукупність збройних сил держави (сухопутних, морських, повітряних);

2) сухопутні збройні сили (на відміну від військ.-морських і військ.-повітряних сил); велике з'єднання з кількох корпусів або дивізій одного або кількох родів військ, призначене для ведення військ. операцій; 3) маса людей, об'єднаних спільною ознакою, справою.

АРТХАШАСТРА (від санскр. *букв*. наука про користь; наука про політику) – 1) найдавніший інд. трактат про політику і державу, мистецтво управління (IV ст. до н.е.), створений за часів правління в Магадхі Чандрагупти Маур'я, приписується його радникові-міністру Каутільї. Написаний у формі повчання царю і є найважливішим джерелом відомостей про соціальну структуру стародавнього інд. суспільства, держ. устрій, правові інститути (описує звичаї, судову систему і закони), економіку, військ. мистецтво, дипломатію, науки. Складався з 15 книг і містив настанови із освоєння нових земель, доходів і витрат царської скарбниці, торгівлі, прядильно-ткацького виробництва, штучного зрошення, становища рабів та найманих робітників тощо; 2) трактати про політику і право Стародавньої Індії.

АРХАГЕТИ (від грец. *букв.* «верховні вожді») – у Стародавній Спарті на чолі держави стояли два архагети, царі (їхня влада була спадковою). Гол. функції – командування військом, релігійні функції, участь у раді старійшин, розгляд судових справ. У разі війни один із царів ішов у похід, а другий залишався у Спарті.

АРХІЄПИСКОП (від грец. *arhi* – головний, старший і *episkopos* – наглядач, охоронець) – 1) старший єпископ, один із вищих титулів у християнській церк. ієрархії, середній між митрополитом і єпископом; 2) духовна особа, яка очолювала виконавчу владу у Новгородській і Псковській феод. республіках. Зокрема, у Новгороді цю владу – боярську раду («осподу») – очолював владика – архієпископ Софійського собору, який був також хоронителем держ. скарбниці, мав свій озброєний загін («владичий полк»).

АРХІКАПЕЛАН – у Франкській державі – духівник короля/імператора франків, найстарший серед придворних, очолював палацове духівництво та був постійним членом королівської ради.

АРХОНТИ (від грец. *archōn* – вождь, начальник) – найвища посадова особа у давньогрецьких містах-полісах. Обиралися з евпатридів довічно; з часом обмежувалися десятирічним терміном; з 683 р. до н.е. обиралось по дев'ять архонтів терміном на один рік. Архонти складали Колегію архонтів, яка не тільки перейняла військ., релігійні та судові функції *базилевса*, але й згодом взяла у свої руки все керівництво країною.

АРШИН (від тюрк.) – міра довжини. Вживалася в Афганістані, Болгарії, Ірані, Росії, Туреччині та ін. країнах і мала різні значення в

межах від 66 до 106,6 см. У Росії та Україні в XVI–XVII ст. аршин дорівнював 27 дюймам, з XVIII ст. – 28 дюймам (71,12 см.). Після запровадження метричної системи мір аршин вийшов з ужитку.

АСЕСОР (від лат. *assesor*) – 1) у Стародавньому Римі посадова особа, наділена судовою владою, помічник *претора*; 2) у державах середньовічної Європи – судовий засідатель.

АСИЗА (від лат. *assisae* – засідання) – 1) у середньовічній Англії – указ короля; виїзна сесія королівського суду; особлива форма судового позову та постанови королівської влади; 2) у ряді країн – виїзний суд за участю присяжних.

АСИМІЛЯЦІЯ (від лат. *assimilatio* – подібність, схожість) – засіб досягнення етнічної однорідності; процес злиття раніше самостійного народу (етносу) чи певної його частини з ін., як правило, численним народом, через засвоєння його мови, релігії, звичаїв тощо. Розрізняють асиміляцію добровільну (природну) та вимушену (насильницьку).

АСОЦІАЦІЯ (від лат. *associatio* – об'єднання) – добровільне договірне об'єднання (союз, співдружність, спілка) держав, організацій, підприємств, інших юр. чи фіз. осіб, створене з метою спільної політ., госп., наук., культ. та ін. діяльності.

АСТИМОНАХИ – посадові особи у Стародавніх Афінах, які стежили за порядком на вулицях і в громадських місцях, за дотриманням громадянами правил моралі.

АТАШЕ (від. фр. *attaché* – *букв.* прикріплений) – найнижчий дипломат. ранг та, відповідно, найнижча дипломат. посада, передбачена для дипломат. працівників; поділяються на військ., торгових, фінансових, науки й техніки; з питань культури, прес-аташе. Аташе користуються дипломат. привілеями й імунітетами.

АТИМІЯ (від грец. *atimia* – безчестя) – 1) вид покарання в Афінській державі, який накладався за злочини, що безчестять: псевдосвідчення, посадове зловживання, боягузтво на війні, посягання на майно підопічного: полягав у звичайному позбавленні громадянських прав і супроводжувався в ряді випадків конфіскацією майна (іноді атимія означала повне позбавлення прав, у тому числі права звернення зі скаргою до суду); спроба самовільного порушення атимії могла тягти за собою смертну кару; 2) у Стародавній Спарті атимія застосовувалася до тих, хто виявив боягузтво, втікши з поля битви або здавшись у полон.

АТОРНЕЙ (від англ. *attorney* – повірений, адвокат, представник) – офіційна особа, яка, перебуваючи на держ. службі, представляє або захищає певні юр. інтереси згідно зі своїми

функціональними обов’язками: 1) захисник інтересів довірителя (в Англії) – адвокат (*attorney-at-law*), повірений у справах, радник з правових питань; генеральний аторней у Великій Британії – гол. юрисконсульт держави; член кабінету міністрів, виконує функції прокурорського нагляду; 2) у США аторнеї округів, міст – представники органів влади з правових питань, які здійснюють також функції кримінального переслідування та підтримки обвинувачення в суді у кримінальних справах; генеральний Аторней – гол. юрисконсульт федерального уряду та його представник у Верховному Суді, одночасно керівник міністерства юстиції та генеральний прокурор; 3) у Канаді генеральний Аторней – міністр юстиції.

АТРИБУТ (від лат. *attributio* – наділяю) – суттєва, невід’ємна властивість предмета або явища (*напр.*, невід’ємним атрибутом держави є територія).

АУҐСБУРЗЬКИЙ РЕЛІГІЙНИЙ МИР – підписаний 25 вересня 1555 р. у Рейхстагу (в м. Ауґсбурзі) між протестантськими князями Німеччини й імператором Карлом V Габсбурґом; завершив ряд воєн між католиками і протестантами. За умовами миру встановлено незалежність нім. князів у релігійних питаннях, а також затверджено за ними право визначати релігію їхніх підданих (згідно з принципом від лат. «*cujus regio, ejus religio*» – «чия влада, того і віра»). Лютеранство, поряд з католицизмом, визнавалося офіційним віросповіданням. Ауґсбурзький мир, по суті, давав нім. князям право проводити незалежну зовн. політику.

АУДІЄНЦІЯ (від лат. *audientia* – слухання) – офіційний прийом у високопоставленої особи; прийом главою держави дипломат. представника.

АУЛ (від тюрк.) – 1) гірське поселення на Кавказі; 2) населений пункт народів Середньої Азії та Казахстану (в минулому кочове).

АУТОДАФЕ (від ісп. і порт. *auto-da-fé* – *букв.* акт віри) – публічне оголошення вироку *інквізиції* в Іспанії та Португалії, а також безпосереднє його виконання. За часів Середньовіччя – привселюдне спалення на вогнищі єретичних творів й осіб, оголошених інквізицією єретиками, тобто прихильниками релігійного віровчення, що заперечувало церк. догмати панівної на той час релігії.

АФІНСЬКА АРМІЯ – формувалась у Стародавніх Афінах на основі заг. ополчення вільних громадян віком від 18 до 50 років.

АФАТОМІЯ (від лат. *affatomiya* з *affero* – приносити, додавати) – у Франкській державі – 1) передача майна спадкоємцеві за заповітом через посередника. Спочатку спадкодавець передавав майно посереднику через суд. Посередник брав майно і через 12 місяців

передавав його справжньому спадкоємцю шляхом дарування; 2) договір дарування, який передбачав забезпечення інтересів третьої особи; 3) угода, за якої майно спадкодавця ще при його житті передавалось будь-якій особі.

АХЕЙЦІ – індоєвропейські племена (за припущенням з Придунав'я), які у період з XX ст. до н.е. вторгалися до Балканського півострова, у результаті чого розгромили більш високу критську цивілізацію (хоча і прийняли на себе її елементи) та відкрили нову сторінку в історії Середземномор'я – «грецьку», створивши у XV–XIII ст. до н.е. свою високорозвинену Мікенську культуру. Однак у XII–X ст. до н.е. вони піддалися навалі нових племен – дорійців. Ахейська цивілізація занепала, відновилися родоплемінні відносини. З III ст. до н.е. і до римського завоювання (146 р. до н.е.) ахейці зберігали владу в Аркадії (Ахайї).

АШОКА – третій імператор династії Маур'їв (прибл. 268–232 рр. до н.е.). Поширив свою владу майже на всю Індію та частину Афганістану. Прийняв буддизм, зробив його держ. релігією. У різних провінціях імперії наказав висікти на скелях і кам'яних колонах по всій Індії свої едикти (накази), так звані «Стовпові едикти» Ашоки, у яких пом'якшив найбільш жорстокі закони. Після його смерті створена ним імперія розпалася, проте він вважається одним із найвидатніших ранніх правителів Індії.

АЯТОЛА (від араб. *букв.* «знак Божий») – найвищий титул шиїтського муджтахида. Авторитет аятоли в ісламі безперечний серед шиїтських лідерів, а його благочинна поведінка вважається святою. Фетви – настанови аятоли – є обов'язковими для шиїтів і не обговорюються.

Б

БАГАТОПАРТІЙНА СИСТЕМА – характерна ознака демократ. суспільства, що передбачає існування інституалізованого плюралізму політ. інтересів і відображає практичну реалізацію основних політ. свобод громадян. Багатопартійна система – це цілісне утворення, що формується всередині політ. системи суспільства на основі усталених зв'язків між політ. партіями, які відрізняються між собою програмними настановами, тактикою, внутр. структурою. Багатопартійна система як один із критеріїв розвиненої політ. системи суспільства та її атрибутів існує лише в демократ. країнах з чітким правовим регулюванням соц. і політ. життя та з наявністю громадянського суспільства. Разом із державою та громадськими організаціями вона покликана забезпечувати

легітимну змінюваність, розвиток і стабільність, нормальне функціонування суспільства.

Іст. склалися три типи багатопартійної системи: 1) біпартизм – система, в якій визначальну роль відіграють дві осн. політ. партії, які, перемагаючи на виборах, по черзі приходять до влади; 2) система «двох з половиною партій», коли жодна з двох найбільших партій не може отримати більшості в парламенті й одна з них утворює коаліцію з третьою для формування уряду (*напр.*, сучасна Німеччина); 3) поліпартизм – три і більше партій з приблизно однаковим за кількістю електоратом, жодна з яких не здатна тривалий час одержувати підтримку більшості в парламенті й змушена формувати урядові коаліції (такі системи існують у Франції, Бельгії, Нідерландах та ін. країнах).

БАГАУДИ (від кельт.) – учасники визвольного руху в Галлії та Пн. Іспанії у III–V ст. проти римського панування.

БАЗИЛЕВС (від грец. *basilēus*) – 1) у Стародавньої Греції, в гомерівську епоху, – глава племені або союзу племен, який спочатку обирався, а потім успадковував владу; перший, хто користувався правом військ. командування, виконував жрецькі функції, брав участь у суді; 2) в республ. період – титул другого *архонта,* якому підлягали справи релігійного культу; 3) в епоху еллінізму – титул монархів у державах діадохів (полководців Александра Македонського); 4) титул римського імператора у давньогрецькій літературі, починаючи з Августа; 5) титул царів у давньогрецькій літературі; 6) у Візантії, починаючи з VI ст., – титул імператора.

БАКУФУ (від япон. – *букв.* «уряд військового намету») – ставка сьогуна; орган держ. виконавчої влади в Японії, який підлягав сьогуну. До бакуфу входили найбільш впливові *даймьо*.

БАКШИШ (від перс.) – *заст*. хабар; дарунок.

БАЛАНС СИЛ (від фр. *balance* – *букв.* вага, терези) – зовн.-політ. концепція, основною засадою якої є ідея закономірності розвитку відносин між державами в межах певних циклів упродовж усієї світової історії. Поняття «баланс сил» відрізняється від поняття «рівновага сил», котре означає співвідношення рівних за могутністю держав у кожний конкретний момент. Якщо перше поняття характеризує динаміку, принципи та сутність зовн. політики держави, то друге поняття – це передусім якісна оцінка стану й позицій суб’єктів міжнар. системи стосовно один одного.

БАЛАНСУВАННЯ НА ГРАНІ ВІЙНИ – поняття, яке пов’язують із добою «холодної війни», коли кожна з наддержав могла сприяти загостренню кризи (що потенційно могло призвести до ядерної

катастрофи), сподіваючись, що супротивник піде на поступки в тому чи іншому питанні (*напр.*, криза 1961 р. з приводу Берліна або Карибська ракетна криза 1962 р.). За аналогією цим терміном почали називати будь-яку політ. ризиковану гру, особливо у міжнар. політиці.

БАЛОТУВАННЯ (від фр. *balloter* – обирання кулями) – голосування через опускання до урни куль. Спосіб розв'язання проблем або прийняття рішень через голосування та вибір однієї з двох взаємовиключних альтернатив чи кандидатів. У сучасних виборчих процесах балотування означає заяву про намір висувати свою кандидатуру на виборах для обрання на виборну посаду, загалом виступати претендентом на будь-яку виборну посаду.

БАЛЬЯЖІ (від фр. *bailliage*) – адм. одиниці, на які була поділена територія домена короля Франції; з кінця XII ст. – великі адм. одиниці, очолювані баліями (від фр. *bailli*) – посадовими особами у феод. Франції, які за дорученням короля або сеньйора займалися управлінням, насамперед судочинством у певній області (бальяжі). У XV–XVI ст. коло обов'язків бальїв почало звужуватися. Під час фр. бурж. революції кінця XVIII ст. ця посада була ліквідована.

БАНАЛІТЕТ (від фр. *banal* – те, що належить сеньйору) – у Зх. Європі у середні віки – монопольне право сеньйора на будь-яке майно громадського значення (*напр*., млин, виноградний прес, пекарню), за примусове користування яким він стягував зі селян побори. Походить від наказу короля – бан (бан міг передаватись васалам короля, які таким чином здійснювали правосуддя від імені короля).

БАНДА (від італ. *banda* – *букв.* загін) – 1) у кримінальному праві стійке озброєне формування, організоване з метою вчинення нападів на підприємства, установи, організації чи на окремих осіб (факт участі в банді також утворює склад закінченого злочину незалежно від того, брав член банди участь у нападах чи ні); 2) ватага, юрба, гурт. Відп. бандит (від італ. *bandito*) – член банди, озброєний грабіжник, розбійник.

Злочинне діяння, що належить до групи злочинів проти громадської безпеки, називається бандитизмом. Полягає в організації банди і вчиненні нападів (з метою грабежу, вбивства, насильства; нападу на державні чи громадські установи або на окремих осіб, а також участь у такій банді або у вчиненому нею нападі). Відповідальність за бандитизм настає вже за саме утворення банди, незалежно від того, чи здійснила вона хоча б один напад. Бандитизм є тяжким злочином.

БАНК (від фр. *banque*, від італ. *banco* – лава, стіл) – юр. особа, яка на підставі держ. нормативно-правових актів чи банківської ліцензії центр. держ. банку має виключне право надавати банківські послуги.

БАНКРУТСТВО ПОЛІТИЧНЕ – провал у діяльності правлячих кіл держави, політ. партій, окремих політ. діячів, їхня неспроможність виконати власні обіцянки. Політ. банкрутство веде до різкого падіння авторитету тих чи ін. політ. діячів, втрати ними престижу, до урядової або парламентської кризи та зрештою до докорінної заміни всієї збанкрутілої політ. системи.

БАРИСТЕР (від англ. *barrister* з *bar* – загорожа, бар'єр у залі суду та *скор. minister*) – адвокат, представник однієї з адвокатських професій у Великій Британії; на відміну від *солісітора,* має право виступати у всіх судових процесах, у судах всіх інстанцій, давати консультації та висновки з найбільш складних юр. питань та може стати суддею вищого суду.

БАРОН (від фр. *baron* із старонім. *baro* – вільний, воїн) – у Зх. Європі – дворянський титул, нижчий за графський; особа. яка носить цей титул; у середні віки – безпосередній *васал* короля; в Росії титул барона був введений Петром I для вищого прошарку прибалтійського дворянства нім. походження; баронство – титул і права барона.

БАРОНЕТ (від англ. *baronet*) – спадковий дворянський титул в Англії, середній між титулами вищої знаті й нижчого дворянства; особа з цим титулом (баронетство – титул і права баронета).

БАСИЛЕЙ – глава міста-держави ахейців, монарх-басилей, він же верховний жрець, але попри це зберігаються народні збори, рада старійшин.

БАСТИЛІЯ – фортеця св. Антуана у м. Парижі, збудована бл. 1370 р. як частина захисних споруд міста. З XV ст. Бастилія перетворена на в'язницю для політ. в'язнів. Бл. 80 тис. осіб повсталого населення Парижа 14 липня 1789 р. захопили Бастилію. За постановою Установчих зборів фортецю було зруйновано протягом 1789–1791 рр. День, коли було здобуто Бастилію, – нац. свято Франції.

БАТАБ – правитель общини у державі майя; представляв общину перед місцевим правителем і відповідав за покладені на неї податки і трудову повинність.

БАЯН (від араб.) – ісламський ідеологічний маніфест або політ. заява.

БЕЗПЕКА – стан, за якого ніщо не загрожує кому- або чому-небудь.

БЕЗПЕКА НАЦІОНАЛЬНА – сукупність внутр. і зовн. умов, які забезпечують стабільний розвиток суспільства, захист кордонів від внутр. і зовн. загроз, стійкість до несприятливих зовн. і внутр. впливів. Див. *Національна безпека.*

БЕЗ'ЯДЕРНА ЗОНА (іноді вживається також «безатомна зона») – зона, вільна від ядерної зброї, територія, на якій забороняються випробування, виробництво, розміщення, збереження, транзит і застосування (на ній або проти неї) ядерної зброї. Створення без'ядерної зони проголошується та здійснюється окремими державами (групами держав) на їхній території та являє собою одну з форм підтримання миру й безпеки відповідно до принципів і вимог Статуту ООН. Уперше вона почала реалізуватись у Договорі про Антарктиду 1959 р., а потім була підкріплена Договором про заборону ядерної зброї в Лат. Америці (Договір Тлателолко 1967 р., набув чинності у 1968 р.) і Договором про без'ядерну зону у пд. частині Тихого океану (Договір Раротонга, набув чинності у 1986 р.).

БЕЙЛІФ (від англ. *bailiff*) – у англомовних країнах – помічник шерифа, поліцейська особа при судових органах.

БЕК (від тюрк.) – 1) у тюрк. народів – титул родоплемінної, а потім – феод. знаті; в султанській Турції – титул вищих офіцерів і чиновників; у Тунісі до 1957 р. – титул спадкових правителів; 2) пан.

БЕНЕФІЦІЯ (від лат. *beneficium* – благодіяння з *bene* – добре і *facere* – робити) – 1) у Стародавньому Римі – будь-яка пільга (*напр*., боржнику, в період імперії – також різноманітні податкові пільги, жалування імператорів тощо); 2) земельні ділянки разом зі селянами, які надавалися франкським королем у довічне користування васалу на умовах несення військ. або адм. служби (без права спадкування); започаткував цю практику мажордом Карл Мартелл (688–741); із розвитком феод. відносин бенефіції почали перетворюватися на спадкову феод. власність – феод (лен); 3) у цивільному праві (починаючи з римського цивільного права) – привілеї, що забезпечують певним особам можливість уникнення небажаних юр. наслідків; 4) у католицькій церкві – посади й пов'язані з певним саном чи званням прибутки.

БЕРЕЗНЕВІ ПОЛЯ (від лат. *campi martii* – поля березневі) – щорічні весняні військ. огляди народного ополчення у Франкській державі. Пізніше – з'їзди феодалів. Інколи відбувались у травні.

«БЕРЛІНСЬКА СТІНА» – символ «холодної війни»; споруда із бетону та колючого дроту, яка була зведена між Сх. і Зх. Берліном з метою запобігання масовим втечам жителів НДР до Зх. Німеччини – результат суперечностей колишніх союзників навколо Зх. Берліна, що призвели до чергової міжнар. кризи, наслідком якої 13 серпня 1961 р. місто було поділене на дві частини Берлінською стіною (будівництво стіни, схвалене керівництвом СРСР та ін. країн *Варшавського*

договору, було завершене за 10 днів; стіна була завдовжки 45,1 км); 9 листопада 1989 р. була зруйнована.

БІБЛІЯ (від грец. *biblia* – книжка) – зібрання книг, що їх визнають священними у християнстві та юдаїзмі; складаються зі Старого та Нового Заповітів (Новий Заповіт вважається священним тільки у християнстві); загалом разом із неканонічними книгами Старого Заповіту Біблія налічує 77 книг.

БІВУАК (від фр. *bivouac* – табір) – розташування військ для відпочинку чи ночівлі поза межами населених пунктів; привал.

БІЖЕНЦІ – особи, які покинули країну, де постійно проживали (найчастіше – країну свого проживання), внаслідок переслідувань, військ. дій чи надзвичайних обставин; особи (іноземні громадяни чи особи без громадянства), які внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвами переслідувань за ознаками раси, національності, віросповідання, громадянства, належності до певної соц. групи або політ. переконань змушені залишати територію держави, громадянами якої вони є (або на території якої постійно проживають), і не можуть або не бажають користуватися захистом цієї держави внаслідок зазначених побоювань і прагнення одержати статус біженця.

БІКАМЕРАЛІЗМ (від фр. *bicamérisme* – *букв.* дві камери) – двопалатна структура парламенту в деяких країнах. Одна з обов’язкових ознак федеративної форми держ.-терит. устрою, за якої нижня палата парламенту є представництвом народу, верхня – представництвом суб’єктів федерації. Інколи трапляється і в унітарних державах. Див. *Двопалатна парламентська система*.

БІЛЛЬ (від англ. *bill* – рукопис, грамота) – у Великій Британії, США, Ірландії, Канаді та ін. англомовних державах – законопроект, що вноситься на розгляд законодавчого органу, а також назва деяких конституційних актів, які набули чинності закону. Біллям передували *Велика хартія вольностей 1215 р.*, Петиція про право 1628 р. та деякі ін. акти. *Білль про права 23 жовтня 1689 р.* вважається разом з Біблією неписаною конституцією Великої Британії; 1776 р. Білль про права був ухвалений у штаті Віргінія, а згодом – як перші 10 поправок до Конституції США 1787 р., ратифікований Конгресом США і законодавчими зборами штатів у 1789–1791 рр.

БІЛЛЬ ПРО ПРАВА 1689 р. (Англія) – конституційне унормування осн. прав і свобод громадян і визначення засобів їх гарантій та захисту з боку держави. Прийнятий англ. парламентом від 23 жовтня 1689 р. Білль юр. закріпив встановлення в Англії конституційної монархії. Цей акт істотно обмежував королівську владу на користь парламенту, а саме: король не мав права без згоди

парламенту скасовувати, призупиняти закони чи звільняти будь-кого від їхньої дії; без згоди парламенту король не міг встановлювати та збирати які-небудь податки; королю заборонялося без згоди парламенту збирати й утримувати армію; вибори до парламенту мали бути вільними; виступи й обговорення актів у парламенті не повинні були обмежуватися та контролюватися будь-яким чином; парламент мав право приймати будь-які закони; парламент мав скликатися досить часто; королівські витрати щорічно затверджував парламент. Крім цього, Білль встановлював відповідальність міністрів перед судом, надавав право підданим звертатися з петиціями безпосередньо до короля, встановлював порядок успадкування престолу та ін.

БІЛЛЬ ПРО ПРАВА 1791 р. (США) – схвалений Конгресом США 25 вересня 1789 р. у вигляді десяти поправок до основного тексту Конституції 1787 р. Ініціатором розробки загальнодерж. документа щодо цивільних прав виступив Д. Медісон, який у червні 1789 р. запропонував 1-му конгресу федерації проект загальнофедерального Білля про права. Проект підтримав Т. Джеферсон. До грудня 1791 р. вони були ратифіковані штатами і вступили в силу 15 грудня 1791 р. У «Біллі про права» закріплювалися осн. демократ. права та свободи політ. характеру: свободи віросповідання, слова, друку, зборів і петицій (поправка I). Істотною гарантією цивільної свободи мало стати право на носіння зброї, яке визнавалося «необхідним для безпеки вільної держави» і не могло обмежуватися владою (поправка II). Народу гарантувалася цивільна й особиста недотóрканість: особи, житла, паперів та майна (поправка IV). Цикл поправок присвячувався судовим і карно-правовим гарантіям (поправки V–VIII). У поправці IX зазначено, що «перелік у Конституції певних прав не має тлумачитись як заперечення чи применшення інших прав, що зберігаються за народом».

БІЛЬШІСТЬ – кількісне переважання прихильників якоїсь ідеї чи рішення над їхніми противниками. Розрізняють: а) відносну більшість – хоча б на один голос більше від суперника чи альтернативної позиції; б) абсолютну більшість – коли на користь якогось рішення віддали свої голоси 50 відсотків голосуючих плюс ще хоча б один; в) кваліфіковану (конституційну) більшість, яка може дорівнювати двом третинам або навіть трьом чвертям усього складу тих, хто приймає рішення або здійснює обрання.

БІЛЬШОВИЗМ (від рос. *большинство* – більшість) – політ. й ідейна течія, реалізована в партії авангардистського типу Всесоюзній комуністичній партії (більшовиків) – ВКП (б), що отримала назву у зв'язку з результатами голосування на II з'їзді РСДРП (1903), коли більшість при виборах керівних центрів партії отримали прибічники

В. Леніна. Поступово була сформульована і політ. доктрина більшовизму (В. Ленін, М. Бухарін, Л. Троцький, Й. Сталін), і більшовицька ідеологія, складова марксистсько-ленінської ідеології. Більшовицька доктрина містила в собі такі осн. положення: необхідність класової боротьби, тісний зв'язок доктрини з ідеологією, самостійна концепція соціаліст. революції, концепція держави диктатури пролетаріату, ідеї пролетарської демократії, концепція соц.-класової структури суспільства, тактика стосовно ін. політ. партій, опрацювання принципів закордонної політики пролетарської держави. Важливим принципом побудови більшовизму став демократ. централізм, провідним принципом ідеології – пролетарський, соціаліст. інтернаціоналізм. Більшовизм як доктрину було втілено у партійних програмах: першій – РСДРП (1903), другій – РКП(б)(1919) і третій – КПРС (1961).

БІПАРТИЗМ (від лат. *bis* – двічі та *pars* – частина, група; як аналог вживається також поняття двопартійна система) – партійна система, в якій визначальну роль відіграють дві осн. політ. партії, що, перемагаючи на виборах, змінюють одна одну при владі. Біпартизм не виключає існування ін. партій, проте справжнє суперництво за владу ведеться між двома осн. партіями, а жодна з інших партій не бере реальної участі в управлінні державою. Для біпартизму характерна відносна рівновага двох осн. партій, існування сильної опозиції партії, яка зазнала поразки на виборах. Перемога на виборах однієї з партій забезпечує однорідну і стабільну парламентську більшість. Така система оптимально зближує партії та держави, забезпечує стабільність уряду, оскільки дає йому змогу функціонувати протягом усього терміну повноважень парламенту. Біпартизмові не загрожують коаліційні кризи, він також зменшує ймовірність урядових криз і підтримує злагоду в суспільстві, оскільки виборці, що віддали голоси партії, яка зазнала поразки, зберігають надію на реванш під час наступних виборів. Прикладом біпартизму є партійна система США (демократична та республіканська партії), Великої Британії (консервативна і лейбористська партії).

БІПАТРИДИ (БІПОЛІДИ) (від лат. *bis* – двічі та грец. *patris, patridos* – вітчизна, батьківщина) – особи, які одночасно належать до громадянства двох або більше держав.

БІРЖА (від нім. *Börse* з середньолат. *bursa* – гаманець) – 1) орг. оформлений, постійно діючий ринок, на якому здійснюють торгівлю цінними паперами, валютами або гуртову торгівлю товарами за стандартними зразками; 2) організація, що обслуговує процес

укладання між госп. суб’єктами угод про купівлю-продаж; 3) приміщення, де здійснюють біржові операції.

«БІРОНІВЩИНА» – реакційний режим у Росії, названий за ім’ям фаворита цариці Анни Іоанівни – Е. Бірона (1690–1772), в руках якого була зосереджена фактично вся влада в країні. Анна Іоанівна оточила себе німцями-авантюристами, очолюваними Біроном, які, перебуваючи на держ. посадах, займалися шпигунством, хабарництвом, казнокрадством і грабуванням населення. Під час «біронівщини» ще більше посилився феод.-кріпосницький гніт, зросли податки, що спричинило багато селянських повстань. Засилля кліки Бірона викликало гостре незадоволення серед рос. дворянства. «Біронівщина» закінчилася після смерті Анни Іоанівни (1740).

БЛАНК (від фр. *blank* – білий, чистий) – аркуш ділового паперу з відтвореними на ньому незмінними реквізитами документа (штемпелем певної установи, організації з поштовими, банківськими та ін. реквізитами) або ж із частково надрукованим текстом і місцем, відведеним для інформації; призначений для оформлення документів. Після заповнення набуває значення ділового документа.

БЛАНКЕТНА НОРМА (від нім. *Blankett*) – вид норм права з точки зору рівня визначеності їх змісту. Диспозиції бланкетної норми не встановлюють певних правил поведінки, а передбачають існування ін. норм, розміщених в ін. нормативних актах, у яких сформульовані конкретні правила поведінки.

БЛАНКІЗМ (від власного прізвища француза О. Бланкі) – 1) течія у фр. соціаліст. русі XIX ст., пов’язана з діяльністю утопіста-комуніста О. Бланкі (*Blanqui,* 1805–1881), який вважав, що капіталізм може бути знищений шляхом захоплення влади групою революц. змовників; 2) бланкізм у широкому розумінні – змовницька тактика і відповідна їй теорія, яка не враховує наявність революц. ситуації, принижує роль партії та нехтує зв’язком із масами.

«БЛИСКАВИЧНА ВІЙНА» (БЛІЦКРИҐ) (від нім. *Blitzkrieg* з *Blitz* – блискавка і *Krieg* – війна) – блискавична війна – теорія короткочасної війни з найшвидшим досягненням перемоги, до того як ворог зуміє мобілізувати і розгорнути свої основні сили для захисту, що стала основою воєнної доктрини нім. мілітаризму XX ст. На основі доктрини бліцкригу генерал Шліффен розробив план операцій нім. армій у 1-й світовій війні, згідно з яким передбачалося за два тижні розгромити Францію і в короткий строк – Росію. Однак ці плани зазнали краху в перші ж місяці війни.

Основні риси теорії блискавичної війни були сформульовані напередодні 2-ї світової війни генералом Людендорфом: приспавши

пильність противника, приголомшити його раптовим вторгненням, навальним просуванням у глибину країни, винищенням населення і цим паралізувати його волю, примусити до капітуляції. Гітлерівська ставка затвердила план «блискавичної війни» проти СРСР (план «Барбаросса») 18 грудня 1940 р. За розрахунками генерального штабу *вермахту*, Радянський Союз передбачалося розгромити за 1,5–2 місяці. Ці плани виявилися нереальними, і війна завершилася катастрофою для Німеччини.

БЛОК (від фр. *bloc* – об'єднання) – об'єднання держав, організацій, партій тощо з метою досягнення спільної мети (блок виборчий – формалізоване об'єднання кількох політ. партій для спільної роботи у виборах; блок політ. – об'єднання, союз політ. партій, громадських організацій, груп людей для узгодження дій, досягнення спільних, насамперед політ. цілей; антивоєнний блок).

БЛОКАДА (від нім. *Blockade*) – система заходів, які застосовуються до держави шляхом порушення її зовн. зв'язків, аби примусити блоковану державу виконати певні дії або утриматись від них (блокада може бути політ., економ. і воєнною).

БОГДИХАН (від монг. – священний хан) – титул кит. імператорів, який вживався з XIII ст. після встановлення в Китаї монг. династії.

БОГОХУЛЬСТВО – паплюження, зневажання Бога, релігійного вчення.

БОЙКОТ (від англ. *boycott* – прізвища управляючого майном в Ірландії Ч. К. Бойкота (*Boycott*), щодо якого в 1880 р. орендарі вперше застосували таку форму протесту) – 1) спосіб політ. або економ. боротьби, що полягає у певній або частковій відмові від стосунків з будь-якою особою. організацією чи державою, від участі в тій або ін. роботі, заходах тощо; 2) припинення спілкування з ким-небудь на знак протесту.

БОЙОВИК – член збройного формування, що діє в інтересах яких-небудь сусп. груп, політ. угруповань.

БОКХОРІСА КОДЕКС (за іменем єгипетського фараона Бокхоріса) – збірник давньоєгипетських законів, складений у VIII ст. до н.е. як наслідок реформ, спрямованих на послаблення напруги в суспільстві. Бокхоріса кодекс забороняв боргове рабство: єгиптянин не міг бути рабом ін. єгиптянина. Дозволяючи окремим особам купівлю-продаж поземельної власності, кодекс завдавав удару по храмах і жерцях, які, поряд з фараоном, були до того часу єдиними землевласниками у країні. Чинність кодексу обмежувалася періодом правління Бокхоріса (732–726 рр. до н.е.). Кодекс діяв лише на території Пн. Єгипту; мав вплив на законодавство Солона.

БОМОНД (від фр. *beau monde* – вищий світ) – вищі аристократичні кола; вишукане аристократичне товариство.

БОНАПАРТИЗМ (від прізвища Наполеона Бонапарта, консула Директорії, потім фр. імператора) – 1) риси та методи держ. влади у Франції в епоху імперій Наполеона І Бонапарта і Луї Бонапарта; 2) одна з форм диктатури (військ. диктатура), що спирається на військ. сили, поліцію та бюрократ. апарат і полягає у маневруванні держ. влади між ворожими силами і соц. групами в умовах кризи політ. системи. Була поетапно встановлена внаслідок проведених Наполеоном Бонапартом плебісцитів з 25 грудня 1799 р. (затверджено нову Конституцію і трьох консулів; усю повноту влади сконцентрував у себе перший консул – Бонапарт) по грудень 1804 р. (Бонапарт став Імператором французів, спадковим монархом); 3) політ. рух за відновлення у Франції династії Бонапартів.

БОНІТАРНА (ПРЕТОРСЬКА) ВЛАСНІСТЬ (від лат. *bonitas* – доброякісність) – у Стародавньому Римі власність, заснована на *преторському праві*. Дана власність не визнавалася цивільним (квіритським) правом, оскільки при придбанні речі не був дотриманий обряд *манципації*, вимагалося тільки чисте сумління їх набувачів. Претор фактично закріпляв придбані без формальних процедур речі у складі майна покупців (*in bonis*).

БОННСЬКА КОНСТИТУЦІЯ 1949 р. – конституція ФРН, прийнята у м. Бонн, яка набрала чинності 23 травня 1949 р. Відновила демократ. інститути влади і управління та в ряді відносин була схожою на Веймарську конституцію 1919 р. За конституцією держава ФРН побудована на засадах федералізму. Законодавча влада належить двопалатному парламенту: *Бундесрату* й *Бундестагу*. Держава складається з 16 самостійних у своєму бюджеті, незалежних одна від одної земель. Кожна із земель має свій ландтаг і свій уряд, що володіє значною автономією. Згідно з конституцією, главою ФРН є президент, який обирається на 5 років спеціально зібраними Федеральними зборами. Реальна виконавча влада зосереджена в уряді й особливо в руках його голови – канцлера. Канцлер призначає і звільняє міністрів, визначає внутр. і зовн. політику держави. Він – єдиний міністр, який з конституційної точки зору має відповідальність перед Бундестагом.

БОРОТЬБА – 1) активне зіткнення між протилежними соц. групами, станами, напрямами, інтересами тощо; 2) діяльність, спрямована на подолання, знищення, викорінення, підпорядкування чогось; 3) діяльність, спрямована на запобігання чомусь, відвернення чогось; 4) діяльність, спрямована на створення, досягнення чогось.

БОРОТЬБА ПОЛІТИЧНА – явище політ. життя, в основі якого лежить зіткнення інтересів різних політ. сил, кожна з яких прагне досягти політ. мети – здобуття влади.

БОЯРИ – 1) великі землевласники у Київській Русі, Московській державі, які належали до князівського (царського) двору і входили до складу військ. дружини; 2) представники правлячого стану, які займали у феод. Новгороді та Пскові панівне становище в управлінні державою.

БОЯРСЬКА ДУМА – вищий владний інститут при князеві, з 1547 р. – при цареві Московської держави. Її попередник – Боярська рада в Київській державі, що мала дорадчі функції, разом з князем і вічем становила верховну владу в князівстві. З утворенням Московської держави у XV ст. Боярська дума перетворилася на постійний дорадчий інститут при цареві (до неї входили бояри, окольничі, з початком XVI ст. – ще й думні дворяни; пізніше до неї увійшли думні дяки). З формуванням станово-представницької монархії у др. пол. XVI–XVII ст. в Московському царстві певною мірою розділила владу з царем («цар вказав і бояре приговорили»). З утворенням Петром І Сенату в 1711 р. Боярська дума була ліквідована.

БРАТИ МУСУЛЬМАНИ (МУСУЛЬМАНСЬКЕ БРАТЕРСТВО) – всесвітня консервативна організація сунітського ісламізму, створена Хасан аль-Банною в Єгипті у 1928 р. Пропагує «дійсне» й «фундаментальне» вчення ісламу та прагне забезпечити його домінування у релігійній, соц. і політ. сферах. З дня заснування «Брати-мусульмани» проголосили своєю метою визволення країни від англ. колонізаторів і створення ісламської держави з життям за законами шаріату. З поч. 1940-х рр. ця організація поширила свою діяльність на ін. країни. До кін. 80-х рр. ХХ ст. «Брати-мусульмани» перетворилися на загальномусульманську асоціацію, ставши фактично міжнар. організацією. До цього часу майже всі рухи і групи, що входили до неї, прийняли єдину ідеологію – *ваххабізм*. У період бойових дій рад. військ в Афганістані (1979–1989) «Брати-мусульмани» почали активну діяльність у цій країні, допомагаючи спецслужбам Пакистану, Саудівської Аравії, а також ЦРУ США. Найвідоміші та найгучніші терористичні акти «Братів-мусульман»: терор у Сирії (1979–1982); убивство Президента Єгипту Анвара Садата; вибух у єгипетському посольстві в Пакистані (1995); вбивство спікера єгипетського парламенту Р. Махгуба (1990); напад на президента Єгипту Хосні Мубарака (1995).

БРЕДСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ – угода між англ. Парламентом і проголошеним королем Англії Карлом ІІ Стюартом (сином страченого під час революції короля Карла І). Оголошена 4 квітня 1660 р. Карлом ІІ

Стюартом, підписана в м. Бреда (провінція Пн. Брамант у Нідерландах, де Карл перебував у еміграції). Вона підготувала повернення Стюартів до Англії; гарантувала заг. амністію учасникам громадянської війни в Англії; свободу віросповідання; збереження прав власності на майно, отримане під час англ. революції; дійсність усіх прийнятих під час революції актів і угод; передбачала повернення королю його земель і призначення йому платні; слугувала основою політ. компромісу між англ. буржуазією та новим дворянством і англ. аристократією та Стюартами. Прийшовши до влади, Стюарти відразу ж почали грубо порушувати цю декларацію, хоча формально вона й не була скасована.

БРИТАНСЬКА ІМПЕРІЯ – термін, введений прем'єр-міністром Англії Б. Дізраелі з проголошенням королеви Вікторії імператрицею Індії (1876). Відображав цілеспрямовану англ. держ. політику на розширення колоній. Разом з тим, політ. реалії антиколоніальної боротьби народів Азії, Африки поступово змусили уряд Англії структуризувати Брит. імперію: на початку XX ст. було утворено низку домініонів (автономних політ., економ. утворень) – Австралійський союз (1901), Нова Зеландія (1907), Південно-Африканський союз (1910), Ньюфаундленд (1917). Пізніше імперська конференція 1926 р. визначила статус держав, які входили в Британську імперію на правах самоуправління, – Сполучене Королівство, домініони, колонії. Потім до них долучилися федерація Родезія і Ньясаленда, протекторати, території під опікою. Вони визнавалися автономними державами «всередині Британської імперії, рівними за становищем…, зв'язаними загальною відданістю Короні як такі, що перебувають у вільному союзі між собою як члени Британської співдружності націй».

Після 2-ї світової війни термін Брит. імперія більше не вживався, а статусу набув термін Брит. співдружність націй, або скорочено Співдружність. Головою її була і є англ. королева Єлизавета II. Членами Співдружності є понад 50 держав світу.

БРИФІНГ (від англ. *briefing* – *букв.* інструктаж) – коротка неофіційна прес-конференція, яку проводять представники зовнішньополіт. відомств та ін. держ. органів, а також міжнар. організацій в осн. для інформування журналістів про якісь важливі події; після брифінгу журналістам звичайно не виділяють часу для запитань і відповідей.

«БРУДНІ» ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ – свідоме поширення спотворених фактів з метою компрометації суперника в очах виборців; підкуп виборців; висунення у виборчому окрузі однофамільців кандидата-суперника з метою дезінформування виборців; проведення

агітації від імені суперника в день, коли вона заборонена; поширення анонімної антиреклами тощо.

БУДЕННА (НЕПРОФЕСІЙНА) ПРАВОСВІДОМІСТЬ – сукупність конкретних життєвих обставин, особистого правового досвіду й отриманої освіти, що характеризує ставлення людини до чинного чи бажаного права і правової системи на побутовому рівні.

БУКВАЛЬНЕ (АДЕКВАТНЕ) ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА – різновид тлумачення, коли роз'яснення змісту правової норми повністю збігається з її текстуальною формою. Результат такого тлумачення повністю адекватний мовній формі його висловлення.

БУЛЕ (від грец. *bulē* – рада) – рада родової знаті при царі у гомерівську епоху Стародавньої Греції, пізніше – правляча рада знаті або багатих, при демократ. правлінні – рада, члени якої вибиралися на певний час, готували питання для народних зборів.

Вперше утворена Солоном в Афінах 594 р. до н.е. як Рада 400. Члени вибиралися на рік із громадян перших трьох класів по 100 від кожної з 4 родових філ. Клісфен 509 р. до н.е. перетворив Буле у Раду 500, члени поділялись на 10 комісій – пританій – для виконання справ держ. правління. Голова Буле (епістат) зберігав держ. печатку і ключі від *казни*. Пізніше члени Буле почали обиратися жеребкуванням і отримувати платню (по 1 драхмі на день). Перед тим, як обійняти посаду члена Буле, кандидат мав поклястися, що піклуватиметься про благо держави і не перевищить повноважень. Члени Буле звільнялися від військ. служби, мали спец. місце в театрі, право носити міртовий вінок, коли збиралися члени комісії. Після закінчення терміну перебування на посаді кожен член Буле мав звітувати про роботу. Якщо звіти були задовільні, то Буле отримував від народу золотий вінок, який зберігався в одному із храмів. Буле вимагала від вождів звіти, вводила в народні збори закордонних *послів*, здійснювала широку адм. діяльність, наглядала за фінансами, в т.ч. *податками*, справами *відкупу* і *мита*, мала обмежене право *судочинства*. Засідання Буле відбувалися публічно і щоденно, окрім свят.

БУЛЛА (від лат. *bulla* – кулька, кружок) – 1) у Стародавньому Римі – шкіряний, металевий (золотий) футляр, який носили на шиї та в якому зберігали амулет римської дитини; 2) у час Середньовіччя – прикріплена на шнурку до документа металева печатка або капсула, в яку вміщували печатку; пізніше – сам документ (грамота, постанова, розпорядження, послання), скріплений печаткою. Видавалися булли імператорами, королями, папою римським (*напр.*, у 1596 р. Папа Климентій VIII видав буллу з приводу Берестейської унії, яка передбачала створення уніатської (греко-католицької) церкви в Україні).

БУНДЕСВЕР (від нім. *Bundes* – союзний і *Wehr* – оборона, захист) – збройні сили ФРН.

БУНДЕСРАТ (від нім. *Bundes* – союзний і *Rat* – рада) – 1) найвищий орган об'єднання нім. держав – Німецького союзу, утвореного за Паризьким трактатом 1814 р., що дістало схвалення Віденського конгресу 1815 р.; 2) верхня палата парламенту в Німеччині (1871–1918); 3) палата земель (Федеральна рада) парламенту ФРН, яка представляє уряди земель (16 земель) і має право голосу при спільному прийнятті рішень у законодавчій сфері; згідно з положенням федерального конституційного суду, не є верхньою палатою парламенту; 4) Федеральна рада в Австрії.

БУНДЕСТАҐ (від нім. *Bundes* – союзний і *Tag* – день) – палата (Національна рада) парламенту ФРН, що забезпечує представництво нім. народу загалом; утворений згідно з Основним законом ФРН у 1949 р.; законодавчий інститут держави. Може бути розпущений президентом ФРН, якщо бундестаґу не вдається обрати федерального *канцлера*, або якщо він відмовляє в довірі канцлеру. Бундестаґу забороняється займатися законодавством у питаннях, що належать лише до компетенції земель.

БУНЧУК (від тюрк. з перс. *manğuk* – прапор; золотий набалдашник на прапорі) – старовинна військ. регалія – булава з металевою кулькою на кінці та прикрасою з волосся кінського хвоста; слугувала символом влади козацьких отаманів у царській Росії, тур. *паші*, польськ. гетьманів. В Україні XVI–XVIII ст. – символ гетьманської влади.

БУРБОНИ (*Bourbon*) – королівська династія: 1) у Франції в 1594–1792 і 1815–1830 рр.; 2) в Іспанії – 1700–1808, 1814–1868 і 1874–1931 рр.; 3) в Неаполітанському королівстві, у Пармі та Луцці (в XVIII–XIX ст.). У Франції та Іспанії Бурбонів було скинуто в ході бурж. революцій, в Італії – під час нац.-держ. об'єднання в 60-х роках XIX ст.

БУРҐ (від нім. *Burg*) – у середньовічній Зх. Європі назва укріпленого, надійно захищеного замку, з часом – міста.

БУРҐҐРАФ (від нім. *Burggraf*) – у середньовічній Німеччині посадова особа, яка здійснювала адм., судове і військ. керівництво в місті.

БУРҐОМІСТР (від нім. *Bürgermeister*) – інститут влади, що виник у нім. містах XIII ст., а пізніше, разом із маґдебурзьким міським управлінням, поширений у центр. і сх. Європі. Найвища посадова особа в місцевому самоврядуванні. У деяких містах обиралися два бурґомістри, які чергувалися. До їх компетенції належало головування у міській раді, нагляд за міським господарством. Якщо в містах була неповна самоуправа, то обирався один бурґомістр, що виконував функції керівника міста. У Польщі бурґомістр обирався із райців (членів

міської ради); з кінця XVI ст. його влада зменшилася на користь міських старост; з XVIII ст. бурґомістр став начальником міської ґміни, керував її адм.-госп. життям. У Рос. імперії за Петра I бурґомістр обирався зі знатних горожан, очолював земську ізбу – інститут самоврядування (бурґомістрами були управляючі маєтку або старости, яких призначав поміщик для нагляду за виконанням повинностей кріпаками, виконували певні адм. функції). У деяких сучасних європ. державах (Бельгія, Люксембурґ) бурґомістр очолює міське самоуправління.

БУРЖУА (від фр. *bourgeois* з *bourg* – місто, містечко) – 1) у Зх. Європі в середні віки: міщанин, представник середнього класу, бюргер; той, хто належить до буржуазії; 2) буржуазія – у середньовічній Зх. Європі: мешканці міст, представники середнього класу, на відміну від вищих прошарків феод. суспільства; один із класів капітал. суспільства – власники осн. засобів виробництва, які мають гол. джерелом доходу додаткову вартість, отримувану шляхом використання найманої праці.

БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ – тип соц. революції, основне завдання якої – усунення від влади привілейованої феод. аристократії, знищення феод. ладу або його залишків і створення політ. умов для розвитку капіталізму.

БЮДЖЕТ (від англ. *budget* – *букв.* торба, гаманець) – 1) затверджений у законодавчому порядку розпис, кошторис грошових прибутків і видатків держави, міста, підприємства, які передбачається одержати й витратити в майбутньому; 2) план прибутків і видатків підприємства, організації, установи або окремої особи на певний період.

БЮЛЕТЕНЬ (від фр. *bulletin*) – 1) коротке офіційне повідомлення про подію сусп. значення; 2) інформаційне видання; збірник офіційних актів, розпоряджень, присвячених здебільшого певному колу питань; 3) документ для голосування із зазначеними прізвищами та іменами кандидатів; виборчий аркуш; 4) лікарняний листок; листок непрацездатності.

БЮРҐЕР (від нім. *Bürger* – городянин з *Bürg* – місто) – 1) усі міські мешканці у Німеччині та деяких ін. країнах; 2) вільні, повноправні мешканці (ремісники, купці) середньовічних міст Зх. Європи, які об'єднувалися в цехи та гільдії; 3) сусп. стан, який склався у Зх. Європі, починаючи з XIII ст., основу якого становили ремісники та купці, середній прошарок населення середньовічного міста, так званий «третій стан»; 4) в Україні бюрґерами називали міщан, які об'єднувалися, крім цехів і гільдій, також у братства.

БЮРО (від фр. *bureau* – тип письмового канцелярського стола) – 1) колегіальний орган, який обирають або створюють для виконання

певної (здебільшого керівної, розпорядчої) роботи якоїсь організації, товариства, партії тощо; 2) назва деяких установ або їхніх відділів; 3) письмовий стіл з висувною кришкою та шухлядами для зберігання документів.

БЮРОКРАТІЯ (від фр. *bureaucratie* – *букв*. панування канцелярії) – привілейована частина відірваних від народу вищих чиновників, урядовців, адм. працівників (бюрократ – посадова особа, яка нехтує суттю справи заради формальних правил; формаліст). Їй характерний т.зв. бюрократизм: 1) канцелярщина, тяганина, формальне ставлення до роботи, нехтування суттю справи заради додержання формальностей; 2) система управління, за якої діяльність органів влади ускладнена тяганиною і спрямована гол. чином на забезпечення відомчих або особистих інтересів на шкоду інтересам усього суспільства.

В

ВАВИЛОН («БАБИЛІ») – «ВОРОТА БОГА» – рабовласницька держава Стародавнього Сходу. Назву дістала у XIX ст. до н.е. від столиці – м. Вавилон. Була розташована в пн. та середній частині Месопотамії (межиріччя Тигру і Євфрату). Існувала протягом III тис. – VI ст. до н.е. У 538 р. до н.е. Вавилон було здобуто перс. військом царя Кіра, який приєднав його до Перської держави.

ВАКФ, ВАКУФ (від араб.) – у мусульманських країнах рухоме і нерухоме майно, вилучене з цивільного обігу та передане державою або окремою особою на релігійні чи благодійні цілі; земельна власність мусульманської церкви. Не обкладався податком.

ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР 1863 р. – розпорядження уряду царської Росії про заборону друкування книг укр. мовою. Автором його був міністр внутр. справ П. Валуєв, відомий своєю заявою, що «жодної окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може». Валуєвський циркуляр забороняв випускати укр. мовою навч. посібники і книги «початкового читання для народу». Виняток становили художні твори, друкування яких формально допускалось. Але на практиці царська цензура під різноманітними приводами обмежувала друкування укр. художньої літератури. Тому з 1863 р. видання книжок укр. мовою в Росії та на Наддніпрянській Україні майже припинилося. Валуєвський циркуляр був проявом шовіністичної політики рос. самодержавства, спрямованої на посилення нац. гноблення і на придушення мови і культури укр. та ін. народів.

ВАЛЮТА (від італ. *valuta* – *букв.* ціна, вартість з лат. *valere* – мати силу, коштувати) – 1) платіжний засіб (грошова одиниця) певної

держави (*напр.*, укр. гривня, долар США); 2) грошові знаки іноземних держав; кредитні та платіжні документи (векселі, чеки та ін.), які використовуються в міжнар. розрахунках; 3) міжнар. грошові одиниці, емісія яких здійснюється міжурядовими валютно-кредитними організаціями (*напр.*, Євро – міжнар. та резервні кошти, що використовуються країнами-учасницями Європ. валютної системи).

ВАН (від кит.) – глава держави, спадковий монарх із титулом імператора, наділений повнотою законодавчої, військ., судової, адм. та релігійної влади у Стародавньому Китаї; командуючий групою армій (імперія Цин); начальник імператорської гвардії.

ВАНДАЛИ (від лат. *Vandali*, від назви східногерманського племені – *букв.* кочівники) – 1) група германських племен. У 429–439 рр. завоювали Пн. Африку та заснували ранньофеодальне королівство. У 455 р. захопили і вщент зруйнували Рим, знищивши безліч пам'яток мистецтва й архітектури та ін. культурних надбань. До 534 р. держава вандалів була завойована Візантією; 2) *перен.* невігласи, варвари, руйнівники культ. цінностей; відповідно, вандалізм – безглузде, нещадне руйнування і нищення пам'яток історії та культури; безжальне ставлення до чого-небудь цінного.

ВАНДЕЯ (від фр. *Vendée*) – 1) департамент на зх. Франції, центр роялістських заколотів у період фр. бурж. революції та Директорії; 2) *перен.* контрреволюція загалом.

ВАРВАР (від грец. *barbaros* – чужоземець) – у Стародавніх Греції та Римі зневажлива назва іноземця, який «бурмоче щось собі під ніс», тобто розмовляє незрозумілою мовою.

«ВАРВАРСЬКІ ПРАВДИ» (від лат. *leges barbarorum* – закони варварів) – записи звичаєвого права германських племен ранньофеодального періоду (V–IX ст.). Найраніша (з відомих) Вестготська (друга пол. V ст.), в якій найяскравіше виявився римський вплив; далі Салічна (кінець V ст.), Бурґундська (поч. VI ст.), Ріпуанська (VI–VII ст.), Баварська (середина VII ст.), Аламанська (VII–VIII ст.). За Карла Великого були видані «найлютіші» правди – саксонська, тюрінґська, фризька. «Варварські правди» мали форму судебників, трактували гол. чином питання суду і покарання (поряд зі смертною карою та покараннями, що калічили, були дуже поширені грошові відшкодування і штрафи).

ВАРНА (від санскр. дослівно – колір, очевидно, шкіри) – кожна з чотирьох особливих станових груп населення у Стародавній Індії (брахмани, кшатрії, вайшиї, шудри), належність до яких визначалась народженням і які мали певне коло етичних, релігійних і правових обов'язків. Брахмани (брамін) – представники вищої варни; жрецька

знать і їх родичі; творці законів; їм заборонялося займатися лихварством. Кшатрії – представники другої варни, до якої належали правителі держав, вищі посадові особи, військ. знать на чолі з *раджею*. Вайшиї (вайшії) – представники третьої варни, до якої належали селяни-общинники, землероби, скотарі, а пізніше й дрібні торгівці, ремісники. Шудри – представники нижчої четвертої варни, до якої належали найбідніші верстви, які повинні були прислуговувати вищим варнам; збіднілі й витіснені з общини селяни, чужаки, потомки військовополонених, взятих у міжусобних війнах.

ВАРНАШРАМА – ведична система у Стародавній Індії, яка розчленовує суспільство чотири особливі станові групи (*варни*) відповідно до якостей і роду занять людини та на чотири ступені духовного життя (ашрами). У *Законах Ману* згадується чотири варни: брахмани (жерці, священнослужителі), кшатрії (правителі, воїни), вайшиї (землероби, ремісники) та шудри (слуги). Крім того, у Законах є відомості про так званих «недоторканих» (*чандали* й ін.), народжених від змішаних шлюбів, які фактично становили найнижчу, п'яту варну (вони виконували працю гробарів, катів, жили поза селищами, будь-яке спілкування з ними заборонялося). З часом із варн розвинулися касти.

ВАРФОЛОМІЇВСЬКА НІЧ – 1) масове вбивство *гугенотів*, яке за наказом фр. королеви Катерини Медічі та Гізів учинили католики в Парижі в ніч на 24 серпня 1572 р., напередодні свята св. Варфоломія; було знищено близько 30 тис. людей; 2) *перен.* жорстока розправа, масове знищення людей.

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1955 р. (Варшавський договір 1955 р. про дружбу, співпрацю та взаємну допомогу) – підписаний 14 травня 1955 р. в м. Варшаві Болгарією, Угорщиною, НДР, Польщею, Румунією, СРСР, Чехословаччиною і Албанією (з 1962 р. не брала участі в роботі створеної на основі Варшавського договору Організації, а в 1968 р. вийшла з організації). Укладання Організації Варшавського договору (ОВД) було спрямоване на забезпечення безпеки держав-учасниць Варшавського договору, їхнього сусп. і держ. ладу, військ. протиставлення діяльності *НАТО*. Держави ОВД створили Об'єднане командування збройними силами, яке разом із Військовою радою та штабом перебувало в столиці СРСР – м. Москві. У 1987 р. держави-учасниці ОВД прийняли оборонну Воєнну доктрину; були створені також вищі політ. органи організації. ОВД брала участь у військ. інтервенціях в Угорщину (1956) та Чехословаччину (1968), де були насильно закріплені прорадянські маріонеткові політ. режими після розгрому демократ. сил. ОВД

припинила своє існування після розвалу т.зв. соціаліст. табору протягом 1989–1990 рр.

ВАСАЛ (від фр. *vassal* з лат. *vassus* – слуга) – 1) пан, феодал, який унаслідок певної процедури (комендації, або омажу), що складалася з клятви вірності, фуа (почесного поцілунку), визнавав себе залежним, навіть слугою іншого, впливовішого, сильнішого, багатшого феодала – *сеньйора*; 2) підпорядковане, залежне становище особи, політики чи навіть держави.

ВАСАЛІТЕТ (від фр. *vassalité* з лат. *vassalus, vassus* – слуга) – у Зх. Європі за часів середньовіччя – система взаємовідносин між феодалами, за якої *сеньйор* (вищий феодал, заможніший і могутніший) мав верховенство над меншим феодалом (*васалом*). Зазвичай васал отримував від сеньйора *феод* і був зобов'язаний нести за це військ. службу, надавати йому матеріальну й ін. допомогу, брати участь у його суді.

ВАТИКАН (*Vaticano, Stato della Città del Vaticano*) – папська держава, спадкоємець Папської області, яка існувала з 756 р., після того як франкський король Піпін Короткий подарував папі Стефану II Рим і декілька провінцій Італії – до 1870 р., коли утворилася держава Італія, а Рим став її столицею. На момент найвищого розквіту на поч. XVI ст. папська держава включала в себе герцогства Падую, П'яченцу, Модену, Романью, Урбіно, Сполето і Кастро, Анконську Марку та провінції Болонью, Перуджу й Орвієтано.

Держава відновлена 7 червня 1929 р. згідно з *Латеранськими угодами*, укладеними між фашистським урядом Б. Муссоліні та папою римським Пієм XI: основний договір, за яким визнавалися незалежність і суверенітет Ватикану; *конкордат*, у якому визначалися становище, права та привілеї католицької церкви в Італії (частково переглянутий угодою між Ватиканом і урядом Італії у 1984 р.), та фінансова конвенція. Узаконена спец. статтею італ. конституції.

Місто-престольна держава розташована в зх. частині Риму, на пагорбі *Mons Vaticanus* (від лат. *vaticania* – місце ворожінь); центр католицизму та резиденція його глави – папи римського. Названа Ватиканом за одноіменним палацом-резиденцією папи римського, який правив до 1870 р. Папською областю. Площа держави Ватикан – 0,44 км², протяжність кордонів – 2,6 км, населення бл. 800 осіб, 450 з яких – у духовному сані. Ватикан має свої герб, прапор, гімн, пошту, телеграф, жандармерію («швейцарську гвардію») та ін. атрибути держ. влади, власний друкований орган – газету «*Oservatore romano*». Центр. установа Ватикану (курія) складається з 12 конгрегацій (комісії кардиналів), що виконують функції міністерств. Через курію папа керує всією церквою та її численними організаціями в багатьох країнах світу.

Як суверенна держава Ватикан підтримує дипломат. відносини зі 178 державами та є постійним спостерігачем при ООН із правом голосування. Офіційна мова – лат., використовується виключно в офіційних друкованих документах Ватикану і в ході богослужінь. У дипломат. листуванні використовується фр. мова. Грошова одиниця – євро. За угодою з урядом Італії від 29 грудня 2000 р., в обмежених масштабах Папська держава карбує також власну монету – ватиканський євро, призначений в осн. для нумізматів. Обсяг випуску ватиканських євро не має перевищувати 1 млн на рік. Форма управління – абсолютна теократична монархія. Глава держави – папа римський. Вищий законодавчий орган Ватикану – однопалатна Папська рада. Всі жителі Ватикану після виповнення їм восьми років дають присягу папі. Папі належить верховна законодавча, виконавча і судова влада

ВАХХАБІЗМ – один із напрямів ісламського фундаменталізму, що виник у XVIII ст. в Центр. Аравії; засновник Мухаммед ібн Абд аль-Ваххаб (1703–1787). Ваххабізм лежить в основі держ. ідеології Саудівської Аравії. Ваххабіти вимагають повернутися до первісного ісламу, відмовитися від розкоші, пісень і танців, від споживання вина й тютюну, ведуть боротьбу за об'єднання мусульманського світу. Однак його трансформовано з офіційного напряму ісламу в певний соц.-політ. рух, що поряд із відданістю «чистому» ісламу характеризується фанатизмом, крайньою нетерпимістю до інакомислення, фаталізмом, відмовою людини від свободи, власної волі.

ВЕДИ (від санскр. *букв.* священне знання) – найдавніша пам'ятка інд. релігійної літератури, створена наприкінці II – у першій пол. I тис. до н.е.; складаються з чотирьох збірників, які містять релігійні гімни, пісні, молитви, формули заклинань, жертовні церемонії, міфи тощо; релігійні книги у Стародавній Індії.

ВЕЙМАРСЬКА КОНСТИТУЦІЯ – перша в Німеччині демократ. конституція, що була прийнята Національними зборами 31 липня 1919 р. і за два тижні набула чинності. Проголосила в Німеччині федеративну республіку, що діяла на принципах демократизму, закріпленого принципом народного суверенітету, федералізму (до нім. федерації увійшло 18 земель), широкого спектра прав і свобод особистості.

ВЕЙМАРСЬКА РЕСПУБЛІКА – назва Нім. держави у її демократ. період (1919–1933) за місцем ухвалення конституції у м. Веймарі (Тюрінгія).

ВЕКСЕЛЬ (від нім. *Wechsel* – обмін) – цінний папір, який засвідчує безумовне грошове зобов'язання боржника (векселедавця)

сплатити у вказаний строк певну суму грошей власникові векселя (векселетримачеві).

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ – СПОЛУЧЕНЕ КОРОЛІВСТВО ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА ІРЛАНДІЇ – офіційна назва Англії, прийнята на початку XIX ст. у результаті оформлення *унії* зі Шотландією (1707) та Ірландією (1801).

ВЕЛИКА РЕМОНСТРАЦІЯ 1641 р. – збірка статей (204 статті з переліком зловживань корони), яка стала для англ. парламенту справжньою бурж.-дворянською програмою революції.

ВЕЛИКА СІМКА / ВЕЛИКА ВІСІМКА – клуб розвинених індустріальних держав, керівники яких зустрічаються щороку для обговорення важливих економ., фінансових і політ. питань. У першій зустрічі, що відбулася 1975 р. в Рамбуйє, брала участь «велика п'ятірка» (Німеччина, Велика Британія, США, Франція, Японія) та Італія. Канада приєдналася 1976 р., а з 1991 р. у зустрічах «великої сімки» брав участь і Президент Росії. Повна участь Росії на Бірмінгемській зустрічі 1998 р. засвідчила формування «великої вісімки». На відміну від ООН, «велика вісімка» не має статуту, формальних правил і постійного секретаріату.

У 1990-ті роки в дискусіях на форумі домінували дві групи питань: 1) пов'язані з кінцем «холодної війни»; 2) транснаціональні виклики, що їх спричинила глобалізація економіки. Після краху ком. режимів Сх. Європи й СРСР «велика сімка» вивчала засоби допомоги під час переходу до ринкової економіки в посткомуністичних державах. З цією метою було створено Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР). На зустрічах лідери «великої вісімки» звертаються до таких питань, як криза заборгованості країн, що розвиваються, захист довкілля, глобальні енергетичні питання, торгівля, реформа ООН, азіатська фінансова криза, глобальні злидні, ядерна безпека, непоширення ядерної зброї, стан охорони здоров'я у світі, поділ світу внаслідок запровадження цифрових технологій, запобігання конфліктам.

ВЕЛИКА ХАРТІЯ ВОЛЬНОСТЕЙ (від лат. *Magna Charta Libertatum*) – законодавчий акт, грамота, підписана англ. королем Іоаном Безземельним 15 червня 1215 р. на вимогу повсталих проти нього баронів. Відображала досягнуті угоди між королем і баронами, дворянством, верхівкою вільного селянства Англії. Написана лат. мовою, містить 63 статті. Включала статті, що відображали матеріальні інтереси різних соц. верств, статті, названі конституційними, та статті, які підтверджували порядки засідань судових і адм. інституцій, встановлювали нові та спрямовані проти зловживання королівського адм. апарату. Було підтверджено існування суду присяжних, пріоритету королівського суду в розгляді справ. Встановлювала єдність мір і ваг.

Хартія стала компромісом між королем і знаттю, законно обмежувала владу короля органами феод. можновладців – загальною радою королівства та комітетом 25 баронів, передбачала непідлеглість баронів королівським судам. Пізніше неодноразово підтверджувалася королями, а з 1297 р. всі чергові її підтвердження завжди доповнювалися новими, актуальнішими вимогами. У XVII ст. значення цього документа зросло у зв'язку з прагненням парламенту підтвердити давність традиції обмеження влади короля. Залишається наріжним каменем брит. парламентської демократії.

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО МОСКОВСЬКЕ – князівство, у якому правила молодша гілка роду Мономаховичів (династія суздальських Юрійовичів). Було васалом Ординського царства. Розташовувалось на території європ. частини сучасної Росії зі столицею у Москві. Правонаступник Володимиро-Суздальського князівства у складі Золотої Орди, столиця якого була перенесена до Москви у 1328 р. Проіснувало до 1721 р., до офіційного проголошення Рос. імперії.

ВЕЛИКИЙ БЕРЕЗНЕВИЙ ОРДОНАНС (від фр. *La grande ordonnance de mars*) – прийнятий у 1357 р., оприлюднений у березні згідно з наполяганнями фр. *Генеральних штатів* за часів народного руху 1356–1358 рр. в Парижі під керівництвом Етьєна Марселя. Великий березневий ордонанс надавав Генеральним штатам право: збиратися самостійно без королівської згоди для обговорення держ. справ, контролювати податки, укладати перемир'я з ворогами. Намічав реформу адміністрації та суду, скорочення чиновників і зменшення витрат на їх утримання.

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ – вищий князівський титул. З X ст. його мали київські, а з кінця XII ст. володимиро-суздальські князі. З XIII ст. титул «великий князь» присвоювали собі князі галицько-волинські, тверські, рязанські та інші. З XIII ст. володимирські князі почали називатися «великі князі всея Русі», а з XIV ст. цей титул мали тільки князі московські. Титул «великий князь» зберігся і після появи царського звання (1547); з XVIII ст. надавався також членам царської родини Романових.

ВЕЛИКИХ МОГОЛІВ ІМПЕРІЯ – держава в Індії (1526–1858), заснована правителем Кабула Тимуридом (нащадком Тимура Тамерлана) Захіреддіном Мухаммадом на прізвисько Бабур («Тигр»), який 1526 р. завоював пн. Індію, припинивши там існування Делійського князівства. Перед смертю 1530 р. Бабур поділив свої володіння між синами, залишивши Індію старшому – Хумаюну – і наказавши іншим, які одержали Пенджаб, Кабул і Кандагар, підкорятися йому. Вважаючи Бабура монголом (перекручено – могол), європейці перенесли цю назву і на засновану ним династію. Розквіт імперії Великих Моголів припадає на

XVII ст. Посилення феод. роздробленості, жорстока експлуатація населення, народні повстання (рухи сикхів, маратів) наприкінці XVII ст. призвели до поч. занепаду імперії. У XVIII ст. розпад був прискорений нападами персів і афганців. Англійці, загарбавши Індію, зберігали династію Великих Моголів лише як номінальну вищу владу країни. Спроба повстанців під час інд. нац. повстання 1857–1859 рр. відновити фактичну владу Великих Моголів стала причиною ліквідації династії англ. колонізаторами у 1858 р.

ВЕНДЕТА (від італ. *vendetta* – помста) – 1) звичай «кровної» помсти за вбитого родича, який побутує серед населення о-вів Корсики та Сардинії; 2) *перен*. жорстока помста.

ВЕНЕЦІАНСЬКІ СТАТУТИ – збірники з цивільного, торгового і морського права, видані у XIII ст. венеціанським *дожем* Яковом Тьєполо. Венеціанські статути відбивали інтереси купецтва. Джерелом Венеціанських статутів були переважно норми римського та візантійського права, пристосовані до нових умов.

ВЕРБАЛЬНИЙ ДОГОВІР (від лат. *verba* – слово) – у римському праві усний (словесний) контракт, укладення якого відбувалося за посередництвом висловлення контрагентами певних слів. При цьому, як правило, передбачалася складна процедура, суворий формалізм, котрі мали гарантувати високий ступінь правового захисту.

ВЕРҐЕЛЬД (від нім. *Wergeld* – ціна людини) – у звичаєвому праві раннього середньовіччя – грошовий викуп за вбивство вільної людини, передбачений як заміна кровної помсти; грошовий штраф, що сплачувався за вбивство родині потерпілого (половинними частинами двом адресатам: синам убитого та найближчим родичам по лінії батька або матері) або за вбивство раба – його господареві («Салічна правда»). Розмір верґельда встановлювався залежно від соц. та правового стану, статі й віку постраждалого.

ВЕРДИКТ (від лат. *vere dictum* – вірно чи правильно сказане) – 1) рішення судового органу, згодом – присяжних засідателів у суді, про винуватість або невинуватість звинуваченого (підсудного); на підставі вердикту судді виносять вирок про засудження або виправдання підсудного; 2) вирок, ухвала, судження про що-небудь.

ВЕРИФІКАЦІЯ (від лат. *verus* – істинний та *facio* – роблю) – перевірка істинності, установлення достовірності чого-небудь.

ВЕРМАХТ (від нім. *Wehrmacht* з *Wehr* – зброя, оборона і *Macht* – сила) – збройні сили гітлерівської Німеччини (1935–1945).

ВЕРСІЯ (від фр. *version*) – у судочинстві обґрунтоване припущення особи, що веде дізнання, слідчого, прокурора, судді (суду), захисника стосовно окремого факту або групи фактів, які мають або

повинні мати значення для кримінальної справи, вказують на наявність фактів і пояснюють їх походження та зв'язок між ними і слугують цілям встановлення об'єктивної істини.

ВЕРХОВЕНСТВО ЗАКОНУ – принцип, що визначає провідну, визначальну роль закону в правовій державі, котра забезпечується його вищою юр. силою щодо будь-яких ін. актів. Одна з найважливіших характеристик правової держави (нарівні з розподілом влад і взаємопов'язаністю держави та громадян правами й обов'язками), що включає: верховенство Конституції; особливу процедуру прийняття і зміни закону; обов'язкову відповідність усіх ін. нормативних актів законові; наявність механізмів реалізації та захисту закону; конституційний нагляд, що забезпечує узгодженість усієї законодавчої системи.

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА – принцип, що означає панування права в суспільстві. Його суть полягає в тому, що рішення керівництва мають базуватися на згоді народу і прийматися через структури та процедури, розроблені для запобігання індивідуальним потрясінням і держ. тиранії, для захисту прав і свобод. Базується на п'яти основоположних засадах: 1) правління народу, кероване народом, створене для народу; 2) поділ влад на законодавчу, виконавчу, судову та їх взаємодія; 3) представницька демократія, процедурні обмеження щодо дій уряду, спрямованих проти окремих осіб; 4) обмежені дії уряду і федералізм; 5) судовий розгляд незалежною системою судових органів як основний механізм реалізації закону. Одним із фундаментальних аспектів верховенства права є принцип правової визначеності, який передбачає повагу до принципу *res judicata* (від лат.) – принципу остаточності рішень суду (цей принцип стверджує, що жодна зі сторін не має права вимагати перегляду остаточного й обов'язкового рішення суду просто тому, що вона прагне домогтися нового слухання справи та нового її вирішення).

«**ВЕРШНИКИ**» – один із привілейованих станів у Стародавньому Римі та деяких грецьких державах (Фессалія, Халкіда, Еретрія), з якого спочатку формувалася кіннота. Стан вершників був оформлений законами Сервія Туллія в VI ст. до н.е. (мали найвищий майновий ценз); у 129 р. до н.е. вершникам надали право займатися комерцією. За законами Г. Гракха, вершники дістали право участі в постійних судових комісіях, що зміцнило їхнє становище. Август, встановивши для вершників ценз у 400 тис. сестерціїв, зробив їх другим станом держави. У II–III ст. н.е. вершники становили бюрократ. верхівку. Як окремий стан вершники зникають у IV–V ст. н.е.

ВЕСТАЛКИ (від лат. *Vesta*) – жриці давньоримської богині Вести (богиня стад, пізніше – богиня культового жертовного вогню й домівок), які в її храмі підтримували «вічний» священний вогонь і виконували ін. культові обряди. Весталок обирали жеребкуванням із дівчаток з аристократичних родин віком 6–10 років. Весталки давали обітницю дівочої незайманості, за порушення якої закопували в землю живцем.

ВЕСТМІНСТЕР (від англ. *Westminster*) – 1) адм. округ у складі Лондона (Велика Британія); місцезнаходження королівської резиденції, парламенту й ін. урядових установ; 2) синонім парламенту Англії.

ВЕСТМІНСТЕРСЬКА (МАЖОРИТАРНА) МОДЕЛЬ ДЕМОКРАТІЇ – притаманний гомогенним суспільствам тип демократ. політ. системи, за якої усі важливі політ. питання вирішуються більшістю голосів. Автор концепції – А. Лійпхарт.

ВЕСТМІНСТЕРСЬКИЙ СТАТУТ 1931 р. – нормативно-правовий акт, прийнятий англ. парламентом. Офіційно закріпив рішення Імперської конференції 1926 р. про самостійність домініонів у внутр. і зовн. справах, їх рівність з метрополією.

ВЕСТМІНСТЕРСЬКІ СТАТУТИ – 1) різні за змістом статути (закони), видані в Англії у XIII–XIV ст. Найвідомішими є перший статут (1275) і другий (1285), які змінювали та доповнювали чинне в Англії «загальне право». За третім статутом (1290) дозволялося з певними умовами продавати і купувати землю. Вестмінстерські статути були спробою кодифікації норм цивільного, кримінального й судового права в інтересах централізації держави; вони робили деякі поступки лицарям і городянам, які підтримували англ. королів у боротьбі з великими феодалами.

ВЕСТФАЛЬСЬКИЙ МИР 1648 р. – два договори, підписані т. зв. *Священною Римською імперією* з Францією в м. Мюнстері та зі Швецією у м. Оснабрюку (Вестфалія) після закінчення Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. Швеції передано Зх. Померанію і ряд міст Сх. Померанії, в т.ч. поставлено під її контроль гирла судноплавних річок Пн. Німеччини. До Франції відійшли Верхній і Нижній Ельзас; за нею були визнані права на єпископства Мец, Туль і Верден (на Маасі). Вестфальський мир засвідчив незалежність Швейцарії та Голландії. Князівства Бранденбурґ, Саксонія і Баварія значно розширили свої володіння у Німеччині. Вестфальський мир оголосив імперію союзом майже незалежних держав, урівняв князів-кальвіністів із лютеранами, поклав край намаганням Габсбурґів встановити гегемонію у Європі.

ВЕТЕРАН (від лат. *veteranus* з *vetus* – старий, випробуваний, досвідчений) – 1) у Стародавньому Римі професійний солдат, який прослужив під знаменами 20 і більше років, звільнений за віком з армії з правом земельного та грошового забезпечення від держави; 2) людина, яка багато років прослужила в армії або працювала довгий час на відп. ниві діяльності (*напр.*, ветеран революції, ветеран війни, ветеран праці та ін.)

ВЕТО (від лат. *veto* – забороняю) – 1) акт, який забороняє (не допускає) набрання чинності законом чи ін. нормативним актом або рішення того чи ін. органу (посадової особи); 2) у Стародавньому Римі право вето римського маґістрату на рішення та дії інших маґістратів. Окрім того, право вето отримали римські трибуни, які обиралися від народних (плебейських) мас (V ст. до н. е.); 3) широко використовувалось у Речі Посполитій після унії з Великим князівством Литовським у сеймі (з другої пол. XVI ст.) як засіб, котрим литовці могли заблокувати небажані рішення; проте незабаром це право (*liberum veto*) почали широко використовувати різні депутатські клани, що часто унеможливлювало прийняття важливих рішень взагалі, оскільки польськ. сейм працював на принципі повної згоди; 4) право відхилення главою держави прийнятого парламентом закону (розрізняють абсолютне вето, тобто остаточне відхилення главою держави закону, прийнятого парламентом, і відкладальне вето, тобто право глави держави на повернення зі своїми зауваженнями та сформульованими пропозиціями переданого йому на підпис закону до парламенту для повторного розгляду); передбачений конституціями деяких держав акт, завдяки якому глава держави або верхня палата парламенту можуть призупинити впровадження законів або рішень, прийнятих парламентом чи його нижньою палатою; заборона або призупинення верховним органом держ. влади чи главою держави введення у дію постанови законодавчого органу (парламенту або однієї з його палат); 5) у держ. і міжнар. праві: заборона, яку накладає на якесь рішення уповноважений на це орган або особа; 6) у міжнар. праві вето є процедурним засобом відхилення рішень міжнар. організацій їхніми державами-членами (так, згідно зі Статутом ООН, кожен із постійних членів Ради Безпеки має право вето).

ВИБОРЕЦЬ – громадянин держави, який у відповідності до чинного законодавства наділений правом голосу (у множині виборці називаються ще *електоратом*).

ВИБОРИ (від англ. *election*) – процедура безпосереднього обрання або висунення певних осіб шляхом відкритого чи закритого (таємного) голосування для виконання громадських функцій; один із

способів інституювання держ. влади; найпоширеніший механізм створення органів та інституцій влади; визначальний елемент політ. процесу та гол. характеристика участі громадян у політ. житті суспільства; форма особистої участі громадян в управлінні державою шляхом формування вищих представницьких органів, органів місцевого самоврядування, їх персонального складу; передбачена конституцією чи ін. документами форма волевиявлення народу з метою формування органів держ. влади чи місцевого самоврядування. Спосіб вияву політ. інтересів населення, що полягає у обранні його представників шляхом голосування.

Вибори є цивілізованою та правовою формою завоювання й оновлення влади у демократ. державах. Вони не зводяться лише до процедури голосування, а включають весь комплекс заходів і процедур щодо формування керівних органів держави. Залежно від предмета обрання, вибори бувають президентськими, парламентськими і місцевими (муніципальними). Що стосується причин проведення, то виділяють чергові (у зв'язку із закінченням строку повноважень виборного органу), позачергові (у разі дострокового припинення повноважень виборного органу) та додаткові (для поповнення складу представницького органу) вибори.

ВИБОРЧА КАМПАНІЯ – комплекс заходів і процедур формування держ. і громадських виборних органів.

ВИБОРЧА КВОТА (від лат. *quot* – скільки) ─ найменше число голосів, яке необхідне для обрання одного депутата.

ВИБОРЧА КОМІСІЯ – орган, на який безпосередньо покладена функція проведення виборів. До функцій виборчих комісій входить складання списків виборців, реєстрація кандидатів чи політ. партій (блоків), проведення голосування, підрахунку голосів і визнання та затвердження результатів голосування.

ВИБОРЧА СИСТЕМА – сукупність правовідносин, що виникають у процесі формування складу представницьких органів шляхом виборів від моменту їх призначення до моменту оприлюднення результатів; спосіб організації та проведення виборів, зафіксований у юр. нормах; порядок, за яким рішення виборців трансформуються у владні повноваження. Виборча система залежить від комбінації ряду елементів: 1) кількісного критерію визначення результату виборів (переможець визначається більшістю голосів чи шляхом пропорційного представництва); 2) типу виборчих округів (одномандатні чи багатомандатні); 3) форми висування кандидатів і способів голосування; 4) типу виборчого списку. Виділяють три осн. виборчі системи: мажоритарну, пропорційну і змішану (мажоритарно-пропорційну).

ВИБОРЧЕ ПРАВО – система правових норм, що регулюють виборчі відносини в державі; правові норми, які встановлюють порядок виборів.

ВИБОРЧИЙ ОКРУГ – визначена сукупність виборців певної території, які обирають певну кількість представників до органів влади. Виборчі округи поділяються на одномандатні (від яких обирають по одному представнику) і багатомандатні (обирають у межах одного округу кількох кандидатів).

ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС – врегульована законом специфічна діяльність уповноважених осіб і громадян, спрямована на формування якісного та кількісного складу органів держ. влади й органів місцевого самоврядування. Виборчий процес включає в себе кілька стадій (етапів): 1) призначення дати проведення виборів; 2) утворення виборчих округів і дільниць; 3) утворення виборчих комісій; 4) складання списків виборців; 5) висування та реєстрація кандидатів чи політ. партій (блоків); 6) передвиборча агітація; 7) голосування; 8) підрахунок голосів; 9) офіційне оприлюднення результатів голосування.

ВИБОРЧИЙ ЦЕНЗ (від лат. *census* – роблю опис, перепис) – спеціальні умови надання громадянам виборчих прав; офіційно визначені умови й ознаки, які обмежують виборчі права громадян. В історії існували такі виборчі цензи: віковий, майновий, освітній, статевий, ценз осілості та ін. У наш час на виборах (за кількома винятками) існує лише віковий ценз.

ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ – комплекс методів, акцій, дій, які сприяють збільшенню ефективності ведення виборчої кампанії кандидата чи, навпаки, спрямовані на дискредитацію опонентів певного кандидата. Виборчі технології є частиною політ. технологій загалом. Виборчі технології поділяють на три групи: «чисті», «брудні» та «сірі». «Чисті» виборчі технології – це технології, як правило, без порушення законодавства і в рамках встановлених правил передвиборчої боротьби та норм загальноприйнятої етики. Під «брудними» виборчими технологіями розуміють використання методів агітації чи впливу на виборців, які суперечать законодавству і не відповідають усталеним уявленням про етику політ. боротьби в цивілізованому суспільстві. Що ж стосується «сірих» виборчих технологій, то вони перебувають посередині; ці технології зазвичай перебувають на межі порушення законодавства або порушують його, але незначною мірою. Вони також можуть реалізуватися в рамках законодавства, однак порушувати неформальні правила передвиборчої боротьби. До «чистих» виборчих технологій належать орг. прийоми, які підвищують ефективність збору підписів, агітації, підвищують популярність кандидата, зближують його

з виборцями тощо. До «брудних» виборчих технологій належать махінації при зборі підписів, підкуп виборців, технології залякування виборців, компромат, клонування, зриви зустрічей кандидата з виборцями, дискредитацію опонента від його імені та ін.

ВИДИ ПОКАРАНЬ – встановлений законом обов'язковий перелік покарань за ступенем їх тяжкості чи за ін. принципом.

ВИД (ПОСВІДКА) НА ПРОЖИВАННЯ – документ, який видається іноземцям як доповнення до нац. паспорта на випадок триваліпюго перебування у цій державі. *Напр.*, у США це т. зв. «зелена карта». Вона дає право на отримання постійної праці. Вид на проживання іноземець подає разом із нац. паспортом при реєстрації актів громадянського стану, що здійснюється на заг. підставах для громадян у цій державі. Не видається туристам, акторам, усім, хто прибуває на короткий термін. В ін. випадку може видаватися у передбачених законом випадках замість паспорта. У цей документ можуть бути вписані дружина (чоловік) отримувача і діти, родичі похилого віку.

ВИЗНАЧЕНІСТЬ ПРАВА відображає його властивість точного і повного формулювання правил поведінки.

ВИКОНАВЧА ВЛАДА – одна з гілок держ. влади, єдина система виконавчорозпорядчих держ. органів, які здійснюють безпосереднє управління держ. справами; складова частина владних структур держави, головною функцією якої є організація держ.-владної, виконавчо-розпорядної, підзаконної діяльності для практичного здійснення завдань держави в госп., соц.-культ. і адм.-політ. галузях; один з видів держ. влади, який забезпечує виконання конституції, законів, актів відповідно до наданих повноважень з управління держ. справами; організовує та спрямовує внутр. і зовн. діяльність держави, забезпечує здійснення втіленої в законах волі суспільства, охорону прав і свобод людини; носієм виконавчої влади у масштабах усієї країни є уряд.

ВИМОРОЧНЕ МАЙНО – майно, яке залишилося після власника без спадкоємця.

ВИНА – психічне ставлення особи до свого протиправного діяння та його сусп. небезпечних наслідків. Вина є гол. ознакою суб'єктивної сторони складу злочину та однією з підстав кримінальної відповідальності за конкретно вчинений злочин. Вина виражається у формі умислу чи необережності. Синонім злочинної самовпевненості – виду необережної вини, коли особа передбачала ймовірність настання сусп.-небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення.

ВИНУВАТЕЦЬ – той, хто вчинив що-небудь погане, зробив злочин, провинився у чомусь.

ВИНЯТОК – відхилення від норми, від загального правила.

ВИПАДОК (КАЗУС) (від лат. *casus* – випадок з *cadere* – падати) – несподівана, незалежна від волі особи подія, яка спричинила для неї чи для ін. особи негативні особисті чи матеріальні наслідки. Випадок засвідчує відсутність протиправності та вини у поведінці особи, а також звільняє особу від юр. відповідальності. Обов'язок відшкодувати збитки (шкоду), завдані випадком, може бути встановлений законом або договором.

ВИРОК – 1) рішення суду, яке постановлене в судовому засіданні з питань винуватості чи невинуватості підсудного та щодо застосування чи незастосування до нього покарання; вирок – найважливіше процесуальне рішення суду першої й апеляційної інстанцій, результат усієї передуючої його винесенню процесуальної діяльності органів досудового розслідування та суду, акт правосуддя; 2) категоричне рішення про що-небудь, оцінка чогось, авторитетна думка про щось.

ВИЩА РАДА МАҐІСТРАТУРИ – вищий самоврядний орган судейського корпусу Франції.

ВИШЕГРАДСЬКА ЧЕТВІРКА (ГРУПА) – неформальне політ.-економ. об'єднання країн Центр. Європи (Польща, Угорщина, Чехія та Словаччина (з 1993 р.)), створене для координації зовн. політики і транскордонної співпраці в 1990 р. у Братиславі. Назва походить від угорського м. Вишеград, де в 1991 р. відбулася зустріч президентів країн-засновників.

ВІГИ (від англ. *whigs*) – 1) політ. партія в Англії (XVII – перша пол. XIX ст.) Назва її походить від «вігаморів» або «вігів» – непримиренних шотландських *пресвітеріан* часів громадянської війни 40-х рр. XVII ст. Склалася в парламенті у 1661–1678 рр. з числа представників торговельної та банківської буржуазії та найбільш могутнього нового дворянства – противників англ. короля Якова II Стюарта. У 1688 р. віги активно сприяли приходові до влади Вільгельма Оранського і після цього довгий час контролювали центр. держ. апарат. Чергувалася при владі з партією *торі*. Керівництво партії належало до блоку торговельної та промислової буржуазії і зв'язаної з нею земельної аристократії. У середині XIX ст. партія вігів, з'єднавшись з ін. бурж. групами, реорганізована в ліберальну партію; 2) бурж. партія в США 1834–1854 рр., що об'єднувала промисловців Півночі, а також плантаторів Півдня.

ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС – міжнар. збори, які підбили підсумки війни європ. держав-переможниць із наполеонівською Францією (вересень 1814 – червень 1815 рр.). Головними учасниками

конгресу були А. Веллінґтон, К. Меттерніх, К. Нессельроде, Ш. Телейран і монархи Австрії, Росії та ін., всього 216 представників європ. держав. Між учасниками конгресу були укладені угоди, договори, прийнято декларації та постанови, відображені у заключному акті конгресу. Вперше всі європ. держави були охоплені системою заг. угод, що проіснувала майже до середини XIX ст. Віденський конгрес відновив систему феод. порядків, закріпив результат перемоги над Наполеоном і прийняв рішення, які мали запобігти появі у Франції бонапартистського режиму. Переможці перерозподілили мапу Європи на свою користь. Скориставшись суперечностями між переможцями, Ш. Телейрану вдалося підписати таємний договір Франції, Англії й Австрії проти Пруссії та Росії, внаслідок чого останні змушені були піти на поступки з польського та саксонського питань.

Напередодні Ватерлоо (селище в Бельгії, у 20 км від Брюсселя, де 18 червня 1815 р. відбулася вирішальна битва союзних армій проти Бонапарта Наполеона, в результаті якої фр. війська були остаточно розгромлені) учасники конгресу вжили превентивних заходів проти Франції – утворили з Бельгії та Голландії Нідерландське королівство, яке разом із Пруссією й Австрією мало слугувати противагою Франції, проголосили нейтральність Швейцарської конфедерації, віддавши їй важливі гірські перевали, відновили Сардинське королівство як противагу Франції з півдня. За Англією залишили захоплені нею фр. колонії, зокрема о. Мальту, о. Цейлон та голландську Пд. Африку. Австрія отримала частину польської території, Тернопільський округ, Венецію, Ломбардію. З нім. держав конгрес створив Німецьку конфедерацію 39 держав. Від Данії, колишньої союзниці Франції, була відділена Норвегія, яка на основі особистої унії приєдналася до Швеції. Розширила володіння Пруссія, отримавши Рейнську область і Вестфалію.

Рішенням Віденського конгресу було заборонено торгувати неграми, введено поділ на «класи» дипломат. представників. З метою боротьби проти нац.-визвольних і рев. рухів було утворено з великих держав (термін теж введений конгресом) т. зв. Священний союз, чим і визначилася на певний час роль жандарма рос. царизму.

ВІДКЛАДАЛЬНЕ ВЕТО – право глави держави повернути ухвалений парламентом закон на повторний розгляд.

ВІДКУП – виключне право, що надавалося феод. державою за відповідну плату приватним особам (відкупникам) на збір будь-яких податків, продаж відповідних видів товарів (сіль, вино та ін.).

ВІДНОСИНИ МІЖНАРОДНІ – дипломат., економ., освітні, наук. та культ. стосунки між державами та їх суб’єктами.

ВІДОМСТВО (від лат. *videre* – бачити) – 1) галузь управління, яка «все знає і бачить»; установа або сукупність установ, які обслуговують певну галузь держ. управління; 2) управління стародавньосхідних держав: а) фінансове; б) військове; в) громадських робіт.

ВІДЧУЖУВАТИ – передавати (майно) на користь ін. особи, організації чи держави на певних умовах.

ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ – форма цивільної відповідальності за порушення зобов'язань. Відрізняється від відшкодування шкоди тим, що при останньому боржник відшкодовує кредиторові лише прямі збитки. При відшкодування збитків винна особа відшкодовує ще й упущену вигоду, на яку можна було розраховувати за звичного стану.

ВІЗА (від фр. *visa* з лат. *visus* – побачений, переглянутий) – 1) напис службю. особи на документі, який надає йому юр. сили; 2) дозвіл на в'їзд, виїзд, тимчасове перебування на території певної держави або проїзд через неї; 3) позначка в паспорті, яка означає дозвіл на в'їзд із цієї території (держави) або проїзд через неї (відповідно розрізняють в'їзні, виїзні, транзитні візи).

ВІЗАВІ (від фр. *vis-à-vis* – віч-на-віч) – 1) той, хто розміщений, розташований, перебуває навпроти; 2) навпроти; один проти одного.

ВІЗАНТІЙСЬКЕ ПРАВО – право Візантійської імперії VI–XV ст. В основу перших законодавчих збірників Візантійського права було покладено норми римського права, яке поступово переоблялося відповідно до феод. відносин. Таке пристосування відбувалося під впливом звичаєвого права багатьох народностей, які заселяли імперію. На сімейне та спадкове право впливало також вчення християнської релігії. Візантійське право регламентувало й охороняло феод. власність; було рецептоване (запозичене) багатьма феод. країнами, особливо на Балканському п-ові та в Передній Азії. Були поширені збірники Візантійського права – Василіки, *Еклога*, Землеробський закон, Прохірон та ін. Норми Візантійського права застосовувалися переважно в церк. судах; отримали поширення та запозичувалися законодавчими збірниками держав Європи.

ВІЗАНТІЯ, ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ (від грец. *Basileia tōn Rōmaiōn* – царство Ромеїв, царство Римське, Римська імперія) – середньовічна держава, сх. частина Римської імперії; існувала у 395–1453 рр. У староруських і старослов'янських літописах також вживаються назви Християнське і Грецьке царство (ще одна назва цієї держави – Романія, від якої походить назва сучасної європ. країни – Румунії). Назву «Візантійська імперія» держава одержала у працях істориків уже після свого падіння, вперше – від нім. вченого Ієроніма

Вольфа в 1557 р. Походить від назви античного поселення Візантій до розбудови його (324–330) імператором Константином Великим; місто отримало ім'я Константинополь (Царгород) і стало центром Візантійської імперії. Як спадкоємиця Римської імперії Візантійська держава не лише успадкувала її найбагатші провінції, але й тривалий час являла собою духовний, культ., економ. і політ. центр Середземномор'я. Її правителі в часи найбільшої могутності правили землями від Пн. Африки до дунайських берегів, від Гібралтарської протоки до хребтів Кавказу.

Історія Візантійської держави розпочалася з 395 р., коли політ. розділення між Сх. і Зх. частинами Римської імперії усталилось. За імператора Константина відповідно до Міланського едикту (313) оголошувалася віротерпимість до християнської релігії. З цього моменту церква стала надійним союзником, захисником імператорської влади, а імператори почали збагачувати церкву земельними і грошовими жалуваннями. З 476 р., коли останній зх. імператор Ромул Август відмовився від влади, імператор залишився лише в Константинополі. У Візантійській імперії з 620 р. за імператора Іраклія держ. мовою офіційно стала грецька. Найбільші території імперія контролювала за імператора Юстиніана I, який вів широку завойовницьку політику в зх. Середземномор'ї, прагнучи відновити колишню Римську імперію. З цього часу вона поступово втрачала землі під натиском сусідніх держав і східноєвроп. народів. Після араб. завоювань займала лише територію Греції та Малої Азії. Експансія в IX–XI ст. змінилася серйозними втратами, розпадом країни під ударами хрестоносців (1204 р. під час 4-го хрестового походу), відновленням за Михаїла VIII в 1261 р. і загибеллю під тиском турків-сельджуків і турків-османів. Імперія припинила існування з падінням Константинополя під ударами Османської держави, військ султана Мехмеда II 30 травня 1453 р. Останні залишки великої імперії – Трапезунд і Морея – потрапили під тур. панування протягом кількох наступних десятиліть. Султани Османської імперії називали себе римськими імператорами і спадкоємцями Римської імперії.

У Візантійській державі активно розвивалися традиції римського права. Закони постійно вдосконалювалися; були закладені засади апеляційних судів, системи морського права. *Звід законів Юстиніана, Кодекс Феодосія, Еклога законів* стали підсумком розвитку римського права та сприяли еволюції юр. систем.

ВІЗИР, ВЕЗИР (з араб.) – у мусульманських країнах титул міністрів і вищих урядових сановників (*напр.*, великий візир – глава уряду султанської Туреччини до 1922 р.).

ВІЙНА (від англ. *war*) – збройна боротьба між державами (їх коаліціями) або соц., етнічними та ін. спільнотами; різновид крайньої форми сусп. конфлікту, що передбачає застосування зброї його учасниками. Традиційно війни поділяються на внутр. (громадянські) та міжнар.; у переносному розумінні – крайній ступінь політ. боротьби, ворожих відносин між певними політ. силами, гілками влади, законами тощо.

ВІЙСЬКОВА ДЕМОКРАТІЯ – сусп. устрій перехідного періоду від первіснообщинного ладу до держави. Зі збереженням залишків первісного колективізму і демократії військ. вожді племені поступово перетворюються на племінних князів, у руках яких зосереджується все управління племенем або союзом племен. Навколо вождя формується військ. дружина, відокремлена від племінного ополчення й особисто йому віддана. Одночасно виділяється і племінна знать – глави родів, сильних патріархальних сімей. Іде процес соц. розшарування.

ВІЙСЬКОВА ДИКТАТУРА – різновид авторитарного режиму, що характеризується приходом до влади військ. еліти шляхом здійснення держ. перевороту. У сучасному розумінні – абсолютне врядування військових, не обмежене правом, конституціями та ін. соц.-політ. чинниками, що існують у державі. Концентрація необмеженої і безконтрольної влади в руках армії супроводжується широким використанням методів насильства і терору. З приходом до влади військових політ. діяльність партій, громадських організацій, представницьких інституцій значно обмежується або взагалі забороняється. *Напр.*, у Греції під час правління «чорних полковників», в Аргентині, Бразилії, Парагваї, Чилі та багатьох ін. країнах Азії, Африки й Лат. Америки.

ВІЙСЬКОВА КОЛЕГІЯ – у Рос. державі з 1722 р. – ревізійна інстанція для військ. судів.

ВІЙСЬКОВА МОГУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ – сукупність матеріальних і духовних можливостей суспільства, які використовуються для досягнення певних військ.-політ. цілей як на міжнар. арені, так і всередині окремих країн: для підготовки війни і її ведення, з метою агресії або її захисту, в інтересах запобігання війні, забезпечення безпеки – глобальної, регіональної, нац. і т. ін.

ВІЙСЬКОВИЙ ПЕРЕВОРОТ – різновид політ. перевороту, що являє собою озброєний виступ певних груп військовослужбовців проти політ. влади, уряду. Розрізняють типи виступу армії з метою захоплення політ. влади: 1) бунт (стихійний, неорганізований виступ групи військовослужбовців); 2) заколот (виступ офіцерських груп з метою встановлення військ. диктатури). Повалення військовими цивільної влади може здійснюватися з різними цілями: встановлення

влади військ. хунти; усунення корумпованої влади цивільних; усунення безладу і хаосу в країні, з яким не може впоратися цивільна влада; реалізація егоїстичних інтересів окремих військ. осіб. Виділяють моделі військ. перевороту залежно від характеру використання військ. сили: 1) лише для залякування чи невеликих військ. операцій, коли до влади приходять цивільні; 2) коли влада переходить від суб'єкта до суб'єкта у формі відкритої збройної боротьби, але правлячим суб'єктом стають цивільні; 3) коли військові здійснюють переворот і самі приходять до влади. За сферою реалізації та об'єктом претензій військ. переворот завжди є державним, оскільки в його процесі здійснюється незаконна зміна суб'єктів держ. влади з використанням армії.

ВІЙСЬКОВИЙ СТАТУТ ПЕТРА І 1716 р. – військ. статут, затверджений Петром І 30 березня 1716 р. при Данцігу. Був одним з осн. документів, покладених в основу реформ юр. системи рос. держави, що проводилися за Петра І. Військ. статут складається зі самого Статуту (68 глав), у якому викладені військ.-установчі закони: 1) Артикул військовий з коротким тлумаченням (209 статей; військово-кримінальний кодекс); 2) Коротке зображення процесів чи судових позовів (3 частини і 14 розділів); 3) Про екзерциції (або навчання), про приготування до маршу, про звання та про посади полкових чинів (3 частини).

ВІЙСЬКОВО-ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС (ВПК) – специфічне об'єднання монополій та підприємств, що виробляють воєнну продукцію, представників збройних сил, частини держ.-адм. апарату, певного прошарку інтелігенції, профспілкових керівників, деяких представників ЗМІ, яке сформувалося в ряді країн і відкрито або таємно виступає за необхідність гонки озброєнь, проти заг. та повного роззброєння. ВПК, спираючись на потужну наук. і промислову базу, фінансові ресурси, чинить тиск на органи держ. влади, нав'язує їм свої рішення, спрямовані на підвищення рівня воєнних асигнувань, збільшення виробництва й експорту зброї, виступає за проведення агресивного зовнішньополіт. курсу. Відтак постає небезпека гонки озброєнь і скорочення фінансових надходжень до ін., соц. важливіших секторів економіки.

ВІКАРІЙ (від лат. *vicarius* – заступник, намісник) – заступник або помічник архієрея у православній церкві; заступник єпископа або парафіяльного священика в римо-католицькій церкві.

ВІКІНГИ (від давньоскандинав.) – племена скандинавських мореплавців VIII–XI ст., що здійснювали торгово-грабіжницькі та

завойовницькі морські походи (у Київській Русі їх називали варягами, у Зх. Європі – норманами).

ВІКОНТ (від фр. *vicomte* з лат. *vicecomes* – *букв.* віце-граф) – дворянський титул у країнах Зх. Європи (Франції, Англії та ін.), середній між бароном і графом.

ВІКТОРІАНСТВО – правління королеви Сполученого королівства Великої Британії та Ірландії, імператриці Індії Александрини-Вікторії (1819–1901), королеви з 1837 р., останньої представниці Ганноверської династії. В історії Англії залишається символом доброго стилю, ознакою розквіту, добробуту. Вікторіанство спричинилося до утвердження панування в сусп. житті англійців середніх верств – фундаменту стабільності й заможного спокійного життя, що спиралось і на використання величезних природних багатств брит. колоній.

ВІЛЛАНИ (від середньолат. *villanus* з *villa* – садиба, маєток) – у Зх. Європі в середні віки категорія феод.-залежних селян. В Англії фактично були кріпаками, у Франції, Німеччині, Італії перебували в основному в поземельній залежності від феодала (при збереженні особистої свободи)

ВІЛЬНЕ МІСТО – особливий статус міст у Європі, що були виділені як окремі автономні політ. населені пункти і мали певний міжнар. статус. Вони виникали ще у Середньовіччі як міські комуни в Пн. Італії а потім – у Пд. Франції. Це були міста нім., підпорядковані в межах Священної Римської імперії безпосередньо імператорові (*Freie Reichsstädte*). Мали майже повний суверенітет у сфері публічного права, більші з них навіть вели незалежну закордонну політику. Втратили незалежність після завоювання Наполеоном. Лише деякі з них залишилися вільними містами – Франкфурт-над-Майном (до 1866 р.), Любек (до 1937 р.); мм. Гамбурґ і Бремен залишилися вільними містами і після 2-ї світової війни. За рішенням Віденського конгресу, вільним містом було оголошено м. Краків – за опікою Австрії, Пруссії та Росії. У міжвоєнний період вільним містом за рішенням Версальського мирного договору 1919 р., було м. Ґданськ (ним опікувалася *Ліга Націй*). Після закінчення 2-ї світової війни статус вільного міста отримало м. Трієст. Загалом статус вільного міста давав право на власну конституцію, парламент, уряд, своє громадянство, консульські відносини. Такі міста часто оголошувалися демілітаризованою зоною.

ВІНДЗОРСЬКА ДИНАСТІЯ – королівська династія у Великій Британії, започаткована 1901 р. від сина королеви Вікторії Едуарда VII і принца Альберта, представника нім. дому Сакс-Кобурґ-Ґота (назва

походить від Віндзорського замку-палацу, літньої резиденції англ. королів, розташованої у м. Віндзор, у 37 км на зх. від Лондона). У сучасній Великій Британії править представник віндзорської династії – королева Єлизавета II (1926 р.н., коронувалася у 1952 р.).

ВІНДИКАЦІЯ, ВІНДИКАЦІЙНИЙ ПОЗОВ (від лат. *vindicatio* – захищаю, заявляю претензію, вимагаю) – захист прав власника або володільця майна (охоронця, наймача) шляхом витребування майна з чужого незаконного володіння; у цивільному праві позов власника або особи, яка володіє майном на законній підставі, про витребування його з чужого незаконного володіння.

ВІСІМНАДЦЯТЕ БРЮМЕРА VIII РОКУ РЕСПУБЛІКИ – держ. переворот 9–10 листопада 1799 р., здійснений генералом Наполеоном Бонапартом (за впровадженим фр. революцією республ. календарем, період від 22/24 жовтня до 20/22 листопада називався *брюмер* – від фр. *brumaire* з *brume* – туман – другий місяць фр. республ. календаря, що діяв у 1793–1805 рр.), унаслідок якого він прийшов до влади, а *Директорія* припинила свою діяльність і була встановлена військ. диктатура у формі Консульства (перший консул якого – Наполеон Бонапарт – незабаром перебрав на себе усю повноту влади). Переворот підтримала фр. велика торгова і промислова буржуазія, зацікавлена у встановленні стабілізації в державі, та заможне селянство, яке вбачало у військ. диктатурі засіб уберегти свою власність від бідноти і феод. дворянства. Фактично з вісімнадцятого брюмера починався особливий авторитарний політ. режим, що отримав назву *бонапартизм.*

ВІСЛІЦЬКИЙ СТАТУТ – зведення законів Малої Польщі, видане в 1347 р. за короля Казимира III. Вісліцький статут відбив намагання феодалів запровадити інтенсивніші форми визиску селянства, посилити його закріпачення, а також прагнення королівської влади до уніфікації права у зв'язку з успіхами в об'єднанні земель. Об'єднання ще не було завершене, і для Великої Польщі видали Пьотрківський статут. Кодифікуючи звичаєве право, Вісліцький статут одночасно запроваджував і нові форми, що погіршували становище селянства. Так, право переходу з одного села до ін. надавалося щорічно лише 1–2 селянам. Наприкінці XIV – поч. XV ст. Вісліцький статут поширив свою чинність на захоплені Польщею землі Галичини.

ВІЧЕ – заг. збори громадян міст для розгляду громадських справ, вищий орган влади у *Новгородській феод. республіці*.

«ВІЧНИЙ МИР» 1686 р. – мирний договір між Московською державою і Польщею, підписаний у Москві 16(26) травня 1686 р.

Договір було укладено на основі умов Андрусівського перемир'я 1667 р. Згідно з «Вічним миром», Лівобережна Україна, Київ, Смоленськ, Ярославль залишались у складі Московщини. Польща назавжди відмовлялася від претензій на Київ, за що одержувала 146 тис. руб. компенсації. Брацлавщина та пд. Київщина, спустошені турками, перетворювалися на своєрідну нейтральну зону між Московією та Польщею. Зх. Україна, Волинь і пн. Київщина відходили до Польщі, яка зобов'язувалася гарантувати свободу віросповідання православному населенню. Московська держава укладала з Польщею воєнний союз, приєднувалася до «Священної ліги» і розривала договори з Туреччиною та кримським ханством.

ВЛАДА – у заг. розумінні – це здатність і можливість вирішальним чином впливати на діяльність і поведінку людей за допомогою волі, авторитету, права, насильства.

ВЛАДНІ ВІДНОСИНИ – це нормована ієрархія підпорядкування, що існує у природі та суспільстві. Найкраще суть цих відносин розкриває піраміда влади, яка складається і функціонує в межах кожної політ. системи, режиму влади.

ВЛАСНИК – господар якихось речей або майна на правах приватного чи сусп. володіння. Відп. майно, яке належить кому-, чому-небудь, є власністю.

ВЛАСТІ – особи, яким надано урядóві, адм. повноваження.

ВОЄННА ДОКТРИНА (від лат. *doctrina* – вчення) – осн. документ певних політ. сил і утворених ними інститутів влади, в якому викладені осн. принципи та зміст їхньої військ. політики. Держава у воєнній доктрині формулює свої воєнно-політ. цілі та міжнар. пріоритети в галузі нац. безпеки: 1) показує ймовірні причини воєнної небезпеки; 2) своє ставлення до війни (в т.ч. ядерної); 3) розкриває основні напрями забезпечення воєнної безпеки; 4) закріплює основні завдання для своїх збройних сил і принципи їх побудови; 5) порядок підготовки збройних сил до захисту від агресії; 6) принципи воєнно-економ. політики; 7) порядок підготовки держави та населення до оборони; 8) погляди на шляхи входження у військ.-політ. союзи, блоки. Сутність і зміст військ. доктрини залежить від сусп.-політ. устрою держави. На її основі розробляються концепції розвитку видів збройних сил, родів військ, конкретні програми їх реалізації.

ВОЄННА ОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВИ – сукупність військ., політ., економ., наук. та ін. органів, установ, інститутів держави, які об'єднані спільною військ. діяльністю. Основним елементом воєнної організації є збройна організація держави, до якої належать військ. формування, передбачені чинним законодавством, а також військ.-

адм., військ.-правові органи. Ядро збройної організації становлять збройні сили. До воєнної організації держави належать: 1) ВПК; 2) інші галузі економіки та науки, що переважно працюють у військ. сфері; 3) органи й установи держ. влади, політ. організації, які безпосередньо займаються питаннями оборони і безпеки країни.

ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ – усп. небезпечні діяння, скоєні із застосуванням воєнної (мілітарної) сили, що посягають на держ. суверенітет, політ. і економ. систему держави, власність, особу, її життя і здоров'я, а також ін. діяння із застосуванням воєнної сили, що завдали істотної шкоди матеріальним об'єктам і людству; воєнні злочини вчиняють воєнні злочинці – особи, якими визнаються організатори, підбурювачі, керівники, виконавці та співучасники воєнних злочинів (до воєнних злочинців не застосовуються жодні строки давності, їм не надається право на притулок).

ВОЄННИЙ СТАН – особливий правовий режим, що вводиться за рішенням найвищих інститутів держ. влади на всій території країни або в окремих її частинах за надзвичайних ситуацій, що загрожують конституційному ладові чи суверенітету і терит. цілісності країни (агресії чи загрозі агресії від ін. країн, збройні напади, повстання, спроби держ. перевороту, стихійні лиха тощо).

Рішення про введення воєнного стану приймають визначені Конституцією найвищі інститути влади. Заг. ознаками воєнного стану є: 1) розширення повноважень військ. інституцій або повне передання їм функцій інститутів держ. управління; 2) розширення карально-репресивних форм впливу держави; використання надзвичайних засобів для підтримання порядку; 3) особливий контроль і охорона комунікацій; 4) накладання на громадян додаткових обов'язків і введення деяких обмежень для пересування (комендантська година, обмеження руху транспорту, заборона в'їзду чи/і виїзду в певні місцевості); 5) обмеження громадянських свобод (заборона проведення демонстрацій, мітингів, ін. масових виступів, призупинення або заборона діяльності громадських організацій і політ. партій, виборів, референдумів, здійснення контролю за ЗМІ, обмеження в користуванні зв'язком тощо).

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ СОЮЗ – об'єднання двох або більше держав з метою спільних дій у розв'язанні політ., економ. і воєнних проблем: 1) захисту спільних інтересів на міжнар. арені; 2) підготовки до війни чи запобігання їй; 3) ескалації агресії чи її відвернення; 4) забезпечення глобальної, регіональної чи нац. безпеки.

ВОЖДЬ – 1) проводир війська, роду, племені, общини у первісно-общинному сусп. ладі; 2) організатор, ідейний і політ. керівник громадського руху, партії, класу; 3) особливий тип політика, вища форма

лідера, якому вдається перетворювати натовп, якому він прищеплює провідну ідею, в колективний рух, згуртований однією ідеєю та націлений на досягнення поставленої мети.

ВОЖДИЗМ – тип владних відносин, який базується на особистій відданості персоні, що має найвищу владу. В політиці вождизм має місце в ідеологізованих, суворо централізованих суспільствах й існує у вигляді ієрархії установ влади корпоративного характеру.

ВОЛОДАР – 1) верховний правитель держави, краю й т. ін.; той, хто має владу над ким- або чим-небудь, вільно розпоряджається кимось або чимось; 2) власник кого- або чого-небудь, господар.

ВОЛОДІННЯ – фактичне, законне або протиправне перебування майна у конкретної фіз. чи юр. особи (ін. словами, фактичне утримання майна).

ВОЛОНТЕР (від фр. *volontaire,* з лат. *voluntaris* – доброволець) – 1) особа, яка за власним бажанням, без примусу іде на військ. службу; 2) доброволець у будь-якій справі. У міжнар. праві участь добровольців (громадян іноземних держав) у воєнних діях на боці жертви *агресії* або народу, який бореться за свою свободу і незалежність, називається волонтерством.

ВОЛОСНЕ УПРАВЛІННЯ – місцеві органи селянського «самоврядування» в дореволюційній Росії. Після реформи 1861 р. в системі волосного управління були: волосний сход, волосне правління і волосний старшина. Волосний сход обирав волосного старшину, кандидатів у повітові земські гласні від селян та уповноважених по виборах до Держ. думи, розв'язував питання благоустрою, розподілу податків і повинностей. Волосне управління займалося реалізацією кошторису, затвердженого волосним сходом, продажем майна селян за борги та ін. Фактично функції волосного управління виконували волосний старшина і волосний писар. Волосний старшина здійснював також поліцейські функції. Волосне управління перебувало в руках найбільш заможної верхівки сільського населення.

ВОЛОСНИЙ СУД – становий нижчий суд для селянства в царській Росії, створений у 1861 р. і виділений із системи загальних судів. Волосний суд розглядав цивільні та кримінальні справи. У 1889 р. були запроваджені посади земських начальників, яким підпорядковувались волосні суди. Тоді ж волосним судам надано право застосовувати до селян тілесні покарання, які під тиском революц. руху самодержавство змушене було в 1904 р. скасувати.

ВОЛОСТЕЛІ – у Московській державі XIV–XVI ст. особи, які здійснювали судову владу в межах кількох сіл, як правило, за межами

міського центру – повіту. Крім заг. волостелів, були особливі волостелі для рибацьких дворів (Переяславський повіт), для «бобрових поселень» (Дмитрівський повіт). Вони були незалежні від намісників у межах свого округу.

ВОЛОСТЬ – 1) у Київській Русі певна територія, підпорядкована єдиній владі (князя, монастиря та ін.); 2) в царській Росії – нижча адм.-терит. одиниця в сільських місцевостях. З 1861 р. волость – одиниця станового «самоврядування». Волость, як і повіти, скасовані за Радянської влади в ході адм.-терит. реформи 1922–1925 рр.

ВОЛО́ХИ – загальна назва середньовічного населення Придунайських князівств і Трансильванії, з яких у другій пол. XIX ст. сформувалися румунська та молдовська нації. У деяких народів (*напр.*, польського) волохами називають італійців.

ВОЛЮНТАРИЗМ (від лат. *voluntas* – воля) – 1) філософсько-світоглядна установка, властива деяким течіям сучасної ідеології; абсолютизує свободу людського цілеспрямування, волевиявлення та дії, розглядає їх як суто спонтанні, непізнавані, сліпі сили; 2) визнання волі, а не розуму вирішальним фактором психічного життя; 3) діяльність людини, що не зважає на об'єктивні закони, реальні можливості, а керується лише суб'єктивними бажаннями і рішеннями. У політиці – поняття, що розглядає волю як вищий принцип людського буття; позиція суб'єкта політики, згідно з якою гол. чинником досягнення поставленої мети є воля, особисті устремління й політ. наміри; силове нав'язування своїх цілей, інтересів і прагнень іншим суб'єктам (водночас волюнтаризм у практичній політ. діяльності – іманентна якість, наявна у будь-якому політ. рішенні та його імплементації).

ВОТУМ (від лат. *votum* – жертва, урочиста обіцянка, бажання, воля) – думка, висловлена шляхом голосування, або рішення, прийняте більшістю голосів виборчого корпусу чи представницької організації (*напр*., вотум довіри чи недовіри – рішення парламенту, що підтримує чи не підтримує політику уряду, а також окремих членів уряду (міністрів); у разі винесення вотуму недовіри урядові останній зазвичай подає у відставку).

ВОТЧИНА – земельне володіння, яке належало феодалові від «батька» з правом продажу, застави, дарування. Вотчина становила комплекс, що складався із земельної власності (землі, будівель та інвентарю) і прав на залежних селян.

ВОТЧИННА КОЛЕГІЯ – установа у Рос. імперії з 1722 р., яка розпоряджалась усіма справами та спорами про володіння маєтками.

Г

ГАБЕЛЬ (від фр. *gabelle* з лат. *gabulum* – податок) – у Франції габель спочатку застосовувався до податків на всі сировинні товари, але поступово був обмежений тільки податком на сіль. Уперше введений як тимчасовий військ. платіж у 1286 р. за Філіппа IV, він став постійним податком в епоху Карла V. З часом габель став одним з найбільш ненависних і нерівних податків у країні. Існував до 1790 р.

ГАБСБУРҐИ (від нім. *Habsburger*) – родина нім. князів, відома з XI ст.; імператорська династія так званої Священної Римської імперії германської нації (1273–1438 рр., з перервами, і 1438–1806 рр.), Австрійської імперії (1804–1867) і Австро-Угорської імперії (1867–1918); правила в Австрії (1282–1918), Чехії й Угорщині (1526–1918), частині Італії (з XVI ст.–1866 р.) й Іспанії (1516–1700). Назва походить від замку *Habsburg*, побудованого в Середній Швейцарії (область Аарґау) у 1023 р.

ГАЗАВАТ (від араб.) – малий джихад, буквально «збройна боротьба», вживається мусульманами для позначення священної війни проти ворогів ісламу, за об’єднання мусульманського світу.

ГАЗІ (від араб.) – 1) у деяких мусульманських країнах – почесний титул, що присвоюється воєначальнику, який особливо відзначився, герою-переможцю; 2) у середні віки – учасник *газавату*.

ГАЙДУК (від угор. – погонич, розбійник) – 1) у XV–XIX ст. у пд. слов’ян, молдован, угорців – учасник збройної боротьби проти тур. поневолення; повстанець-партизан; 2) солдат надвірної охорони, що перебував на службі в угор. і польськ. поміщиків у XVIII–XIX ст.; 3) слуга, виїзний лакей у великих магнатів у XVIII–XIX ст.

ГАЛЛИ (від лат. *Galli*) – 1) римська назва кельтів у *Галлії*; 2) *перен*. французи.

ГАЛЛІЯ – у давнину країна, яка включала територію сучасної Франції, Пн. Італії, Люксембурґу, Швейцарії, Бельгії та частини Нідерландів. Її населяли кельтські племена белів, *галлів* і аквітанів. Галлія поділялася на Цізальпійську Галлію і Трансальпійську Галлію. Обидві були завойовані Римом: перша – в кінці III ст. до н.е., друга – Юлієм Цезарем у 58–51 рр. до н.е. Галлія зазнала інтенсивної романізації, а на її території виникли великі *латифундії* римської та місцевої знаті. У Галлії постійно відбувались антиримські повстання. Вторгнення до Галлії вестготів і бургундів у V ст. призвело до ліквідації у Галлії римської влади й утворення т. зв. «варварських» держав.

ГАЛУЗЕВІ ЮРИДИЧНІ НАУКИ – юр. науки, предметом дослідження яких є вивчення закономірностей правового регулювання відповідних сусп. відносин. До галузевих юр. наук належать

конституційне право, цивільне право, цивільне процесуальне право, кримінальне право, кримінальне процесуальне право, адм. право, трудове право тощо.

ГАЛУЗЬ ПРАВА – складова частина системи права, відносно самостійна сукупність його норм, об'єднаних спільним предметом і методом правового регулювання. Предмет правового регулювання – це сукупність якісно однорідних сусп. відносин, урегульованих правовими нормами (*напр*., майнові відносини, відносини, пов'язані з визначенням кари за злочин, управлінські відносини тощо). Метод правового регулювання – це обумовлений особливостями предмета правового регулювання спосіб дії права на сусп. відносини.

ГАНА (від санскр.) – родова община у Стародавній Індії, яка згодом трансформувалась у терит. общину.

ГАНЗА (від середньо-нижньонім. *Hansa* – союз, товариство) – об'єднання купців 17 великих мануфактурних міст Шампані, Фландрії, Піккардії та Геннегау, утворене на поч. XIII ст. з метою торгівлі на знаменитих шампанських ярмарках. Наприкінці століття до Ганзи входило вже близько 50 міст.

Друга Ганза – Лондонська, утворилася з центром у м. Брюгге для всіх купців – німців, що відвідували англ. ярмарки. З другої пол. XIV – першої пол. XV ст. до Ганзи входило від 100 до 160 міст Центр. та Зх. Європи. Мала правові засади діяльності – Ганзейські статути. Встановивши монополію у торгівлі, гальмувала розвиток купецтва в багатьох районах Європи, що призвело до загострення в них політ.-держ. відносин. Поступово Ганзу позбавили пільг у торгівлі, тому їй довелося піти з Англії (1598). Ганзу позбавили привілеїв у Франції, Голландії. Формально Ганза проіснувала до 1669 р., а мм. Любек, Гамбург, Бремен зберегли назву «вільних ганзейських міст» аж до 1934 р.

ГАРАНТ (від фр. *garant* – поручитель) – поручитель; держава, юр. або фіз. особа, що дає гарантію (виступає запорукою) у певній домовленості й стежить за її виконанням.

ГАРАНТІЇ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА – система методів і механізмів забезпечення повного й неухильного здійснення суб'єктивних прав і юр. обов'язків суб'єктів у реальній дійсності. Розрізняють соц.-економ., політ., ідеологічні та юр. гарантії.

ГАРАНТІЯ (від фр. *garantie* з *garant* – поручитель) – вид забезпечення виконання зобов'язань. Є одностороннім правочином, який вчиняється у письмовій формі (*відп*., гарантувати – брати на себе відповідальність за що-небудь, поручатися за виконання чогось).

ГАРЕМ (від тур. – гарем, жіноче відділення в домі) – приміщення для жінок у багатому мусульманському будинку в країнах мусульманського Сходу (вхід до гарему чоловікам, окрім господаря та його синів, заборонено); дружини і наложниці господаря дому; мешканки гарему.

ГВАРДІЯ (від італ. *guardia* – варта) – добірна, привілейована частина війська; з'явилась у Франції (поч. XV ст.), потім в Англії, Швеції, Пруссії (XVII ст.); особиста охорона глави держави або воєначальника.

ГЕГЕМОНІЯ (від грец. *hēgēmonia* – провід, керівництво) – панівна, провідна роль певної сусп. групи або держави щодо ін. груп або держав; верховне керівництво, панівне становище; відповідно, гегемон – той, хто є гол. рушійною силою чогось, керівник, вождь; гегемонізм – прагнення політ. угруповань, держав, партій до встановлення силою свого диктату, нав'язування ін. партіям, державам, народам своєї політики.

ГЕЛІЕЯ (від грец. *helios* – сонце) – у Стародавніх Афінах – вищий судовий орган, що налічував до 6 тис. осіб (по 600 осіб від кожної з 10 терит. *філ*). Члени геліеї обиралися жеребкуванням на один рік із громадян, що досягли 30 років. У її складі функціонували 10 *колегій*, у кожній з яких було по 500 діючих суддів і по 100 запасних. З метою запобігання ймовірним зловживанням колегіям не повідомляли, коли їх залучать до виконання обов'язків. З V ст. до н.е. геліея розглядала як приватні, так і держ. справи, контролювала діяльність вищих посадових осіб, затверджувала закони, прийняті народними зборами.

ГЕНЕРАЛ-ПРОКУРОР – посадова особа у Рос. імперії; спостерігав за розглядом справ у сенаті й був гол. начальником сенатської канцелярії. Під його наглядом перебували і *фіскали*. Посада генерал-прокурора затверджена в 1722 р.

ГЕНЕРАЛ-РЕКЕТМЕЙСТЕР – у Рос. державі з 1722 р. посадова особа при *сенаті*, в обов'язки якої входило: 1) розглядати апеляційні справи та переносити їх з колегії в сенат; 2) приймати скарги та підтримувати їх в установлених інстанціях; 3) не допускати до царя «безкорисних скарг» (скарги, подані на ім'я царя, надходили до генерал-рекетмейстера на попередній розгляд).

ГЕНЕРАЛЬНІ ШТАТИ (від фр. *Ętats généraux*) – вищий інститут станового представництва (дворянство, духовенство, міщанство) у феод. Франції та Нідерландах. Уперше скликані 1302 р. у Франції королем Філіппом IV Красивим. Скликалися як дорадчий інститут, зокрема за надзвичайних обставин для зміцнення королівського авторитету і для розв'язання фінансово-економ. проблем. У червні 1789 р. депутати

Генеральних штатів (насамперед третього стану і низка представників дворянства) проголосили себе Національними зборами, а з липня 1789 р. – Установчими зборами, що стали вищим представницьким і законодавчим інститутом революц. Франції.

ГЕНОЦИД (від грец. *génos* – рід, плем'я та від лат. *caedo* – убиваю) – один з найтяжчих видів міжнар. злочинів, що полягає у свідомому цілковитому або частковому фіз. знищенні цілих груп населення за расовими, нац., етнічними чи релігійними ознаками та у створенні умов життя, що призводять до повного або часткового фіз. знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому, до насильницького відбирання дітей. Термін запровадив Р. Лемкін (1944) при дослідженні ситуації на теренах Європи, окупованих нацистською Німеччиною. Як злочин проти людства геноцид був кваліфікований у звинувачувальному акті проти лідерів нацистської Німеччини на *Нюрнберзькому процесі.* 9 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН одноголосно прийняла Конвенцію про запобігання злочинові геноциду та покарання за нього, де зазначалася міжнар. кримінальна відповідальність осіб, винних у діях геноциду (набула чинності 12 січня 1951 р.). Поряд з масовими вбивствами міжнар. співтовариство залучає до геноциду масові депортації населення, встановлення штучного голоду, фіз. знищення індивідів.

ГЕНРО (від япон. – найстаріший держ. діяч) – вузька неофіційна (позаконституційна) рада, створена в Японії наприкінці XIX ст. імператором Муцухіто із учасників *революції Мейдзі* та з його найближчих радників. Членами Генро були найвищі цивільні та військ. діячі – довічні радники імператора, які мали титул генро (замість померлих членів генро імператор призначав нових). Від Генро значною мірою залежало розв'язання всіх важливих питань внутр. і зовн. політики, зокрема, йому належало виняткове право рекомендувати імператорові кандидатуру прем'єр-міністра. Останній носій титулу генро, князь Сайондзі, помер у 1940 р., після чого інститут Генро припинив своє існування.

ГЕОМОРИ (від грец. *gē* – земля, *букв.* – ті, хто отримує свою частку землі) – у Стародавній Греції землероби (у Стародавніх Афінах – селяни, сільський демос).

ГЕОПОЛІТИКА (від грец. *gē* – земля, *politikē* – мистецтво управління державою) – 1) теоретична концепція, побудована на домінуванні геогр. чинників при визначенні держ., насамперед закордонної політики (просторове розташування, розмір території, наявність чи відсутність або обмеженість природних ресурсів, клімат, кількість і густоту населення та ін.); 2) наука, яка виникла на межі

сусп. географії та політології, що вивчає геополітичну ситуацію, тобто залежності між природними та соц.-економ. умовами і чинниками на території певної держави та реальним становищем цієї держави у світі, її місцем у стосунках з ін. державами, у системі політ.-геогр. центрів світу. Термін геополітики запровадив на початку XX ст. шведський політолог Р. Челлен.

ГЕРБ (від польськ. *herb* з нім. *Erbe* – спадщина) – особливий символічний знак держави, міста, стану, роду; спадковий знак (поєднання фігур і предметів, яким надається символічного значення, що виражають іст. традиції власника герба); герби поділяються на осн. групи: *державні*, земельні, міст, областей, губерній, провінцій та ін. територій, які входять у державу, корпоративні (середньовічних цехів, гільдій), родові (дворянських і купецьких родів); зображується на прапорах, монетах, печатках, офіційних паперах тощо.

ГЕРЕФА – королівський міністеріал у ранньофеодальній Англії, особистий представник інтересів короля, призначався королем з середнього прошарку служилої знаті, міг керувати певним округом. У VIII–X ст. набув поліцейських і судових повноважень, контролював надходження до скарбниці податків і судових штрафів.

ГЕРОЛЬДМЕЙСТЕР – у Рос. імперії чиновник Сенату, який відав дворянськими справами. Кандидатури дворян на важливі держ. посади підбирались герольдмейстером відповідно до інструкції від 5 лютого 1722 р.

ГЕРОНТОКРАТІЯ (від грец. *gērontos* – старий і *krātos* – влада) – 1) влада старійшин; принцип управління, згідно з яким влада належить старійшинам; 2) панування суб’єктів влади, вік яких був значно більший, ніж середній вік населення у державі, регіоні; 3) період панування політ. суб’єктів, триваліший, ніж традиційно притаманне даній іст. епосі.

ГЕРУСІЯ (від грец. *gerusía* з *gérōn* – старійшина, старець) – 1) у містах-державах Стародавньої Греції (переважно з аристократичним ладом) вищий держ. орган – рада старійшин; члени герусії – геронти; обиралися народними зборами довічно і не несли відповідальності за свою діяльність; 2) збори, рада старійшин найсильніших і найвпливовіших родів Стародавньої Спарти; вищий орган держ. влади, до складу якого входили 28 найзнатніших представників спартіатів, що досягли 60 років, і два архагети.

ГЕРЦОГ (від нім. *Herzog*) – у давніх германців: виборний військ. вождь племені; у період феод. роздробленості – великий феодал; від кінця середніх віків – один із найвищих дворянських

титулів. У Франкській державі велике терит. прикордонне об’єднання, що складалося з кількох округів, називалося герцогство.

ГЕТЕРА (від грец. *hetáira* – супутниця, подруга, коханка) – 1) у Стародавній Греції – освічена незаміжня жінка, що вела вільний, незалежний спосіб життя; 2) *перен*. легковажна жінка.

ГІЛЬДІЯ (від нім. *Gilde* – корпорація, об’єднання) – у Зх. Європі за середньовіччя – економ., політ. чи релігійне об’єднання, яке захищало інтереси і цехові привілеї своїх членів; загалом об’єднання, спілка.

ГІМН (від грец. *hýmnos* – урочиста пісня) – урочиста пісня – офіційний символ держави (поряд із держ. гербом і держ. прапором). Загалом відомі гімни *держ*., релігійні, військ., революц., а також на честь героїв, іст. подій тощо.

ГІПОТЕЗА (від грец. *hypóthesis* – підстава, припущення з *hypó* – під, вниз і *thesis* – положення) – 1) структурна частина норми права, в якій визначаються умови, за наявності яких діє правило поведінки, сформульоване в її *диспозиції*; умови, за яких починає діяти *норма права*; 2) наук. припущення, що висувається для пояснення якого-небудь явища дійсності й потребує перевірки на досвіді і теоретичного обґрунтування, щоб стати достовірною наук. теорією; 3) узагалі припущення, яке потребує підтвердження.

ГІППАРХ (від грец. *hipparchos* з *hippos* – кінь і *archōn* – начальник) – начальник кінноти у Стародавній Греції.

ГІСТЬ (ГОСТІ) – назва великих купців до введення купецьких гільдій, іноземний купець (Велике князівство Московське).

ГІТЛЕРЮҐЕНД (від нім. *Hitler* – Гітлер і *Jugend* – молодь, юнацтво; *букв.* «гітлерівська молодь») – нацистська молодіжна організація в Німеччині у 1926–1945 рр. (діяла під контролем нацистської партії).

ГЛАВА ДЕРЖАВИ – найвища посадова особа (рідко – колегіальний орган), яка є найвищим представником держави і, як правило, носієм виконавчої влади. Може бути спадковим (монарх у державах з монархічною формою правління) та виборним (президент у державах з республ. формою правління).

ГЛАВА УРЯДУ (від фр. *premier-minister*) – керівник найвищого колегіального органу в державі (прем’єр-міністр, федеральний канцлер, голова ради міністрів і т.п.). Призначається главою держави чи обирається парламентом або призначається главою держави за згодою парламенту.

ГЛАДІАТОРИ (від лат. *gladiators* з *gladius* – меч) – у Стародавньому Римі – раби, засуджені злочинці та ін. особи, спец. навчені для збройної боротьби між собою чи з дикими звірами на арені цирку.

ГЛАСНІСТЬ – 1) один із найважливіших принципів демократизму, який полягає у невід'ємному праві кожного громадянина на отримання повної та вірогідної інформації з будь-якого питання громадського життя, що не становить держ. чи військ. таємниці; 2) відкритість діяльності держ. та ін. інститутів, широке надання інформації, доступність організацій, установ і посадових осіб для громадян, виявлення і врахування громадської думки, оголошення прийнятих рішень.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ (від фр. *global* – планетарний, всезагальний, всеосяжний з лат. *globus* – куля) – об'єктивний іст. процес становлення єдиного, цілісного світу, що просторово «стикається», стає проникливим і є результатом еволюційного ускладнення й інтенсифікації відносин, взаємодій як усередині спільнот, так і між державами, групами держав; загально-цивілізаційний процес, який справляє величезний вплив на політ. й ін. сфери людського буття. Трактується як «розширення світових соц. зв'язків, котрі з'єднують віддалені регіони таким чином, що місцеві події розвиваються під впливом подій, які відбуваються за багато миль від них» (Е. Гідденс). Відп. глобалізм – політ. практика, зорієнтована на розв'язання локальних сусп. проблем з урахуванням їхнього взаємозв'язку з проблемами зовн., більш загальними, з передбаченням їх наслідків для світових процесів. Від нього – глобальна політика – великомасштабна діяльність держав, урядів, міжнар. організацій із вивчення та розв'язання глобальних проблем сучасності; синонім вселюдськості, що охоплює всю Земну кулю.

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ – сукупність суперечливих процесів, які становлять зміст сучасної кризи світової цивілізації. Глобальні проблеми сучасності створюють загрозу нормальному розвиткові та навіть самому існуванню всіх країн світу й потребують для відвернення цих катастроф і їхніх наслідків спільних зусиль, тобто мають всеохоплюючий, планетарний характер.

ГЛОСА (від грец. *glōssa* – мова, застаріле або маловживане слово) – переклад або тлумачення незрозумілого слова чи виразу, переважно у стародавніх пам'ятках писемності; науковий коментар законів чи судових рішень. Від нього глосарій (від лат. *glossarium* – словник, зібрання слів, що потребують пояснення) – словник із перекладом чи тлумаченням маловживаних слів, переважно з античної доби та стародавніх пам'яток писемності (*напр.*, глосарій до Вед І тис. до н.е.; до творів Гомера починаючи з V ст. до н.е.).

ГЛОСАТОРИ (від середньолат. *glossator* – *букв.* тлумач) – 1) тлумачі стародавніх та маловживаних слів і виразів, які трапляються у будь-якому стародавньому (зазвичай юр.) тексті; 2) особи, які дають

тлумачення знаків або судових рішень; 3) у середні віки в Італії в XI–XIII ст. італ. юристи, які вивчали, коментували і тлумачили римське право шляхом складання заміток (глос) на полях текстів римських кодексів та законів; існувала школа глосаторів, заснована у Болоньї італ. юристом Ірнерієм; діяльність глосаторів сприяла рецепції римського права.

ГОГЕНЦОЛЛЕРНИ (*Hohenzollern*) – династія бранденбурзьких курфюрстів (1415–1701), прусських королів (1701–1918), нім. імператорів (1871–1918).

ГОЛОВНИЙ, ПРОВІНЦІЙНИЙ І МІСЬКИЙ МАҐІСТРАТ – у Рос. державі з 1722 р. виступали як органи правління та суду. Вони розглядали як громадські, так і кримінальні справи. Змішані справи маґістрат розглядав разом із надвірним судом.

ГОЛОКОСТ (від англ. *holocaust* – всеспалення, з івриту *Шоа*, *букв.* нещастя) – катастрофа європ. єврейства, тобто загибель значної частини єврейського населення Європи внаслідок орг. переслідування та планомірного жорстокого знищення шести млн євреїв нацистами і їхніми підсобниками в Німеччині й на захоплених нею територіях у 1939–1945 рр. Голокост був вираженням фашистської політики й ідеології держ. антисемітизму, доведеного до крайнього практичного втілення – геноциду значної частини єврейського народу. Іст. відповідальність за Голокост лежить не тільки на нацистських злочинцях. Він був відображенням кризового стану всієї системи сучасної цивілізації, її політ., правових і моральних структур, які допустили виникнення фашизму. Голокост є загальнолюдською, а не тільки вузьконаціональною єврейською трагедією. У Декларації Міжнародного Форуму з Голокосту в Стокгольмі (січень 2000 р.) підкреслюється: «Голокост фундаментально переглянув основи цивілізації. Його безпрецедентний характер завжди буде мати всезагальне значення... Ми розділяємо установку на підтримку вивчення Голокосту в усьому його обсязі. Ми будемо підтримувати таке вивчення у наших школах і університетах...».

ГОЛОСУВАННЯ – безпосередній акт волевиявлення громадян під час виборів. Процедура голосування складається з таких елементів: ідентифікація виборця, отримання бюлетеня, власне голосування. Ідентифікація здійснюється через пред’явлення виборцем документа, який засвідчує його особу (це необхідно, аби запобігти використанню права виборця кимось іншим, хто не внесений до списку виборців). З отриманням бюлетенів пов’язана проблема обліку й контролю їх видачі, а з іншого боку – збереження таємниці голосування.

ГОМІНЬДАН (від кит. *букв.* Китайська Національна Народна партія) – політ. партія в Китаї, що утворилася на континенті, але була змушена переміститися на о. Тайвань. Гоміньдан утворено незабаром після Сіньхайської революції в Китаї, в ході якої була повалена Цинська імперія. Заснована Сунь Ятсеном у 1912 р. У 1924–1927 рр. у блоці з Компартією Китаю вела антиімперіалістичну нац.-визвольну боротьбу. У 1927 р. частина Гоміньдану на чолі з Чан Кайші здійснила контрреволюційний переворот і встановила диктатуру великої буржуазії та поміщиків. Чан Кайші об'єднав Китай під владою Гоміньдану, став головнокомандувачем Нац.-революц. армії та єдиним чинним керівником країни. У державі утвердилася централізована однопартійна система з єдиною ідеологією.

Під час правління Чан Кайші у Гоміньдані почалася небачена корупція. Для вирішення політ. завдань Гоміньдан вдавався до послуг кримінальних елементів. Так, у квітні 1927 р. за допомогою Ду Юешена, голови т. зв. «Зеленої банди», була організована різанина шанхайських робітників. Під час війни з Японією постійно виникали конфлікти зі США, які надавали матеріальну допомогу кит. військам. Американський президент Г. Трумен писав, що «всі ці Чани, Куни і Суни суцільні злодії», які привласнили військ. майно на 750 млн дол. Гоміньдан не цурався тактики терору проти комуністів і широко використовував секретну поліцію для придушення опору з боку його політ. супротивників. Після поразки Японії війна між Комуністичною партією Китаю і Гоміньданом відродилася з новою силою. До кінця 1949 р. комуністи контролювали практично весь континентальний Китай, і керівництво Гоміньдану було змушене відступити на о. Тайвань. Гоміньдан контролював Тайвань у рамках авторитарної однопартійної системи до кінця 70-х рр. XX ст., коли почалися реформи, які тривали півтора десятиліття і перетворили Тайвань на демократ. суспільство.

ГОМРУЛЬ (від англ. *Home Rule* – *букв.* самоуправління, автономія) – боротьба за здійснення програми автономії Ірландії (70-ті роки XIX ст. – поч. XX ст.), що передбачала створення ірландського парламенту і нац. інститутів управління при збереженні над Ірландією верховної влади англ. корони і парламенту. Вперше програму автономії Ірландії висунув ірландський ліберал І. Батт у 1869 р. Багатолітня боротьба ірландців мала такий результат: англ. уряд на чолі з Л. Джорджем був змушений видати «Акт про управління Ірландією» (грудень 1920 р.), який був втілений у життя лише в Ольстері. Зрештою, 7 грудня 1921 р. англ. уряд підписав із правими шинфейнерами (представників ірландської політ. організації «*Sinn*

Fein» – від ірл. *букв.* «ми самі») договір про утворення на території 26 південних графств Ірландської вільної держави.

ГОМСТЕД (від англ. *homestead* – садиба, ділянка) – ділянка землі, яка відповідно до закону 1862 р. надавалась у США кожному американському громадянину (при сплаті невеликого збору) для освоєння малозаселених земель, розвитку фермерських господарств.

ГОМСТЕД-АКТ – Закон про земельні наділи у США, який видав у травні 1862 р. під час Громадянської війни у США 1861–1865 рр. уряд А. Лінкольна під тиском народних мас; надавав кожному громадянину США, що досягнув 21 року, право одержати, заплативши внесок у 10 доларів, наділ землі розміром не більше 160 акрів (65 га) і, проживши на ньому 5 років, стати його власником. Гомстед-акт був одним із заходів, які викликали перелом у ході громадянської війни на користь Півночі. Гомстед-акт сприяв перемозі фермерського, або т. зв. американського, шляху розвитку капіталізму в с.г. США.

ГОНВЕД (від угор. *honvéd – букв.* захисник батьківщини) – 1) у середньовіччі – угор. піхота; 2) у XIX–XX ст. (до 1949 р.) – вся угор. нац. армія.

ГОНОРАР (від лат. *honorarium* – винагорода за послуги) – 1) винагорода, що виплачується за надання певних послуг; 2) *юр.* передбачена угодою про надання правової допомоги винагорода за виконані *адвокатом* дії з надання правової допомоги; гонорар не включає кошти, що вносяться *клієнтом* (його представником) на покриття фактичних витрат, пов’язаних із виконанням угоди.

ГОСПІТАЛЬЄРИ (ОРДЕН ІОАНІТІВ) (від фр. *hospitaliers* – лікарські) – члени католицького духовно-лицарського ордену, заснованого фр. лицарями в Палестині на поч. XII ст. як результат 1-го Хрестового походу. Основою ордену стало товариство з обслуговування хворих прочан, засноване у 1048 р. італ. купцями. Спочатку резиденцією ордену був єрусалимський госпіталь (будинок для паломників) св. Іоанна (звідси і назва духовно-лицарського ордену). Формально метою іоаннітів було обслуговування госпіталів, де лікувалися хворі прочани, а фактично – оборона володінь хрестоносців від наступу мусульманських володарів. У кінці XII ст. іоанніти володіли значною кількістю земель на Бл. Сході та в Зх. Європі. У 1291 р. переселилися на о. Кіпр, а близько 1310 р. – на о. Родос (звідси – родоські лицарі). У 1530–1798 рр. перебували на о. Мальта (звідси – мальтійські лицарі, Мальтійський орден). О. Мальта разом з ін. о-вами був у 1530 р. переданий орденові Карлом V за умови, що лицарі перетворять ці о-ви на форпости захисту від Османської імперії. Останнім «великим маґістром ордену» іоаннітів був рос. імператор Павло I. У 1798 р.

о. Мальта захопило військо Наполеона, після чого орден іоаннітів швидко занепав. З 1834 р. резиденцією іоаннітів став м. Рим і відтоді орден міцно зв'язався з папством.

ГОФМЕЙСТЕР (від нім. *Hofmeister*) – 1) придворний титул у середньовічній Німеччині; 2) у царській Росії – спочатку придворний урядовець, що керував канцелярією, касою тощо, згодом – почесне придворне звання.

ГОФТАҐ (від нім. *Hoftag* з *Hof* – двір (королівський) і *Tag* – день) – королівська рада при імператорі середньовічної Німеччини.

ГРАБІЖ – відкрите насильницьке заволодіння чужим майном.

ГРАМОТА – офіційний письмовий акт, документ, що встановлює якусь угоду або засвідчує якісь правові відносини; документ, який видають як нагороду за успіхи у певній справі.

ГРАМОТА НА ПРАВА І ВИГОДИ МІСТАМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ЖАЛУВАНА ГРАМОТА МІСТАМ 1785 р.) – законодавчий акт, виданий Катериною II 21 квітня 1785 р.; регламентував правовий статус «міських обивателів». Грамота визначила нові виборні міські установи, трохи розширивши коло виборців. Городяни були поділені на шість розрядів за майновими і соц. ознаками: «справжні міські обивателі» – власники нерухомості з дворян, чиновників, духівництва (1); купці трьох гільдій (2); ремісники, записані в цехи (3); іноземці й іногородні (4); імениті міщани (5); посадські люди – всі інші жителі, що годувалися в місті промислами або рукоділлям (6). Фактично Жалувана грамота містам зафіксувала два стани – купецтво та міщанство.

ГРАНИЦЯ – природна або умовна лінія, яка розділяє дві суміжні землі, володіння, області й т. ін.; межа, лінія, яка розділяє суміжні території; кордон.

ГРАФ (від нім. *Graf* з давньонім. *gravio, gravo* – ватажок) – посадова особа, призначена франкським королем для управління округом; у Зх. Європі в період раннього середньовіччя – королівський урядовець; у період феод. роздробленості – феод. володар; з утвердженням абсолютизму – дворянський титул.

ГРАФЕ ПАРАНОМОН (від грец. *graphe paranomon*) – опротестування запропонованого закону чи рішення громадянином давніх Афін на народних зборах. Такий протест-обвинувачення розглядався судом присяжних під головуванням архонтів-фесмофетів. Якщо протест пропонував скасувати закон чи рішення, тоді на автора закону, якщо його не підтримала 1/3 суддів, накладали штраф.

ГРАФСТВО – 1) у Зх. Європі за раннього середньовіччя – одиниця терит. поділу, що була у віданні графа – посадової особи

короля; з розвитком феодалізму – незалежне володіння графа – великого феодала; 2) адм.-терит. одиниця у Великій Британії, Ірландії, США та деяких ін. країнах.

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ – добровільне об'єднання громадян створене для задоволення та захисту їхніх законних соц., економ., творчих, вікових, нац.-культ., спортивних та ін. спільних інтересів.

ГРОМАДЯНИН (від лат. *civis* – житель міста, звідси й цивілізація) – фіз. особа, яка перебуває у сталих юр. визначених взаємозв'язках із конкретною державою, що знаходить свій вираз у наявності в особи відповідного громадянства.

ГРОМАДЯНСТВО – політ.-правовий зв'язок держави та особи, який, з одного боку, поширює на особу держ. владу, а з іншого – забезпечує здійснення прав особи та її обов'язків як на території держави, так і за її межами.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА – організована збройна боротьба всередині країни між різними групами населення (націями, класами, соц. групами, партіями) за участю держави. Як правило, метою такої війни є отримання повноти держ. влади. Причини громадянської війни пов'язані із загостренням соц. протиріч і неспроможністю держави розв'язати їх законним шляхом. Іст. типами і формами громадянської війни можна назвати повстання рабів, селянські війни, партизанські війни. Від звичайних військ. дій громадянська війна відрізняється широким залученням цивільного населення.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – спільність вільних і рівноправних громадян і їхніх об'єднань, кожному з яких держава забезпечує юр. рівні можливості бути власником, користуватися економ. свободою, мати надійний соц. захист, брати участь у політ. житті держави.

ГРОМАДЯНСЬКИЙ ОБОВ'ЯЗОК – у широкому розумінні будь-який обов'язок, що випливає із якогось юр. або морального обов'язку, що покладається угодою, законом, громадською думкою або совістю людини. У цьому значенні йдеться про моральний обов'язок. Громадянський обов'язок у більш вузькому сенсі розуміється як правові обов'язки фіз. особи перед конкретною державою, визначені внутр. законодавством країни: конституцією, законом про громадянство та ін. правовими актами.

ГРОШОВА СИСТЕМА СТАРОДАВНЬОГО РИМУ –

А) ***ас*** (від лат. *as, assis* – дрібна монета) – монета (основна грошова одиниця за доби створення *Закону XII таблиць*), що спочатку дорівнювала за вартістю фунту міді (327,45 г), карбувалася з латуні (вага монети

поступово знижувалась, а згідно з указом Августа новий ас дорівнював 11 г); карбування припинене у 3 ст. н.е. Була монета, що дорівнювала двом асам – дупондій (карбувався з латуні) та сестерцій (2,5 нового аса) – первісно срібний, потім бронзовий, а за часів Августа – латунний (27,3 г); карбування дупондіїв і сестерціїв припинене у 3 ст. н.е.;

Б) ***денарій*** (від лат. *denarius* з *deni* – десять) – 1) монета карбувалася з 269 р. до н.е.; первісно дорівнював 10 асам, згодом – 16 асам; первісно містив 4,55 г срібла (1/72 фунта), при Нероні – 3,4 г срібла, далі вміст благородного металу постійно зменшувався; в період пізньої Республіки був бронзовою монетою; за Августа карбувався з латуні; 2) срібна монета римського походження у *Франкській державі*, що дорівнювала 1/40 частині соліда;

В) ***ауреус*** (від лат. *aureus* – золотий, золотавий) дорівнював 25 срібним денаріям, при Цезарі містив 8,19 г золота, при Нероні – 7,28 г, при Діоклетіані – 4,68 г, згодом вміст золота збільшено до 5,46 г;

Г) ***солід*** (від лат. *solidus* з *sol* – сонце, сонячний) – введена Константином золота монета масою 4,55 г (пізніше, у Франкській державі солід – також золота монета, радше рахункова одиниця, бо золота було дуже мало, купівельна здатність якої дорівнювала двом коровам).

Для Юдеї, Галлії та Британії карбувалися також монети зі свинцю, були в римській грошовій системі і монети з олова. Масштаб цін не був постійним, оскільки залежав від багатьох обставин: врожаю, становища на зовн. фронтах, внутр. стабільності й т.п. *Напр.*, за свідченням Марка Туллія Цицерона, модій пшениці (приблизно 6,6 кг) коштував у його часи 4 сестерції (від лат. *sestertius* – чверть денарія).

ГРУПИ ІНТЕРЕСІВ – свідомі об’єднання людей на ґрунті спільності потреб та інтересів, які прагнуть здійснювати вплив заради відображення їхніх інтересів у курсах держ. політики.

ГРУПИ ТИСКУ – об’єднання громадян, які безпосередньо не борються за владу, але наполягають на врахуванні їхніх інтересів у політиці.

ГУБЕРНАТОР (від лат. *gubernator* з *gubernare* – правити) – 1) у Росії до 1917 р. – найвищий урядовий чиновник, який очолював губернію; з 1722 р. – там, де не було надвірних судів, судив разом з 1-2 *асесорами*; 2) у деяких сучасних державах найвища урядова посада в межах адм.-терит. одиниці – губернаторства; 3) найвищий урядовець у деяких колоніальних володіннях.

ГУБНІ СТАРОСТИ, ГОЛОВИ – у Московській державі з 1539 р. особи, які розглядали розбійні (виключно) справи з правом винесення вироку про смертну кару.

ГУГЕНОТИ (від фр. *huguenots* з нім. *Eidgenossen* – союзники) – прихильники *кальвінізму* (однієї з гілок *протестантизму*) у Франції XVI–XVII ст., які зазнавали переслідувань з боку католицької церкви й уряду. Боротьба гугенотів з католиками вилилась у релігійні війни 1562–1594 рр., наслідком яких стало отримання гугенотами свободи віросповідання. Однак католицизм все ж визнавався панівною релігією у Франції. Тобто реально гугеноти так і не домоглися релігійного рівноправ’я, і лише фр. бурж. революція зрівняла їх у правах з католиками.

ГУМАНІЗМ (від лат. *humanus* – людський) – 1) базовий ідейний напрям культури епохи Відродження, спрямований на утвердження поваги до гідності й розуму людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей; 2) один з принципів права в демократ. державі, за яким визнається цінність людини як особистості, її право на свободу, вільний розвиток і виявлення здібностей, утвердження пріоритету блага людини як критерію оцінки сусп. відносин, що ґрунтується на принципах рівності й справедливості. У кримінальному праві означає, що покарання та ін. міри кримінально-правового характеру, які застосовуються до особи, котра вчинила злочин, не можуть спричиняти фіз. страждань і принижувати людську честь і гідність.

ГУМАНІТАРНА ДОПОМОГА (від фр. *humanitaire,* з лат. *humanitas* – людство, людяність) – сприяння у вигляді безвідплатної допомоги, що надається різними міжнар., держ., громадськими та церк. організаціями й об’єднаннями та окремими особами й інституціями з метою дотримання прав і загальноприйнятих норм життя, здоров’я та гідності людини. Адресатом гуманітарної допомоги є люди, що потерпіли внаслідок стихійних лих, глобальних катастроф, у результаті військ. дій та ін. Гуманітарна допомога має доброчинний характер і надається у матеріальній та фінансовій формах. У разі надзвичайних ситуацій, як правило, вона полягає в забезпеченні потерпілих запасами харчових продуктів і води, одягом, ліками, а також у наданні притулку, медичної допомоги, транспорту.

ГУМАНІТАРНА СПІВПРАЦЯ – один із гол. напрямів у сучасній системі міжнар. відносин, спрямований на збереження життя на Землі, сприяння розвиткові здібностей людей усіх країн, регіонів і континентів. Включає міжнар. заходи щодо захисту життя, здоров’я та гідності людини, співробітництво у боротьбі з хворобами і голодом.

Здійснюється на двосторонній і багатосторонній основі, а також у глобальних масштабах (особливо у разі війн, епідемій, стихійних лих та ін. екстремальних ситуацій; значних техногенних катастроф). Охоплює проблеми допомоги іноземним робітникам, біженцям; боротьби з тероризмом, злочинністю; допомоги людям у сфері інформації, культури, освіти.

ГУМАНІТАРНІ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ – напрями діяльності держави та її органів із забезпечення кожній людині належних умов життя.

ГУН – один із найдавніших титулів у Китаї, який з'явився ще за часів правління імператора Яо. Існував до останньої монархічної династії Цин. Відповідав європ. титулу герцог. За часів династії Чжоу був вищим рангом знатності з п'яти: гун, хоу, бо, цзи, нань. Правителі раніше самостійних царств, які стали васалами імператора – «сина Неба, правителя Піднебесної».

ГУСИТИ – учасники нац.-визвольної боротьби в Чехії та частині Словаччини на чолі з Я. Гусом, які в першій пол. XV ст. виступали проти засилля нім. феодалів і католицької церкви. Соц. неоднорідність зумовила розкол цього руху на помірковану бюргерсько-лицарську («чашники») і радикальну селянсько-плебейську («таборити») частини. Нім. імператор і папа римський Мартін V організували проти них п'ять *хрестових походів*, які повстанцями були героїчно відбиті, та гол. чином через внутр. чвари рух гуситів зазнав поразки. Я. Гуса у 1415 р. було спалено на вогнищі як *єретика*, а його послідовники розбрелися по сусідніх країнах. У 1434 р. таборити були розбиті. Гусити сприяли створенню передумов для *Реформації* у Європі, нац.-культ. пробудження чехів.

Ґ

ҐАНҐСТЕР (від англ. *gangster* з *gang* – банда, зграя) – учасник організованого бандитського угруповання, що діє різними злочинними методами (пограбування, *шантаж*, убивство, викрадення людей тощо). Організована злочинна діяльність, яка використовує пограбування, вбивства, підкупи та шантаж держ. урядовців тощо, називається ґанґстеризмом.

ҐАУЛЕЙТЕР (від нім. *Gauleiter* з *Gau* – область, край і *Leiter* – керівник) – керівник нацистської організації області й самої області у гітлерівській Німеччині.

ҐЕСТАПО (від нім. *Gestapo*, скор. *Geheime Staatspolizei* – таємна державна поліція) – таємна держ. поліція у гітлерівській

Німеччині 1933–1945 рр.; з 1936 р. ґестапо було поставлене понад право. Рішення ґестапо не підлягали перегляду, а судова влада не мала права сумніватися в цьому рішенні; займаючись безпекою держави, ґестапо мало офіційний дозвіл на застосування фіз. впливу щодо «ворогів рейху», стало основним знаряддям для остаточного розв'язання єврейської проблеми на території рейху. Репресивний орган, який здійснював масовий терор і погромно-каральні операції в Німеччині й окупованих країнах Європи; один з осн. терористичних органів нім. нацизму. У 1946 р. Міжнар. військ. трибунал у м. Нюрнберзі визнав ґестапо злочинною організацією.

ҐЕТТО (від італ. *ghetto*) – у деяких країнах – особливі міські квартали, за межами яких не мають права селитися представники дискримінованих расових чи релігійних груп.

ҐЕШЕФТ (від нім. *Geschäft* – справа, торгова угода) – вигідна справа, спекуляція дрібного ґатунку.

ҐІЛЬЙОТИНА (від фр. *guillotine*, від прізвища лікаря Ж. Гільйотена (*Guillotin*), який запропонував у період фр. бурж. революції знаряддя для виконання смертних вироків) – механічний пристрій для відтинання голови засудженим.

ҐРОСМЕЙСТЕР (від нім. *Großmeister* з *Groß* – великий і *Meister* – майстер, фахівець) – 1) великий маґістр – у католицькій церкві (особливо у середні віки) – глава духовно-лицарського ордену; 2) найвище спортивне звання в шахах і шашках; особа, що має це звання.

ҐЯУР (від тур. з араб. – вогнепоклонник) – у мусульман, переважно в середні віки – іновірець (часто вживають як зневажливе).

Д

ДАВНЬОСХІДНА ДЕСПОТІЯ – форма правління на Стародавньому Сході з такими характерними ознаками: а) необмежена влада *монарха*; б) зосередження в його руках релігійної влади; в) наявність централізованого розгалуженого чиновницького апарату; г) визнання монарха верховним власником землі.

ДАЙМЬО (від япон. *букв.* «велике ім'я») – титул володаря-князя, якому належала провінція або кілька провінцій у феод. Японії; представники дворянських військ. *кланів*, очільники численних дрібних князівств (усього 260), здійснювали правосуддя і збирали податки на підвладній їм території. Найбільш впливові даймьо входили до *бакуфу*.

ДАКТИЛОСКОПІЯ (від грец. *daktilos* – палець) – галузь криміналістики, що вивчає будову узорів шкіри на долонях, пальцях рук (а також підошвах ніг) та спец. методики їх дослідження з метою ідентифікації особи у процесі розслідування кримінальних справ, реєстрації та розшуку злочинців.

ДАЦЗИБАО (від кит. *букв.* газета великих ієрогліфів) **–** настінні рукописні листівки і плакати, які набули розповсюдження у Китаї в 50–70 рр. ХХ ст.

«ДВІЧІ НАРОДЖЕНІ» – у Стародавній Індії – представники перших трьох *варн*, над якими у дитинстві здійснювали спец. обряд посвячення. Свідками у справах «двічі народжених» могли бути тільки «двічі народжені».

ДВОПАЛАТНА ПАРЛАМЕНТСЬКА СИСТЕМА (*бікамералізм*) – система орг. побудови парламенту, за якої він складається з двох окремих підрозділів (камер, палат), що формуються різним способом і здійснюють свої повноваження на різних засіданнях. Як правило, одна з палат називається нижньою, інша – верхньою. Нижня палата найчастіше обирається за пропорційною виборчою системою і представляє інтереси країни загалом, а верхня – за мажоритарною виборчою системою або шляхом непрямих виборів і представляє інтереси територій (регіонів).

У країнах із двопалатною парламентською системою законодавчий процес здійснюється на основі ухвалення законопроекту обома палатами. При цьому нижня палата здебільшого має виключні права щодо законів, які регулюють питання бюджету, прав людини тощо, а верхня – питання держ.-терит. устрою. Терміни повноважень (*леґіслатури*) палат є різними. У верхньої, як правило, він більший за часом, при цьому частина членів палати підлягає переобранню (ротації). Вважається, що така система сприяє удосконаленню законодавчого процесу, кращому врахуванню інтересів регіонів, забезпеченню стабільності держ. влади, послідовності політ. процесу загалом. Прикладом двопалатної парламентської системи є США (нижня палата – Палата представників, верхня – Сенат), ФРН (Бундестаґ, Бундесрат), Франція (Національні Збори, Сенат), Італія (Палата депутатів, Сенат), Польща (Сейм, Сенат), Росія (Державна дума, Рада Федерації).

ДВОРЯНСТВО – привілейований стан світських землевласників, які мали легітимні спадкові привілеї. В епоху феодалізму мало пряму політ. владу. Необхідний атрибут монархічної державності. Із розвитком абсолютизму, зростанням протистояння аристократії та королівської влади доступ до дворянства був

стимульований монархами. Як політ. панівна верства в європ. державах проіснувало з XI до XIX ст. і зникло у XX ст.

ДВОХ МЕЧІВ ТЕОРІЯ (від. лат. *doctrina de duo gladii*, від. фр. *théorie des deux glaives*; від нім. *Zweischwerterlehre*; від англ. *Two Swords Theory*) – середньовічна політ.-теол. доктрина католицької церкви для обґрунтування тези про верховенство влади папи римського над світськими володарями, про недопустимість втручання світських правителів у церк. справи, а також про наявність у папства поряд з духовною і світської влади (папська теократія). В основі доктрини «двох мечів» було вчення папи римського Гелазія I (кінець V ст.) «про дві влади» – священну владу духовенства і світську владу володарів, з яких перша уявлялась йому більш важким тягарем, бо священики на Суді Божому будуть давати звіт і за володарів. Але влада земна і влада духовна, на думку Гелазія I, були розділені: кожна з них отримує свій авторитет від Бога й у своїй сфері залежить тільки від Нього. Так, володар підкоряється єпископу у справах духовного порядку, а єпископ – володарю у справах світських.

Основні положення теорії «двох мечів» спиралися на довільне тлумачення цитат із Євангелія. Ним пояснювалось, що імператор одержує свій меч від церкви, а відтак зобов’язаний служити їй своїм мечем. У питаннях віри він має залишати право останнього слова за церквою і мусить радше вчитися, ніж навчати. Під владою папи перебувають два мечі – «один, що підкоряється іншому, світський – духовному», «королі мають служити церкві на перший наказ папи». Папі «належить право карати світську владу за будь-яку помилку. Світській владі це право не надане».

ДЕБАТИ (від фр. *débats* з *débattre* – сперечатися) – обговорення справи, проблеми, обмін думками, дискусія на з’їздах, зборах, засіданнях у суді тощо.

ДЕБЕНТУРА (від лат. *debēre* – бути винним) – митне свідоцтво на повернення мита в разі вивезення за кордон товарів, увезених раніше зі сплатою мита.

ДЕЗЕРТИР (від фр. *déserteur* з лат. *desertor* – втікач, зрадник) – 1) військовик, що без дозволу покинув місце служби або не з’явився на службу, ухиляється від неї; 2) той, хто ухиляється від призову до армії; 3) той, хто нехтує своїми служб. чи громадськими обов’язками.

ДЕЗІНФОРМАЦІЯ – уведення в оману, поширення неправдивої, свідомо спотвореної, тенденційної інформації.

ДЕЙ (від тур. – *букв.* дядько, *перен.* хоробрий) – 1) почесне звання в яничарських військах і деяких областях Османської імперії; 2) титул правителя Алжиру в 1671–1830 рр.

ДЕКЛАРАЦІЯ (від лат. *deklaratio* – прояв, вислів, повідомлення з *declaro* – заявляю, оповіщаю) – 1) заява одного чи кількох урядів, політ. партій, міжнар. або громадських організацій, що доводить до загального відома програмний акет, важливу подію, закон тощо (*напр*., Декларація про держ. суверенітет); 2) урочисте проголошення політ. принципів; 3) заява платників податку про характер і розмір прибутків; 4) заява особи до митниці про кількість вантажу, його вагу, цінність, наявність валюти.

ДЕКЛАРАЦІЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ США 1776 р. – вважається першою формально проголошеною заявою орг. політ. спільноти про суверенне право обрання власного уряду. Підготовлена Т. Джефферсоном і прийнята Другим континентальним конгресом 2 липня 1776 р., офіційно проголошена 4 липня 1776 р. (4 липня – День незалежності – святкується в США як нац. свято). Складається з двох частин: 1) преамбула констатувала осн. права та свободи громадян нової держави, що виводились з природних прав людини і містили: право на життя, свободу, щастя та зобов'язання уряду захищати ці права громадян; 2) декларація містила звинувачення на адресу короля Англії з приводу кривд, завданих населенню кол. колоній. Було проголошено, що 13 колоній у Пн. Америці стають вільними та незалежними державами і що всі політ. зв'язки між ними й Англією анулюються.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА 1789 р. – прийнята Установчими зборами Франції 26 серпня 1789 р. Програмний документ фр. бурж. революції. Вона складалася із 17 статей, базувалася на положеннях теорії природного права і, на противагу королівському самодержавству, проголошувала: принцип нац. верховенства, згідно з яким нація – це єдине джерело влади; непорушність невід'ємних природних прав людини (свободи, власності, безпеки, опору гнобленню та ін.); рівність людей перед законом, незалежно від їхнього станового походження, матеріального достатку, релігії тощо; виключне право народу на створення законів; принцип поділу влади (на законодавчу, виконавчу та судову); відповідальність і підзвітність посадових осіб; принцип презумпції невинуватості; свободу слова, совісті та преси; рівномірний розподіл податків між усіма громадянами відповідно до їхнього матеріального становища. Заключна ст. 17 проголошувала недотóрканість і святість приватної власності, рівний захист прав власності усім членам суспільства. Адаптована як преамбула до Конституції Франції 1791 р.

ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ (від лат. *de* – ні, заперечення і *colonia* – поселення) – ліквідація колоніального панування метрополії, відновлення суверенності народів колоніальних і залежних країн як

господарів власної долі та утвердження ролі цих країн як самостійних і повноправних суб'єктів міжнар. права та міжнар. відносин. Існує два основні види деколонізації – офіційна та реальна. Деколонізація офіційна являє собою сукупність держ.-правових і міжнар.-правових акцій, що здійснюються новоутвореною державою та знаменують її легітимацію як суверенної країни. Основними складовими офіційної деколонізації у більшості випадків є: проголошення Декларації (Хартії, ін. акта) про держ. незалежність; проголошення Конституції та набуття нею чинності; інаугурація глави держави; офіційна презентація держ. символіки, іноді – набуття нової назви; звернення до ООН із клопотанням про прийняття до неї та до членів світової співдружності держав та ін. Деколонізація реальна – складний процес подолання спадщини колоніального минулого і спроб встановлення неоколоніального панування, яке охоплює різні сфери сусп. життя.

ДЕКРЕТ (від лат. *dekretum* – указ, постанова, рішення з *decernere* – вирішувати) – *юр.*: 1) назва нормативних актів у Стародавньому Римі, які приймав сенат, консули, а пізніше – римські імператори (в період принципату – рішення імператорів з приводу конкретних справ судочинства); мають силу закону; 2) один із видів нормативно-правових актів загального або часткового характеру, які видає найвищий орган держ. влади чи управління.

ДЕЛЕГАТ (від лат. *delegatus* – посланець з *delegare* – відправляти, доручати) – особа, якій на певний час передають ті чи ін. повноваження. Законодавство держав зазвичай передбачає певний порядок обрання делегатів, їх повноважень, обов'язків. Делегат може бути виборний чи призначений представник, уповноважений держави, організації, групи, наділений повноваженнями приймати авторитетні рішення, здійснювати, репрезентувати й захищати їхні інтереси на переговорах, нарадах, з'їздах тощо.

ДЕЛЕГОВАНЕ ЗАКОНОДАВСТВО – видані урядом за повноваженням парламенту нормативні акти, які фактично мають силу закону, в порядку поступки (делегування) парламентом уряду деяких законодавчих повноважень. Делегування законодавчих повноважень уряду може здійснюватися шляхом прийняття парламентом відповідного закону про права уряду видавати у порядку делегування законодавчі акти з деяких питань протягом конкретно встановленого часу.

ДЕЛІБАШ (від тур. – *букв.* хоробра голова) – 1) у султанській Туреччині – начальник особистої варти паші або його охоронець; 2) хоробрий, мужній воїн, хвацький вершник.

ДЕЛІЙСЬКИЙ СУЛТАНАТ – феод. держава в Індії з центром у м. Делі, що існувала у 1206–1526 рр. Заснована після розпаду держави

Гурідів. Панівна верхівка складалася переважно з мусульманських феодалів, які походили зі Середньої Азії. У XIII і на поч. XIV ст. територія Делійського султанату включала майже всю Індію. Делійський султанат постійно вів завойовницькі війни, боровся проти монг. навал; серед населення переслідувались індуси та шиїти-мусульмани (завойовані народи перетворювалися на рабів). В умовах феод. роздробленості, після вторгнення військ Тимура Тамерлана, правителя Самарканда (1398), султанат розпадається і на його залишках розпочинається правління династії Саїдів – ставлеників Тимура (1414). Остаточно Делійський султанат було ліквідовано у 1526 р. Бабуром, який заснував імперію Великих Моголів.

ДЕЛІКТ (від лат. *delictum* – провина, порушення) – 1) правопорушення, яке завдало майнової або немайнової шкоди особі й тому є підставою для відповідальності; 2) діяння, що суперечить вимогам чинного законодавства, тобто правопорушення (порушення закону чи правової норми, незаконні дії, злочин, що тягнуть за собою у передбачених законом випадках юр. відповідальність за їхнє скоєння; провина); залежно від порушених норм розрізняють делікти: цивільно-правові (завдання шкоди майну громадянина або установи), адм.-правові (порушення правил дорожнього руху, дрібне хуліганство), трудові, дисциплінарні (порушення трудового законодавства, службової дисципліни), кримінально-правові (хуліганство, вбивство, ін. злочини); 3) у *міжнар. праві*: неправомірні дії, надуживання, бездіяльність, що розцінюються як порушення норм міжнар. права або недотримання, невиконання взятих державою міжнар. зобов’язань.

Делікт завдає шкоди охоронюваним законом цінностям, інтересам фіз. або юр. особи, сусп. або держ. інтересам. Особа, яка вчинила делікт, називається делінквент (від лат. *delinquens (delinquentis)* – той, хто вчиняє провину (правопорушник, злочинець, бунтівник; засуджений до смертної кари), і у передбачених законом випадках притягається до юр. відповідальності. Деліктоздатність – передбачена нормами права здатність особи нести юр. відповідальність за вчинення протиправних дій.

ДЕМАГОГІЯ (від грец. *dēmagōgia* від *dēmos* і *ago* – народ веду, керівництво народом) – 1) форма свідомого введення в оману широкого кола мас, спекуляція на реальних труднощах і проблемах, потребах, сподіваннях людей з метою досягнення політ. успіху; 2) пишномовні пусті балачки, що приховують корисливу мету. Той, хто займається демагогією, – демагог (у Стародавній Греції – політ. діяч демократ. спрямування; поступово поняття набуло негативного значення).

ДЕМАРКАЦІЯ (від фр. *démarcation* – розмежування з ісп. *demarcar* – позначати кордон) – демаркація кордонів – у міжнар. праві

визначення лінії держ. кордону на місцевості на основі делімітації кордонів (від лат. *delimitatio* – визначення меж) – визначення договором або угодою, укладеними суміжними державами, заг. напрямку та проходження кордону між ними, шляхом установлення прикордонних знаків.

ДЕМАРШ (від фр. *démarche* – дія, виступ) – дипломат. виступ уряду, відомства закордонних справ або дипломат. представника однієї держави перед урядом іншої з висловленням прохання, протесту, вимоги тощо, щоб застерегти її від певних дій або домогтися якихось поступок.

ДЕМИ – найдрібніші терит. одиниці у Стародавніх Афінах, на які поділялися *філи.*

ДЕМІЛІТАРИЗАЦІЯ – роззброєння; ліквідація на основі міжнар. договору військ. укріплень і споруд на певній території, а також заборона утримувати на ній військ. бази та збройні сили, розміщувати певні види зброї, розвивати оборонну промисловість тощо.

ДЕМІУРГИ (від гр. *dēmiurgos*) – 1) у Стародавній Греції – ремісники, купці, а також особи вільних професій (лікарі, поети, художники та ін.); 2) творче начало, творча сила, творець; 3) в ідеалістичній філософії Платона – божество як творець всесвіту.

ДЕМОБІЛІЗАЦІЯ (від фр. *démobilisation* з *démobilier* – демобілізувати) – 1) процес переведення збройних сил і економіки країни з військ. стану в мирний; 2) скорочення після війни збройних сил до штатів мирного часу шляхом розформування військ. частин і з'єднань; 3) звільнення військовослужбовців із збройних сил після закінчення війни або строку військ. служби.

ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА (від грец. *dēmos* – народ і *grapho* – пишу та *politikē* – мистецтво управляти державою, держ. і сусп. справи) – регулюючий вплив держави на демографічні процеси (народжуваність, смертність, тривалість життя, шлюби, міграції) з метою стимулювання, збереження тенденції або її зміни. Демографічна політика – це визначення програмних цілей і практична діяльність держави щодо регулювання демографічної ситуації у країні. Гол. завдання демографічної політики – стимулювання або обмеження народжуваності, оптимізація процесів міграції з метою створення раціональної структури населення регіонів за статтю і віком. Осн. напрями демографічної держ. політики: відтворення і міграція населення, формування його освітнього потенціалу, вплив на склад і структуру трудових ресурсів; професійна орієнтація, працевлаштування, забезпечення зайнятості населення. Змістом демографічної політики є регулювання народонаселення країни. Вплив на народонаселення здійснюється як створенням відповідних соц.-економ. умов, так і прийняттям законів та підзаконних актів.

Ефективна демографічна політика спирається на комплексні й послідовно здійснювані заходи правового, соц.-економ. та психол.-виховного характеру. Принципи демографічної політики ґрунтуються на таких осн. постулатах: суверенітет сім'ї, суверенітет особистості, розширення свободи вибору, соц. захист сім'ї, соц. партнерство сім'ї та держави, диференційована сімейна політика. Суб'єктами демографічної політики у масштабах країни є інститути держ. влади й управління, їх посадові особи; у масштабі регіонів – регіональні органи держ. влади й управління, муніципальні органи, їх посадові особи. Громадські організації та громадяни не є суб'єктами демографічної політики, хоча можуть суттєво сприяти її реалізації.

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ – запровадження принципів демократії, перебудова держави, суспільства на демократ. засадах; процес реального здійснення демократ. перетворень у всіх сферах сусп. життя і становлення нових форм народовладдя, які гарантують захист прав і свобод, честі й гідності людини; здійснення вільного політ. діалогу всіх сусп.-політ. сил і забезпечення їх співробітництва.

ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА – форма правління, за якої право участі у виборах органів влади належить усім громадянам країни (*напр*., у Стародавніх Афінах).

ДЕМОКРАТИЧНИЙ РЕЖИМ – вид держ. режиму, при якому держ. влада здійснюється на основі рівної участі громадян та їх об'єднань у формуванні держ. політики, утворенні й діяльності держ. органів, дотриманні прав і свобод людини. Демократ. режим існує в таких формах: ліберально-демократ., консервативно-демократ., радикально-демократ.

ДЕМОКРАТИЧНА ДЕРЖАВА – форма держави, що ґрунтується на конституційному визнанні народу джерелом влади та реальному здійсненні народної влади через рівноправну участь громадян в управлінні загальнодерж. і місцевими справами, у контролі за держ. діяльністю; виборності та змінюваності вищих органів держ. влади; наявності багатопартійності; забезпеченні прав і свобод людини й меншості відповідно до міжнар. стандартів.

ДЕМОКРАТІЯ (від грец. *demokratía* – народовладдя з *dēmos* – народ і *krádēmotos* – влада) – форма держ. устрою, яка дає народу і його представникам змогу безпосередньо здійснювати управлінські функції; спосіб організації та функціонування держ.-владної сфери, тобто певний тип політ. режиму.

У найширшому значенні демократію розглядають як систему функціонування і розвитку суспільства загалом, як спосіб ведення сусп. справ і критерій оцінки процесів, що відбуваються в ньому. Водночас

демократія – це ідеал сусп.-політ. устрою, що будується на певній системі цінностей (народного суверенітету, політ. рівності, свободи, поваги до прав людини, меншин тощо). Набуваючи ознак громадського руху, що прагне втілити в життя певні аспекти демократ. ідеалу, демократія є програмною вимогою різноманітних політ. сил: соціал-демократ., ліберально-демократ., нац.-демократ. тощо. Поняття «демократія» вживається також для означення типу організації будь-якого об'єднання, якщо воно функціонує на засадах рівності її членів, періодичної виборності керівних органів і прийняття рішень більшістю (партійна, профспілкова, виборча та ін. демократія).

ДЕМОКРАТІЯ БЕЗПОСЕРЕДНЯ – форма здійснення народовладдя шляхом прямої участі громадян у вирішенні держ. і громадських справ (*напр.*, референдум, плебісцит, демонстрація, мітинг, збори громадян, народні ініціативи).

ДЕМОКРАТІЯ ПРЕДСТАВНИЦЬКА – форма здійснення народовладдя через обраних народом представників у представницькі органи держ. влади та органи місцевого самоврядування.

ДЕМОКРАТІЯ ЛІБЕРАЛЬНА – політ. режим, сучасна форма врядування, що забезпечує підконтрольність влади народові, надає гарантії особистих прав і свобод, сприяє розширенню участі громадян у формуванні органів держ. влади та вирішенні сусп. проблем. Обов'язковими атрибутами сучасних демократій є широке громадянство, достатньо високий рівень участі населення в політиці, політ. і правова рівність, гарантії особистих прав і свобод, правова захищеність особи та меншин, забезпечення представництва інтересів усіх соц. груп, легальність організованої опозиції, поділ влад.

ДЕМОНСТРАЦІЯ (від лат. *demonstratio* – показування, доказ із *demonstrare* – показувати) – 1) прилюдне вираження бажань, сусп. настроїв, політ. поглядів, солідарності, вимог чи протестів шляхом організації мітингів, процесій тощо; 2) публічний показ; 3) дії, що виражають протест проти чогось, незгоду з чимось, неприязнь; 4) загрозливі дії з боку якоїсь держави (зосередження сухопутних військ, флоту поблизу кордону іншої держави); 5) маневр військ.-морського флоту, авіації чи сухопутних військ на другорядному напрямку для відвернення уваги супротивника від напрямку гол. удару.

ДЕМОНОПОЛІЗАЦІЯ – ліквідація держ. або ін. монополії виробника продукції.

ДЕМОС (від грец. *dēmos* – народ) – у Стародавній Греції – вільне населення полісів, тобто основна повноправна частина населення, яка мала громадянські права (на відміну від іноземців, рабів та ін.), на противагу аристократії (*евпатридам*); до демосу не входили

раби. З кінця V–IV ст. до н.е. демосом називали бідні прошарки (переважно міського населення).

ДЕНАЦИФІКАЦІЯ (від лат. *de* – префікс, що позначає відокремлення, віддалення, відміну та нацизм) – система заходів, спрямованих на ліквідацію *нацизму* (*фашизму*) в політ., економ. і громадському житті нім. народу після розгрому гітлерівської Німеччини. Проводилась на основі ухвал Кримської конференції 1945 р. і Берлінської конференції 1945 р. та спец. директиви Контрольної ради від 12 січня 1946 р., що передбачали ліквідацію націонал-соціаліст. (фашистської) партії, всіх фашистських організацій, установ і фашистського законодавства, демократ. судової системи, самоврядування і народної освіти, викорінення потенціальних можливостей відродження націонал-соціаліст. діяльності і пропаганди, відродження по всій території Німеччини діяльності демократ. політ. партій і покарання членів нацистської партії – винуватців 2-ї світової війни.

ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ (від фр. *dénationalisation*) – 1) утрата етнічною спільністю частини або всіх її специфічних рис, що призводить до розпаду системних зв'язків усередині неї; 2) цілеспрямована політика панівної нації, що має на меті примусити підлеглі народи зректися їхньої самобутності; 3) ліквідація держ. власності на засоби виробництва і майно шляхом їх повернення кол. приватним власникам; реприватизація.

ДЕНОНСАЦІЯ, ДЕНОНСУВАННЯ (від фр. *dénonciation* – повідомлення з *dénoncer* – оголошувати, розривати) – 1) повідомлення однією стороною іншій про припинення дії укладеного між ними договору; 2) у міжнар. праві одностороннє правомірне припинення дії міжнар. договору в порядку і в термін, обумовлені цим міжнар. договором (якщо міжнар. договір не передбачає денонсації та не встановлено намір його учасників допустити таку можливість, він не може бути денонсованим). Зазвичай умовою денонсації є попереднє повідомлення депозитарія або ін. учасника міжнар. договору про намір його денонсувати. Недотримання порядку денонсації призводить до визнання її недійсною. Заг. принципи денонсації містяться у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.

ДЕПАРТАМЕНТ (від фр. *département* – округ, управління, відомство з *départir* – розділяти) – 1) адм.-терит. одиниця в деяких державах (*напр.*, у Франції з часу революції 1789 р.); 2) у деяких державах (у США, Швейцарії та ін.) назва відомства, міністерства (*напр.*, Державний департамент – зовнішньополіт. відомство США); 3) у

деяких країнах – відділ найвищої адм. чи судової установи; адм. підрозділ в апараті деяких організацій.

ДЕПАРТИЗАЦІЯ (від лат. *de* – префікс, що означає скасування, усунення, припинення і *pars* – частина, група) – 1) процес звільнення суспільства, зокрема його неполітичних структур, від тотального політ., ідеологічного й адм. впливу та контролю однієї партії і, відповідно, *демонополізація* її впливу на сусп. процеси; 2) усунення орг. структур правлячої партії від прямого втручання у процес управління та функціонування сусп. інститутів і виробничих структур.

ДЕПЕША (від фр. *dépêche* з *dépêcher* – швидко відправляти, прискорювати) – термінове офіційне повідомлення, донесення; телеграма.

ДЕПОРТАЦІЯ (від лат. *deportatio* з *deporto* – засилаю, виселяю) – вигнання, заслання, висилання; примусове переселення особи, групи осіб чи народу, що визначаються «соціально й політично небезпечними», за межі держави або певного регіону. Депортація може набувати крайніх форм, аж до геноциду.

ДЕПУТАТ (від лат. *deputatus* – призначений, посланий з *deputare* – передавати, вважати) – виборний повноважний і відповідальний представник народу в парламенті, член виборної держ. установи; уповноважена особа для виконання певного доручення.

ДЕПУТАТСЬКИЙ ЗАПИТ – одна із форм інформування депутатів і контролю з їх боку за діяльністю уряду або окремого міністра чи відомства. Як правило, мета депутатського запиту полягає в контролі щодо політики, якості управління, захисту прав людини або певних соц. груп, у виявленні й усуненні зловживань і несправедливостей, обґрунтуванні зовнішньополіт. дій уряду.

ДЕРЖАВА (від лат. *imperium, civitas*) – політ.-терит. організація влади найбільш впливової частини соціально неоднорідного суспільства, яка через апарат управління і примусу реалізує власну політику і водночас виступає офіційним представником усього суспільства та виконує загальносоціальні справи на основі правових норм, котрими забезпечує узгодження соц.-групових, індивідуальних і сусп. інтересів. Держава – це організація публічної влади, необхідної як для досягнення інтересів і потреб окремих станів (класів), так і для виконання заг. справ, що випливають із природи будь-якого суспільства. Заг. ознаки держави: 1) територія; 2) населення; 3) публічна влада; 4) суверенність; 5) правова основа діяльності; 6) фінансово-економ. основа діяльності; 7) формальні реквізити – офіційні символи: прапор, герб, гімн.

ДЕРЖАВА АВТОРИТАРНО-ПОЛІЦЕЙСЬКА – держава, в якій правопорядок спирається не на розвинену правосвідомість громадян, а на пильність влади, на її прагнення до нав'язливої опіки над підданими і

ретельно скрупульозне виконання функцій нагляду. Їй властива розгалужена багатоаспектність управлінського адміністрування, бажання курирувати всі сфери сусп. життєдіяльності. При цьому влада має переважно надзаконний характер, що дає їй змогу нехтувати правами і свободами громадян.

ДЕРЖАВНА ВЛАДА – особливий різновид соц. влади, яка поширюється на все суспільство, має публічно-політ. характер, здійснюється від імені держави спец. суб'єктами (органами держави та їхніми посадовими особами), які здатні регулювати і впливати на поведінку людей та спец. засобами домагатися здійснення своєї волі, включаючи й держ. примус, через систему публічно-політ., вольових (керівництво – сприйняття, панування – підпорядкування) відносин, які виникають між суб'єктами політ. системи суспільства – владними і підвладними – з приводу дотримання загальновстановлених правил поведінки (правових норм).

ДЕРЖАВНА ЗРАДА – один із злочинів проти держави, який полягає у зумисному вчиненні діянь, що завдали або можуть завдати шкоди суверенітету, терит. цілісності чи безпеці держави.

ДЕРЖАВНА МОВА – офіційно визнана обов'язкова мова законодавства, судочинства, діловодства, навчання, офіційних ЗМІ. У деяких країнах є дві (або більше) держ. мови основних (корінних) народів (*напр.*, у Канаді – фр. і англ., у Швейцарії – нім., фр., італ. і ретороманська). Іноді замість терміна «державна мова» вживається термін «офіційна (національна) мова».

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА – свідома цілеспрямована діяльність владних структур і органів держ. управління різних рівнів, спрямована на регулювання сусп. відносин з метою забезпечення їх стабільності шляхом розробки та реалізації політ. курсів і програм соц., економ., культ. розвитку. Через держ. політику реалізується сусп. призначення держави. Держ. політика визначає напрями й засади сусп. розвитку, формує відповідну політико-правову базу, мобілізує ресурси, забезпечує регулювання економ., соц. і духовної сфер суспільства. В умовах демократії держ. політика спрямована на реалізацію й узгодження групових інтересів і на забезпечення стабільності всього суспільства.

Осн. напрямами держ. політики є: економ., соц., нац., демографічний, культ., аграрний, військ. Формування держ. політики базується на урахуванні специфічних завдань, що стоять перед суспільством, матеріальних, фінансових, природних можливостей, наук.-техн. та культ. потенціалу, нац. і духовних традицій. Ефективність держ. політики визначається здатністю до інтеграції населення, створенням сприятливих умов для діяльності всіх суб'єктів

політики. Держ. політика, її політ. програми і курси реалізуються через систему держ. управління.

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА – професійна діяльність держ. службовців – громадян, які обіймають штатні посади у держ. органах, на підприємствах, в установах, здійснюють повноваження від імені держави й одержують заробітну плату за рахунок держ. коштів.

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ – діяльність органів усіх гілок держ. влади та місцевого самоврядування щодо реалізації ними делегованих державою повноважень з метою вдосконалення сусп. системи відповідно до публічних інтересів.

ДЕРЖАВНИЙ АПАРАТ – відокремлена від суспільства спец. створена і юр. оформлена система органів держави та їх підрозділів, що здійснюють держ. владу й управління суспільством з метою виконання функцій і завдань держави та спираються у разі потреби на держ. примус.

ДЕРЖАВНИЙ ГЕРБ – офіційний символічний знак держави, опис і зображення якої встановлюють конституція і спец. закони держави. Герб держави у графічних і кольорових зображеннях виражає її іст., нац., соц. традиції й особливості.

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН – встановлений конституцією або спец. законом офіційний урочистий музичний твір, що у музично-поетичній формі виражає державницьку ідею та є офіційним символом держави.

ДЕРЖАВНИЙ ЛАД – система соц., економ. і політ. відносин, які закріплені нормами конституційного права. Держ. лад визначає основні орг. форми й інститути механізму політ. влади у державі.

ДЕРЖАВНИЙ МЕХАНІЗМ – система нормативно визначених держ. організацій, за посередництвом яких держава виконує покладені на неї завдання та реалізує функції.

ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ – різновид політ. перевороту, одна з форм насильницької зміни політ. режиму, захоплення влади однією з політ. сил у процесі політ. боротьби. Держ. переворот є своєрідним виходом політ. боротьби за межі легітимності.

ДЕРЖАВНИЙ ПРАПОР – встановлений Конституцією або спец. законом офіційний стяг держави, в якому шляхом добору певних кольорів і певного зображення виражено ідею політ. характеру.

ДЕРЖАВНИЙ РЕЖИМ – сукупність способів і методів здійснення держ. влади у суспільстві. Осн. видами держ. режиму є демократичний і антидемократичний.

ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ – верховенство, самостійність, повнота і єдність держ. влади на території країни та її незалежність і рівноправність у відносинах з ін. державами.

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОРИЗМ – різновид *тероризму*, що передбачає використання урядами держав терористичних груп для здійснення тих чи ін. акцій. Держ. тероризмові притаманні такі ознаки: 1) секретність, конфіденційність; 2) заперечення державою своєї відповідальності за теракти; 3) здійснення терористичних дій через спецслужби, які вербують і озброюють терористів; 4) ефективність терактів, що зумовлено держ. захистом терористів, їх якнайкращим озброєнням.

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ – терит. або нац.-терит. організація держави, що визначає взаємовідносини між державою в цілому та її складовими частинами. За формами держ. устрою розрізняють унітарні (прості, єдині) та федеративні (складні, союзні). Серед складних форм держ. устрою, які у минулому мали значне поширення, є імперія, унія (особиста і реальна) та протекторат (протекторат держави і міжнар. протекторат).

ДЕРЖАВНІ ОРГАНИ – вид держ. організацій, які наділені чітко визначеними державновладними повноваженнями та необхідними матеріально-технічними засобами для виконання конкретних завдань і функцій держави у певній сфері сусп. відносин.

ДЕРЖАВНІ ПІДПРИЄМСТВА – вид держ. організацій, які безпосередньо реалізують завдання та функції держави у сфері матеріального виробництва. До держ. підприємств належать держ. підприємства з виробництва товарів, надання послуг, торгівлі, громадського харчування тощо.

ДЕРЖАВНІ СИМВОЛИ – встановлені Конституцією або спец. законами особливі розпізнавальні знаки й ознаки, в яких втілені суверенітет, іст. минуле й ідейні цінності держави: прапор, герб і гімн.

ДЕРЖАВНІ УСТАНОВИ – вид держ. організацій, які безпосередньо реалізують завдання та функції держави у сфері нематеріального виробництва. До держ. установ належать дошкільні дитячі установи, школи, вищі навч. заклади, лікарні, санаторії тощо.

ДЕРЖАВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ – система правових відносин між терит. одиницями держави та центр. органами влади. Існує в різних формах (див.: *Унітарна держава; Федеративна держава; Імперія*).

ДЕСПОТ (від грец. *despotēs* – володар, державець) – титул *імператорів* Візантійської імперії, який вживався у 1-й період *імперії* (IV – перша пол. VII ст.). Поступово його почали отримувати родичі імператора. З кінця XII ст. цей титул почали надавати вищим достойникам Візантійської імперії, що за ієрархією йшли одразу після імператора та його родини. У XV ст. титул деспота вживали замість

королівського останні сербські державці. Від титулу деспот походить деспотизм – спосіб держ. правління, що використовує самовладдя однієї особистості, не обмежене законом.

Необмежена влада (від грец. *despotēia*) називається деспотія: 1) форма не обмеженої законом самодержавної влади, що характеризується крайньою централізацією та сваволею монарха, безправ'ям підданих; 2) держава з такою формою правління (*напр.*, необмежена монархія).

ДЕСПОТИЧНА МОНАРХІЯ – різновид необмеженої монархічної форми правління, яка характеризується зосередженням усієї повноти держ. і духовної (релігійної) влади в руках монарха, владу якого обожнювали, а його самого визнавали божеством. Деспотична монархія була поширена у державах рабовласницького типу.

ДЕТЕКТИВ (від англ. *detective* – сищик з лат. *detection* – розкриття) – 1) агент служби розшуку, поліції (у багатьох країнах світу детектив існує як посада в органах розслідування); 2) літературний твір чи кінофільм про таємничі злочинні діяння, їх розслідування й викриття винних.

ДЕФЕНЗИВА (від польськ. *defenzywa* з фр. *défensive* – оборона) – 1) оборонна тактика на війні; 2) політ. поліція і контррозвідка у Польщі (1918–1939).

ДЕФІНІЦІЯ (від лат. *definitio* – визначення з *definio* – визначаю, обмежую) – 1) стисле наук. визначення якогось поняття, що містить у собі його найістотніші ознаки; 2) тлумачення слова.

ДЕЦЕМВІРИ (від лат. *decemviri* з *decem* – десять і *vir* – муж) – у Стародавньому Римі члени урядової комісії (колегія з 10 «достойних мужів»), що створювалася для виконання спец. держ. доручень – урегулювання земельних взаємовідносин, записів законів, розгляду цивільних справ тощо (*напр.*, у 451–450 рр. до н.е. – складання *Законів XII таблиць*).

ДЕЦИМАЦІЯ (від лат. *decimatio*) – 1) страта одного з десяти (за жеребкуванням) воїнів у війську Стародавнього Риму як кара за боягузтво чи за невиконання завдання всім підрозділом; 2) покарання кожного десятого, якщо не знайдено винного.

ДЕ-ЮРЕ (від лат. *de jure* – юридично, по праву) – 1) у міжнар. праві: одна з офіційних форм визнання, що полягає у повному, остаточному визнанні однією державою ін. (будь-якої) держави або уряду; як наслідок передбачає встановлення дипломат. та ін. відносин між державами. Поняття, протилежне де-юре, – де-факто (від лат. *de fakto* – фактично, насправді) дає можливість вести переговори з фактично визнаною державою про урегулювання будь-яких окремих

питань (*напр.*, про припинення воєнних дій, про репатріацію військовополонених тощо), вступати в торговельні відносини, але не означає встановлення з нею дипломат. відносин.

ДЖЕНТРІ (від англ. *gentry*) – т. зв. нове дворянство, яке склалося в Англії у XVI–XVII ст. з вихідців із різних станів. Були зацікавлені в розвитку торгівлі та промисловості, а в політ. аспекті – в обмеженні влади короля і старих феодалів. Під час революції XVII ст. в Англії виступали в союзі з буржуазією, а згодом підтримали реставрацію монархії.

ДЖЕРЕЛО ПРАВА – 1) у формально-юр. розумінні спосіб юр. вираження права, в результаті чого воно об'єктивується, набуває офіційності й загальнообов'язковості. В такому розумінні джерело права є нормативно-правовий акт, правовий прецедент, нормативний договір, правовий звичай, правова доктрина, релігійно-правова норма, міжнар.-правовий акт; 2) у матеріальному розумінні – об'єктивні умови життя суспільства, які зумовлюють спрямованість і зміст правових приписів; 3) в ідеологічному розумінні – наук., релігійні та ін. погляди, теорії, концепції щодо чинного, можливого та бажаного права; 4) у генезисному розумінні – вид соц. норм, який виступив взірцем при створенні правових приписів (мораль, релігія, звичаї тощо).

ДЖИХАД (від араб. – зусилля) – поняття в *ісламі*, що означає старанність на шляху Аллаха. Зазвичай джихад асоціюється з озброєною боротьбою, однак це поняття значно ширше. Джихадом в ісламі є також боротьба зі своїми духовними чи соц. вадами (*напр.*, з брехнею, обманом, розбещеністю суспільства і т.п.), усунення соц. несправедливості, постійна сумлінність у справі поширення ісламу, ведення війни з агресорами, покарання злочинців і правопорушників. Крім того, в араб. мові слово «джихад» означає будь-яке зусилля або старанність, зокрема в роботі, навчанні тощо. Згідно з Кораном, кожен мусульманин має проявляти старанність в утвердженні та захисті ісламу, витрачати для цього свої матеріальні засоби й усі сили. У разі небезпеки необхідно підніматися на збройну боротьбу проти ворогів віри. Джихад – це вершина ісламу, віддача всіх сил і можливостей заради поширення і торжества ісламу – один із гол. обов'язків мусульманської громади.

ДЖУНТА (від італ. *giunta*) – виконавчий орган місцевої влади в Італії.

ДИВАН (від перс. – держ. рада; канцелярія для складання дипломат. документів; присутственне місце) – *юр.*: 1) у країнах Сходу в середні віки – списки податей і приміщення (архів), де вони зберігались, згодом – податкове відомство; 2) рада при *султані* в

Османській імперії, яка складалася з вищих сановників, а також зала, де вона засідала; 3) в Ірані й Туреччині – назва вищого суду; 4) у деяких сучасних країнах мусульманського Сходу – урядові установи в адм. і судових справах.

ДИВЕРСІЯ (від середньолат. *diversio* – відхилення, відвернення з *diverto* – прямую в інший бік) – 1) підривні дії, здійснені для послаблення економ. чи військ. могутності держави, деморалізації населення; 2) окрема військ. операція для відвернення уваги і сил ворога з гол. напрямку чи ділянки фронту, знищення важливих об'єктів у тилу ворога; 3) пошкодження, підпали і вибухи військ., промислових та ін. об'єктів, засобів зв'язку чи ін. держ. або громадського майна, здійснення масових отруєнь або поширення епідемій, епізоотій.

ДИГЕСТИ (від лат. *digesta, digerere* – «приведене в систему», розміщувати в порядку) – звід систематизованих і тематично об'єднаних уривків із творів римських юристів, що мали силу закону; одна з найважливіших складових частин кодифікації римського права, проведена після падіння Зх. Римської імперії при візантійському імператорі Юстиніані I. За змістом Дигести поділяються на три великі частини: 1) уривки з творів римських юристів, що належать до старого римського права та виражені в законах і звичаях; 2) уривки з творів, присвячених *преторському праву*; 3) уривки з різних творів практичного характеру (особливо з творів Папініана). Кожний уривок, вміщений у Дигестах, позначений іменем автора із зазначенням назви твору. Дигести ще мають назву Пандекти (від лат. *pandectae* з гр. *pandektēs* – всеосяжний). Див. також *Пандектна система*, *Звід законів Юстиніана*.

ДИКТАТОР (від лат. *dictator* з *dicto* – диктую, наказую) – 1) найвища держ. посада у Стародавньому Римі в період Республіки; особа, яка обіймала цю посаду, була наділена всією повнотою держ. влади; диктатора за рішенням сенату призначав консул у виняткових випадках (війна, народне повстання) строком до шести місяців (як свідчить Т. Лівій, уперше диктатора було призначено у 498 р. до н.е.; у II–I ст. до н.е. були випадки безстрокової диктатури, зокрема Сулли, Цезаря; у 44 р. до н.е. посада диктатора скасована законом Антонія); 2) особа, якій надана необмежена влада в певній галузі управління або державі; 3) особа, яка на порушення норм сусп. життя, особисто здійснює управління і має необмежену владу. Відповідно, нічим не обмежена влада однієї людини чи групи людей – диктатура (від лат. *dictatura* – необмежена влада), влада диктатора, час його правління.

ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРІАТУ – встановлення політ. влади пролетаріату, що формується із поваленням буржуазії, внаслідок перемоги соціаліст. революції. За марксистською теорією, диктатура пролетаріату

необхідна робітничому класові на весь період революц. перетворення капіталізму в соціалізм; передбачає використання держ. влади для керівництва непролетарськими трудящими масами в боротьбі за соціалізм, придушення опору повалених експлуататорських класів (*напр.*, після Жовтневого перевороту 1917 р. в Росії).

ДИНАСТІЯ (від грец. *dynasteia* – влада, панування) – *юр.*: ряд монархів з одного й того ж роду, які змінюють один одного на троні за правом успадкування (*напр*.: Бурбони у Франції, Габсбурґи в Австрії, Ганноверська династія в Англії, Гогенцолерни у Пруссії (потім – у Німеччині), Романови в Росії, Ягеллони у Польщі); існували з найдавніших часів рабовласницького суспільства; збереглися до наших днів у деяких країнах (*напр.*, Англія, Бельгія, Норвегія, Швеція).

ДИПЛОМ (від фр. *diplome* з гр. *diplōma* – лист, документ, складений удвоє) – 1) у Стародавній Греції: зв'язані навощені дерев'яні чи металеві пластинки, призначені для запису документів; 2) офіційний документ, свідоцтво про закінчення вищого чи середнього спец. навч. закладу, а також про надання наук. ступеня; 3) документ, що засвідчує право організації чи особи на виконання певної дії, *напр.*, на ведення торгівлі; 4) офіційний документ про здійснене наукове відкриття чи технічний винахід; 5) нагорода для окремих осіб і колективів за досягнення у змаганнях, за успіхи у конкурсах, фестивалях тощо, а також за високу якість експонатів на виставках; 6) робота, дослідження, проект, які виконують для отримання відповідного документа про закінчення середнього спец. або вищого навч. закладу.

ДИПЛОМАТ (від фр. *diplomate* з гр. *diplōma* – лист, документ) – 1) службова особа, що працює у відомстві закордонних справ і уповноважена урядом вести роботу щодо здійснення офіційних відносин з ін. державами або міжнар. організаціями (поняття «дипломат» походить від документа, що засвідчує повноваження представника однієї держави, який вручається главі ін. держави); 2) людина, яка досягає своєї мети завдяки вправним, тактовним і завбачливим діям у стосунках з іншими.

ДИПЛОМАТІЯ – 1) офіційна діяльність глав держав, урядів і спец. органів зовн. зносин щодо здійснення цілей і завдань зовн. політики й захисту прав та інтересів держави за кордоном; 2) мистецтво розумно, коректно і тактовно досягати своєї мети; тонкий розрахунок.

ДИРЕКТИВА (від фр. *directive* з середньолат. *directivus* – скерований, упроваджений) – 1) обов'язкова для виконання вказівка вищого керівного органу чи посадової особи іншим, підпорядкованим

йому; розпорядження, настанова керівника його підлеглим; 2) письмовий документ, що містить керівні вказівки щодо підготовки і проведення певних операцій.

ДИРЕКТОРІЯ У ФРАНЦІЇ – керівний виконавчий орган влади у Франції з 26 жовтня 1795 р. до 9 листопада 1799 р., в період від термідоріанського Конвенту до держ. перевороту Наполеона Бонапарта. Встановлена за конституцією 1795 р., Директорія складалася з п'яти директорів, які обиралися Радою 500, і затверджувалася Радою старійшин Законодавчого корпусу. Директорія захищала інтереси нової великої буржуазії та проводила реакційну внутр. і агресивну зовн. політику.

ДИСИДЕНТ (від лат. *dissidens (dissidentis)* – незгодний) – 1) особа, релігійні погляди якої розходяться з догмами панівної церкви; 2) інакодумець, що не погоджується з панівною ідеологією, світоглядом, наявним ладом.

ДИСКРЕДИТАЦІЯ (від фр. *discréditer* – підривати довір'я) – приниження гідності, підрив довір'я до кого-, чого-небудь; применшення авторитету, значення, заслуг; у політиці вживається як один із засобів боротьби з конкурентами, досягнення успіху в передвиборних змаганнях.

ДИСКРИМІНАЦІЯ (від лат. *discriminatio* – розрізняння, розділяння) – 1) навмисне обмеження або позбавлення прав певних категорій громадян за їхньою расовою або нац. належністю, політ. або релігійними переконаннями, статтю, віком, походженням; 2) у міжнар. відносинах – створення спец. умов, що ставлять яку-небудь державу (групу держав), її організації та громадян у гірше становище порівняно з ін. державами.

ДИСПОЗИТИВНІ НОРМИ ПРАВА – норми, де суб'єктам права держава надає можливість самостійно встановлювати для себе певні взаємні права й обов'язки, тобто надає свободу вибору поведінки.

ДИСПОЗИЦІЯ (від фр. *disposition* з лат. *dispositio* – розташування, розпорядження) – частина правової норми, в якій визначається певне правило поведінки, права та обов'язки суб'єктів у відносинах, що регулюються цією нормою. Диспозиція буває визначена (закріплює однозначне правило поведінки), не повністю визначена (вказує лише на загальні ознаки поведінки, в рамках яких суб'єкти уточнюють свої права й обов'язки самостійно), відносно визначена (вказує на права й обов'язки суб'єктів, але надає можливість для їх уточнення залежно від конкретних обставин).

ДИСТРИКТ (від англ. *district* з лат. *districtus* – витягнутий) – 1) у США, Великій Британії та деяких ін. країнах – назва нижчого адм.,

судового чи виборчого округу; 2) утворені окупаційним режимом Німеччини в роки 2-ї світової війни терит. одиниці (*напр.*, дистрикти «Краків», «Радом», «Люблін», «Варшава», «Галичина»).

ДИФУЗІЯ ВЛАДИ (від лат. *diffusio* – поширення, розповсюдження) – відображення процесів розвитку влади та владних інститутів як взаємозалежних і таких, що безупинно розширюються від одних центрів рішення до інших. Виділяється кілька напрямів дифузії влади: 1) експансіонізм, коли могутніші центри нав'язують свої рішення слабшим, а ті, не маючи сили опиратися, змушені погодитися з таким станом речей; 2) інвазіонізм, коли в суспільстві відбуваються значні зміни під впливом рішень, прийнятих поза межами системи; 3) коли впливи поширюються від центрів рішень, могутніших від периферійних (чим далі від центру рішення, тим більше розмита дифузія влади); 4) коли рішення чужих центрів влади система починає розглядати як власні та коли внаслідок цього переоджується сама система.

ДІАДОХИ (від грец. *diadochos* – наступник) – полководці Александра Македонського, які розділили після його смерті (у 323 р. до н.е.) створену ним імперію.

ДІАСПОРА (від грец. *diaspora* – розсіяння) – розселення значної частини представників *народу* (етнічної спільності) за межами країни його походження; утворення внаслідок насильного виселення, загрози геноциду, впливу економ. і геогр. факторів.

ДІЄЗДАТНІСТЬ – передбачена нормами права здатність особи своїми діями набувати й самостійно здійснювати суб'єктивні права та виконувати юр. обов'язки.

ДІЄТА (від грец. *dies* – день) – *юр.*: 1) у Стародавніх Афінах – щоденна плата учасникові судового засідання, яка дорівнювала денному заробітку середнього афінянина; 2) добове або місячне утримання, яке одержують *депутати парламенту* в деяких країнах.

ДІМ САТІ – найпрестижніший навч. центр Стародавнього Єгипту періоду Нового царства (діяв у Фівах). Тут навчали майбутніх жерців, суддів, переписувачів. Рахівників і бухгалтерів готували у школі при царській скарбниці. В ін. навч. закладах викладали астрологію, математику, типологію, готували лікарів, зокрема, хірургів (медичний центр був у Галіополі). У Домі Саті містився гол. наук. центр і при ньому була величезна бібліотека. Наук. знання мали кастовий характер і були превілеєм жерців.

ДІТИ (СИНИ) БОЯРСЬКІ – один із розрядів землевласників-феодалів у руських удільних князівствах XIV–XV ст. і в Московській державі XVI – поч. XVIII ст. Вважалися потомками збіднілих бояр або

боярських дружинників. У результаті розгрому місцевого боярства московськими государями боярські *васали* – діти боярські – виявились у безпосередній залежності від центр. влади. У XVI–XVII ст. діти боярські разом із дворянами несли обов'язкову службу, за яку отримували маєтки та записувалися в десятню по повітах, і становили кінноту Московської держави. Разом з городовими дворянами діти боярські становили основну масу провінційного дворянства.

ДОВГИЙ ПАРЛАМЕНТ (від англ. *Long Parliament*) – назва англ. парламенту, який, скликаний королем Карлом І, працював з 3 листопада 1640 р. до 20 квітня 1653 р. Увійшов в історію як Довгий, на противагу Короткому, що був скликаний навесні 1640 р., але проіснував лише з 13 квітня до 5 травня 1640 р. (за непокірність був розігнаний Карлом І). Фактично став законодавчим органом англ. бурж. революції XVII ст., зокрема засудив до страти короля Карла І, проголосив Англію республікою, однак 20 квітня 1653 р. був розігнаний О. Кромвелем за те, що не підтримав його програми встановлення військ. диктатури.

ДОГМА (від грец. *dogma* – думка, вчення) – 1) у стародавній і середньовічній філософії поняття, яким позначалось осн. положення того чи ін. вчення (найчастіше вживається в церк. літературі для позначення положень, які видаються за незмінні, незаперечні, «Богом дані» істини, що повинні сприйматися на віру); 2) термін для позначення понять, ідей, вчень, які вважаються істинними за будь-яких умов. Тотожне поняттю догмат. Спосіб мислення, згідно з яким те чи інше вчення або положення сприймають як вічну істину, як догму, застосовують без урахування конкретних умов життя, називається догматизмом.

ДОГОВІР – регулятор публічних і приватних відносин, заснований на засадах домовленості й довір'я; угода про права і обов'язки між державами, підприємствами, установами, окремими особами; взаємне зобов'язання. Договір є актом вільного волевиявлення щонайменше двох сторін. Свобода договору полягає у можливості сторін вибирати предмет і зміст договору. Межею свободи договору є імперативні приписи закону, а також моральні засади суспільства. У міжнар. праві передбачено укладання міждержавних і міжурядових двосторонніх договорів, а також міжнар. багатосторонніх договорів (*конвенцій*).

ДОГОВІР ПОЛІТИЧНИЙ – добровільна угода між двома або кількома суверенними державами чи міжнар. організаціями, а також народами, націями, соц. або політ. угрупованнями щодо встановлення, зміни або припинення їхніх взаємних зобов'язань і прав у галузі політ. співробітництва. Договір політ. укладається, як правило, у письмовій формі та може бути названий по-різному (трактат, хартія, пакт,

конвенція, договір, протокол, декларація, комюніке, угода й т. ін.), проте всі ці документи мають однакову юр. основу й силу. За кількістю учасників договори поділяються на дво- і багатосторонні, за порядком приєднання до них – на відкриті й закриті.

ДОДЕРЖАННЯ НОРМ ПРАВА – форма реалізації заборонних норм права, які передбачають пасивну поведінку суб'єктів права, тобто їх утримання від вчинення заборонених правом дій.

ДОЖ (від італ. *doge* з лат. *dux* – вождь, воєначальник) – виборний глава в італ. міських республіках Венеції та Генуї. У Венеції посада дожа, який обирався довічно, зберігалася протягом 697–1797 рр. У Генуї дожа обирали довічно протягом 1339–1528 рр., а з 1528–1797 рр. – на два роки. Влада дожа обмежувалась установами міського патриціату. Посаду дожа було ліквідовано внаслідок окупації Венеції та Генуї у 1797 р. військами фр. *Директорії*.

ДОКІМАСІЯ (від грец. *dokimasīa* з *dokimázo* – перевіряти, випробовувати) – у Стародавніх Афінах: 1) обов'язкова перевірка кандидата на держ. посаду; особлива перевірка всіх тих, хто був обраний на посади голосуванням або жеребкуванням; 2) перевірка нових громадян давньогрецького суспільства (ефебів) на можливість надання їм усієї повноти громадянських прав і свобод.

ДОКТРИНА (від лат. *doktrina* – учення з *doktor* – учитель) – 1) провідний принцип у діяльності держави; нормативна формула; керівний теоретичний принцип; 2) воєнна доктрина – прийнята (на певний час і за певних обставин) система поглядів на мету, характер, засоби і форми ведення війни, на підготовку до неї країни та її збройних сил; 3) доктрина правова – систематизоване вчення про право, логічно пов'язана система положень про правові інститути, правовідносини, законодавство, законність тощо.

ДОКУМЕНТ (від лат. *documentum* – повчальний приклад; посвідчення, доказ) – 1) матеріальна форма відображення, поширення, використання і зберігання інформації, яка надає їй юр. сили (папір, кіно- і фотоплівка, магнітна стрічка, диск тощо). Документ, як правило, створюється за певним зразком-формуляром. Складові документа називаються реквізитами: назва, заголовок, адресат, текст, підпис, дата тощо. Саме реквізити надають документові юр. значущості. Є певні вимоги до складання й оформлення документа (документ не має суперечити чинному законодавству, має бути достовірним, відповідати призначенню, формі; в ньому неприпустимі юр. і граматичні помилки). Документ обов'язково укладається і завіряється уповноваженою особою; 2) діловий папір, що посвідчує певний юр. факт, підтверджує право на що-небудь, слугує доказом чого-небудь; 3) письмове свідоцтво,

що офіційно підтверджує особу; 4) письмовий твір, грамота, рисунок і т. ін. як свідчення про щось історичне, важливе; 5) спец. форматований паперовий носій даних, що його заповнюють автоматично або вручну.

ДО́МЕН (від фр. *domaine* з лат. *dominium* – володіння) – 1) земельні володіння Римської держави, насамперед імператорські; 2) у Франкській державі – одна третя частина феод. *вотчини* та власність феодала; у Зх. Європі за середньовіччя – частина феод. маєтку, на якій феодал вів власне господарство, використовуючи працю залежних селян і безземельних робітників (королівський до́мен – спадкове земельне володіння короля).

ДОМІНАТ (від лат. *dominatus* – панський, хазяйський, господній, божий з *dominus* – пан) – 1) неприхована форма деспотичної монархії, режим необмеженої влади імператора, характерний для пізнього періоду Римської держави (з кінця III ст.); 2) 2-й етап (після *принципату*) імператорського періоду в історії Римської держави, який поділяється на три частини: а) домінат часу єдиної імперії – 284–395 рр. (встановлений за правління імператора Діоклетіана); б) домінат часу Зх.-Римської імперії – 395–476 рр.; в) домінат часу Сх.-Римської (Ромейської) імперії – 395 р.–VII ст.).

ДОМІНАЦІЯ (від лат. *dominatio* – панування) – беззаперечне володіння певною територією, значна перевага над кимось або чимось, прийняття політ. рішень, які мають реальні шанси бути повністю виконані з огляду на значну перевагу в силі, соц.-економ., військ. потенціалі.

ДОМІНІОН (від лат. *dominium* – володіння) – термін, що застосовувався в Англії (середина XIX ст.) до всіх англ. колоній. Однак після того, як 1867 р. Канадська *конфедерація*, що мала статус самоуправління, отримала офіційну назву «домініон Канада», цей термін почав застосовуватися лише для визначення статусу частин Брит. імперії, які мали самоуправління. Домініонами стали Австралія, Нова Зеландія, Південно-Африканський Союз, Ірландія, що передбачало самостійну внутр. політику. Відповідно на Імперських конференціях (1926, 1930) ця самостійність поширилась і на закордонну політику. Була встановлена рівність домініонів із метрополією у держ.-правовому сенсі. Спільним для них було задекларовано «визнавати Короля як символ вільного об’єднання незалежних членів націй Співдружності і як главу Співдружності». З кінця 40-х років XX ст. термін «домініон» замінено на «член Співдружності», або «держава – член Співдружності».

ДОНОС – таємне звинувачувальне повідомлення представникові влади, начальнику про чиюсь діяльність або вчинки.

ДОПИТ – процесуальна дія, що полягає в одержанні у формі бесіди усних відомостей-показань про суттєві для даної справи обставини. Показання обов’язково фіксуються від першої особи у протоколі. Процедура допиту залежить від процесуального становища допитуваного (свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, експерт), його вікових особливостей. Свідків і потерпілих попереджують про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань, а свідків – і за відмову давати показання, їм також роз’яснюють право не давати показань щодо себе, членів сім’ї чи близьких родичів.

ДОСЬЄ (від фр. *dossier* – справа) – 1) сукупність документів, що стосується певної особи чи справи (*напр.*, документи, зібрані адвокатом для виконання ним певного доручення; адвокатське досьє містить копії процесуальних документів, нотатки з матеріалів справи, які необхідні адвокату для здійснення професійної діяльності); 2) папка, в якій зберігаються ці документи і матеріали.

ДОФІН (від фр. *dauphin*) – титул наступника королівського престолу у Франції від середини XIV ст. до 1830 р.

«ДРАНГ НАХ ÓСТЕН» (від нім. «Drang nach Osten» – «натиск на Схід») – агресивна політика нім. феодалів, а згодом – імперіалістів, спрямована на загарбання переважно слов’янських земель. Початок цій політиці покладено нім. королями у X ст.; у XII–XIII ст. нім. феодали загарбали землі поморських слов’ян і прибалтійських народів. Вогнищем агресії був Тевтонський орден (до Грюнвальдської битви 1410 р.); його місце зайняла Бранденбурзько-Прусська держава (згодом Пруссія). Політику «натиску на Схід» розвивали кайзерівська Німеччина в кінці XIX – на поч. XX ст. та фашистська Німеччина після приходу до влади А. Гітлера у 1933 р. Була відкритою офіційною політикою А. Гітлера, результатом якої у роки *Другої світової війни* стали окупація Чехословаччини, Польщі, Югославії та ряду ін. країн Європи і війна проти СРСР.

ДРАХМА (від грец. *drachmē* – *букв.* жменя) – 1) грошова одиниця (4,37 г срібла) та міра ваги у Стародавній Греції (з VI ст. до н.е.); 2) старовинна аптекарська міра ваги (3,73 або 3,88 г), яку застосовували до введення метричної системи мір; 3) міра місткості у США; 4) торговельна драхма – міра маси у Великій Британії.

ДРУГА РЕСПУБЛІКА – бурж. республіка у Франції, проголошена 25 лютого 1848 р. під тиском повсталих мас Парижа. Після розгрому червневого повстання пролетаріату 1848 р. до влади прийшла велика буржуазія, яка зробила *президентом* Луї-Наполеона Бонапарта. Використавши широкі повноваження, надані конституцією президентові, Луї Бонапарт 2 грудня 1851 р. здійснив держ. переворот,

встановивши у країні бонапартистську диктатуру, яка фактично покінчила з Другою республікою. Формально Друга республіка була скасована 2 грудня 1852 р. встановленням Другої імперії.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА (1939–1945) – почалася з нападу нацистської Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. в районі Вестерплятте (п-ів у Ґданській бухті). У 2-гу світову війну було втягнуто 72 держави: з одного боку – гітлерівська Німеччина, фашистська Італія, мілітаристська Японія та їх союзники, з іншого – антигітлерівська коаліція (США, Велика Британія, СРСР та їх союзники – союзні держави). 7 травня 1945 р. у фр. м. Реймсі, неподалік від нім. кордону представники Німеччини – генерал Йодль і ґрос-адмірал Деніц підписали акт беззастережної *капітуляції* всіх нім. сухопутних, морських і повітряних сил. 8 травня 1945 р. о 22.43 за центральноєвроп. часом (о 00.43 9 травня за московським) у берлінському передмісті Карлсхорсті (у приміщенні кол. їдальні військ.-інженерного училища) акт беззастережної капітуляції Німеччини було *ратифіковано*. Закінчилась 2-га світова війна 2 вересня 1945 р. підписанням капітуляції Японії перед союзними державами на борту лінкора «Міссурі» (США).

У державах, які брали участь у 2-й світовій війні, було мобілізовоно 110 млн осіб. Воєнні дії велись на території Європи, Азії й Африки. Загинуло бл. 60 млн (понад 30 млн солдатів і офіцерів, понад 25 млн мирних жителів), 35 млн було поранено і покалічено, понад 21 млн осіб позбулися житла і майна. Прямі воєнні витрати держав-учасниць 2-ї світової війни, за тогочасними підрахунками, становили 1117 млрд дол. США.

ДРУЇДИ (від фр. *druids* з кельт. – ті, що поклоняються дубу, віщуни) – жерці стародавніх кельтів Галлії, Британії, Ірландії, які виконували також судові функції.

ДУАЛІСТИЧНА МОНАРХІЯ (від лат. *dualis* – подвійність і грец. *monarchia* – єдиновладдя) – форма держ. правління, яка характеризується поділом вищої влади у державі між двома центрами – парламентом та спадковим главою держави (існує в Йорданії, Кувейті, Марокко); різновид обмеженої (конституційної) монархічної форми правління, якій притаманна подвійність (дуалізм) вищих органів держ. влади і за якої монарх зосереджує у своїх руках виконавчу владу, а законодавчі повноваження розподіляються між ним і виборчим представницьким органом (парламентом).

ДУБЛІКАТ (від лат. *dublicatio* – подвоєння) – 1) другий примірник офіційного документа, який має, на відміну від копії, таку ж юр. силу, як і оригінал. Оформляється у випадках, коли оригінал може отримати лише одна зі сторін договору, а також видається замість втраченого оригіналу

(*напр.*, замість втрачених свідоцтв про акти цивільного стану, трудової книжки, виконавчого листа, наказу відповідного суду, свідоцтва або диплома про освіту, держ. нагороди або документа про нагородження тощо); 2) другий примірник накладної, що його видають замість квитанції на вантаж при міжнар. та ін. залізничних перевезеннях; 3) у системах обробки інформації – запис бази даних, що має те ж значення початкового ключа, що й ін. запис; 4) у комп'ютерних мережах – пакет даних, що приймається повторно.

ДУБЛОН (від фр. *doublon* з ісп. *doblón* з *doble* – подвійний) – середньовічна золота ісп. монета (карбували до 1868 р.); містила бл. 7,5 г золота.

ДУКАТ (від італ. *dukato* з пізньолат. *dukatus* – герцогство, князівство з лат. *dux* – вождь) – 1) срібна, а згодом золота монета у деяких західноєвроп. державах; уперше випущена в Італії в 1140 р. (карбувалися срібні дукати в Сицилії та Пд. Італії), згодом поширилася по всій Зх. Європі: у 1559–1857 рр. дукат – імперська монета (бл. 3,44 г) в Німеччині й Австрії; в Голландії дукати карбували до 1875 р.; в Австро-Угорщині – до поч. XX ст. дукат відігравав роль торгової монети аж до 1-ї світової війни; 2) жіноча прикраса у вигляді низки монет (дукати, дукачі).

ДУЧЕ (від італ. *duce* з лат. *dux* – вождь) – титул Беніто Муссоліні як голови уряду Італії та лідера Національної фашистської партії у 1922–1945 рр.

ДХАРМА – правові, релігійні й етичні правила поведінки індивідуального та сусп. життя у Стародавній Індії.

ДХАРМАШАСТРИ – збірники релігійно-етичних, правових розпоряджень, правил (*дхарм*) Стародавньої Індії. *Напр.*, один із давньоінд. релігійно-правових трактатів – дхармашастра Гаутами, складений на початку I тис. до н.е. брахманською школою Гаутами.

Е

ЕВАКУАЦІЯ (від лат. *evacuatio* з *evacuo* – спорожнюю) – 1) організоване вивезення з району воєнних дій у тил поранених, полонених, населення, а також трофеїв та ін. матеріальних і культ. цінностей; 2) виведення військ із зайнятих ними раніше районів; 3) вивезення цивільного населення, підприємств, установ, майна тощо з місцевості, яка перебуває під загрозою нападу ворога або стихійного лиха.

ЕВОКАЦІЯ (від лат. *evocatio* – виклик, заклик) – 1) релігійний обряд, у процесі якого стародавні римляни при облозі міста закликали богів – покровителів обложених – і присвячували їм у Римі культові споруди (римляни вірили, що цим вони позбавляють ворогів захисту

богів, забезпечуючи такий захист собі); 2) в умовах абсолютизму – право королівської юстиції Франції приймати до розгляду будь-які справи з некоролівського суду (у XVI ст., особливо починаючи з Франциска I і його сина Генріха II (1547–1555) королівські евокації, тобто перенесення справ з парламенту в Велику раду за особливим наказом короля, стають особливо частими явищами).

ЕВПАТРИДИ (від грец. *eupatries* – той, хто походить від благородного батька) – родова *аристократія* в Аттиці (Стародавня Греція), яка виникла у процесі розкладу родового ладу. Основна частина евпатридів (великі землевласники) згодом перетворилася на панівну верхівку рабовласницького суспільства й утримувала владу до VI ст. до н.е. Панівне становище евпатридів було підірване боротьбою *демосу* та проведенням реформ Солона (594 р. до н.е.) і Клісфена (509 р. до н.е.).

ЕВТАНАЗІЯ (від грец. *ev* – добре і *tánasoz* – смерть) – задоволення лікарем прохання хворого про прискорення його смерті шляхом зумисного припинення підтримуючої терапії (пасивна евтаназія) або ін. дії, котрі викликають швидку смерть. Папа римський Іоан Павло II так визначив термін «евтаназія»: «Евтаназія – це дія або бездіяльність, що за своєю природою чи наміром виконавця спричиняє смерть з метою уникнути будь-якого страждання». Термін «евтаназія» вперше вжито Ф. Беконом у XVII ст. для визначення «легкої смерті». Станом на 2009 р. деякі форми добровільної евтаназії були офіційно дозволені в Бельгії, Люксембурґу, Нідерландах, Швейцарії та в деяких штатах США. «Короткий Оксфордський словник» дає три значення слова «евтаназія»: 1) «спокійна і легка смерть»; 2) «засоби для цього»; 3) «дії щодо її здійснення».

ЕГАЛІТАРИЗМ (від фр. *égalitarisme* з *égalité* – рівність) – утопічна теорія, яка проповідує загальну зрівняльність як принцип організації життя суспільства.

ЕГІДА (від грец. *aigis* (*aigidos*) – щит) – заступництво, захист, опікунство.

ЕДИКТ (від лат. *edictum* з *edico* – оголошую) – 1) у Стародавньому Римі: заява, припис, наказ, що містив програму діяльності посадової особи (консула, претора) або маґістрату при вступі на посаду; 2) особливо важливий указ імператорів чи королів у різних державах.

ЕДІЛИ (від лат. *aediles*) – виборні посадові особи маґістрату (їх було дві) у Стародавньому Римі, які спостерігали за громадським порядком у місті, за будівництвом громадських будівель і утриманням храмів, водоводів, торгівлею на ринку, а також організовували свята і видовища.

ЕДУКАЦІЙНА КОМІСІЯ – перший в історії Європи централізований орган із керівництва народною освітою, що діяв у 1773–1794 рр. в Польщі. Відіграла значну роль у поширенні освіти в країні, провела низку шкільних реформ. Територію Польської держави було поділено на 10 учнівських округів, у т.ч. – Волинський (з центром у Кременці) і Український (з центром у Вінниці). Створено нову шкільну систему, до складу якої входили ун-ти, шестикласні окружні середні школи з семирічним терміном навчання, трикласні підокружні школи з дворічним курсом навчання в кожному класі та церковнопарафіяльні школи. Програми шкіл і ун-тів було наближено до життя, у школах запроваджено замість латини польську мову; вчителями шкіл стали світські люди. Комісія заснувала спец. товариство для видання шкільних підручників та ін. освітньої літератури; відкривала бібліотеки тощо. Найвизначнішими діячами комісії були Г. Коллонтай, А. Замойський.

ЕЙЗЕНХАУЕРА ДОКТРИНА – зовнішньополіт. доктрина США, опрацьована держ. секретарем Дж. Ф. Даллесом і викладена Президентом Д. Ейзенхауером у посланні Конгресу 5 січня 1957 р. Ключові моменти доктрини: 1) курс на максимальне використання потенціалу союзників США при розв'язанні кардинальних проблем світової політики, що призвів до створення за ініціативою США низки військ. блоків (ще 1954 р. виникло СЕАТО, 1957 р. – СЕНТО). Наприкінці 50-х років XX ст. США заручилися військ. зобов'язаннями 42 держав, що дало змогу здійснити глобальне оточення СРСР і рад. союзників суцільним кільцем військ. баз; 2) самостійність рішень Президента у питаннях використання збройних сил США проти КНР, Індокитаю та в ін. частинах світу (поза Конгресом); 3) отримання Президентом права надавати державам Бл. і Середнього Сходу військ., економ. допомогу і використовувати на свій розсуд збройні сили США в цьому районі (Сирія, Ліван). Парадигмами цієї доктрини стали поняття «визволення», «відкидання комунізму», «масової відплати», що були компонентами важливого лейтмотиву доктрини – «балансування на грані війни».

ЕКЗАРХ (від грец. *éxarchos* – глава, намісник) – 1) у Стародавній Греції – глава жерців, що перебували при храмі; 2) у Візантійській імперії – наділений військ. і держ. владою намісник імператора у провінції; 3) у сучасному православії – глава *екзархату*.

ЕКЗАРХАТ – 1) у Візантії наприкінці VI–VII ст. – намісництво на чолі з *екзархом*, який представляв військ. і держ. владу; створювались в окраїнних областях (Равеннський екзархат,

Карфагенський екзархат); 2) у православії – церк. округ, наділений певною самостійністю у справах управління.

ЕКЗЕГЕТИ (від грец. *exēgētes* – пояснюючий, тлумач) – 1) у Стародавній Греції – люди, які тлумачили, пояснювали пророцтва, закони, звичаї та ін.; 2) починаючи з александрійської епохи – філологи, які здійснювали екзегезу (пояснення), пізніше – богослови, які тлумачили біблійні тексти.

ЕКЗЕКВАТУРА (від лат. *exsequor* – виконую) – 1) у міжнар. праві – документ (офіційний дозвіл) про визнання консула і надання йому повноважень виконувати консульські функції; 2) розпорядження уряду країни про виконання рішень суду, прийнятого в ін. країні.

ЕКЗЕКУЦІЯ (від лат. *exsecutio* – виконання, покарання) – 1) тілесне покарання; 2) виконання судового вироку чи адм. рішення.

ЕКЗЕКУТОР – у Рос. державі з 1722 р. особа, яка відала відправленням на місця указів сенату і контролювала їх виконання.

ЕКЛЕСІЯ (від грец. *ekklēsia* – той, хто вибирає) – заг. зібрання громадян у Стародавніх Афінах.

ЕКЛОГА ЗАКОНІВ (від грец. *ēkloge* – вибірка, витяги) – збірник законів Візантії, виданий 726 р. імператором Левом III Ісаврійським у період зміцнення імперії. Складається з вибраних законів із Кодексу Юстиніана (зі *Зводу законів Юстиніана*) та правових актів наступних (після Юстиніана) імператорів. Еклога ділилася на 18 титулів, що охоплювали різноманітні питання шлюбного й сімейного, спадкового права, права опіки й піклування. Передбачалося законодавче посилення принципу приватної власності, впорядкування централізації управління. Зросла увага до зміцнення сім'ї, розширились майнові права жінок, скоротився перелік причин для розлучень. Зрештою, були спрощені процедури відпущення рабів на волю, що створювало сприятливі умови для розвитку феодалізму. Еклога обмежувала застосування смертної кари, але багато статей її передбачали тілесні покарання, здебільшого за злочини проти приватної власності. У середині VIII ст. з'явився додаток до Еклоги, в який були включені чотири самостійних закони – землеробський, військ., морський і Мойсеїв (*староєврейський закон*).

ЕКОЛОГІЧНА ПОЛІТИКА – цілеспрямована діяльність держави з реалізації наук. обґрунтованих програм і курсів, спрямованих на охорону навколишнього середовища, раціональне і ощадливе використання та відновлення природних ресурсів, забезпечення гармонійної взаємодії людини і природи, формування еколог. свідомості й еколог. культури, зберігання, охорона та розвиток довкілля з метою забезпечення нормальної життєдіяльності й еколог. безпеки людини.

Спеціалізовані міністерства, комітети і нац. агенства з охорони навколишнього середовища створені у 159 країнах – членах ООН.

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО – комплексна галузь права, що регулює сусп. відносини у сфері охорони навколишнього природного середовища, освоєння, використання природних ресурсів і забезпечення еколог. безпеки. Еколог. право складається з підгалузей (земельне, водне, лісове, гірниче, фауністичне, флористичне, атмосфероповітряне, природно-заповідне, рекреаційне та ін.), що регулюють відносини у галузі охорони і використання окремих природних об’єктів.

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА – це стан захищеності нац. економіки, який забезпечує здійснення економ. сувернітету, економ. зростання в умовах удосконалення міжнар. взаємозвязків. Економ. безпека передбачає захист економ. життя від незаконних і підривних фінансово-економ. дій окремих громадян, організацій та ін. держав. Вона пов’язана із захистом економ. прав і свобод, майна громадян, громадських організацій та держави із забезпеченням економ. рівноправності свободи торгівлі, економ. діяльності в межах чинного законодавства.

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ – сукупність цілей, засобів, завдань, практичних заходів у державі, спрямованих на економіку; це – система політ. рішень, які приймають законодавча і виконавча влада держави в інтересах усієї нації. Під економ. політикою держави розуміють також діяльність політ. суб’єктів щодо вироблення та реалізації системи практичних заходів з метою впливу на економ. стан суспільства. Сферою економ. політики є взаємодія економіки і політики. Суб’єкти економ. політики: політ. влада, політ. структури, недержавні об’єднання. Об’єкт впливу – економ. система в цілому або окремі її ланки. Держ. економ. політика визначається стратегічними цілями системи, нац. цінностями, ідеалами нації та реалізується згідно із економ. моделлю розвитку держави.

ЕКОНОМІЧНИЙ СОЮЗ – група країн, що зобов’язалися: 1) усунути всі перешкоди на шляху вільного переміщення товарів, послуг і чинників виробництва з країни в країну; 2) запровадити спільну валюту; 3) узгодити ставки податків; 4) застосувати спільну політику у сфері зовн. торгівлі.

ЕКОНОМІЧНІ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ – напрями діяльності держави та її органів щодо регулювання сфери економ. відносин на засадах ринку і сумлінної конкуренції, створення умов для розвитку виробництва, захист різних форм власності.

ЕКОЦИД (від грец. *oikos* – дім, середовище і лат. *caedere* – убивати, букв. знищення роду, племені) – знищення життєвого

простору народу за допомогою застосування дефоліантів, гербіцидів, руйнації дамб та ін. споруд. У травні 1977 р. була підписана Міжнародна конвенція про заборону воєнного чи будь-якого іншого ворожого використання засобів знищення природного середовища. Згідно з Конвенцією, знищення рослинного чи тваринного світу є міжнар. злочином.

ЕКСПАНСІЯ (від лат. *expansio* з *expandere* – розкривати, розпускати з *ex* – із-, ви- та *pandere* – розпускати, розширювати, розправляти) – 1) політика держав, спрямована на поширення сфер їхнього впливу на ін. країни; здійснюють як економ. методами, так і шляхом дипломат. тиску, збройної агресії; 2) розширення, поширення чогось за його початкові межі.

ЕКСПАТРІАЦІЯ (від лат. *ex* – із і *patria* – батьківщина) – добровільне чи примусове покидання батьківщини, пов'язане, як правило, зі зміною громадянства.

ЕКСПЕРТ (від лат. *expertus* – досвідчений, випробуваний) – у *праві* особа, яка має необхідні спец. знання для надання висновку з досліджуваних питань.

ЕКСПРОПРІАЦІЯ (від пізньолат. *expropriatio* з *expropriare* – позбавляти власності) – 1) примусове безоплатне або оплачуване вилучення власності органами держ. влади; 2) позбавлення засобів виробництва певного класу іншим класом, яке здійснюють економ. шляхом або за допомогою прямого насильства.

ЕКСТЕРИТОРІАЛЬНІСТЬ (від фр. *exterritorialite* – позаземельність з лат. *ex* – з, поза і *territorialis* – той, що перебуває на території) – у міжнар. праві – сукупність привілеїв, які надаються главам іноземних держав, дипломат. представникам та ін. іноземним служб. особам і полягають, головним чином, у виключенні їх з-під кримінальної, цивільної та адм. юрисдикції країни перебування.

ЕКСТРАДИЦІЯ (від фр. *extradition* з лат. *ex* – із та *traditio* – передача) – передача однією державою іншій державі особи, яка вчинила злочин, для притягнення її до кримінальної відповідальності або виконання поставленого щодо неї обвинувального вироку там, де були вчинені протиправні діяння. Законодавство більшості країн забороняє видачу своїх громадян іноземній державі.

ЕКСТРАОРДИНАРНИЙ ПРОЦЕС (від лат. *extra* - зовні, поза, крім та *ordo(ordinis)* – ряд, порядок; *extra-ordinarius* – надзвичайний, незвичайний) – третя форма судочинства в римській юстиції, яка прийшла в період імперії (II-III ст. н.е.) на зміну формулярному процесу. Зникли попередні стадії. Значно спростився порядок судочинства. *Магістрат*, приймаючи справу до розгляду, вів її від початку до кінця,

до винесення рішения й отримував додаткові повноваження, зокрема, впливати на учасників процесу. Почали застосовуватися тортури. Процес став в основному закритим, писемним. Фактично ця форма судочинства містила чимало важливих елементів інквізиційного процесу. Разом з тим вводилась можливість *апеляції* на винесені маґістратом судові рішення, була встановлена ієрархія судів.

ЕКСТРЕМІЗМ (від лат. *extremus* – крайній) – схильність до крайніх поглядів і дій (переважно в політиці). Екстремізм виступає проти існуючих громад, структур та інституцій, намагаючись підірвати їх стабільність, розхитати і ліквідувати їх заради своїх цілей (як правило, силовими засобами). Для цього екстремістські організації та рухи широко використовують емоційні гасла і заклики, відверту *демагогію*, організовують і провокують заворушення, терористичні акції, застосовують методи партизанської війни. В ідеологічному плані екстремізм відкидає будь-яке інакомислення, намагаючись жорстко затвердити свою систему політ. ідеології або релігійних поглядів, нав'язати їх опонентам за будь-яку ціну та вимагає від своїх прихильників сліпої покори і виконання наказів та інструкцій.

Розрізняють екстремізм лівого і правого ґатунку. Ліві екстремісти апелюють, як правило, до ідей марксизму-ленінізму й інших лівих поглядів (анархізм, лівий *радикалізм*), оголошуючи себе найбільш послідовними борцями за «інтереси трудящих мас». Праві екстремісти викривають вади існуючого суспільства з украй консервативних позицій: падіння моральності, егоїзм, споживацтво, «масова культура», відсутність «порядку», панування *плутократії*.

ЕКСТРЕМІЗМ ІСЛАМСЬКИЙ – форма релігійної політ. боротьби, в основі якої лежить нетерпимість до норм, принципів і цінностей неісламського суспільства. Прихильники ісламського екстремізму наголошують на необхідності негайних радикальних дій заради встановлення «ісламського порядку», який можливий, на їхню думку, тільки внаслідок приходу до влади «істинних» мусульман. Гол., першорядними вважаються лише норми шаріату. Сучасний ісламський екстремізм є релігійно-політично орієнтованим. Ґрунтуючись на релігійних постулатах, він ставить перед собою політ. мету, активно діючи саме на політ. арені.

ЕКУМЕНІЗМ (від середньолат. *oecumenicus* – вселенський з грец. *oikumenē* – вся Земля) – рух за об'єднання всіх християнських церков; виник на початку XX ст.; має на меті об'єднання всіх християн в єдину церкву. Передбачає три напрями: 1) рух за об'єднання християнських конфесій; 2) інтеграційні процеси нехристиянських

релігій; 3) узгоджені дії християнських екуменічних організацій з нехристиянськими.

ЕКЮ – в XIII–XVII ст. фр. золота монета вагою бл. 4,5–3,9 г. Протягом1641–1793 р. «екю» називали велику срібну монету вагою бл. 23,5–30,2 г.

ЕЛЕКТОРАТ (від фр. *electorat* з лат. *elektor* – виборець) – коло виборців, які голосують за якусь політ. партію або самовисуванця на парламентських, президентських чи муніципальних виборах; сукупність виборців даного виборчого округу.

ЕЛІТА ПОЛІТИЧНА (від фр. *élite* – добірне, найкраще з лат. *eligo* – вибираю) – меншість суспільства, що становить собою достатньо самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену видатними психологічними, соц. й політ. якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні та здійсненні рішень, пов'язаних із використанням держ. влади або здійсненням впливу на неї.

ЕЛЛІНІЗМ (від грец. *Hellēn* – еллінський) – 1) період в історії Сх. Середземномор'я, Передньої Азії та Причорномор'я з часу завоювань А. Македонського (334–324 рр. до н.е.) до 30 р. н.е.; 2) слово чи мовний зворот, запозичені з давньогрецької мови.

ЕЛЬДОРА́ДО (від ісп. *el Dorado* – позолочений, золотий) – фантастична країна, начебто надзвичайно багата на золото, срібло та дорогоцінне каміння. В XVI–XVIII ст. завойовники-конкістадори шукали Ельдорадо в Центр. та Пд. Америці. Для розшуків Ельдорадо було споряджено чимало експедицій (Д. Ордаса, Г. Кесада та ін.), які грабували, катували і винищували індіанське населення. Іноді назва «Ельдорадо» вживається для позначення країни великих багатств.

ЕМАНСИПАЦІЯ (від лат. *emancipatio* з *emancipo* – формально: звільняю сина від батьківської влади) – звільнення від залежності, скасування певних обмежень.

ЕМБАРГО (від ісп. *embargo* – заборона, накладення арешту) – 1) накладання державою заборони (арешту) на ввезення ін. державами чи вивезення золота, іноземної валюти, окремих товарів; 2) заборона іноземним суднам заходити в порти і виходити з них; 3) затримання (арешт) у країні іноземної власності.

ЕМБЛЕМА (від грец. *émblema* – вставка, рельєфна прикраса) – умовне, символічне зображення будь-якого поняття, ідеї (*напр.*, голуб – емблема миру, ліра – емблема музики і співу).

ЕМІГРАНТИ (від лат. *emigrant* – той, хто виселяється) – особи, які добровільно чи вимушено виїжджають на постійне місце проживання в ін. державу, покинувши державу свого громадянства або постійного проживання. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права

1966 р. у п. 2 ст. 12 закріпив право кожної людини залишити будь-яку державу, включаючи свою власну, тобто право на еміграцію (від лат. *emigratio* – виселення, переселення; еміграція розуміється як: 1) виїзд громадян зі своєї країни в іншу на постійне або тривале проживання; 2) сукупність емігрантів, які проживають у якій-небудь країні). Водночас таке право, згідно з Пактом, може бути об'єктом деяких обмежень, встановлених на законодавчому рівні, необхідних для забезпечення держ. безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я або моралі населення, прав та свобод ін. осіб.

ЕМІР (від араб. *'amīr* – повелитель) – титул мусульманського можновладного *князя* в деяких країнах Азії й Африки; титул правителів Афганістану (1826–1926) і Бухарської держави (1747–1920).

ЕМІСАР (від лат. *emissarius* – посланець) – особа, яку одна держава посилає в ін. державу з певним, здебільшого секретним дорученням.

ЕМІСІЯ ГРОШЕЙ (від лат. *emissio* – випуск з *emitto* – випускаю) – випуск в обіг грошових знаків у всіх формах (готівковій і безготівковій).

ЕМСЬКИЙ УКАЗ – виданий у травні 1876 р. царем Олександром II у м. Емс (Німеччина) про заборону друку і розповсюдження книжок укр. мовою (доповнював *Валуєвський циркуляр 1863 р.*). Забороняв ввозити укр. літературу, видрукувану за кордоном, на територію імперії, друкувати і видавати в Росії оригінальні твори та переклади укр. мовою (крім іст. пам'яток і белетристики, що підлягала попередній *цензурі*), ставити театральні вистави і читати укр. мовою та друкувати укр. тексти до музичних творів. Виданий поза порядком звичайного законодавства і формально ніколи не був відкликаний царською владою. Зберігав чинність до1905 р.

ЕМФІТЕВЗИС (від лат. *emphyteusis* – вростання, насадження) – 1) довгострокова оренда необроблюваних земельних ділянок (Стародавній Рим); 2) довгострокове, відчужуване та успадковуване речове право на чуже майно, яке полягає у наданні особі права володіння й користування чужою земельною ділянкою для с.г. потреб з метою отримання плодів і доходів від неї з обов'язком ефективно її використовувати відповідно до цільового призначення.

ЕНЦИКЛІКА (від пізньолат. *encyclicus* з грец. *enkyklios* – круговий, загальний) – письмове звернення папи римського до всіх католиків або до католиків однієї країни, до віруючих ін. віросповідань, інколи і до невіруючих із релігійними повчаннями, сусп.-політ. настановами; за канонами католицької церкви енцикліка не підлягає обговоренню і обов'язкова для виконання віруючими.

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ПРАВА (від фр. *encyclopédie* з грец. *énkyklopaideía* – коло знань) – окрема (оглядова) галузь науки про право, яка містить основні відомості про право в цілому, про його різні розділи, принципи та методи його вивчення.

ЕПІГОНИ (від грец. *épígonos* – народжений пізніше, нащадок) – 1) сини *діадохів*, які у III ст. до н.е. вели боротьбу за розподіл і перерозподіл володінь їхніх батьків – полководців А. Македонського; 2) в переносному розумінні епігони – особи, що в нових умовах механічно відтворюють старі ідеї або прийоми та засоби їхніх попередників.

ЕПІХЕЙРОТОНІЯ (від грец. – голосування руками) – процедура голосування на народних зборах у Стародавніх Афінах, за допомогою якої посадові особи (магістрати) приводились або до затвердження звітів про їхню діяльність, або до усунення з посад і віддання під суд.

ЕПОНІМ (від грец. *epōnytos* – той, хто дає ім'я) – 1) особа, від імені якої походить назва народу, місцевості; 2) перший *архонт* Стародавніх Афін, наділений судовими повноваженнями у питаннях шлюбно-сімейних і спадкових відносин.

ЕРЛ (від англ. *earl* – граф) – в Англії раннього середньовіччя – представник родової знаті (з XI ст. те ж саме, що граф).

ЕСКАЛАЦІЯ (від англ. *escalation* – поступове розширення, підсилення) – поступове збільшення, нарощування, розширення чого-небудь; подальше розширення і загострення конфлікту, кризи, певної політ. ситуації.

ÉТА (від япон. брудний) – категорія (каста) нерівноправного населення у феод. Японії. Походження éта пов'язують з поширенням у Японії буддизму, оскільки заняття éта (забій тварин, чинбарство та ін.) з точки зору цієї релігії вважалися ганебними. Éта мусили жити у спец. призначених кварталах або місцевостях, одружуватись у межах свого середовища та ін. У 1871 р. éта формально урівнені в правах з ін. населенням, але фактично ставлення до éта як до «нижчої» *касти* зберігалося й у XX ст.

ЕТАТИЗМ (від фр. *étatisme* з *état* – держава) – 1) соціологічна доктрина, яка обґрунтовує необхідність активного втручання держави в економ. і політ. життя суспільства; 2) позиція абсолютизації ролі держави у вирішенні всіх питань сусп. життєдіяльності; поширення активності та впливу держави на соц.-політ. життя із застосуванням централізації, бюрократизації та концентрації політ. влади; політика активної участі держави в економ. житті суспільства.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ – зіткнення між етнічними спільнотами з протилежними інтересами та цінностями.

Етнонац. конфлікт пов'язаний з боротьбою за отримання і використання держ. влади з метою реалізації етнічних інтересів.

ЕТНОПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ – система тактико-стратегічних дій, заходів і програм політ. суб'єкта (насамперед держави, а також політ. партій, громадсько-політ. організацій) у галузі взаємовідносин етнонац. спільностей між собою та їх стосунків з державою; діяльність із регулювання взаємин між етносами, націями й етнонац. групами (народами), їх стабілізація, нормалізація та гармонізація. Етнополітика держави є галуззю внутр. політики, що забезпечує нац. безпеку у сфері міжетнічних відносин і внутр. стабільність країни. Етнополітика охоплює проблеми етнічної регіональної політики та різноманітні чинники міжетнічних і міжнар. відносин; спрямована на реалізацію нац. інтересів, розв'язання суперечностей у сфері етнонац. відносин, на пошук моделі найбільш гармонійних нац. відносин у багатонаціональних державах. Умовою успішного функціонування етнополіт. моделі є врахування феномена етнічної ідентичності нац. складу населення в діяльності всіх держ. інститутів.

Гол. суб'єктом етнополітики є держава. До суб'єктів належать також політ. партії, нац. рухи, громадсько-політ. організації, культ.-нац. об'єднання, етносоц. спільноти. Змістом етнополітики є застосування системи держ. засобів для створення оптимальної, з точки зору нац. інтересів, системи етнонац. взаємин. Етнополітика регулюється не лише нормативними актами окремих країн, а й нормами міжнар. права. Відповідні положення закріплені у Статуті ООН (1945); Гельсінських угодах (1975); у Міжнародному Пакті про громадянські і політичні права (1966).

ЕТНОС (від грец. *ethnos* – народ, плем'я) – велика група людей, яка склалася іст. на певній єдиній території та на основі спільного походження, культури, зокрема мови, традицій і звичаїв, самосвідомості, спільної назви (етнонім).

ЕТНОЦИД – різновид нац. політики, спрямованої проти конкретної національності з метою її повного знищення. На відміну від геноциду (фіз. винищення етносу), етноцид розрахований на руйнування системних зв'язків усередині народу, підштовхування його представників до переходу в іншу етнічну якість. Гол. лінія в політиці етноциду – знищення осн. ознак етносу: етнічної території, мови, культури, іст. пам'яті й, нарешті, самосвідомості. Етноцид засуджується світовим співтовариством як антигуманна злочинна політика.

ЕФОРАТ (ЕФОРИ) (від грец. *ephoroi* – спостерігачі) – спочатку помічники *архагетів*; колегія вищих посадових осіб, яких щорічно обирали народними зборами; орган держ. управління у Стародавній

Спарті (5 осіб), який здійснював контроль за діяльністю *герусії* й *архагетів*, а також виконував судові функції; обов'язком ефорів було керівництво всім політ. життям держави. Зі середини VI ст. до н.е. поставили царів під свій контроль і фактично почали керувати державою.

ЕХІНИ – глиняні або бронзові посудини, у які клали та запломбовували докази до закінчення попереднього розслідування у судах античних держав. Усі слова свідків записували і разом з ін. документами, *напр.*, витягами з відповідних законів, вміщували до ехіна. Його запечатували і відкривали тільки під час засідання суду. Документи кожної зі сторін у тяжбі зберігали в окремому ехіні. На судовому засіданні заборонялося додавати нові документи і посилатися на ті, яких не було в ехіні.

ЕШАФОТ (від фр. *échafaut* – поміст, риштування) – поміст, на якому карали засуджених на смерть.

Є

ЄВРО – спільна регіональна *валюта* Європейського Союзу. Запроваджена Європейською комісією на Раді міністрів економіки і фінансів країн Європейського Союзу 1 травня 1998 р.

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ – процес поступової уніфікації та зрощування нац. економік європ. держав з метою подолання суперечностей між інтернаціоналізацією госп. життя й обмеженими можливостями внутр. ринків.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ (ЄС) – EUROPEAN UNIO (EU) – міжнар. або наддержавне об'єднання (спільнота) держав Європи; найвища форма мегарегіональної багатосекторної інтеграції, що системно охоплює економ., виробничі, політ. відносини, громадянські права та зовн. співробітництво держав-учасниць. Ідею створення вперше висловив у вересні 1946 р. прем'єр-міністр Великої Британії У. Черчілль. У травні 1948 р. на конгресі в Гаазі, скликаному за ініціативою європ. політиків та інтелектуалів, було прийнято Політичну Декларацію, яка закликала всі європ. країни до об'єднання. Для виконання цього документа 5 травня 1949 р. було створено Раду Європи – першу європ. організацію співпраці. Країнами-засновниками Ради Європи були Бельгія, Велика Британія, Голландія, Італія, Люксембурґ, Франція та Скандинавські країни.

Початком європ. інтеграції вважається 9 травня 1950 р., коли міністр закордонних справ Франції Р. Шуманн запропонував створити спільний ринок вугільної і сталеливарної продукції Франції, ФРН та ін. західноєвроп. країн («план Шуманна»). Характеризується спільною

системою цінностей, спільним законодавством і системою спільних інститутів. Гол. політ. інститути: 1) Європейська комісія; 2) Рада Європейських Співтовариств; 3) Європейський парламент; 4) Суд Європейських Співтовариств; 5) Європейська рада.

ЄДИНОВЛАДДЯ – зосередження влади в одних руках; повнота, необмеженість чиєї-небудь влади.

ЄЗУЇТ (від новолат. *Jesuita* з лат. *Jesus*, біблійного власного імені з давньоєвр.) – 1) член католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса», що його заснував у Парижі 1534 р. іспанець Ігнатій Лойола; для ордену характерні сувора дисципліна, беззаперечне підпорядкування орденському начальству; 2) *перен.* підступна, лицемірна, лукава людина.

ЄПАРХІЯ (від грец. *eparchia* – володарювання, область) – церк. округ; основна церк.-адм. одиниця у православній, католицькій і англіканській церквах (у двох останніх має назву дієцезія) на чолі з єпархіальним архієреєм (митрополитом, *архієпископом*, *єпископом*).

ЄПИСКОП (від грец. *episkopos* – наглядач, хоронитель) – вищий духовний сан у християнстві, який має право здійснювати таїнства та висвяченням передавати цей дар іншим; архієрей, який керує *єпархією*.

ЄРЕСЬ (від грец. *hairesis* – вибір, єресь) – 1) релігійне вчення, що суперечить церк. проповідям і законам; віровідступництво; 2) *перен.* відступ від загальноприйнятих поглядів і правил; 3) *перен.* дурниця, нісенітниця. Відповідно єретик (від грец. *hairetikos*) – 1) послідовник єресі; 2) *перен.* той, хто дотримується таких поглядів, що зазнають критики з боку більшості.

ЄРУСАЛИМСЬКІ АСИЗИ – збірка феод. звичаєвого права Єрусалимського королівства (держава в Палестині і Пд. Сирії, заснована у 1099 р. хрестоносцями; перестала існувати після взяття єгипетськими військами Акри у 1291 р.). В основу її покладено фр. феод. звичаєве право та звичаї місцевого населення захоплених хрестоносцями земель. Єрусалимські азиси, які дійшли до нас, складаються з розділів: «асизи верховного суду», «книги для короля», «асизи суду городян». Єрусалимські асизи визначали обсяг королівської влади, встановлювали право короля вимагати військ. служби від своїх *васалів* за певних умов, закріплювали станову ієрархію тощо. Єрусалимські асизи – одна з найбільш яскравих пам’яток феод. права.

Ж

ЖАЛУВАНА ГРАМОТА ДВОРЯНСТВУ 1785 р. – «*Грамота на права, вольності і переваги благородного російського дворянства*» – звід дворянських привілеїв, оформлений законодавчим актом

Катерини II від 21 квітня 1785 р. Дворянство різко відокремлювалося від ін. станів, підтверджувалася свобода дворян від обов'язкової служби (проголошена в 1762 р.), від сплати податків, їх не можна було піддати тілесному покаранню, судити міг тільки дворянський суд. Лише дворяни мали право володіти землею і кріпаками, вони також володіли надрами у своїх маєтках, могли займатися торгівлею і організовувати заводи; маєтки не підлягали конфіскації. Дворянство отримало право на самоврядування, склало «дворянське суспільство», органом якого були дворянські збори (скликалися кожні три роки в губерніях і повітах, обирали губернських та повітових предводителів дворянства, судових засідателів і капітан-справників, які очолювали повітову адміністрацію).

ЖАЛУВАНІ ГРАМОТИ – акти, якими в період феодалізму московські царі надавали певним станам, церквам, монастирям чи окремим особам різні пільги та привілеї або роздавали їм земельні наділи, ліси, села тощо.

ЖАНДАРМЕРІЯ (від фр. *gendarverie* з *gens d'armes* – *букв.* люди зброї) – 1) особливий вид таємної держ. поліції; орган політ. розшуку; вперше виникла у Франції 1791 р. для нагляду за порядком в армії та всередині країни; в Росії у 1827–1917 рр. корпус жандармів виконував роль політ. поліції; 2) частина збройних сил низки сучасних держав (Франція, Туреччина та ін.).

ЖЕНЕВСЬКІ КОНВЕНЦІЇ – багатосторонні міжнар. угоди, підписані у м. Женева (Швейцарія):

I. Чотири багатосторонні міжнар. угоди, в основу яких покладені правові документи, підписані насамперед європ. державами 1864 р., 1906 р., 1929 р., котрі дотримуються також Гаазьких конвенцій 1899 р. і 1907 р. про осн. принципи міжнар. права ведення війн, захист жертв війни. Прийняті 12 серпня 1949 р. на дипломат. конференції в Женеві (Швейцарія): 1) Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях – забороняє будь-які зазіхання на життя, фіз. недото́рканість і людську гідність поранених і хворих, що потрапили до рук противника; 2) Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі – застосовує ряд норм, встановлених для сухопутної війни (режим військовополонених та ін.); 3) Конвенція про поводження з військовополоненими; 4) Конвенція про захист цивільного населення під час війни – забороняє вбивства і грабування населення окупованих територій, бомбардування цивільних лікарень, знищення окупуючою державою приватної, кооперативної чи держ. власності тощо.

II. Багатосторонні міжнар. угоди (укладені на конференціях у Женеві в 1930–1931 рр.), що регламентують порядок застосування в

платіжному обороті векселів і чеків; основна мета цих конвенцій – уніфікація вексельних і чекових законів та усунення в міжнар. вексельному й чековому обігові труднощів, спричинених розмаїттям правових норм різних держав.

ЖЕНЕРАЛІТЕ (від фр.) – генеральства, на які була поділена Франція у фіскальних цілях за Карла VII.

«ЖИТІЇ» ЛЮДИ – особливий прошарок населення в середньовічному Новгороді, що стояв між боярством і середнім купецтвом.

ЖІРОНДА – 1) політ. угруповання (фактично партія) під час фр. бурж. революції, що з часом отримало назву від департаменту Жіронда (*Gironde*), представники якого на Законодавчих зборах у 1791 р. склали гол. ядро партії; відображало інтереси великої буржуазії, гол. чином провінційної, яка виступала проти феодалізму, але не бажала революц. зламу феод. ладу, бо боялась народних мас; в 1793 р. зі встановленням диктатури *якобінців* Жіронда остаточно перейшла на бік контрреволюції; 2) *перен.* партія, що схиляється до угоди з контрреволюцією (угодовська партія).

ЖМУДЬ, ЖМУДИНИ, ЖЕМОЙТЬ – 1) старолитовське плем'я, яке проживало в пониззі річок Немана та Мінії; 2) пн.-зх. частина Великого князівства Литовського, яка у XIII – поч. XV ст. була окупована Тевтонським орденом, а після його поразки у Ґрюнвальдській битві (1410), згідно з *Торунським «вічним миром» 1411 р.,* – остаточно приєднана до Великого князівства Литовського.

ЖРЕЦТВО – сусп. (станова чи кастова) група людей у ряді рабовласницьких держав, що займалася здійсненням релігійних культів. Найбільшого розвитку досягло в рабовласницьких державах – Єгипті, Індії, Юдеї, Мексиці та ін. Наділене значними привілеями, маючи великий економ. і політ. вплив, жрецтво завжди захищало позиції владної верхівки.

ЖУПА – бл. X – поч. XX ст. територ. об'єднання родів, пізніше громад у зх. і пд. слов'ян. Спочатку на чолі жупи стояв жупан, якого обирали на народному сході – найвищому органі влади. Пізніше влада жупана була спадковою. З посиленням держ. влади жупа стала адм.-терит. та госп. одиницею, а жупани утворювали владну верхівку держави. З часом, у низці випадків, трансформувалася в топонім (область у Боснії, район у Сербії та Далмації).

ЖУРІ (від англ. *juri* з лат. *juro* – приношу клятву, присягаю) – 1) склад присяжних засідателів, які беруть участь у судовому розгляді справ; суд присяжних (зокрема, в Англії, Франції, США); 2) група спеціалістів, яка розв'язує питання про розподіл призових місць або нагород на конкурсах, виставках, спортивних змаганнях тощо.

З

ЗАВДАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ – забезпечення ефективного розвитку соц. сфери та чіткого функціонування всієї системи соц.-політ. інститутів держави – суб’єктів такої політики; координація функціонування різних елементів системи; регулювання процесів соц. диференціації суспільства; здійснення заходів щодо задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб членів суспільства; підняття сусп. добробуту на рівень загальноприйнятих стандартів; створення сприятливих можливостей для індивідуального розвитку кожного громадянина; розбудова всіх галузей сфери соц. інфраструктури – освіти, науки, культури, охорони здоров’я, дозвілля, спорту.

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ – перший міжнародноправовий акт про права людини універсального характеру, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., в якому вперше в історії людства проголошено коло осн. громадянських (особистих), політ., соц., економ. і культ. прав та свобод людини, що підлягають загальному дотриманню. Складається з преамбули і 30 статей, де закріплені природні права особи, громадянські, політ. і соц.-економ. права. Містить також обов’язки людини перед суспільством. Носить лише рекомендаційний характер і не має юр. чинності. Ратифікована більшістю країн світу.

ЗАГАЛЬНЕ ВИБОРЧЕ ПРАВО – право громадян, котрі досягнули певного віку, визнаного законом, брати участь у виборах представницьких інститутів держави різного рівня. Регламентується нац. конституціями і спец. законодавством. Елекційне законодавство переважно закріплює такі засади: всезагальність, рівність, таємність голосування, виборчу модель (більшості, пропорційна або змішана), запроваджену в окремій державі. Пройшло низку етапів; ознака цивілізованого сучасного суспільства; результат бурж. революцій. У XVIII ст. ним володіли тільки чоловіки певного віку, з певним рівнем освіти, які були одружені та мали відповідну власність. У Великій Британії до 1830 р. виборче право належало тільки 4 % дорослого населення чол. статі. До поч. XX ст. у більшості європ. країн виборче право було надано всім дорослим чоловікам. У сучасному розумінні загальне виборче право запроваджено вперше 1893 р. у Новій Зеландії. У Європі вперше з’явилось у Фінляндії 1906 р. Процес надання жінкам рівних з чоловіками виборчих прав у Європі завершився лише у 1986 р., коли це право отримали жінки князівства Ліхтенштейн.

ЗАГАЛЬНЕ ПРАВО (від англ. *common law*) – 1) англ. правова система, вільна від впливу римського права та заснована за своїм походженням і джерелами на прецедентному праві, що створюється судами у процесі здійснення їхньої діяльності. Це означає, що рішення, винесене з будь-якої справи, обов'язкове для всіх судів рівної та нижчої інстанції при розгляді аналогічних справ; однотипні норми права, які складались на основі практики королівських роз'їзних судів Англії й застосовувались у всій державі; 2) право США, засноване на англ. праві, також належить до цієї групи.

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИКО-ПРАВОВІ НАУКИ – юр. науки, предметом дослідження яких є заг. та специфічні закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави і права, іст. процес розвитку держави і права, політ. і правові вчення у конкретно-іст. обстановці та хронологічній послідовності. До загально-теоретичних та іст.-правових наук належать теорія держави і права, історія держави і права, історія держави і права зарубіжних країн, історія політичних і правових вчень тощо.

ЗАКОЛОТ – 1) збройний виступ проти чинної влади; бунт; 2) таємна змова вузького кола осіб з метою здійснити збройне повалення існуючої влади або примусити її прийняти потрібне рішення; 3) незгода, сварка між ким-небудь.

ЗАКОН (від лат. *Lex*) – 1) нормативно-правовий акт, прийнятий вищим органом законодавчої влади держави або безпосередньо населенням (на референдумі), який регулює найважливіші сусп. відносини, виражає волю й інтереси більшості населення, має вищу юр. силу щодо ін. нормативно-правових актів, особливий порядок прийняття, охороняється та гарантується державою. Закони становлять основу системи права держави. За своєю юр. силою закони поділяються на: а) *конституції*; б) конституційні закони (вносять зміни і доповнення до конституції; вони, як і конституція, приймаються більшістю голосів депутатів або шляхом референдуму); в) *органічні закони* (закони, на необхідність існування яких вказано в конституції; вони закріплюють порядок формування і функціонування певного держ. органу); г) звичайні (прості, поточні) закони; 2) загальноприйняте, установлене правило співжиття, норма поведінки; 3) об'єктивний, постійний і необхідний взаємозв'язок між предметами, явищами або процесами, що випливає з їх внутр. природи, сутності; закономірність.

ЗАКОН МАККАРЕНА-ВУДА – «Закон 1950 р. про внутрішню безпеку», що прогошував комуністичну партію США організацією, яка «прямує, керується або контролюється іноземним урядом або іноземною організацією, котра керує всесвітнім комуністичним рухом». Згідно з цим

законом, за мотивами нац. безпеки члени компартії підлягали обов’язковій реєстрації, їм заборонялося працювати в держ. установі чи на оборонному підприємстві, звертатися за видачею закордонного паспорта тощо.

ЗАКОН ПРО ПОЗЕМЕЛЬНИЙ ПОДАТОК – один із перших писаних законів у Китаї, прийнятий в VI ст. до н.е. в царстві Лу, що закріпив ліквідацію общинного і встановлення приватного землекористування.

ЗАКОН ТАФТА-ХАРТЛІ – нац. закон про відносини підприємців і робітників (білль Тафта-Хартлі), прийнятий 23 червня 1947 р. під тиском реакційних монополістичних кіл після подолання вето президента Трумена кваліфікованою більшістю Конгресу. Названий за іменами сенатора Р. А. Тафта і члена палати представників Ф. Хартлі. Згідно з цим законом, уже розпочатий у приватному секторі страйк, якщо він створював «національне надзвичайне становище», міг бути відкладений на 80 днів через звернення до суду. Профспілкам заборонялося робити внески у виборні фонди кандидатів на федеральні посади. Заборонялися будь-які неекономічні страйки, у т.ч. страйки солідарності, пікети страйкарів, боротьба зі *штрейкбрехерами* тощо. Противник законопроекту президент Трумен сам використовував його найреакційнішу ст. 206 про заборону на 80 днів «надзвичайних страйків» 11 разів.

ЗАКОНИ XII (ДВАНАДЦЯТИ) ТАБЛИЦЬ (від лат. *Leges duodecium tabularum*) – найдавніша пам’ятка римського права, складена в 451–450 рр. до н.е. Виконані на 12 мідних дошках (таблицях), Закони XII таблиць були виставлені для заг. огляду на центр. майдані Риму – Форумі.

У своєму первинному вигляді Закони XII таблиць не збереглися (пропали в 390 р. до н.е. при навалі галлів), відомі лише уривки, які передавали римські правники, письменники. За своєю сутністю Закони XII таблиць в цілому представляли обробку й консолідацію звичаєвого права Риму, зафіксували близько 120 звичаїв. Характерними рисами цих законів були лаконічність, недвозначність, чіткість суджень, деякі з них несли на собі відбиток релігійних ритуалів. Стосувалися насамперед цивільного та карного судочинства. Їм притаманні пережитки родового ладу, патріархальний характер сімейного права, захист принципово римської державності. Так, у XII таблиці була постанова про те, що у майбутньому будь-яке рішення народних зборів (коміцій) повинно мати силу закону. Закони мали відбиток приватної саморозправи (наприклад, злодія, схопленого на місці злочину, карали бичуванням, а опісля віддавали потерпілому). Той, хто здійснив крадіжку вночі або зі зброєю, міг бути вбитий на місці злочину; громадянин, котрий позичив і не

віддав, міг бути покараний на смерть або проданий у рабство за р. Тібр. Якщо хтось травмував фіз. ін. громадянина і не помирився з ним, то його травмували подібно. Мали місце й окремі нові положення, що відступали від норм звичаєвого права (*напр.*, система штрафів свідчить про відхід від давнього принципу *таліону*). Зазначені закони слугували основою розвитку подальшого римського законодавства. Знання Законів XII таблиць вважалося обов'язковим, тому з їх прийняттям стало необхідним правове виховання (освіта) римських громадян.

ЗАКОНИ ДРАКОНТА – перша відома писана пам'ятка давньогрецького права – збірник Законів диктатора Драконта в Афінах (бл. 621 р. до н.е.), які були присвячені гол. чином новій організації суду, покаранням за різні порушення священного й сусп. ладу. Збереглася тільки частина Законів Драконта, здебільшого та, що стосується кримінальних злочинів (вона відтворена в афінському написі 409–408 рр. до н.е.). Закони скасували будь-які привілеї, в тому числі родової знаті, у сфері кримінального покарання. Практично за будь-який злочин, зокрема, за крадіжку, навіть крадіжку овочів з городу, Драконт карав смертю (коли Драконта спитали, чому він за велику частину злочинів призначив смертну кару, він відповів, що «дрібні злочини, на його думку, заслуговують цього покарання, а для великих він не знайшов більшого»). Тільки за посягання на недото́рканість особи міг бути призначений штраф. Злочином вважалося завдати образу потерпілому, причому потерпілим ставав увесь його рід, тому скарги до суду могли подавати як потерпілі, так і їхні родичі. Закони передбачали можливість примирення злочинця з рідними убитого або з тим, кому було заподіяно шкоду. Формою реалізації цієї можливості стала компенсація, вид і розміри якої встановлювалися угодою сторін (або в худобі, або в грошах) – вельми своєрідним інститутом додержавного афінського права. Норми кримінального законодавства Драконта були пом'якшені реформами Солона в 594 р. до н.е.

ЗАКОНИ ЛІКУРГА – неписані закони спартанського правителя Лікурга (IX ст. – перша пол. VIII ст. до н.е.), якому грецькі автори, зокрема Плутарх, приписують створення інститутів спартанського суспільства та держ. устрою (*герусії, апели*), розподіл земель між *спартіатами*. У законах Лікурга, які діяли майже п'ять століть, відбилося прагнення законодавця забезпечити рівність громадян – не лише формальну, а й реальну, навіть у дріб'язкових питаннях повсякденного життя і побуту.

ЗАКОНИ МАНУ (від санкр. *Манавадхармашастра*) – давньоіндійська *дхармашастра*, яскравий зразок правової думки

Стародавньої Індії II ст. до н.е. – II ст. н.е.; створені жерцями однієї зі шкіл брахманізму для визначення поведінки індійців у приватному та громадському житті; написані санскритом – давньоіндійською мовою, у формі двовіршів, що мало полегшити їх запам'ятовування. Їх авторство інд. традиція приписує Ману – синові бога Сонця Вівасвата, одному з міфічних прабатьків людини. Усього в Законах 2650 (2685) статей, розбитих на 12 глав; їх зміст виходить за межі чисто правових норм – тут і політика, і мораль, і релігійні настанови (каяття, шлюб) тощо. Покарання розглядалось як основний засіб управління. «Де покарання процвітає, – сказано в Законах Ману, – там піддані не обурюються». Покарання порушника не обмежується земним життям, воно пов'язується і з майбутніми стражданнями у житті після перевтілення, загрозою життю і здоров'ю його близьких родичів тощо. Держава зберігала за собою право верховного нагляду за угодами про нерухомість. Правомірними способами набуття нерухомої власності були спадщина, купівля, одержання дарунку та набувальна давність. Закони Ману регулюють інститут договору. Карна частина законів Ману вражає жорстокістю покарань, хоча членоушкодження застосовувалося тільки щодо нижчих *варн*. Проте за *єресь*, лінь, слабоволля, пустопорожні балачки, жебрацтво Закони Ману приписували карати саме брахманів і кшатріїв; брахмани і кшатрії не повинні були виступати в ролі лихварів. Суд і процес за Законами Ману зазвичай відбувалися колегіально. Існували *ордалії*. У сумнівних випадках вимагалися речові докази.

ЗАКОНИ ХАММУРАПІ – кодекс законів вавилонського царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н.е.). Були викарбувані на чорному базальтовому стовпі (бл. 2-х м). Вгорі стовпа зображений рельєф царя, який стоїть перед богом Сонця Шамашем – захисником суду. Під рельєфом викарбувано текст законів, що заповнює обидва боки стовпа. Текст розділений на три частини: перша – це значний за обсягом вступ, у якому Хаммурапі оголошує, що боги передали йому царство для того, «щоб сильний не гнобив слабшого»; друга – перелік благодіянь, які Хаммурапі надав містам своєї держави; третя – статті законів, які, у свою чергу, закінчуються ґрунтовним висновком. Усього пам'ятка налічує 282 статті. Закони, як правило, починаються зі слова «якщо», після котрого подається опис конкретної ситуації, якої і стосується відповідна юр. норма цивільного або кримінального права. Закони Хаммурапі не містять релігійних і моральних елементів. У них збережено пережитки родового ладу (передбачена можливість самосуду, колективна відповідальність общини тощо).

ЗАКОНИ ШУЛЬГІ – закони видані царем Стародавнього Шумеру – Шульгі (2093–2046 рр. до н.е.), які свідчили про наявність у державі розвинутої судової системи (зокрема, встановлювалася винагорода за повернення раба-втікача його власникові); передбачалися також покарання за різні види членоушкоджень. За Законами Шульгі не культивувався принцип *таліону*, а визначався порядок матеріального відшкодування постраждалому. Закони Шульгі вважаються найдавнішими з відомих *правових актів*.

ЗАКОННИК СТЕФАНА ДУШАНА – збірник законів середньовічної Сербії, складений у XIV ст. за ініціативою короля Стефана Душана (1308–1355). Схвалений становим сабором (з'їздом) феодалів у основній своїй частині (205 статей) у 1349 р. в м. Скопле та доповнений сабором 1354 р. зберігся у 24 списках.

Відобразив феод. відносини в Сербії у XIV ст. Закріпив поділ феодалів на великих (властелів) і малих (властеличів) та визнав за ними права на спадкові володіння (баштини). Феодали були звільнені від усіх держ. повинностей, крім військ. служби та натуральних платежів. Затвердив права церкви і звільнив духівництво від сплати всіх податків. Визначивши повинності залежних селян (меропхів) та позбавивши їх права переходу від одного феодала до іншого, законник Стефана Душана перетворив меропхів на кріпаків. Пізніше додано кілька десятків статей – в основному правил судочинства – з різних законодавчих джерел різних часів. У багатьох питаннях «Законник» орієнтувався на візантійське церк. право «Номоканона» і «Сінтагми» (особливо в ст. 1–28). Але осн. зміст відобразив своєрідні інститути станового ладу Сербії та сувору правову політику властителів держави – «деспотовінів».

ЗАКОННІСТЬ – це універсальний принцип правосуддя і судочинства, що спрямований на неухильне виконання та дотримання законів усіма учасниками правовідносин і особливо представниками судової влади в державі.

ЗАКОНОДАВЕЦЬ – орган або особа, що встановлює закони.

ЗАКОНОДАВСТВО – 1) сукупність усіх чинних законів і підзаконних нормативно-правових актів вищих та центр. органів держави, що видаються уповноваженими правотворчими органами в межах їх компетенції; 2) сукупність законів, що належать до окремої ділянки права (*напр.*, Пенсійне законодавство).

ЗАКОНОДАВЧА ВЛАДА – одна із гілок держ. влади, яка наділена повноваженнями щодо прийняття, зміни чи скасування законів. Законодавча влада є самостійною щодо виконавчої та судової гілок влади.

ЗАКОНОДАВЧА ІНІЦІАТИВА – право внесення на розгляд законодавчого інституту (парламенту) проекту закону відповідно до встановленої процедури.

ЗАКОНОДАВЧИЙ ПРОЦЕС – порядок законодавчої діяльності, який полягає у поданні до законодавчого органу проекту закону, у його розгляді, прийнятті та введенні в дію.

ЗАКОНОПОЛОЖЕННЯ – закон або сукупність законів у певній галузі права.

ЗАКОНОПРОЕКТ – початковий текст закону, запропонований для розгляду законодавчому органові влади. Законопроект вправі вносити суб'єкти, які мають право законодавчої ініціативи.

ЗАКУПИ (від старорус. «*купа*» – борг) – *смерди*, які брали плату за свою роботу наперед (авансом). У цьому випадку вони ставали тимчасово, до повної виплати боргу, залежними від власника землі (перебували у борговій кабалі).

ЗАЛОЖНИК – особа, примусово затримана однією із супротивних сторін з метою примусити ін. сторону виконати певні вимоги, зобов'язання.

ЗАМАХ НА ЗЛОЧИН – вчинення особою з прямим умислом певного діяння, безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, але при цьому сам злочин не було доведено до кінця через обставини, що не залежали від волі особи.

ЗАМИСЕЛ – план певних дій, рішення що-небудь зробити; задум.

ЗА́МОК – 1) палац або укріплена фортеця (як правило, доби середньовіччя) з оборонними, госп., культовими спорудами та житловими кімнатами, звичайно оточена високим кам'яним муром з кількома вежами; 2) великий багатий будинок надзвичайної архітектури.

ЗАМОРСЬКІ ВОЛОДІННЯ ФРАНЦІЇ – території, які належать Франції за її континентальними межами: чотири заморських департаменти – Ґваделупа, Ґвіана, Мартиніка і Реюньйон; чотири заморські території – Нова Каледонія, Французька Полінезія, Французькі південноантарктичні території Уолліс і Футуна.

ЗАПИТ – 1) вимога, прохання дати які-небудь відомості або офіційне роз'яснення з приводу чого-небудь (*напр.*, депутатський запит); 2) потреби у чому-небудь, що вимагають задоволення (*напр.,* читацькі запити).

ЗАПОВІТ – особисте розпорядження фіз. особи на випадок її смерті про належне їй майно (в т.ч. гроші та цінні папери), зроблене в установленій законом формі.

ЗАСІДАТЕЛЬ – виборна посадова особа, що бере участь у роботі певної установи.

ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ПРАВА – владна, управлінська діяльність уповноважених органів держави та їх посадових осіб по вирішенню конкретної правової ситуації відповідно до нормативно-правових актів шляхом прийняття рішення у межах їх компетенції.

ЗАСУДЖЕНИЙ – особа, щодо якої судом винесено обвинувальний вирок із призначенням покарання. З моменту винесення такого вироку особа вважається засудженою незалежно від того, набув вирок законної сили чи ні.

ЗАХИЩЕНІСТЬ СОЦІАЛЬНА – сукупність соц. і юр. гарантій, що забезпечує кожному членові суспільства реалізацію його найважливіших соц.-економ. прав, у тому числі права на рівень життя, необхідний для нормального відтворення і розвитку особистості.

ЗБІР ГЕРБОВИЙ – мито, що стягується за оформлення фінансово-торгових документів.

ЗБОРИ – 1) спільна присутність громадян, членів якого-небудь органу, колективу у наперед визначений час та наперед визначеному місці для колективного обговорення та вирішення відповідних питань; 2) назва деяких виборних органів; 3) сукупність забраних речей, творів.

ЗВЕРНЕННЯ ГРОМАДЯН – викладені у письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) чи скарги осіб до органів держ. влади, органів місцевого самоврядування та посадових і служб. осіб цих органів. Звернення громадян – одна з форм участі громадян в управлінні держ. і сусп. справами.

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО (від англ. *customary law* – звичаєве право) – сукупність неписаних стихійно сформованих правил поведінки (звичаїв), що склалися у суспільстві в результаті їх багаторазового застосування протягом тривалого часу, регулюють сусп. відносини в даній країні та санкціоновані державою. До правової системи входять лише ті звичаї, які виконують функції норми права. Правовий звичай як джерело права був панівним за часів рабовласницької та феод. держави (*напр.*, «*Закони Ману*» в Індії, «*Салічна правда*» у Франкській державі).

ЗВИЧАЙ – правила поведінки, що склалися іст. і в результаті багаторазових повторень ввійшли у звичку людей. Звичай закріплюється у свідомості людей як найбільш розумний або корисний у певних умовах зразок поведінки і виробляє свого роду автоматизм у поведінці, сприймається та реалізується людьми підсвідомо, без глибокого обмірковування доцільності такої поведінки.

ЗВИЧАЙНІ ЗАКОНИ – акти поточного законодавства, які приймаються на основі й на виконання Конституції, визначають основи правового регулювання у певній сфері та приймаються простою більшістю депутатів від конституційного складу парламенту.

ЗВИЧКА – особлива форма поведінки людини, яка виявляється у схильності виконувати ті чи інші дії, що закріпилися внаслідок багаторазового їх повторення.

ЗВІД ЗАКОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ – офіційне зібрання розташованих у тематичному порядку чинних законодавчих актів Російської імперії, створене за імператора Миколи І. Перше видання 1832 р. і подальші видання 1842 р. і 1857 р. складалися з 15 томів (*зокрема*, т. 1 – Основні державні закони, т. 3 – Статути про службу цивільну, т. 9 – Закони про стани, т. 15 – Покладання про покарання, а в 1885 р. був доданий т. 16, що містить процесуальне законодавство).

ЗВІД ЗАКОНІВ ЮСТИНІАНА – створений у час правління у Сх.-Римській (Ромейської) імперії – Візантії імператора Юстиніана І. З метою систематизації джерел старого і нового права, усунення різночитання, протиріч і суб'єктивного тлумачення, які не узгоджувалися зі самим духом централізованої імператорської юстиції, з лютого 528 р. до 534 р. працювали держ. комісії на чолі з магістратом Трибоніаном і константинопольським професором права Теофілом, які й підготували т. зв. Звід законів Юстиніана (складався з трьох рівних за обсягом, принципами упорядкування й, частково, за характером розглянутих у них питань частин: *Дигести, Інституції* та власне *Кодекс*).

У *Дигестах* представлена систематична компіляція цитат із робіт класичних римських юристів, присвячених в осн. цивільному праву (всього в Дигестах налічується 9142 фрагменти з майже двох тис. творів, що належали перу 39 римських правознавців I–V ст.; розподілялися на 50 книг із різних юр. тем (усередині книг – на *титули* й на фрагменти), які, у свою чергу, були систематизовані за сімома умовними частинами: 1) кн. 1–4 розглядали загальні питання права та вчення про права осіб; 2) кн. 5–11 – про право осіб на свої власні та на чужі речі, про захист права власності; 3) кн. 12–19 – про зобов'язання двох сторін або зобов'язання, що виникають із взаємної довіри; 4) кн. 20–27 – про забезпечення зобов'язань, витрати й позови з зобов'язань, про обов'язки з сімейних і опікунських прав; 5) кн. 28–36 – про заповіти; 6) кн. 37–43 – про різні питання, що дозволялися за суддівським розсудом; 7) кн. 44–50 присвячені головним чином питанням карного й публічного права). Дигести відомі зі списків VI–VII ст.

Інституції подавали систематизований виклад заг. правових принципів, як вони розумілися в римській юр. традиції, і осн. інститутів, гол. чином приватного права. Формально вони мали служити офіційним джерелом для початкового вивчення права, але в силу того значення, яке надавав Юстиніан проведеній кодифікації, узагальнені догматичні визначення набули сили закону. Осн. джерелами при упорядкуванні

Інституцій стали твори юристів Гая, Флорентина, Марсіпна, Павла й Ульпіана. Розміщені у 4-х книгах: у першій книзі даються заг. відомості про правосуддя й право, про правовий статус осіб, про вільновідпущеників, про шлюб, про батьківську владу, про опіку й піклування; друга книга присвячена речовому праву (докладно розглядаються нові засоби розподілу і придбання речей, їх властивості) та заповітам і *легатам*; у третю книгу включені титули, що належали до успадкування без заповіту, ступеня *когнатського* родичання тощо, а також викладені заг. положення про зобов'язання й обставини укладання договорів, висвітлені окремі їх види; у четверту книгу включені зобов'язання з деліктів, питання про відшкодування збитків і захисту прав. У заключну частину Інституцій додані два титули, де перелічені обов'язки людей і різні види злочинів. які особливо розроблені в імператорському законодавстві (образа його величності, перелюб, батьковбивство, підробки тощо). Найдавніша копія Інституцій припадає на IX ст.

Кодекс систематизував норми цивільного права й церк. справ. Складався з 12 книг, які поділялися на 765 титулів, де наводилися тексти чинних імператорських конституцій (усього більше 4 тис.): у 1-й книзі кодифікувалися постанови, що стосувалися церк. католицького права, джерела права недержавної служби; у кн. 2–8 – акти імператорів про цивільні права та судочинство; у 9-й – з кримінальних справ; у 10–12 – з держ. управління, фінансів і т.п. Кодекс відомий не в оригіналі, а у вигляді рукописів IX–XII ст.

Після смерті імператора Юстиніана (565) його законодавча спадщина була зібрана під заг. назвою *Новел*, що згодом почали розглядатися як четверта частина Зводу законів Юстиніана. У XII ст. усі частини Зводу законів Юстиніана були названі «Зводом цивільного права» (*Corpus juris civilis*) і саме завдяки йому відома суть римського права. Ця кодифікація слугувала основою для рецепції римського права як у середньовічній Європі, юриспруденції Нового часу, так і в сучасному світі. У XVI ст. у Франції були здійснені його перші друковані видання. *Corpus juris civilis* став основою для розробки *Цивільного Кодексу Наполеона* (1804).

ЗВОРОТНА СИЛА ЗАКОНУ – поширення дії виданого закону на правовідносини, які виникли до набрання ним чинності. Зворотної дії у часі законодавчий акт не має, крім випадків, коли він пом'якшує або скасовує юр. відповідальність.

«ЗЕЛЕНА КАРТКА» – назва однойменної системи міжнар. договорів і страхового свідоцтва про страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів, які виїжджають у

країни-члени цієї системи. Дістала назву від кольору та форми полісу. Заснована в 1949 р. Членами Міжнародної системи «Зелена картка» є понад 40 країн Європи, Азії і Африки. У червні 1997 р. до складу членів системи «Зелена картка» прийнято Україну.

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО – галузь права, сукупність правових норм, які регулюють сусп. відносини, які пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням землею.

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ – володіння землею на правах приватної власності; земельна ділянка, що перебуває у чиємусь володінні.

ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ – використання землі, її с.г. обробіток, експлуатація; користування землею на передбачених законом підставах.

ЗЕМСЬКІ СОБОРИ – гол. станово-представницькі установи Московського царства (середина XVI–XVII ст.). Скликав цар, за його відсутності – митрополит (пізніше – патріарх) і Боярська дума. Перший Земський собор був скликаний у 1549 р. Іваном IV. Постійними учасниками Земських соборів були «думні люди», тобто Боярська дума разом із думними дяками, та «Освячений собор» – вище православне духівництво на чолі з митрополитом (з 1589 р. – патріархом). Запрошувалися феодали, багате купецтво; у 1613 р. як виняток були представники заможного селянства. На Земських соборах затверджували на престолі царів; розглядали важливі держ. питання, проблеми; запроваджували нові податки, доповнювали вже прийняті закони тощо.

ЗІЗНАННЯ – повідомлення якихось даних, свідчення про кого-, що-небудь під час допитів, викладене усно чи письмово.

ЗЛОЧИН – передбачене кримінальним законом сусп.-небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Ознаками злочину є: 1) сусп. небезпечність; 2) протиправність; 3) винність; 4) караність. Залежно від ступеня тяжкості злочини поділяються на невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі.

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ МИРУ, ПРАВОПОРЯДКУ ТА БЕЗПЕКИ ЛЮДСТВА – окрема група злочинів, до якої належать: міжнар. тероризм, міжнар. шахрайство, контрабанда кольорових металів, зброї, наркотиків, незаконні банківські операції з використанням підроблених документів; пропаганда війни, а також планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни чи воєнного конфлікту; застосування, розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового знищення (атомної, ядерної, хімічної, біологічної тощо); екоцид (масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння

атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу); геноцид (діяння, вчинені з метою повного або часткового знищення нац., етнічної, расової чи релігійної групи); посягання на життя представника іноземної держави або ін. особи, яка має міжнар. захист; злочини проти установ, що мають міжнар. захист; піратство; найманство (вербування, фінансування, навчання, матеріальне забезпечення найманців з метою подальшого їх використання у збройних конфліктах або насильницьких діях); незаконне використання символіки Червоного Хреста і Червоного Півмісяця.

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ОСІБ ТА УСТАНОВ, ЩО МАЮТЬ МІЖНАРОДНИЙ ЗАХИСТ – різновиди злочинів проти міжнар. правопорядку та безпеки людства: напад на службові або житлові приміщення осіб, які мають міжнар. захист; викрадення або позбавлення волі цих осіб з метою впливу на характер їх діяльності або на діяльність держав чи організацій, які вони представляють, або з метою провокації війни чи міжнар. ускладнень. Міжнародною конвенцією 1973 р. «Про попередження і покарання злочинів проти осіб, що мають міжнародний захист» встановлено, що міжнар. захист мають дипломат. агенти і дипломат. представники іноземної держави – посли, посланники, персонал дипломат. представництва.

ЗЛОЧИННА БЕЗДІЯЛЬНІСТЬ – сусп.-небезпечна пасивна поведінка особи, яка виявляється в утриманні від вчинення дії, яку вона могла і зобов'язана була вчинити, виходячи з покладених на неї правових обов'язків.

ЗЛОЧИННА ДІЯ – сусп.-небезпечна винна поведінка особи, яка заборонена кримінальним законом.

ЗЛОЧИННА НЕДБАЛІСТЬ – вид необережної вини, коли особа не передбачала можливості настання сусп.-небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

ЗЛОЧИННІСТЬ – багатозначний термін, що означає: 1) негативне явище, яке відображає зміни соц. середовища, характеристик населення, процесів їх взаємодії (населення і середовища); 2) соц.-правове масове явище, основу якого становить сукупність діянь, що містять ознаки злочинів, а також осіб, які вчинили такі діяння; 3) всю сукупність (систему злочинів), вчинених у регіоні чи країні за певний період; 4) масове порушення фіз. особами, що досягли віку кримінальної відповідальності, передбачених кримінальним законодавством заборон.

ЗМАГАЛЬНІСТЬ – принцип судочинства, що полягає у наданні рівних прав сторонам або учасникам процесу вільно брати участь у спорі щодо захисту їхніх інтересів при розгляді справи у суді.

ЗМІСТ ПРАВА – сукупність правових приписів, за допомогою яких здійснюється регулювання сусп. відносин; це закріплені у правових нормах суб'єктивні права (дозволи), юр. обов'язки (зобов'язання) та заборони.

ЗМІШАНА ВИБОРЧА СИСТЕМА (ПРОПОРЦІЙНО-МАЖОРИТАРНА) – процедура проведення виборів, що передбачає поєднання як мажоритарної, так і пропорційної виборчих систем.

ЗМІШАНА РЕСПУБЛІКА – форма держ. правління, за якої держ. влада поєднує ознаки як парламентської, так і президентської республік. Залежно від співвідношення повноважень вищих органів держ. влади розрізняють парламентсько-президентську і президентсько-парламентську республіки.

ЗМІШАНА ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ – спосіб організації держ. влади, що поєднує ознаки президентської та парламентської форм правління. Поєднує силу й оперативність керівництва всенародно обраного глави держави (перевага президентської форми врядування) з відповідальністю уряду перед представницьким органом (перевага парламентських систем). У посткомуністичних країнах розрізняють президентсько-парламентський і парламентсько-президентський варіанти змішаної моделі.

ЗМОВА – таємна домовленість про спільні дії проти кого-небудь з політ. або ін. метою.

«ЗНАРЯДДЯ УПРАВЛІННЯ» – своєрідна Конституція, якою був закріплений 16 грудня 1653 р. новий держ. лад в Англії, встановлений О. Кромвелем після розгону 20 квітня 1653 р. Парламенту, що не підтримав його програму. «Знаряддя управління» розробила група офіцерів під керівництвом генерала Ламберта. Згідно з цією Конституцією, вища законодавча влада в країні зосереджувалася в руках лорда-протектора та парламенту. Лорд-протектор наділявся широкими повноваженнями: очолював збройні сили, укладав міжнар. договори, призначав вищих посадових осіб, здійснював судові й адм. функції, видавав укази та ін. Він мав обиратися на певний строк, але для О. Кромвеля було зроблено виняток – оголошувався «довічним лордом-протектором вільної держави Англії, Шотландії, Ірландії та володінь, які їм належать». Парламент був однопалатним (400 депутатів від Англії і по 30 – від Шотландії та Ірландії), повинен був обиратися кожні три роки (високий майновий ценз для виборців – 200 фунтів стерлінгів) і збирався за указом лорда-протектора. Виконавчу владу лорд-

протектор мав здійснювати спільно з Держ. радою, кількісний склад якої міг коливатися від 13 до 21. Призначення членів Держ. ради значною мірою залежало від волі лорда-протектора.

ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНЕ ПРАВО – система норм, які регулюють відносини, що виникають у зв'язку з укладенням і виконанням договорів, обіцянням винагороди, дією в майнових інтересах ін. особи, створенням небезпеки для життя, здоров'я та майна, рятуванням життя, здоров'я та майна, заподіянням шкоди тощо. Підгалузь цивільного права, сукупність правових норм, які на засадах юр. рівності регулюють майнові відносини у сфері товарообігу, а також майнові відносини з покриття заподіяної шкоди за участю юр. і фіз. осіб. Зобов'язальне право встановлює правила виконання зобов'язань і передбачає гарантії належного їх виконання.

ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЮРИДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ – зобов'язання, які відрегульовані правом і відповідно пов'язані з можливим примусом зобов'язаної особи до здійснення певних дій або утримання від них.

ЗОВНІШНІ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ – напрями діяльності держави, які здійснюються за межами її території у взаємовідносинах з ін. державами та міжнар. організаціями і в яких виявляється її зовн. політика.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА – заг. курс держави в міжнар. справах, який регулює взаємовідносини з ін. державами та інституціями у відповідності до потреб, принципів і цілей її внутр. політики. Основним засобом здійснення зовн. політики як у двосторонніх, так і в багатосторонніх відносинах є *дипломатія*.

ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА – політика, що здійснюється державою або групою держав у сфері економ. відносин з ін. державами або групами держав, спрямована на забезпечення найбільш сприятливих умов включення економіки країни або групи країн у світову економіку. Зовнішньоеконом. політика становить складний комплекс політ.-економ. відносин в окремих сферах, що стосуються зовнішньоеконом. діяльності: експорту й імпорту товарів, послуг, робіт, іноземних інвестицій, грошових відносин та ін.

ЗОЛОТА БУЛЛА (від лат. *Bulla Aurea,* від гр. *chrysóbullon – букв.* золота печатка) – печатка, що скріплює декрети західноєвроп. і візантійських монархів у середні віки та епоху Ренесансу. Спочатку застосовувалась у Візантії, де також означає тип візантійських імператорських грамот, до якої імператор власноруч пурпурним чорнилом вписував кілька слів, ставив підпис і дату; скріплювали печаткою (іноді золотою) на шовковому шнурі. У формі *хрісовулу* публікувалися закони, міждержавні договори, найважливіші жалувані грамоти. Найвідоміші

Золоті булли: папи Інокентія II (1136), імператора Фрідріха II (1212, 1213, 1214, 1226), *угорського короля Ендре (Андрія) II* (1222), угорського короля Бели IV (1242, 1267), короля Богемії Карла I (пізніше став імператором Карлом IV) (1348), *імператора Карла IV Люксембурзького* (1356), імператора Леопольда I (1702).

ЗОЛОТА БУЛЛА (1222) – грамота угор. короля Ендре (Андрія) II Арпада. Закріпила дворянські привілеї. Надала великим феодалам право повставати проти короля у разі порушення ним булли.

ЗОЛОТА БУЛЛА КАРЛА IV – законодавчий акт Священної Римської імперії, обговорення і прийняття якого відбувалося на імперських сеймах у Нюрнберзі (1355–1356) і Меці (грудень 1356 р. – січень 1357 р.). Текст документа, складений латиною, затверджений 25 грудня 1356 р. імператором Карлом IV (1347–1378) як основний конституційний акт. Згідно з ним було утверджено князівське багатовладдя: узаконювався порядок обрання імператора колегією семи імперських *курфюрстів* (архієпископами Майнца, Тріра, Кельна, герцогом Саксонії, маркграфа Бранденбурґа, Рейнського *пфальцграфа* та королем Чехії), а також час і місце виборчого з’їзду й детальний регламент виборчої процедури (постійним місцем виборчого з’їзду курфюрстів було проголошено у м. Франкфурт-на-Майні, в якому курфюрстери мали збиратися за запрошенням архієпископа Майнцького (йому відводилася провідна роль у *рейхстазі*) не пізніше, ніж через три місяці після того, як імператорський престол стане вакантним, і обирати імператора простою більшістю голосів); курфюрсти мали право зобов’язувати нім. імператора двічі (під час виборів і після коронації) підтверджувати права та привілеї, котрі вони отримали від нього до дня виборів; колегії курфюрстів мали право на своїх щорічних з’їздах приймати рішення з найважливіших питань внутр. і зовн. політики, що були обов’язковими для короля (вона ж наділялася вищими судовими повноваженнями, зокрема й правом суду над імператором і відстороненням його від влади); визначалися ранги й обов’язки курфюрстів і закріплювалися за ними привілеї – монетна, гірнича, соляна, лісова, судова, ринкова, мисливська, митна регалії (монопольне право), а також юрисдикція над єврейським населенням; містив постанову про «земський мир» (спроба обмежити феод. розбій і війни, що руйнували країну, підривали торгівлю, завдавали значних збитків прибуткам імператорів і князів), але одночасно легалізовував міжусобні війни, встановлюючи для них певні межі. Крім того, булла забороняла поділ територій курфюрств.

Золота булла Карла IV відіграла реакційну роль у розвитку Німеччини, позаяк, закріпивши її політ. роздробленість, вона відкинула країну на багато років назад: як конституційний акт зберігала своє значення до 1806 р. – до припинення існування «*Священної Римської імперії*».

ЗОЛОТА (ВЕЛИКА) ОРДА – монголо-татарська феод. держава, заснована на поч. 40-х років XIII ст. ханом Батиєм, внуком Чингісхана. До складу Золотої Орди входили території Зх. Сибіру, Пн. Хорезму, Волзько-Камської Булгарії, Пн. Кавказу, Криму, Дешт-і-Кипчака. Руські князівства перебували у васальській залежності від Золотої Орди. Столиці: Сарай-Бату, з 1-ї пол. XIV ст. – Сарай-Берке (Нижнє Поволжя). У XV ст. розпалося на Сибірське, Казанське, Кримське, Астраханське та ін. ханства.

ЗОЛОТИЙ ЗАПАС – централізований резервний запас золота (у злитках і монетах), який перебуває у розпорядженні центр. емісійного банку держави або фінансових органах держави, або у міжнар. валютних установах.

ЗО́НА ЗАБОРО́НЕНА – частина сухопутної території держави або її морського чи повітряного простору, де з міркувань держ. безпеки встановлено певний правовий режим.

ЗОНДЕРБУНД (від нім. *Sonderdund* – особливий союз) – об’єднання 7-ми кантонів Швейцарського союзу (Урі, Швіц, Унтервальден, Цуґ, Люцерн, Фрібур, Вале), створене в 1843–1845 рр. з метою запобігання бурж.-демократ. перетворенням і збереження політ. роздробленості країни. Зондербунд розв’язав громадянську війну (1847), у якій отримав поразку.

ЗОРЯНА ПАЛАТА – вища судова установа Англії в 1487–1641 рр. Свою назву одержала від прикрашеної зірками стелі зали в королівському палаці у Вестмінстері, де відбувалися засідання. Була створена, гол. чином, для боротьби з бунтівними феодалами, а згодом стала органом переслідування будь-якої опозиції владі, перетворившись на знаряддя придушення противників абсолютизму, надзвичайний суд при королі. Розглядала справи без участі присяжних засідателів; судочинство велося за інквізиційним характером, а вироки виносилися не на підставі закону, а на розсуд і переконання суддів. Була ліквідована законодавством бурж. революції.

І

ІДЕАЛ (від фр. *idéal*) – 1) те, що являє собою найвищу мету діяльності, прагнень; 2) досконале втілення чого-небудь.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ (від лат. *identifico* – ототожнюю) – у *криміналістиці* задача, метод, процес і результат установлення тотожності конкретного об'єкта за сукупністю загальних та окремих ознак. Факт тотожності, зафіксований у висновку експерта (експертна ідентифікація) або в *протоколі* (судово-слідча ідентифікація), є *доказом* у справі. У спец. підрозділах правоохоронних органів здійснюється обліково-реєстраційна ідентифікація.

ІДЕОЛОГІЯ (від грец. *idea* – образ, поняття, уявлення і *logos* – поняття, думка) – система філософських, політ., правових, моральних, релігійних та мистецьких ідей і поглядів; світогляд.

ІДЕОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНА – система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політ. життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, настрої людей, класів, націй, суспільства, політ. партій, громад, рухів та ін. суб'єктів політики. Ідеологія політ. може розглядатись як форма сусп. свідомості та як явище культури.

ІДЕЯ (від грец. *idea*) – думка, яка відображає певні закономірні зв'язки об'єктивної реальності і слугує керівним началом, лягає в основу того чи ін. процесу людської діяльності; поняття про щось, уявлення; уявний образ чого-небудь; задум, план; осн. думка художнього, наук., політ. твору.

ІЄРАРХІЯ (ЄРАРХІЯ) (від грец. *hieros* – святий, божественний, священний і *archē* – влада) – 1) поділ на вищі та нижчі посади, чини; суворий порядок підлеглості нижчих щодо посади або чину осіб вищим; 2) розташування частин або елементів цілого в порядку від вищого до нижчого.

ІЗГÓЇ (від старорус. «гоити» – жити) – на Русі XI–XII ст. люди, які вийшли зі свого звичайного сусп. становища у зв'язку з різноманітними обставинами й перебували під покровительством церкви. Церк. устав князя Всеволода Мстиславовича (XII ст., за деякими припущеннями XIV ст.) називає чотири категорії ізгоїв: не тямлячий грамоти попів син; холоп, що викупився з холопства; купець, що заборгував; князь, позбавлений волості.

ІЗОЛЯЦІОНІЗМ (від англ. *isolationism* з фр. *isolation* – відокремлення) – широкий сусп. рух, що виник у США наприкінці XIX ст. на основі ідеї невтручання в сусп.-політ. процеси поза Американським континентом.

ІЗРАЇЛЬСЬКЕ ЦАРСТВО – рабовласницька держава в Пн. Палестині та Зайорданії, що існувала від кінця X до кінця VIII ст. до н.е. Виникла після розпаду ізраїльсько-юдейської держави Соломона. Столицею Ізраїльського царства було м. Тірца, а з IX ст. до н.е. – Шомерон (Самарія). Спираючись на Фінікію, Ізраїльське царство вело

успішну боротьбу зі сирійськими царями Дамаску. У VIII ст. до н.е. знесилене гострою внутр. боротьбою Ізраїльське царство почало занепадати. У 722 р. до н.е. було завойоване царем Ассирії Саргоном II і перетворене на ассирійську провінцію. Після розпаду Ассирії в кінці VII ст. до н.е. територія Ізраїльського царства підпала під владу Вавилонії.

ІЛКА – земля, будинки й інвентар, надані чиновнику або воїну за службу (Стародавній Вавилон). Ця власність не могла відчужуватися (продаватися, заповідатися, даруватися тощо).

ІЛОТИ (від гр. *heilōtai*) – 1) поневолене Стародавньою Спартою корінне населення Пелопонеса, яке вважалося колективною власністю держави; 2) ілотія – специфічна форма рабства.

ІМАМ (від араб. *букв.* – той, хто стоїть попереду) – 1) у мусульманських теократичних державах – верховний правитель, наділений релігійною, політ. і військ. владою; 2) духовний проводир шиїтів; 3) управитель або головний мулла мечеті.

ІМЕДІАТИЗАЦІЯ – перехід васалів у безпосередню залежність від королівської влади шляхом виголошення присяги на вірність.

ІММІГРАНТИ (від лат. *immigrans (immigrantis)* – той, хто оселяється) – іноземці або особи без громадянства, які перебувають на території держави і не мають наміру її залишати. Іммігранти – іноземці або особи без громадянства, які отримали дозвіл на імміграцію (від лат. *immigratio* з *immigro* – оселяюся, в'їжджаю, проникаю – в'їзд іноземців або осіб без громадянства в якусь країну на тривале або постійне проживання) і прибули в державу на постійне проживання через неможливість проживання в ін державі з політ., економ., релігійних, побутових причин, або перебуваючи на території держави на законних підставах, отримали дозвіл на імміграцію й залишилися в цій державі на постійне проживання. Іммігрантів поділяють на легальних і нелегальних, тимчасових і постійних.

ІМПЕРАТИВ (від лат. *imperativus* – наказовий, владний) – беззастережна, настійна вимога; веління, наказ.

ІМПЕРАТИВНИЙ МАНДАТ (від лат. *imperativus* – наказовий, владний і *mandatum* – доручення) – обов'язковий до виконання виборною особою або органом наказ або доручення виборців.

ІМПЕРАТИВНІ НОРМИ ПРАВА – норми, де диспозиція формулюється органом держави, в якій чітко позначені дії та не допускається жодних відхилень від вичерпного переліку прав і обов'язків суб'єктів.

ІМПЕРАТОР (від лат. *imperator* – повелитель, володар, полководець з *impero* – наказую, володарюю, управляю) – 1) почесний

титул полководця у Стародавньому Римі; з часів Октавіана Августа – титул глави держави; 2) титул деяких монархів; глава імперії.

ІМПЕРІУМ (від середньолат. *imperium* – наказ, веління) – вища влада маґістратів, на відміну від заг. – потестас. До імперіум належали вища військ. влада і право укладати перемир'я, право скликати сенат і народні збори та головувати на них, право видавати накази і примушувати до їх виконання, право суду та призначення покарання. Ця влада належала *диктатору, консулам і преторам*. Диктатор мав «найвищий імперіум», який включав право засуджувати до смертної кари, що не підлягало оскарженню. Консулам належав «великий імперіум» – право виносити смертний вирок, який міг бути оскаржений у центуріатних зборах, якщо його було винесено в межах Риму, та не підлягав оскарженню, якщо був винесений за межами міста. У претора був «обмежений імперіум» – без права засуджувати до смерті.

ІМПЕРІЯ (від середньолат. *imperium* – царство, наказ, веління; вища влада з *impero*) – 1) складна (союзна) держава, яка насильницьким шляхом об'єднала території суверенних багатонаціональних держав або їх частин з гол. державою (*метрополією*): а) монархічна, здебільшого велика держава, на чолі якої стоїть імператор; б) територія, виключне право власності на якій належало єдиному суверену; після XVI ст. вживається щодо менш керованих і однорідних територій, на зразок багатонаціональних володінь Карла V з династії Габсбургів; з XIX ст. термін «Імперія» почав означати групу держав, які виникли в результаті колонізації або завоювань, підпорядковану метрополії або імперській державі, навіть якщо вона трансформувалася в республіку (так було у випадку з Францією, а також СРСР); у цьому останньому значенні, загальноприйнятому в XX ст., слово «Імперія» асоціюється з імперіалізмом (велика держава, що складається з метрополії та підпорядкованих центр. владі держав, народів, примусово інтегрованих до єдиної системи політ., економ., соц. і культ. взаємозв'язків); імперії виникають унаслідок загарбання територій, колонізації, *експансії*, ін. форм розширення впливу наддержави; 2) імперією називається велика монополія, яка здійснює контроль над однією або кількома галузями промисловості.

ІМПІЧМЕНТ (від англ. *impeachment* – осуд, обвинувачення, *to impeach* – висувати звинувачення, з фр. *empeechement* – перешкода, тортури) – 1) вираження недовіри однієї з гілок влади іншій, яка мала своїм наслідком вихід останнього у відставку. Бере свій початок в Англії з 1371 р., коли парламент виборов собі право на імпічмент вищих держ. сановників (першою «жертвою» парламенту став у 1386 р. канцлер де Ла-Поль). З кінця XIX ст. таку процедуру запровадив парламент з

метою підпорядкування своєму контролю органів держ. управління. Процедура полягала у порушенні палатою громад перед палатою лордів (як найвищим судом держави) звинувачення проти певної посадової особи, яка підозрювалась у зловживанні владою; 2) процедура розгляду парламентом питання про вчинення правопорушення вищими посадовими особами. У разі доведення винуватості посадової особи результатом імпічменту є усунення такої посадової особи з посади, а також настання ін. відповідальності – кримінальної, адм. тощо; 3) одна з форм конституційної відповідальності, що реалізується шляхом парламентської процедури, яка пов'язана з позбавленням президента недотóрканості у зв'язку із вчиненням ним певного злочину.

ІМУНІТЕТ (від лат. *immunitas (immunitatis)* – звільнення, свобода від чогось, позбавлення) – 1) у феод. праві Зх. Європи: сукупність прав феодала здійснювати у своїх володіннях деякі держ. функції без втручання центр. влади; 2) юр. право не підкорятися деяким загальним нормам, надане в окремих випадках державам, міжнар. організаціям, особам, що посідають особливе місце у державі або мають спец. міжнар.-правовий статус. Розрізняють – у міжнар. праві: імунітет держави (загальновизнана норма міжнар. права, за якою держава та її органи не підвладні суду ін. держави; випливає із засад держ. суверенітету), імунітет дипломат. (сукупність прав і привілеїв, що їх мають іноземні дипломат. представники в державі, в якій вони акредитовані), імунітет військ. кораблів, імунітет морських держ. торговельних суден; у фінансовому праві – податковий імунітет; у конституційному праві – президентський імунітет, парламентський (депутатський: депутатська недоторканість, яка передбачає, що депутата не можна заарештувати чи притягнути до судової відповідальності без згоди законодавчого органу) імунітет; у кримінально-процесуальному праві – свідоцький імунітет.

ІМУНІТЕТИ – у Франкській державі – пожалування або імунутетні грамоти – офіційні документи, які отримували земельні магнати; видавалися королівською владою світським земельним магнатам, монастирям та церквам, вилучаючи відповідну територію з-під дії судової, поліцейської, фінансової та ін. юрисдикції держ. влади.

ІНАУҐУРАЦІЯ (від лат. *inaugurare* – посвячувати) – 1) урочиста церемонія введення на посаду глави держави (процедура передбачає публічне виголошення новим главою держави клятви та програмної промови); 2) урочиста церемонія посвячення в сан.

ІНВЕСТИТУРА (від лат. *investitura* з *investio* – одягаю, наділяю) – 1) у феод. Зх. Європі: а) церемонія введення васала у володіння феодом або ф'єфа (символічне вручення сеньйором васалу

меча, лицарської печатки, яке символізувало отримання земельного наділу); б) обряд посвячення в сан єпископа чи абата, які при цьому діставали в управління церк. землі з їхнім населенням і право отримувати доходи; 2) урочистий обряд посвячення нової духовної особи (духовна інвеститура).

ІНВЕСТИЦІЇ (від нім. *Investition* з лат. *investio* – одягаю, наділяю) – всі види грошових, майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької та ін. видів діяльності з метою отримання прибутку або досягнення соц. ефекту; капітальні вкладення в розвиток виробництва чи невиробничу сферу.

ІНДЕПЕНДЕНТИ (від англ. *independent* – незалежний, самостійний) – радикальне релігійно-політ. угруповання пуритан в період англ. революції XVII ст. (лідер О. Кромвель). Були виразниками інтересів радикальної середньої буржуазії, *джентрі*. Вимагали суворого дотримання свободи совісті і слова, повної незалежності від держави місцевих церк. общин, виступали за скасування церк. ієрархії та незалежне існування релігійних протестантських громад, проти абсолютної монархії й англіканської церкви. У сучасних умовах в США й Англії існують під назвою конгрегаціоналісти.

ІНДУЛЬГЕ́НЦІЯ (від лат. *indulgentia* – милість, прощення) – 1) у римському праві – помилування з нагоди будь-якого торжества, а також символічне зображення милості на імператорських монетах; 2) у католицькій церкві – грамота про повне або часткове «відпущення гріхів» і звільнення від кари на тому світі.

ІНКВІЗИЦІЙНИЙ (СЛІДЧО-РОЗШУКОВИЙ) ПРОЦЕС – форма судочинства переважно по кримінальних справах. Характерні широка ініціатива компетентних держ. (церк.) органів у порушенні судового переслідування, проведенні розслідування (негласного дізнання із застосуванням обшуків, допитів, у тому числі під тортурами, для визнання звинуваченого). Судочинство було переважно письмовим. Суддя зазвичай виступав у ролі слідчого, але частіше й обвинувача. Захист був відсутній, підсудні самі доводили свою невинуватість. Перехід від змагального процесу до інквізиційного відбувався в Зх. Європі у XII–XIII ст. Інквізиційний процес застосовувався переважно по політ. і релігійних справах. Його методи активно використовувала *інквізиція* по справах про єресі.

ІНКВІЗИЦІЯ (від лат. *inquisitio* – розшук, розслідування, дослідження з *inquire* – шукаю, розшукую) – судово-слідчий і каральний орган католицької церкви у XIII–XIX ст., створений для боротьби з єрессю, атеїзмом, вільнодумством, для переслідування супротивників папської влади. Інквізиційне судочинство було таємним, без участі

сторін; судді інквізиції підлягали тільки папі. Папа Григорій IX передав інквізицію у відання орденові домініканців (1232). Публічне спалювання єретиків на вогнищах було навіть зведене в «акт віри» – *аутодафе*, що проголошувалося проявом милосердя до засудженого (бо таким чином він нібито очищається від вчиненого ним гріха і рятує свою душу). Під виглядом боротьби з єретиками інквізиція чинила розправи над прогресивними мислителями і передовими вченими. На вогнищах інквізиції загинули Ян Гус (1371–1415), Дж. Бруно (1548–1600), Дж. Ваніні (Лючіліо) (1585–1619) та ін. Жертвами інквізиції стали бл. 5 млн осіб. Проіснувала до 30-х рр. XIX ст.

ІНКОРПОРАЦІЯ (від пізньолат. *incorporatio* – включення) – *юр.*: вид систематизації законів та інших нормативно-правових актів, при якому вони розміщуються у хронологічному, алфавітному, предметному або ін. порядку без зміни їх змісту. Інкорпорація може бути офіційною або неофіційною.

ІНКРИМІНУВАТИ (від лат. *in* – в і *crimino* – звинувачую) – звинувачувати кого-небудь; ставити щось комусь у провину; пред’являти обвинувачення у вчиненні злочину.

ІНКУНАБУЛИ (від лат. *incunabulum* – колиска) – первісні книги, друковані наборними літерами в найранішу добу історії друкарства у Європі – від 40-х рр. XV ст. до 1500 р. включно.

ІНОЗЕМНІ ГРОМАДЯНИ (ПІДДАНІ) – особи, які перебувають на території держави, не маючи її громадянства, і є громадянами (підданими) ін. держави або держав.

ІНСИНУАЦІЯ (від лат. *insinuatio* – вкрадливість, запопадливість з *insinuo* – вкрадаюся, проникаю) – злісна наклепницька вигадка з метою заплямувати, знеславити когось.

ІНСПЕКТОР (від лат. *inspector* – спостерігач, наглядач) – служб. особа в держ. установах, на підприємствах, у громадських організаціях, яка здійснює нагляд і контроль за правильністю дій, виконанням законів, постанов, інструкцій тощо.

ІНСТАНЦІЯ (від лат. *instantia* – безпосереднє близькість; наполегливість з *insto* – стою (перебуваю) поблизу; наполягаю) – кожна з послідовних ланок у системі підпорядкованих один одному органів управління.

ІНСТИТУТ ПРАВА – сукупність відокремлених, взаємопов’язаних правових норм певної галузі чи підгалузі права, які регулюють певну групу однорідних сусп. відносин. Інститути права поділяються на галузеві, міжгалузеві та комплексні.

ІНСТИТУЦІЇ (від лат. *institution* – порадник, наука) – систематичне викладення римського права з навч. метою. Найвідоміші з

них – Інституції Гая (143). На їхній базі пізніше створено Інституції Юстиніана (вийшов у світ 533 р.), який став частиною кодифікації Юстиніана. Мали, як і *дигести*, силу закону.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ (від лат. *institutum* – установлення, установа) – установлення будь-яких нових сусп. інститутів, правове та орг. закріплення їх або ін. сусп. відносин.

ІНСТИТУЦІЙНА СИСТЕМА – система побудови правових норм за зразком Інституцій римського юриста Гая (II ст. н.е.), які складалися з чотирьох книг: про особи, про речі, про зобов'язання, про подання. Яскравим прикладом інституційної системи є Цивільний кодекс Франції 1804 р. (див. *Кодекси Наполеона*).

ІНСТИТУЦІЙНО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН – передбачені в нормативно-правових актах сусп.-політ. інституції, на які покладаються відповідні функції та повноваження з організації і здійснення юр. забезпечення реалізації, охорони й захисту прав і свобод людини та громадянина.

ІНСТРУКЦІЯ (від лат. *instructio* – настанова, введення, побудова з *instruo* – навчаю, розставляю, озброюю, споруджую) – 1) вказівка, настанова; 2) акт управління, що містить норми та правила, які регулюють порядок і умови здійснення певної діяльності.

ІНСТРУМЕНТАРІЙ (від лат. *instrumentum* – знаряддя) – сукупність знарядь (інструментів) (прийомів або методів), що застосовують фахівці у якійсь галузі.

ІНСУРГЕНТ (від лат. *insurgens (insurgentis)* – той, хто повстає) – учасник повстання, повстанець.

ІНТЕГРАЦІЯ (від лат. *integratio* – відновлення, поповнення з *integer* – цілий) – 1) об'єднання в ціле окремих частин або елементів; 2) процес розширення економ. і виробничої співпраці, об'єднання нац. господарств двох і більше держав.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ (від лат. *intellectualis* – розумовий) – виключні права на літературні, художні та наук. твори, програми для ЕОМ та бази даних; суміжні права на винаходи, промислові зразки, корисні моделі, а також прирівняні до результатів інтелектуальної діяльності засоби індивідуалізації юр. особи (фірмові назви, товарні знаки, знаки обслуговування) та ін. результати інтелектуальної діяльності й засобів індивідуалізації, охорона яких передбачена законом.

ІНТЕНДАНТ (від фр. *intendant* з лат. *intendo* – стежу; скеровую) – 1) особливі уповноважені королівського уряду на місцях, які керували місцевою адміністрацією та судом (Франція); 2) військовослужбовець

офіцерського складу, що відає забезпеченням військ продовольством, фуражем, обмундируванням тощо.

ІНТЕРВЕНЦІЯ (від лат. *interventio* – утручання з *intervenio* – приходжу, втручаюсь) – брутальна форма насильницького втручання однієї держави (чи кількох) у внутр. справи ін. держави або в її взаємовідносини з третіми державами; заборонена Статутом ООН.

ІНТЕРДИКТ (від лат. *interdictum* – заборона) – 1) у Стародавньому Римі наказ судового маґістрату, прийнятий у спільних інтересах та на прохання однієї зі сторін для швидкого розв'язання майнового спору; 2) у католицизмі тимчасова заборона (без відлучення від церкви) здійснювати на території, підданій покаранню, богослужіння та релігійні обряди (накладався папою або єпископом; широко застосовувався в XI–XII ст.).

ІНТЕРПОЛ (від англ. *Interpol*, скорочена назва з 1956 р. з *International Police* – Міжнародна поліція) – Міжнар. організація кримінальної поліції, що була створена 7 вересня 1923 р. на II Міжнародному поліцейському конгресі у м. Відень (Австрія). У 1938 р. з моменту приєднання Австрії до гітлерівської Німеччини припинила свою діяльність. Інтерпол відновив роботу в 1946 р. з перенесенням штаб-квартири до м. Париж (Франція). Діючий Статут прийнято в 1956 р., який і закріпив нову назву організації – Інтерпол. У 1989 р. штаб-квартира перенесена до м. Ліон (Франція). Станом на 1 січня 2012 р. членами Інтерполу є 192 держави світу. Гол. завдання – координація зусиль країн-учасниць і проведення єдиної політики в галузі боротьби зі злочинністю (особлива увага приділяється боротьбі з торгівлею людьми, орг. злочинними угрупованнями, контрабандою наркотиків, злочинами у сфері економіки та високих технологій). Останнім часом особлива увага приділяється громадській безпеці та боротьбі з тероризмом. У країнах-членах Інтерполу створюються нац. бюро, які представляють країну в Інтерполі та є центрами взаємодії правоохоронних органів країни з компетентними органами ін. країн у питаннях боротьби зі злочинністю (*зокрема*, 4 листопада 1992 р. на 61-й сесії Генеральної асамблеї Інтерполу відбулося прийняття України до Інтерполу. Національне бюро Інтерполу України створено 25 березня 1993 р.).

ІНТЕРЦЕСІЯ (від лат. *intercessio* – втручання) – 1) у Стародавньому Римі – право посадової особи (маґістратів) призупиняти постанови та дії ін. рівних їм або нижчих посадових осіб (особливе значення мала інтерцесія народних трибунів); 2) у цивільному праві – приєднання до договору на боці боржника (прийняття на себе чужого

боргу, поручительство); 3) в теорії держави і права – вплив однієї держави на ін. державу з метою укріплення миру та безпеки.

ІНТИФАДА (від араб.) – визволення; в кінці 80-х років XX ст. це поняття використовували мусульмани для позначення народного повстання.

ІНФАНТ (від лат. *infans* – юний, дитя) – в Іспанії та Португалії титул принців королівського дому; жін. роду – інфанта.

ІНФЛЯЦІЯ (від лат. *inflatio* – здуття, розбухання) – надмірне збільшення маси паперових грошей, що перебувають в обігу. Проявляється у тривалому зростанні цін і сприяє товарному дефіциту. Інфляція дестабілізує внутр. ринок і посилює негативні процеси в економіці держави.

ІНФОРМАЦІЯ (від лат. *information* – роз'яснення, виклад) – 1) повідомлення про стан справ, становище чого-небудь; 2) відомості про щось.

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА – стан захищеності інформаційного простору, який забезпечує його формування і розвиток в інтересах громадян, організацій і держави в цілому, захист від неправомірного зовн. і внутр. втручання; стан інформаційної інфраструктури, процесів, за яких інформація використовується суворо за призначенням і не впливає негативно на інформаційну чи ін. системи як самої держави, так і ін. країн при її використанні.

ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА – протиборство з використанням інформаційних технологій, систем, ЗМІ. Зумовлює інформаційний вплив на системи управління супротивника, його політ. і військ. керівництво та суспільство, інформаційну інфраструктуру для досягнення поставленої мети, але, як правило, за відсутності прямого військ. протистояння і вжиття одночасних заходів із захисту свого інформаційного простору від аналогічних дій супротивника.

ІНЦИДЕНТ (від лат. *incident* з *incidentis* – те, що стається) – випадок (як правило, неприємний); зіткнення, непорозуміння.

ІПОТЕКА (від гр. *hypothēkē* – застава, заклад) – позика, яку видають під заставу нерухомого майна; застава нерухомого майна під таку позику (форма застави, яка полягає в тому, що закладена річ залишається у володінні боржника до настання строку виконання ним зобов'язань щодо кредитора; у разі невиконання зобов'язань річ продають).

ІСЛАМ (від араб. *islām*, інфінітив з *salama* – підкоритися (волі Аллаха)) – магометанська релігія; мусульманство; одна зі світових релігій, її послідовники – мусульмани. Виник в Аравії у VII ст. Засновник – Мухаммед. Віровчення ісламу викладено в *Корані*.

ІСЛАМСЬКИЙ ДЖИХАД – міжнар. угруповання, що виникло на базі руху «Брати-мусульмани». Лідери та члени угруповання вважають збройну боротьбу єдиним засобом для створення ісламського суспільства. Фракції «Ісламського джихаду» є майже у всіх араб. державах.

ІСЛАМСЬКИЙ ТЕРОРИЗМ – різновид *тероризму*, одна з форм релігійно-політ. боротьби, що знаходить свій вияв у функціонуванні окремих релігійних організацій екстремістської спрямованості у Саудівській Аравії, Судані, Пакистані, Афганістані й базується на постулатах ісламського фундаменталізму. Особливості ісламського тероризму зумовлені, насамперед, його релігійною підставою, яка зумовлює індивідуальну мотивацію членів екстремістських груп, чий фанатизм, ретельно виплеканий і підтримуваний керівництвом групи, дає їм змогу чинити ризиковані й часто самогубні акції. Загибель під час джихаду (священної війни) є, на думку ісламських терористів, прямою дорогою до раю, і не дивно, що багато з них прагнуть загинути під час виконання завдання, вбачаючи у терористичному акті не стільки засіб досягнення мети, скільки своє особисте спасіння в релігійному сенсі. Для терористів такий спосіб життя вважається формою служіння Аллаху. Ісламські терористичні угруповання активно контактують і співпрацюють. Це зумовлено, насамперед, існуванням двох спільних ворогів: Ізраїль, що окупував священні землі ісламу, та зх. спосіб життя. Близькою є також ідеологія *ісламського фундаменталізму*. На поч. XXI ст. ісламський тероризм – одна з глобальних проблем людства.

ІСЛАМСЬКИЙ ФУНДАМЕНТАЛІЗМ – форма радикального ісламу; категорична й беззаперечна вимога радикальної ісламізації суспільства на всіх рівнях – політ., економ., духовному, культурному. Ісламський фундаменталізм базується на радикальному та войовничому неприйнятті принципів, форм і цілей будь-якої модернізації ісламу, передбачає активне відстоювання ісламських традицій; ґрунтується на переконаності у власній безгрішності, абсолютизації сповідуваних ідеалів, засудженні будь-яких альтернатив, відстороненні від решти суспільства. Виокремлюють три категорії ісламських фундаменталістських течій: а) радикальний фундаменталізм (об’єктами боротьби є уряди, дипломати, іноземні журналісти. Широко використовуються військ. методи боротьби проти існуючої влади, насильство, терор тощо); б) поміркований фундаменталізм (поширений у сільській місцевості і спрямований на збереження ісламського духу й етикету); в) легальний фундаменталізм (в основі – прагнення його представників легально увійти до парламенту,

місцевих органів влади, здійснювати соц. реформи, втілюючи у життя ісламський ідеал у межах чинного законодавства).

ІСТЕБЛІШМЕНТ (від англ. *establishment* – установа) – правляча еліта, керівні кола тієї чи ін. держави.

ІСТОРИЧНИЙ ТИП ДЕРЖАВИ – сукупність найбільш суттєвих ознак держави, що існують у межах однієї певної сусп.-економ. формації, які виражають її соц. сутність і соц. призначення в суспільстві. За формаційною ознакою виділяють такі типи держав: рабовласницька, феод., буржуазна (капітал.), соц. і держава соц.-демократ. орієнтації.

ІТАЛІЙСЬКА РЕСПУБЛІКА 1802–1805 рр. – васальна держава, утворена на території Італії після окупації фр. військами в січні 1802 р. Перший *консул* Франції Наполеон Бонапарт був одночасно президентом Італійської республіки. Після проголошення фр. імперії (1804) Італійська республіка була перетворена в *Італійське королівство*.

ІТАЛІЙСЬКЕ КОРОЛІВСТВО – васальна держава, утворена Наполеоном I 17 березня 1805 р. на базі Італійської республіки 1802 – 1805 рр. До складу Італійського королівства ввійшли Ломбардія, Романья, Модена і з 30 березня 1806 р. – відвойована у Австрії Венеціанська область. Проголосивши себе 26 травня 1805 р. королем Італії, Наполеон призначив правителем і віце-королем Італійського королівства свого пасинка Євгенія Боґарне. Італійське королівство було ліквідоване за ухвалою *Віденського конгресу*.

Й

ЙОМЕНИ (від англ. *yeomenry*) – заможне та середнє селянство в Англії з кінця XIV до XVIII ст. Під час англ. бурж. революції XVII ст. йомени становили кістяк загонів О. Кромвеля.

ЙОРКИ (від англ. *York* – Йоркська династія, «Біла троянда») – королівська династія в Англії (1461–1485). Перебувала при владі під час «війни Червоної і Білої троянд» Ланкастерів і Йорків (1455–1485) (за десятиліття війни відбулося 12 кривавих сутичок; у битвах, на ешафоті та від рук убивць загинуло 80 принців королівської крові. Королем став Генріх VII Тюдор, засновник нової династії). Найбільш відомий представник династії Йорків – Едуард IV (1461–1483). Він провів конфіскацію земель старої, ланкастерської знаті; парламент при ньому скликався рідко. За правління Йорків почало формуватися т. зв. нове дворянство, заохочувався розвиток англ. зовн. торгівлі (піклування про торг. флот, організація торг. компаній), створилися умови для зміцнення абсолютизму в Англії.

К

КА – міра ємності (0,84 л) (Стародавній Вавилон).

КАБАЛА (від араб. розписка, зобов'язання) – 1) форма особистої залежності, пов'язана з займом (*напр.*, за рос. феодальним правом у XV–XVIII ст. – боргове зобов'язання, що укладалось у письмовій формі; найбільш поширеними формами кабали були позикова (закладна), яка мала забезпечувати грошову позику через заставлення нерухомої власності, і «служила» – така кабала, коли боржник за проценти від позики повинен був особисто відпрацювати у кредитора («відслужити»); розвиток кабальної залежності призводив до кабального холопства); 2) *перен.* гніт, поневолення.

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ – 1) назва уряду в деяких зарубіжних державах; 2) у Рос. імперії в 1731–1741 рр. верховний держ. орган у складі трьох кабінет-міністрів, офіційна рада при імператриці Анні Іоанівні.

КАВАЛЕРИ (від англ. *cavalier* – вершник, лицар, роялістський, сторонник короля в Англії XVII ст.) – англ. роялісти, прихильники англіканської церкви і Карла І в ході англ. громадянської війни. Представники англ. аристократії. Непримиренні суперники «круглоголових» (пуританських прихильників парламенту).

КАГАЛ (від давньоєвр.) – 1) єврейська громада та принципи її самоврядування в країнах Сх. Європи у XIII–XIX ст., до сфери діяльності якої належали фінансові, податкові, судові та релігійні справи; кагал був посередником між єврейським населенням і урядом країни проживання (*напр.*, утворення королівського польськ. уряду – орган, який розкладав на єврейське населення міст і містечок держ. податки, сам стягував їх і зібрані гроші сплачував державі): 2) галаслива юрба, збіговисько.

КАГАН (від тюрк. – особа правителя (найвищий титул) з кит. *ke* – великий і *kuan* – правитель) – найвищий титул ватажків племен у стародавніх тюрків (авар, печенігів, хозар та ін.). У середині VI ст. цей титул дістав проводир тюрк. каганату; з кінця VIII – поч. XI ст. титул «каган» застосовували поряд із титулом князь – у сх. слов'ян, в XIII ст. – у монголів; у VIII–XI ст. каганами називали хозарських ханів.

КАДАСТР (від фр. *cadastre* з гр. *catastichon* – лист, реєстр) – 1) список осіб, які підлягають обкладанню подушним податком; 2) систематизований опис і оцінка об'єктів, що підлягають оподаткуванню.

КАДІ (від араб. – суддя; в перс. мові – газі) – 1) суддя у мусульманських країнах, що одноособово здійснює судочинство на підставі законів шаріату (мусульманського права) й адату (місцевого

звичаєвого права); 2) у Туреччині, Єгипті й Тунісі разом зі скасуванням шаріатського суду ліквідований у 30-50-х рр. XX ст. й інститут каді; 3) у сучасних мусульманських країнах поняття каді стосується не тільки шаріатських судів, але й усіх ін. судових органів.

КАДРОВА АРМІЯ – постійне регулярне військо, що утримується державою в мирний час у зменшеному складі. Кадрова армія має штатні кадри для навчання контингентів, які призиваються щорічно на підставі закону про загальну військ. повинність. З початком війни кадрова армія стає основою для розгортання збройних сил. Кадрова армія з’явилась у XIX ст. у зв’язку зі створенням бурж. нац. армій (Франція, Пруссія), що комплектувались на підставі загальної військ. повинності. У Росії кадрова армія була створена в 70-х рр. XIX ст. В США і Англії – після *Першої світової війни*.

КАЙЗЕР (від нім. *Kaiser* з лат. *caesar* – цезар, цар) – титул германських імператорів, імператорів Австрії, Австро-Угорщини та Німеччини.

«КАЙЗЕРІВСЬКА НІМЕЧЧИНА» – назва, яка вживається для характеристики Німецької імперії (1871–1918) у часи трьох кайзерів-«імператорів»: Вільгельма I, Фрідріха III та Вільгельма II.

КАЗНА (від тюрк.) – держава як суб’єкт певних майнових прав та інтересів; цінності, майно, які належать державі (раніше також королю, князю, герцогу) або організації (*напр*., військ., монастирська казна); місце для зберігання цінностей; скарбниця. Використовується і поняття фіск (від лат. *fiscus*, *букв*. корзина, кошик) – 1) у Стародавньому Римі – імперська скарбниця (на противагу сенатській); з IV ст. – єдина загальнодерж. скарбниця Римської імперії, куди надходили всі види доходів і зборів і звідки здійснювалися виплати; 2) держ. скарбниця (казна); звідси – «фіскальний».

КАЗНАЧЕЙСТВО – держ. фінансовий орган у деяких державах, що відповідає за виконання держ. *бюджету*.

КАЗУАЛЬНЕ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА (від лат. *casus* – випадок, привід) – різновид офіційного нормативного тлумачення, при якому роз’яснення змісту правової норми дається судовим або іншим компетентним органом з приводу й у зв’язку з розглядом конкретної юр. справи та є обов’язковим лише при її вирішенні.

КАЗУЇСТИЧНА ФОРМА ПРАВА – викладання правових норм не в заг., абстрактному вигляді, а у формі конкретних випадків (казусів).

КАЗУЇСТИКА – 1) розряд судових справ (казусів) з позиції норм права; 2) у середньовічній юриспруденції та схоластичній теології: застосування до окремих випадків (казусів) заг. догматичних

положень; 3) *перен.* спритність під час доведення сумнівних або неістинних положень.

КАЛЕНДАР (від лат. *calendarium calendae* – *букв.* боргова книжка з *calendae* – перший день місяця) – 1) у Стародавньому Римі боржники платили проценти в день календ – перших чисел місяців, які припадали на час близький до новомісяччя; 2) система відліку часу, що ґрунтується на явищах природи: змін пір року (сонячний календар), змін фаз Місяця (місячний календар). Юліанський календар («старий стиль» літочислення, яке ввів Юлій Цезар (46 р. до н.е.). Григоріанський календар («новий стиль», запроваджений папою римським Григорієм XIII у 1582 р.; цей календар у Росії встановив Петро І); 3) таблиці з прогнозованими положеннями небесних світил (астрономічний календар); 4) книжка або таблиця довідкового типу з переліком днів року (настінний, перекидний календар); 5) розподіл у часі окремих видів діяльності (*напр*., спортивний календар).

КАЛИМ (від тюрк.) – викуп, який сплачували жених і його сім'я за наречену її батькам або родичам. Існував у більшості народів у період розкладу родових відносин і переходу до рабовласницького та феод. стану. Характерний мусульманський звичай.

КАЛЬВІНІЗМ (від власного прізвища Жана Кальвіна (1509–1564 рр.)) – протестантське віровчення; виникло у Швейцарії в XVI ст. в ході Реформації та найбільше відповідало інтересам буржуазії того часу. Виступає за «дешеву церкву», вчить «мирського аскетизму», ощадливості, вимагає зменшення кількості свят і збільшення числа робочих днів, заборони всіляких розваг тощо. Ієрархічній церк. організації католицизму кальвінізм протиставив «республ. церкву». Зі Швейцарії проник до Франції (гугеноти), Нідерландів, Шотландії та Англії (пуритани). Під прапором кальвінізму відбулася англ. бурж. революція XVII ст.

КАЛЬМАРСЬКА УНІЯ 1397–1523 рр. – об'єднання Данії, Норвегії (разом з Ісландією) та Швеції (разом з Фінляндією) під владою данських королів; підготовлене данcько-норвезькою (1380) та данcько-шведською (1389) персональними *уніями*. Ініціатором створення Кальмарської унії стала королева Данії Маргарита Датська (прагнула використати ресурси країн унії для боротьби з гол. противником Данії – *Ганзою*), яка домоглася того, що 17 червня 1397 р. в Кальмарі (Швеція) королем трьох держав був проголошений її внучатий племінник герцог Ерік Померанський.

Згідно з умовами Кальмарської унії, Данія, Швеція і Норвегія мали надалі вибирати спільних для трьох держав королів із нащадків Еріка та вести спільну зовн. політику, зберігаючи внутр. самостійність. Спроба

данських королів використати унію для встановлення їхнього повного панування над Швецією призвела до народного повстання у Швеції та до фактичної ліквідації Кальмарської унії в 1448 р. Згодом під час тривалих дансько-шведських воєн XV– початку XVI ст. Кальмарська унія тричі ненадовго відновлювалась (1457–1467; 1497–1501; 1520–1521). З виходом Швеції з Кальмарської унії остання припинила своє існування в 1523 р., коли королем Швеції став Густав I Ваза. Норвегія, більш слабка економічно, ніж Швеція, залишалася під владою Данії, і їхня унія проіснувала до 1814 р.

КАМЕРАРІЙ – 1) у Франкській державі – охоронець палацового майна, який відав надходженнями до держ. скарбниці; 2) чиновник у середньовічній Франції, завідувач королівською казною і архівами.

КАМЕР-КОЛЕГІЯ – установа у Рос. державі з 1722 р., яка розглядала справи про крадіжки з держ. скарбниці.

КАМІКАДЗЕ (від япон. *букв.* вітер богів) – смертник, який, гинучи, забирає життя ін. людей (*напр.*, япон. військ. льотчики під час 2-ї світової війни).

КАНОНІЧНЕ ПРАВО В ХРИСТИЯНСТВІ (від грец. *kanōn* – палиця; правило, норма) – сукупність правил, законів (канонів), які визначають внутр. структуру церкви і являють собою складову частину *церковного права*, її взаємовідносини з віруючими (сімейно-шлюбні та деякі майнові відносини), а в країнах, де не здійснено відокремлення церкви від держави, – також її відносини з державою. Склалося в основному до IX ст. У католицькій церкві до канонічного права входять, крім постанов соборів, також енцикліки і декреталії пап. Найбільш відома кодифікація канонічного права – Звід канонічного права 1582 р. (*Corpus juris canonici*).

КАНТОН (від фр. *canton* – округ) – 1) федеративна одиниця Швейцарії; кантони являють собою адм.-терит. одиниці з обмеженими місцевими повноваженнями; 2) адм.-терит. одиниця в деяких країнах (*напр.*, Бельгії, Еквадорі).

КАНЦЛЕР (від нім. *Kanzler* з лат. *cancellarius* – директор канцелярії) – особа, яка обіймає високі посади у державі: 1) найвища посадова особа у Франції доби станово-представницької монархії, яка здійснювала поточне управління державою і контроль за діяльністю чиновників; посадова особа у феодальній Англії, яка займалася судовими справами; 2) у Священній Римській імперії германської нації, Пруссії – почесна посада, яку переважно обіймали представники вищого духівництва (до 1806 р.); пізніше в Німеччині 1871–1945 рр. імперський канцлер (*Reichskanzler*) – глава уряду; 3) у Польщі – вищий урядовець

при королівському дворі, що вів справи при дворі (ця посада згадується вже у 1112 р.); з кінця XIV ст. існувала посада коронного канцлера, який відав досить широкими повноваженнями у польськ. королівстві, що стосувалися як внутр., так і зовн. політики, та разом із заступником (підканцлером) входив до Королівської ради, а згодом – до Сенату; 4) в Росії у 1709–1917 рр. – держ. канцлер – вищий цивільний чин; 5) у Швейцарії – очолює секретаріат союзних зборів і союзної Ради – вищих органів держ. влади й управління; 6) у ФРН і Австрії – федеральний канцлер – прем'єр-міністр держави (обирається за пропозицією президента парламентом; формує весь склад уряду, який потім затверджує президент).

КАПЕЛАН (від лат. *capellanus* – священик з *capella* – плащ-накидка, *букв.* захисток) – 1) священик при каплиці чи домашній церкві; 2) помічник римсько-католицького парафіяльного священика; 3) священик в арміях деяких держав (військ. капеланство – особлива інституція, початки якого датуються IV ст. н.е.).

КАПЕРСТВО (від голл. *kaper* – морський розбійник) – захоплення або потоплення озброєними приватними торговельними суднами воюючої держави торговельних суден ворожої держави або суден нейтральних країн, що перевозять вантажі для ворожої країни. Держава, яка вдавалася до каперства, дозволяла каперам плавати під її військ. прапором і брала на себе відповідальність за їхні незаконні дії, хоча капери не входили до складу військ.-мор. флоту. Каперство заборонене Паризькою декларацією про морську війну від 16 квітня 1856 р.

КАПЕТИНГИ (*Capétiens*) – династія фр. королів (987–1328). Засновник – фр. феодал граф Гуго Капет. Правління Капетингів характеризується ліквідацією феод. роздробленості Франції та початком перетворення країни в централізовану державу. За Капетингів до королівських володінь (домену) було приєднано Нормандію, Анжу, Пуату, Гасконь і Ланґедок; Франція поступово ставала сильною і впливовою державою на європ. континенті.

Капетинги перебували в родинних зв'язках з київськими князями: з 1051 р. Анна Ярославна (дочка Ярослава Мудрого) – дружина фр. короля Генріха I, після смерті якого брала участь в управлінні Францією; у 1062 р. одружилася з графом Валуа-Крепі. Найвідоміші представники: Філіпп II Август (1180–1223), Людовик IX Святий (1226–1270), Філіпп IV Красивий (1285–1314). Династія Капетингів припинила існування після смерті сина Філіппа IV Красивого – Карла IV (1322–1328). Титул короля Франції перейшов до молодшої лінії Капетингів – династії Валуа.

КАПІТОЛІЙ (від англ. *Capitol* з лат. *Capitolium*) – 1) Капітолій, вершина гол. зі семи римських пагорбів, де був розташований Стародавній Рим; 2) назва будинку конгресу США у Вашинґтоні (капітолієм називають інколи також будинки, де розміщені законодавчі органи штатів США).

КАПІТУЛЯРІЇ (від лат. *capitulum* – глава, розділ) – акти королівської влади, які спочатку були доповненнями до правд, а з часом оформлювались як самостійний документ, поширились в епоху *Каролінгів* і набули класичної форми на межі VIII–IX ст.

КАПІТУЛЯЦІЯ (від лат. *capitulation* з *capitulare* – домовлятися за відомими пунктами) – 1) припинення збройного опору однієї з воюючих сторін і прийняття висунутих переможцем умов (беззастережна капітуляція, акт про капітуляцію); 2) визнання своєї поразки, відступ перед чим-небудь (*напр.*, капітуляція перед труднощами).

КАПТУРÓВІ СУДИ – суди в Польщі з 1572 р. і Литві (XIV–XVIII ст.), що створювалися шляхетськими сеймами під час безкоролів'я для розгляду найважливіших справ. Ці суди розглядали справи про вбивства і розбій, про пограбування маєтків під час взаємних наїздів шляхти, про участь селян у гайдамацькому русі та допомогу гайдамакам, підроблення документів на маєтки, цивільні справи магнатів, шляхти, монастирів тощо.

КАРДИНАЛ (від лат. *cardinalis* – головний) – вищий духовний сан у католицькій церкві. Кардинали – ближчі радники папи римського, які займають найвищі церк. посади, зокрема керують центр. органами Ватикану. Із числа кардиналів на конклаві (зборах колегії кардиналів) обирається папа римський.

КАРИБСЬКА КРИЗА 1962 р. – одна з найгостріших міжнар. криз, надзвичайно напружене протистояння між СРСР та США через розміщення Радянським Союзом ракет із ядерними боєголовками на Кубі у жовтні1962 р. Кубинці називають її «Жовтневою кризою» (від ісп. *Crisis de Octubre*), в США поширена назва «Кубинська ракетна криза» (від англ. *Cuban missile crisis*). Конгрес США 22 жовтня 1962 р. оголосив про встановлення з 24 жовтня суворого карантину на всі види наступальної зброї, яка перевозилась на Кубу. Війська НАТО і країн ОВД були переведені у стан постійної бойової готовності. Криза поставила людство на грань термоядерної катастрофи. Протягом жовтня-листопада 1962 р. проводились інтенсивні дипломат. контакти, обміни посланнями між керівниками СРСР та США М. Хрущовим і Дж. Ф. Кеннеді, переговори в рамках ООН. Були знайдені шляхи виходу з кризової ситуації та досягнута радянсько-американська домовленість

по Кубі (зокрема, вона полягала у взаємних поступках обох країн: СРСР забирають ракети з Куби і допускають туди інспекторів ООН, США не роблять спроб перевороту на Кубі). Після цих подій між Білим домом і Кремлем працювала постійна «гаряча» лінія. 5 серпня 1963 р. було підписано договір про заборону випробувань атомної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою. На 10 жовтня 1963 р. до цієї угоди приєдналися понад сто держав. Однак гонка озброєнь реально не припинилась і знайшла своє продовження у В'єтнамській війні.

«КАРОЛІНА» – практично перший у європ. праві спец. кримінально-процесуальний кодекс, пов'язаний зі судовою реформою, з'явився у 1532 р., незабаром після Великої селянської війни за імператора Священної Римської імперії Карла V і названий його іменем (у латиномовному варіанті мав назву кримінальної Конституції – *Constitutio Criminalis Carolina*). У ній відбились терористичні методи розправи, застосовувані з метою винищення та залякування повсталих селян і зміцнення феод. панування й феод. власності, прагнення позбутися застарілих феод. звичаїв і уніфікувати правозастосування хоча б у тих справах, у яких імперська влада була найбільш зацікавлена, – кримінальних.

Із 219 статей «Кароліни» 103 регулювали кримінальний процес, у решті – перелічувалися злочини та визначалася кара за них. Відмовившись від обвинувального процесу, «Кароліна» встановила таємний розслідувальний, інквізиційний процес. «Царицею доказів» стало власне визнання обвинуваченого, для досягнення якого широко санкціонувалося застосування тортур. У сфері кримінального права «Кароліна» базувалася на гол. ідеї залякування, для досягнення чого встановлювалися винятково жорстокі покарання: четвертування, колесування, закопування живцем у землю, саджання на палю тощо. За дрібні злочини практикувалося калічення: відрізання язика та вух, виколювання очей, відрубування рук і пальців, а також застосування різок. Так, за крадіжку зі зломом, незалежно від вартості викраденого, чоловіки засуджувалися на повішання, жінки – на утоплення. Загалом «Кароліна» стала для нім. держав радше юр. зразком, ніж суворо застосовуваним законом.

Деякі норми «Кароліни» з певними змінами у бік пом'якшення діяли до середини XIX ст. і справили істотний вплив на норми права в Німеччині (вже з XVII ст. у деяких нім. державах з'являються зводи власного земського права, зокрема, у Пруссії – *Landrecht* 1620 р., що стали реальною основою юстиції) та ін. державах (*напр.*, Речі Посполитій).

КАРОЛІНГИ (від фр. *Carolingiens* з пізньолат. *Carolini*) – франкська королівська династія, що змінила в 751 р. династію *Меровінгів*. Засновник династії – Піпін Короткий. Назва династії походить від імені його сина Карла Великого, в роки правління якого Франкська держава досягла найбільшої могутності й розквіту. При Каролінгах у державі франків остаточно склалися феод. відносини. Після розпаду у 843 р. імперії Карла Великого на окремі королівства Каролінги правили: в Італії – до 887 р., в Німеччині – до 911 р., у Франції – до 987 р. (у цьому році помер останній представник каролінзької династії король Людовік V).

КАРТЕЛЬ (від фр. *cartel*, итал. *cartello* з *carta* – папір, документ) – 1) одна з форм монополій – об'єднання підприємців будь-якої галузі промисловості зі збереженням комерційної та виробничої самостійності картельованого підприємства; 2) у ряді країн – об'єднання або домовленість політ. партій з метою проведення спільних заходів з будь-якого питання; 3) домовленість, договір між державами про обмін ув'язненими чи військовополоненими.

КАСАЦІЯ (від лат. *cassatio* – відміна, знищення, скасування з *casso* – розбиваю, руйную) – 1) оскарження до вищестоящого суду судових рішень, вироків, що набрали законної сили; 2) перевірка вищестоящим судом законності й обґрунтованості вироків і рішень суду, що набрали законної сили (за матеріалами, що містяться у справах і додатково наданими); 3) перегляд, скасування судового рішення нижчої інстанції вищестоящою інстанцією з причин порушення нижчою інстанцією законів і недотримання нею норм судочинства.

КАСТА (від португ. *casta* – рід, покоління з лат. *castus* – чистий) – 1) у країнах Сходу замкнута сусп. група, яка відособилась унаслідок виконання специфічної соц. функції, спадкових занять і професій, пов'язана походженням і правовим станом її членів (що може бути пов'язане із належністю до певної етнічної чи релігійної спільноти) (касти утворюють ієрархію, у спілкуванні між кастами є суворі обмеження; в Індії касти виникли на основі *варн*); за Конституцією Індії 1950 р. визнана рівноправність каст; 2) сусп. група, яка ревно оберігає свою замкненість, відособленість і свої основні чи групові привілеї.

КАУДИЛЬЙО (від ісп. *caudillo* – проводир, ватажок) – у латиноамериканських країнах, а також в Іспанії – глава держави, вождь, диктатор.

КАШТЕЛЯН (від лат. *castellanus* – той, хто живе у фортеці з *castellum* – укріплення, замок) – 1) у середньовічній Польщі – сановник, якого призначав король або князь для управління фортецею та каштелянією (адм. округою), що прилягала до фортеці; 2) згодом –

управитель замку або громадського будинку; 3) сторож у римсько-католицькому храмі.

КВАЛІФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНУ – кримінально-правова оцінка сусп.-небезпечного діяння, встановлення точної відповідності між фактичними обставинами конкретного посягання й зафіксованими у кримінальному законі ознаками певного складу злочину. Кваліфікація злочину – необхідна умова дотримання законності у процесі кримінального судочинства. Кваліфікація злочину відображається у точному посиланні на норму кримінального закону із зазначенням пункту, частини, статті кримінального кодексу та (за необхідності) редакції.

КВАРЦЯНЕ ВІЙСЬКО – наймане військо шляхетської Польщі в XVI–XVIII ст. Створене у 1562 р. як військ. сила для придушення народних повстань і для охорони держ. кордонів. Утримувалося за рахунок четвертої частини прибутків королівських маєтків, т.зв. кварти (звідси і його назва). Комплектувалося з найманців – дрібних польських шляхтичів, німців, угорців та ін. Складалося з піхоти і кавалерії.

КВЕСТОРИ (від лат. *quaero* – шукаю, розшукую) – 1) у Стародавньому Римі – посадові особи, які були спочатку помічниками консулів (молодші помічники консулів) без спец. компетенції, згодом стали відати (під контролем сенату) фінансовими витратами і розслідуванням деяких карних справ (число їх, відповідно, зростало і до кінця періоду республіки досягло 20); слідчі з найважливіших кримінальніх справ, пізніше – судді (обиралися в кожному окремому випадку народними зборами або сенатом; до них належали і так звані дуумвіри, які судили за участю консиліуму з числа сенаторів, які мали, мабуть, дорадчий голос); 2) у Візантії судді, які розглядали земельні спори та справи про незначні злочини; 3) поліцейський чиновник в Італії.

КВІРИТИ (від лат. *quirites*) – у Стародавньому Римі самоназва римлян-патриціїв, які, за легендою, походили від Ромула-Квіринуса.

КВОРУМ (від лат. *quorum praesentia sufficit* – чиєї присутності достатньо) – установлена законом, статутом або постановою певної організації найменша кількість членів зібрання, за якої воно вважається законним і може приймати правомірні рішення. Визначається або кількістю, або відсотковим відношенням до заг. числа членів. При розв'язанні особливо важливих питань звичайний кворум може бути збільшений.

КЕНБЕТ – центр. суд Стародавнього Єгипту у період Нового царства. Нарівні з ним існували кенбети округів і окремих міст, а також – храмові суди.

КЕРЗОНА ЛІНІЯ – умовна назва лінії, що була визначена на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. як етнічні польські межі по

р. Зх. Буг. Верховна рада Антанти опублікувала 8 грудня 1919 р. декларацію «Про тимчасовий східний кордон Польщі», але його лінія була підтверджена лише у 1920 р. на конференції у м. Спа і названа на честь міністра закордонних справ Великої Британії Дж. Керзона «лінією Керзона» (вона проходила по лінії Гродно – Ялувку – Немирів – Брест-Литовськ – Дорогуськ – Устилуг, на сх. від Грубешова через Крилув і далі західніше Рави-Руської, східніше Перемишля до Карпат). Покладена в основу рад.-польськ. договору від 16 серпня 1945 р. про кордон із деякими відхиленнями на користь Польщі.

КІЛЛЕР (від англ. *killer* – вбивця) – найманий вбивця. Вбивство на замовлення є обтяжливою обставиною, що тягне за собою підвищену відповідальність. Термін «кіллер» в офіційній юр. мові не використовується, але широко вживається в публіцистиці й побуті.

КЛАН (від кельт. *clann* – нащадок, потомство) – 1) у кельт. народів назва роду, рідше – племені; в період розкладу родових відносин – група кровних родичів, які носили ім’я гаданого (ймовірного) родоначальника; 2) мала група, що існує у рамках великої, виникає стихійно і тому належить до системи неформальних зв’язків.

КЛАС (від лат. *classis* – розряд, група) – сукупність предметів, явищ, що мають спільні ознаки, якість; 2) велика група людей, об’єднаних за сусп. становищем і спільністю інтересів.

КЛАСИФІКАЦІЯ (від лат. *classis* – розряд, група і *facio* – роблю) – логічна операція розподілу предметів на класи на основі їхніх спільних ознак з утворенням певної системи класів даної сукупності предметів.

КЛАСИФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ – поділ злочинів на групи залежно від того чи ін. критерію: *напр*., залежно від вини закон поділяє злочини на умисні та необережні; за ступенем завершеності злочинної діяльності на закінчені та незакінчені; залежно від ступеня тяжкості злочини поділяються на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі й особливо тяжкі злочини.

КЛАСИФІКАЦІЯ НОРМ ПРАВА – поділ правових норм на види за певними критеріями. За функціональним призначенням норми права поділяються на регулятивні та правоохоронні; за галузями права на конституційні, цивільні, адм., кримінальні та ін.; за сферою й обсягом регулювання на загальні, спец. та виняткові; за терміном дії у часі на постійні, тимчасові тощо.

КЛАСИЧНІ ФОРМИ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ – а) афінська, за якої держава виникла як результат внутр. суперечностей родового суспільства; б) римська, за якої держава виникла в результаті боротьби родової аристократії (патриціїв) з позародовим населенням

(плебеями); в) давньогерманська, за якої держава виникла як результат завоювання обширних чужих територій.

КЛЕР (від гр. *klēros* – жереб; ділянка) – земельна ділянка разом із рабами (ілотами), яка надавалась у користування громадянину Стародавньої Спарти; не могла відчужуватися.

КЛЕРИКАЛІЗМ (від лат. *clericalis* – церковний) – політ. напрям, який широко залучає церкву і релігію до впливу на всі сфери сусп. життя. Свій абсолютний вираз отримує у теократії. У досягненні своїх політ. цілей клерикалізм використовує церк. апарат, клерикальні політ. партії, профспілкові, жіночі, молодіжні, просвітницькі організації, ЗМІ, систему освіти. Особливо активні католицький, ісламський та юдейський клерикалізм. У деяких країнах помітне втручання клерикальних кіл у справи культури, сім'ї, шлюбу, виховання дітей, в ісламських країнах – у судові функції.

КЛЕРК (від фр. *clerk* та англ. *clerk* з середньолат. *clericus* – духовна особа) – службовець, який в офісі виконує технічну роботу, що не потребує фахової підготовки.

КЛЕРУХІЇ (від гр. *klerouhía* з *klēros* – наділ та *ého* – володію) – давньогрецькі військ.-землеробські поселення, засновані на території підкорених або союзних держав для військ.-політ. контролю над ними, а також для наділення землею незаможних громадян метрополії. Жителі клерухії лишалися громадянами метрополії, мали свої органи влади, користувалися наділами землі, яка вважалася власністю метрополії.

КЛІЄНТ (від лат. *clients* – залежний, підпорядкований) – 1) у Стародавньому Римі – неповноправний громадянин – людина, яка віддалася під заступництво патрона та перебувала у залежності від нього; 2) особа, права і свободи якої *адвокат* захищає або чиї законні інтереси він представляє, або котрій він безпосередньо надає правову допомогу в ін. формах, передбачених чинним законодавством; 3) покупець або замовник.

КЛІКА (від фр. *clique* – банда) – спільники, які намагаються будь-якими засобами задовольнити свої корисливі інтереси (*напр.*, фашистська кліка, кліка фінансових ділків).

КЛІР (від гр. *klēros* – жереб; ділянка) – духовенство, священнослужителі та церковнослужителі в християнській церкві.

КЛОПОТАННЯ – 1) офіційне письмове прохання або подання, адресоване органу держави чи місцевого самоврядування, громадській організації; 2) офіційне письмове прохання до органів дізнання, слідчих підрозділів, прокуратури чи суду про здійснення процесуальних дій чи прийняття рішення. Спрямовувати клопотання

мають право учасники судового процесу, їхні законні представники, прокурор тощо.

КНЕСЕТ (на івриті – зібрання) – назва парламенту Ізраїлю.

КНИГА ЗАКОНІВ ЦАРСТВА ВЕЙ – один із перших зводів законів у Китаї. З'явився на рубежі V–IV ст. до н.е., присвячений проблемам кримінального права та кримінального процесу. Підготував «Книгу законів царства Вей» (Фацзін) сановник царства Вей, котрого звали Лі Фуй. Складалася з 6 глав: закони про крадіїв, про розбійників, про утримання в ув'язненні, про впіймання злочинців, про знаряддя страти і тортур. Цей звід поклав початок подальшій практиці розробки збірників законів. У ханьському Китаї в III–II ст. до н.е. проводилася величезна робота з опису, перепису, коментування і відновлення стародавніх законів. «Книга законів царства Вей» була в цей час доповнена ще кількома розділами, зокрема нормами права про військ. справу, держ. конярство і фінанси.

КНИГА СТРАШНОГО СУДУ (від англ. *Domesday Book*) – звід матеріалів всезагального поземельного перепису в Англії (1086). Фіксуючи юр. статус селянського населення, перепис включав багатьох раніше вільних селян до складу *вілланів*. У назві відобразилося ставлення народу до перепису.

КНЯЗЬ – 1) голова роду, племені або союзу племен, що звичайно стояв на чолі військ. дружини; правитель князівства; 2) родинне почесне звання, титул, успадкований або подарований царем (королем); 3) наречений, молодий.

КОБУРГИ (*Sachsen-Koburg-Gotha* – Саксен-Кобург-Гота) – з 1887 р. князівська, з 1908 р. царська династія в Болгарії. Засновник – Фердинанд I Кобурзький, йому спадкували Борис III, Симеон II. Офіційно скинуті 15 вересня 1946 р.

КОГНАТИ (від лат. *cognatus* – кровний родич) – у давньоримському праві – кровні родичі, рідні з боку батька або матері, які не перебували під владою глави даної сім'ї.

КОГОРТА (від лат. *cohors (cohortis)* з *co* – з і *nortus* – обгороджене місце; садок, город) – 1) у Стародавньому Римі підрозділ (360-600 чол.) легіону (складався з 10 когорт); 2) згуртована спільною метою група людей.

КОДЕКС (від лат. *codex* – книга) – 1) у Стародавній Греції, Римі, а також у період середньовіччя – рукописна книга з розрізаних і складених у зошит аркушів (здебільшого пергаменту), яка бл. I ст. замінила сувій; 2) нормативно-правовий акт, у якому об'єднано й систематизовано правові норми, що регламентують відповідну сферу сусп. відносин; кодекс, як правило, виступає основою певної галузі чи

підгалузі законодавства (кримінальний кодекс, кримінальний процесуальний кодекс, кодекс законів про працю); 3) сукупність приписів, норм, переконань (моральний кодекс, кодекс честі).

КОДЕКС МУ – звід кримінального права Стародавнього Китаю епохи Чжоу (XII–VIII ст. до н.е.). Створення кодексу приписується напівлегендарному цареві (*вану*) Му, правління якого припадає на X ст. до н.е. Джерелом кодексу Му є звичаєве право. Кодекс, напевне, виник із записів судових рішень, містив 3 тис. статей. Злочини проти держави й особи царя, зокрема образа царя, вважалися найтяжчими. У системі покарань передбачалися: смертна кара, ув'язнення та низка членопошкоджувальних покарань (кастрування, відрубування рук і ніг, відрізання носа, таврування тощо); допускалася заміна цих покарань викупами, що свідчить про появу грошей і накопичення майна.

КОДЕКСИ НАПОЛЕОНА – кодифікація нац. правової системи Франції, проведена в епоху Наполеона I Бонапарта, коли було створено п'ять основних кодексів – *Цивільний, Кримінальний,* Торговий, Цивільно-процесуальний, Кримінально-процесуальний.

КОДЕКС ФЕОДОСІЯ (від лат. *Codex Theodosianus*) – пам'ятка права Сх. Римської імперії (Візантії), перший із пізньоримських кодексів. Отримав назву від імені імператора Феодосія II, за вказівкою якого був укладений спец. комісією з чиновників і юристів. Кодекс Феодосія опубліковано в 438 р. для Сх. Римської імперії, а з 439 р. він набув чинності для усієї Римської імперії. Включає розташовані у хронологічному порядку понад 3 тис. скорочених і перероблених розпоряджень (конституцій) римських імператорів, починаючи з Константина I (від 312 р.) і до початку V ст. Кодекс складався з 16 книг, поділених на титули (глави). У Сх. Римській імперії був чинним кодекс Юстиніана I, однак на Зх. імперії його рецепіювали, тому він залишався осн. джерелом пізнання римського права до XII ст.

КОДИФІКАЦІЯ (від лат. *codex* – зібрання законів і *facio* – роблю) – один із способів систематизації чинного законодавства, який передбачає змістовну переробку (усунення розбіжностей і протиріч, скасування застарілих норм) нормативно-правових актів, що мають спільний предмет і метод правового регулювання та створення нового систематизованого нормативно-правового акта. Формами кодифікації є: основи законодавства, кодекси, статути, положення, правила.

КО́ЗА НО́СТРА (від італ. *«Cosa nostra»* – «Наша справа») – назва організацій *мафії* в США.

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ (від фр. *collaboration* – співпраця, спільні узгоджені дії) – політика співпраці з окупаційною владою. Відповідно, той, хто є учасником колабораціонізму, – колабораціоніст.

Зокрема, це: 1) людина, яка під час 2-ї світової війни співпрацювала з нім. органами влади; 2) зрадник, запроданець.

КОЛЕГА (від лат. *collega* – товариш) – 1) товариш по спільній службі, навчанню; 2) особа того ж фаху.

КОЛЕГІАЛЬНІСТЬ – принцип управління, за яким керівництво або прийняття рішення здійснюється групою уповноважених осіб (колегією), кожен із яких несе персональну відповідальність за певний напрям діяльності.

КОЛЕГІУМ (від лат. *collegium* – товариство, співдружність) – закритий середній, подекуди – вищий навч. заклад у XVI–XVIII ст. у Зх. Європі; широко відомий Києво-Могилянський колегіум, який був першим вищим навч. закладом університетського типу в православному світі.

КОЛЕГІЯ (від лат. *collegium* – товариство, корпорація службових осіб) – 1) група осіб, які становлять певний адм. або дорадчий орган; 2) органи центр. управління в Рос. імперії у XVIII ст.; 3) навч. заклади в країнах Зх. Європи, в Польщі, Україні та Росії.

КОЛЕГІЯ СТРАТЕГІВ – держ. установа в Афінах, що складалася з 10 осіб і відала військ. справами.

КОЛЕДЖ (від англ. *college*) – вищий або середній навч. заклад; інколи – наук. заклад. Як вищі навч. заклади коледжі входять до складу ун-тів на правах факультетів чи самостійних закладів. Коледжі навч. типу вперше з'явилися в Англії – в Оксфорді (1249) та Кембриджі (1284). Перший коледж як наук. заклад було відкрито 1523 р. в Лондоні. Назву «коледж» мають і деякі привілейовані середні школи.

КОЛЕКТИВНА БЕЗПЕКА – система підтримки миру та безпеки у світі завдяки спільним діям і згоді всіх держав. Логіка цієї схеми полягає в тому, що жодна держава не може протистояти решті членів міжнар. спільноти, і тому агресію постійно можна стримувати. Однак імовірність цього припущення знижується, коли в системі є ядерна зброя. Необхідні умови наявності колективної безпеки є такими: 1) всі країни мають дотримуватися статус-кво щодо відмови у використанні сили для будь-яких ін. цілей, крім оборони своєї території; 2) всі держави мають погодитися з ясним визначенням агресії, щоб уникнути непорозумінь у разі вияву цієї агресії; 3) всі держави, особливо великі, мають бути готовими надати власні збройні сили та резерви (або створити міжнар. збройні сили, оплачувати їх і контролювати), щоб запобігти агресії, навіть якщо боротьба з нею дуже далека від їхніх безпосередніх інтересів; 4) усі держави мають активно запобігати будь-яким порушенням санкцій, що можуть бути накладені на державу-агресора.

КОЛІЗІЯ (від лат. *collisio* – зіткнення) – 1) зіткнення протилежних сил, прагнень, інтересів; 2) у праві – розходження або суперечність між правовими нормами, що регулюють однакові правовідносини. Колізія законів може виникати як між нормами права однієї держави, так і між правовими нормами різних держав (колізія між законами різних держав становить одну з проблем міжнар. права).

КОЛОНАТ (від пізньолат. *colonatus* з лат. *colonus* – землероб; поселенець) – форма залежності селян від великих землевласників у Римській імперії, а також у ранньому середньовіччі в країнах Зх. Європи та Візантії. Колонат був формою експлуатації селянства, яка йшла на зміну рабства і набула поширення вже в I ст. н.е. При системі колонату земля поділялася на дрібні ділянки і передавалася в оренду особам, яких називали *колонами*. У підкорених Римом країнах Сходу відносини, схожі на колонат, склалися задовго до їх завоювання. Перехід до колонату був наслідком невпинного занепаду великих рабовласницьких господарств і зменшення припливу рабів, що змушувало великих землевласників шукати нових форм експлуатації. У прикордонних областях Римської імперії уряд, починаючи з 2-ї пол. II ст., оселював «варварів», наділяючи їх землею на умовах, подібних до колонату.

КОЛОНИ (від лат. *colonus* – землероб; поселенець) – сусп. прошарок залежного населення Стародавнього Риму періоду імперії (збіднілі вільні громадяни, звільнені та раби), орендатори невеликих земельних ділянок у великих землевласників, за користування якими колони платили орендну плату й виконували натуральні повинності. У Римській імперії колони, що перебували в залежності від великих землевласників, юр. вважалися вільними; оренду сплачували переважно грішми, але з II ст. грошову оплату замінили здольною орендою та відробітками. За імператора Константина (306–337) колонів було прикріплено до землі та за едиктом 332 р. заборонено перехід з одного маєтку до іншого. Колони були попередниками середньовічних кріпаків.

КОЛОНІЯ (від лат. *colonia* – поселення) – 1) у стародавньому світі – поселення громадян будь-якої держави у завойованій країні; 2) область або країна, захоплена, пригнічена й експлуатована метрополією; 3) сукупність осіб будь-якої національності, яка проживає в ін. країні; 4) деякі установи спец. призначення (*напр.*, виправно-трудова колонія).

КОЛОНІАЛІЗМ (від лат. *colonia* – поселення) – панування більш розвинених країн (метрополій) над залежними від них і розташованими, як правило, поза їхніми межами країнами, територіями та їх населенням. Політ. основу колоніалізму становило примусове позбавлення населення колоній можливостей реалізувати їхні суверенні права, які узурпувалися

метрополіями. З огляду на механізми цього процесу, можна виділити: 1) колоніалізм збройний – підкорення силою, шляхом колоніальних воєн (Англія – в Індії, Бірмі; Франція – в Алжирі та ін.); 2) колоніалізм договірний – примусове нав'язування нерівноправних угод про визнання васальної залежності, встановлення протекторату тощо (Англією – окремим інд. князівствам, князівствам басейну Перської затоки; Францією – Марокко, Тунісу та ін.).

КОМЕНДАЦІЯ (від лат. *comendare* – доручати, ввіряти) – 1) у Зх. Європі в період раннього середньовіччя акт, який оформляв стосунки особистої залежності вассала від сеньйора при отриманні феода або селянина від феодала-землевласника (акт вступу під особисте покровительство; добровільне самовіддання селянина під покровительство патрона); 2) віддавання під заступництво, протегування.

КОМЕРЦ-КОЛЕГІЯ – у Рос. державі з 1722 р. суд над іноземними купцями, митними службовцями та купцями у справах торгівлі.

КОМБІДИ (КОМІТЕТИ БІДНОТИ) – організації сільської бідноти, які були опорними пунктами диктатури пролетаріату на селі. Комбіди створені за пропозицією В. Леніна декретом Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки від 11 червня 1918 р. і діяли в рамках рад. держ. системи, під керівництвом місцевих партійних більшовицьких організацій. В Українській Соціалістичній Радянській Республіці комбіди вперше були створені на поч. 1919 р. Після визволення України від денікінців декретом ВУЦВК в УСРР у травні 1920 р. були утворені комітети незаможних селян (комнезами), які існували до 1933 р.

КОМІНТЕРН (КОМУНІСТИЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ, ІІІ ІНТЕРНАЦІОНАЛ) – міжнар. революц. пролетарська організація, що об'єднувала всі ком. партії світу; діяла протягом 1919–1943 рр. Комінтерн вважав своїм іст. завданням завоювання більшості робітничого класу й основних мас трудящих на бік комунізму з метою встановлення диктатури пролетаріату, ліквідації капітал. ладу і перемоги соціалізму.

КОМІСÁР (від фр. *commissaire* з пізньолат. *cjmmissarius* – уповноважений) – у різних країнах служб. особа, наділена з боку уряду особливими повноваженнями. *Напр*., у Франції за часів бурж. революції кінця XVIII ст. – уповноважені *Конвенту* в департаментах і війську.

КОМІЦІЇ (від лат. *comicia* – збори) – збори громадян у Стародавньому Римі, на яких обирали посадових осіб, приймали закони, вирішували питання війни і миру. Було три види коміцій:

куріатні, трибутні, центуріатні. Рішення трибутних коміцій називали *плебісцитом*. До кінця I ст. н.е. втратили значення.

КОМПАНІЙСЬКІ СОЮЗИ (від італ. *compagnia* з лат. *cum* – разом і *panis* – хліб; *букв.* однакові для всіх) – організації робітників, які створювалися на поч. XX ст. підприємцями США, Канади й ін. країн з метою тиску на профспілки. В США були заборонені відповідно до закону Ваґнера 1935 р.

КОМПЕТЕНЦІЯ (від лат. *competentia* з *competere* – досягати, прагнути) – 1) коло повноважень певного органу чи посадової особи; 2) проблема, про яку певна особа має багато інформації, що дає їй змогу фахово цю проблему розв’язати.

КОМПОЗИЦІЯ (від лат. *compositio* – складання, примирення) – у стародавньому праві система штрафів, які сплачувалися родичам убитого замість кровної помсти; грошове відшкодування потерпілому за завдані йому тілесні ушкодження.

КОМПРАДОР (від ісп. *comprador* – покупець) – у колоніальних і залежних країнах – місцевий торговець (купець), який виступає посередником між іноземним капіталом і нац. ринком; представник дрібної буржуазії, міцно пов’язаний з буржуазією метрополії.

КОМПРОМІС (від лат. *compromissum* – угода, згода) – 1) у політології угода, якої досягають за допомогою взаємних поступок; порозуміння з політ. противником, досягнуті шляхом взаємних поступок у питаннях, які їх розділяють, для досягнення певних політ. цілей; пристосування до обставин, пов’язаних з відмовою політика від особистих позицій тощо; 2) *юр*. встановлений у формі сусп. згоди та заснований на взаємопоступках засіб остаточного вирішення *конфлікту*, що має ціннісно-орієнтаційний характер і є засадою формування демократ. режиму в суспільстві.

КОМУНА (від фр. commune – община з лат. *communis* – спільний) – 1) в середні віки у Зх. Європі – міська організація, що домоглася від феодала незалежності і права на самоврядування; 2) у Франції в період бурж. революції кінця XVIII ст. – муніципальне самоврядування у Парижі та ін. містах; 3) уряд, створений революцією 18 березня 1871 р., – Паризька комуна; 4) нижча адм.-терит. одиниця, поселення міського чи сільського типу в тепер. Франції, Італії, Бельгії та деяких ін. країнах; 5) одна з форм кооперування с.г. з усуспільненням усіх засобів виробництва, суспільним характером споживання та побутового обслуговування.

КОМУНІЗМ (від фр. *communisme* з лат. *communis* – загальний, спільний) – політ.-філософське вчення, засноване на творах К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна; марксистська модель людської цивілізації

передбачає, що людське суспільство внаслідок революції перетвориться на безкласове, а засоби виробництва і власність стануть суспільними.

КОМУНІКАЦІЯ (від лат. *communication* – зв'язок) – 1) ключове поняття теорії та практики правління; насамперед, це одна із форм взаємодії людей у процесі спілкування, що ґрунтується на взаєморозумінні; 2) повідомлення інформації від однієї людини до ін. або кількох інших; 3) процес передачі емоційного та інтелектуального змісту; 4) шляхи сполучення і транспорту, лінії зв'язку.

КОМЮНІКЕ (від фр. *communiqué* з лат. *communicare* – повідомляти) – офіційне повідомлення уряду про важливі події внутр. життя країни або про діяльність речників уряду на міжнар. арені.

КОНВЕНТ (від лат. *conventus* – збори, засідання) – 1) вищий законодавчий і виконавчий інститут першої Французької республіки в часи фр. бурж. революції 1792–1795 рр.; 2) установчі збори, які скликаються з єдиною метою – прийняття осн. законів держави; 3) складова частина назви політ. партій, організацій у деяких країнах.

КОНВЕНЦІЯ (від лат. *conventio* – договір) –міжнар., як правило, багатосторонній договір зі спец. питання (*напр.*, консульська конвенція, патентна конвенція, митна конвенція, конвенція про бактеріологічну зброю). Найчастіше конвенції укладаються для міжнар.-правового регулювання питань економ., юр. та гуманітарного характеру.

КОНГРЕС (від нім. *Kongress* з лат. *congressus* – зустріч, збори) – 1) з'їзд, нарада, що має здебільшого міжнар. значення; 2) у деяких країнах – найвищий законодавчий орган (парламент) (*напр.*, Конгрес США); 3) назва окремих політ. партій у деяких країнах.

КОНКІСТА́ДОРИ (від ісп. *conquistadore* – завойовники з ісп. *conquista* – завоювання) – 1) ісп. завойовники-колонізатори, які після відкриття Америки загарбали величезні території в Центр. і Пд. Америці, знищуючи держави ацтеків, інків і майя, забираючи у рабство тубільне індіанське населення наприкінці XV – у 1-й пол. XVI ст. (цей період має назву конкіста); серед конкістадорів найбільш відомі Ернан Кортес і Франціско Піссаро; 2) *перен.* завойовники, загарбники.

КОНКЛАВ (від лат. *conclave* – замкнена кімната) – рада кардиналів, яку призначає ще за свого життя папа римський для обрання наступника після його смерті або відставки, а також приміщення, де провадяться вибори. Офіційно узаконений постановами папи Григорія X на Ліонському соборі (1274). Конклав збирався в Квірінальському палаці (Рим), а з 1870 р. збирається у Ватикані.

КОНКОРДАТ (від лат. *concordatum* – угода з *concordo* – перебуваю у згоді) – угода між урядом певної держави і Ватиканом, що визначає відносини держави і католицької церкви в цій державі.

КОНКУРЕНЦІЯ (від лат. *concurentia* – змагання, суперництво з *concurrere* – збігатися; змагатися) – 1) боротьба за досягнення найвищих результатів; 2) змагання між товаровиробниками за найвигідніші умови виробництва і продажу товарів.

КОНЕТАБЛЬ (від фр. *connétable*) – у Франції з XII ст. військ. радник короля, начальник королівських лицарів; з XIV ст. – головнокомандувач армії.

КОНСЕНСУАЛЬНІ КОНТРАКТИ (від лат. *consensus* – згода, одностайність і *contractus* – угода) – договори, що ґрунтувалися на простому узгодженні сторін.

КОНСЕНСУС (від лат. *consensus* – згода, одностайність) – досягнення згоди, прийняття рішень зі складних питань шляхом обговорення (дискусій) і взаємних поступок (*компромісів*). Загалом розглядається як: а) громадянська злагода, що базується на заг. згоді членів суспільства щодо найважливіших сусп. цінностей, заг. стану сусп. відносин, стратегічних і тактичних завдань держ. політики; б) принцип вироблення й ухвалення колегіальних рішень шляхом узгодження позицій і пошуку формулювань, прийнятих для усіх сторін без винятку. Найдосконалішою сучасною формою консенсусу є плюралістичний консенсус, який передбачає різноманітність і терпимість.

КОНСЕРВАТИЗМ (від фр. *conservatisme* з лат. *conservare* – зберігаю, охороняю) – політ. ідеологія і практика сусп.-політ. життя, що орієнтується на збереження та підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад. Консерватизм спирається на певні стереотипи масової свідомості і традиціоналістські уявлення, завдяки чому має широку соц. базу серед представників різних верств. Сучасний європ. консерватизм розвивався протягом 1750–1850 рр. як реакція на швидкі сусп.-політ. зміни: ідеї Просвітництва, фр. бурж. революції XVIII ст., індустріалізації, заг. виборчого права. До доктринальних різновидів сучасного консерватизму належать традиціоналізм і лібертаризм. З 1970-х років популярною політологічною концепцією стає неоконсервативна, яка була найбільш адекватною потребам зх. світу, його переходу від індустріального до постіндустріального суспільства. Неоконсерватизм відкрив простір для технологічної модернізації та структурної перебудови економіки.

КОНСИСТОРІЯ (від лат. *consistorium* – місце зборів) – 1) у Стародавньому Римі – держ. рада при імператорові; 2) нарада кардиналів під керівництвом папи римського; 3) у деяких православних церквах орган церк. управління і суду при єпархіальному архієреї; 4) церк.-адм. орган у протестантських церквах.

КОНСОЛІДАЦІЯ (від пізньолат. *consolidatio* від *consolido* – зміцнюю) – *юр*.: вид систематизації законодавства, який передбачає створення, на основі кількох нормативно-правових актів, з одного й того ж питання, нового об'єднаного акта, в якому нормативні приписи розміщуються в логічному порядку після редакційної обробки, але без зміни змісту.

КОНСОРЦІУМ (від лат. *consortium* – співучасть, спільність) – 1) тимчасова угода між банками або підприємствами для спільної фінансової та комерційної діяльності; 2) об'єднання банків або підприємств, які підписали таку угоду.

КОНСТАТАЦІЯ (від фр. *constatation* з лат. *constat* – відомо) – встановлення незаперечності існування, наявності чого-небудь; повідомлення про точно встановлений, безсумнівний факт або явище.

КОНСТЕБЛЬ (від англ. *constable* з фр. *connĕtable* – конетабль, первісно – великий стаєнний) – 1) у середньовічній Англії один із найвищих придворних чинів; комендант замку, який виконував поліцейські функції; 3) нижчий поліцейський чин у Великій Британії та США.

КОНСТИТУАНТА – Установчі Збори Франції (1789–1791) Утворені депутатами третього стану Генеральних штатів, до яких приєдналися ін. депутати.

КОНСТИТУЦІЙНА МОНАРХІЯ – різновид монархічної форми правління, за якої влада монарха обмежується компетенцією ін. держ. органів (парламенту, думи тощо).

КОНСТИТУЦІЙНА ХАРТІЯ ПРУССІЇ 1850 р. – осн. закон Прусського королівства, прийнятий 31 січня 1850 р. *Октроїював* її прусський король Фрідріх-Вільгельм IV. Хартією скасовано старий становий лад, проголошено громадянську рівність і скасування привілеїв. Титулом II Хартії громадянам Пруссії гарантувалася свобода особистості й релігії, недоторканість власності й житла, свобода слова, зборів і спілок. Встановлювалася заг. військ. повинність. Особлива увага приділялася розвиткові шкільної освіти; була проголошена свобода науки і викладання. У разі виникнення загрози громадському спокою чи війни передбачалася можливість призупинення дії статей щодо цивільних прав і свобод. Принцип поділу влади не було реалізовано у політ. практиці Пруссії. Конституційна хартія 1850 р. оформила у Пруссії конституційну монархію зі сильною владою короля і вторинним статусом виборного народного представництва – Ландтаґу, який складався з двох палат (перша палата, або палата панів, і друга палата, або палата депутатів). Палати парламенту скликалися і розпускалися королем (ст. 51).

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО – 1) провідна публічна галузь нац. права, що складає систему правових норм, ядром яких є конституція (осн. закон держави) і якими регулюються основи політ. організації суспільства, пов'язані з: функціонуванням (механізмом) держ. влади – система органів держ. влади, їх формування і компетенція; формою держ. правління – відносини між вищими органами держ. влади; формою терит. устрою держави або терит. організацією публічної влади – відносини між центр. і терит. органами держ. влади та органами місцевого самоврядування; захистом нац. суверенітету і механізмом здійснення зовн. політики держави; взаємовідносинами держави й особи – права та свободи особи як людини і громадянина, обов'язок держави щодо визнання й гарантування прав і свобод тощо. Конституційне право також визначає низку загальноправових принципів – верховенство права, право на судовий захист і оскарження в суді рішень та дій органів держ. влади, місцевого самоврядування, посадових і служб. осіб тощо; 2) відповідна правова (юр.) наука як сукупність ідей, концепцій, теорій, вчень про конституційне право як галузь права; 3) навч. дисципліна, яка має за мету отримання студентами (курсантами) теоретичних і практичних знань у галузі конституційного права.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ КОНТРОЛЬ – особливий напрям правоохоронної діяльності з перевірки відповідності законів та ін. нормативних актів основному держ. законові (конституції).

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЛАД – система принципів, які дають можливість реально забезпечити додержання прав і свобод людини та громадянина, а діяльність держави здійснювати на основі фактично проведеного розподілу влади відповідно до її Конституції. Конституційний лад – цілісна система осн. політ.-правових, економ. і сусп. відносин, які виникають у суспільстві.

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАКОНИ – закони, які вносять зміни чи доповнення до тексту Конституції або необхідність видання яких передбачене самою Конституцією.

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ – 1) відстоювання конституцій і конституційних методів правління як основи наявного політ. устрою; 2) теорія і практика обмеження всевладдя держави за допомогою права, осн. норми якого відображені в конституції.

КОНСТИТУЦІЯ (від лат. *constitutio* – устрій, будова) – 1) акти, що видавали імператори Стародавного Риму (дані акти були чотирьох основних видів: а) *едикти* – заг. положення, засновані на владі «імперіум», а тому юр. обов'язкові тільки за життя даного імператора, але вже з II ст. н.е. його починали дотримуватися й наступники імператорів; б) *рескрипти* – відповіді або поради імператора окремим

особам або маґістратам, які просили консультації з правових питань; в) *декрети* – рішення, винесені імператором у судових справах, на основі яких склалася самостійна імператорська юриспруденція; г) *мандати* – інструкції, адресовані правителям провінцій, які в ряді випадків містили також норми цивільного або кримінального права, що застосовувалися й до перегрінів); 2) осн. закон держави, який приймається за особливою процедурою, встановлює засади держ. і сусп. ладу, основи правового статусу людини і громадянина, систему і порядок утворення держ. органів, терит. устрій держави. Конституція є ядром усієї системи права, має найвищу юр. силу і верховенство. Зазвичай приймається парламентом. В окремих випадках перше прийняття може здійснюватись установчими зборами. Існує у різних формах: як єдиний законодавчий акт або як сукупність конституційних законів і правових актів (*напр.*, у Великій Британії, Новій Зеландії).

КОНСТИТУЦІЯ НІМЕЧЧИНИ 1871 р. – перша конституція Німеччини, яка закріпила федеративний устрій монархічної держави, прийнята рейхстагом – нім. парламентом у квітні 1871 р. Суб’єкти федерації – 22 монархії (серед них чотири королівства – Пруссія, Баварія, Саксонія та Вюртемберґ, 18 герцогств і графств) і три вільні міста з республ. ладом (Любек, Бремен, Гамбурґ) – передавали низку важливих повноважень центр. владі (найважливіші питання, що стосувались економіки, армії та флоту), зберігаючи урядову і законодавчу автономію. Конституція закріплювала гегемонію Пруссії, встановлюючи, що імператором Німеччини може бути тільки прусський король (спадково). Важлива роль відводилася рейхсканцлеру (главі уряду), ним, як правило, був міністр-президент Пруссії. Рейхсканцлер призначався імператором і не був відповідальний перед парламентом (рейхстаґом). Конституція передбачала заг. вибори в рейхстаґ, але від участі у виборах відсторонялися жінки, військовослужбовці та молодь до 25 років. До того ж права рейхстаґу істотно обмежувалися наявністю другої палати – бундесрату (Союзна рада), яка складалася з представників держав, що увійшли в імперію (бундесрат, у якому вирішальну роль відігравали представники Пруссії, міг накласти вето на будь-який закон, прийнятий рейхстаґом).

КОНСТИТУЦІЯ США 1787 р. – прийнята 17 вересня 1787 р. у Філадельфії під час роботи спец. конвенту за проектом, складеним Д. Медісоном. Згодом ратифікована всіма 13-ма тоді наявними американськими штатами. Містить преамбулу та сім статей, із яких тільки чотири поділено на розділи (ст. I, що стосується законодавчої влади – повноважень Конгресу США, поділена на 10 розділів; ст. II, що стосується виконавчої влади – Президента США, має чотири

розділи; ст. III, що стосується судової влади – Верховного суду США, нижчих судів, судових прав Конгресу США, містить три розділи; ст. IV стосується загальнодерж. прав штатів, громадян, Конгресу США і складається з чотирьох розділів). Законодавча влада здійснювалася конгресом федерації, який складався з двох самостійних палат – Палати представників і Сенату. Визначався строк дії Палати представників (два роки) та Сенату (шість років) і віковий ценз представників штатів: до Палати представників – тільки громадяни штату, які досягли 25-річного віку, і до Сенату – особливі представники штатів (старше 30 років і з високим цензом осілості) тощо. Головою виконавчої влади був президент, який обирався на чотири роки колегією виборців (на посаду президента міг претендувати громадянин США, який досяг 35 років і мав високий ценз осілості). Одночасно з президентом обирався віце-президент, який не мав самостійної влади та був заступником і помічником президента. Останній мав владні повноваження, що відповідало ідеї сильної президентської влади (зокрема, президент був верховним головнокомандувачем, за згодою сенату укладав міжнар. договори, призначав вищих посадових осіб, мав право законодавчого вето). Судова влада надавалася Верховному суду федерації і нижчим судам. Судді призначалися президентом за згодою сенату. Конституція США 1787 р. закріпила створення єдиної федеративної держави з республ. формою правління. За час дії Конституції були прийняті двадцять сім поправок, які є її невід'ємною частиною.

КОНСТИТУЦІЇ ФРАНЦІЇ – 1) конституція 1791 р. – прийнята Установчими зборами 3 вересня 1791 р. – перша в історії Франції конституція, підготовлена ще наприкінці 1789 р. Преамбулою до конституції стала «Декларація прав людини і громадянина», згідно з якою всі громадяни Франції оголошувалися рівними у правах. Конституція закріплювала конституційну монархію як форму держ. правління; 2) конституція 1793 р. проголосила Францію республікою (перша республіка) (1793–1804); конституція 1848 р. – другої республіки (1848–1852); 3) конституція 1875 р. – третьої республіки (1870–1940); 4) конституція 1946 р. проголосила Францію парламентсько-президентською республікою (четверта республіка) (1946–1958); 5) конституція 28 вересня 1958 р. проголосила Францію президентсько-парламентською республікою (п'ята республіка).

КОНСТИТУЦІЯ ЯПОНІЇ 1889 р. – перша конституція Японії, за якою імператор отримав необмежену законодавчу, виконавчу і судову владу. Особа імператора оголошувалася «священною і

недоторканою», правляча династія – «неперервною на вічні часи». За зразок була взята *Конституційна хартія Пруссії 1850 р.*

КОНСУЛ (від лат. *consul*) – 1) у Стародавньому Римі під час функціонування республ. форми правління: титул двох вищих посадових осіб – маґістратів, які очолювали всю систему магістратур (обиралися на один рік). Мали військ. і цивільну владу. Особливо значущими були військ. повноваження консулів: набір в армію і командування нею, призначення воєначальників, укладання перемир'я та розпорядження військ. здобиччю. Були носіями вищої поліцейської влади. У компетенцію консулів входило також кримінальне переслідування громадян, видача ордерів на арешти й обшуки. У період імперії – почесний титул; 2) у середньовіччі – найвища служб. особа в містах Пн. і Середньої Італії (консули обиралися у кількості 4–12 чол. повноправними громадянами міста здебільшого на один рік; вони мали адм., судові та фінансові функції, в певних межах здійснювали й законодавчу владу, а також очолювали військо); 3) у Франції в період 1799–1804 рр. – титул трьох осіб, що зосереджували в своїх руках найвищу виконавчу владу (першим консулом був Наполеон Бонапарт, який у 1804 р. проголосив себе імператором); 4) посадова особа однієї держави, призначена для виконання покладених на неї функцій в ін. державу за згодою останньої; з метою безперешкодного виконання своїх службю функцій консул користується консульськими привілеями й імунітетами. Віденська конвенція про консульські зносини від 24 квітня 1963 р. розрізняє штатних і почесних консулів, а також класи глав консульських установ: генеральний консул, консул, віце-консул, консульський агент. Представництво однієї держави на території іншої та очолюване консулом називається консульством.

КОНСУЛЬСЬКЕ ПРАВО – підгалузь міжнар. права, система міжнар.-правових норм, що регулюють консульські зносини (*зокрема*, порядок призначення, становище, функції та припинення діяльності консула тощо). В епоху феодалізму відносини між державами у зв'язку з призначенням консулів і повноваження консулів регулювались міжнар. звичаєм. Зі середини XVIII ст. держави почали укладати між собою консульські конвенції, а також видавати консульські статути й інструкції, що містили норми консульського права.

КОНТРАБАНДА (від італ. *contrabando* з *contra* – проти і *bando* – урядовий указ) – 1) незаконне переміщення через держ. кордон товарів, цінностей або ін. предметів, обминаючи митні установи, або приховування від митних установ та їхнього контролю товарів і цінностей; 2) в міжнар. праві існує поняття військ. контрабанди, під

якою розуміють перевезення вантажів, що належать супротивнику (або передбачених для нього), на суднах під прапором нейтральних держав.

КОНТРАСИГНАТУРА (від лат. *contrasignatura* з *contra* – проти і *signare* – підписувати, *букв.* міністерський підпис) – засвідчення акта глави держави (президента) підписом прем'єр-міністра та/або відповідного міністра, без якого акт не набирає юр. сили. Контрасигнатура здійснюється з метою зняття з глави держави юр. відповідальності за підписані ним акти. Інститут контрасигнатури діє в державах з такою формою держ. правління як парламентська монархія, парламентська республіка чи змішана республіка (парламентсько-президентська чи президентсько-парламентська).

КОНТРИБУЦІЯ (від лат. *contributio* з *contribuo* – збираю, стягаю) – 1) платежі, що накладаються на державу на користь держави-переможця (сучасним міжнар. правом заборонені); 2) примусові грошові збори, що стягуються окупаційною адміністрацією з населення окупованої території.

КОНТРРЕВОЛЮЦІЯ (від фр. *contre-revolution* з *contre* – проти і *revolution* – революція) – активна протидія революції для відновлення дореволюційного режиму.

КОНУНГ (від давньосканд. *konung* – вождь племені, військовий вождь, ватажок) – вищий представник родової знаті (вождь) у скандинавів у часи раннього Середньовіччя.

КОНФЕДЕРАЦІЯ (від лат. *confoederatio* – спілка, об'єднання) – 1) складна форма держ. устрою, характерною особливістю якої є збереження незалежності та роздільне існування двох або кількох суверенних держав, що об'єднуються для певних цілей (переважно зовнішньополіт. і воєнних); утворюється зазвичай на базі договору між зацікавленими сторонами; на відміну від *федерації,* конфедерація не утворює союзної держави, не має загальносоюзних органів влади, єдиної території, єдиної армії; центр. органи конфедерації утворюються з представників держав, що входять до неї (ці органи можуть мати зносини лише з урядами держав – членів конфедерації, через яких і здійснюють свої рішення; їхні рішення приймаються одноголосно або кваліфікованою більшістю і, як правило, вступають у силу після *ратифікації* державами-членами); фінансові кошти конфедерації складаються з внесків держав, які до неї входять; єдиної податкової, а також правової системи в конфедерації, як правило, немає; іст. найвідоміші конфедерації: Рейнська (1254–1350), Ганзейська ліга (1367–1669), Швейцарська (1291–1798, 1815–1848), в Нідерландах (Республіка Сполучених провінцій, 1579–1795), у Сполучених Штатах Америки (1781–1787), Німецький союз (1815–1866), Конфедеративні Штати

Америки (1861–1865), що утворилися під час громадянської війни в США; 2) назва тимчасових військ.-політ. союзів, створюваних у XVI–XVIII ст. у Речі Посполитій частиною польських магнатів і шляхти для досягнення певної політ. мети (збереження і поширення привілеїв шляхти, захист прав католицької церкви тощо); іноді конфедерації створювали для збереження порядку в країні (*напр.*, під час безкоролів'я), протидії у сеймі здійсненню права *liberum veto*; 3) спілка, об'єднання будь-яких організацій (*зокрема*, Загальна конфедерація праці у Франції, яка об'єднує профспілкові організації).

КОНФІСКАЦІЯ (від лат. *confiscatio* з *confisco* – вилучаю у власність держави) – примусове вилучення майна, грошей у власність держави згідно зі судовою постановою чи розпорядженням органів держ. влади.

КОНФЛІКТ (від лат. *conflictus* – зіткнення) – 1) зіткнення протилежних думок, інтересів, ідей, поглядів; гостра суперечка; 2) різновид соціальних конфліктів, який зачіпає владні інституції або такі проблеми перерозподілу ресурсів, які не можуть бути вирішені без задіяння фактора влади. Це стан політ. відносин, за якого їхні учасники намагаються досягнути несумісних цілей. Є низка традиційних видів поведінки учасників конфліктів – придушення суперника, компроміс, відступ, капітуляція тощо. Практика свідчить, що оптимальний спосіб розв'язання конфлікту політ. – пошук його учасниками такого варіанта, коли у виграші будуть усі його учасники. Для цього необхідно, щоб кожен із них визнавав інтереси і права суперника, зосереджував увагу не тільки на власних, але й на чужих інтересах. Юр. конфлікт – це процес двостороннього зв'язку суб'єктів, заснований на соц. протиріччях, що характеризується порушенням або перешкодою в реалізації ними їхніх інтересів і слугує причиною розвитку або кризи сусп. відносин; 3) ускладнення у міжнар. відносинах.

КОНФОРМІЗМ (від лат. *conformis* – подібний, відповідний) – 1) вчення англіканської церкви; 2) пристосуванство, пасивне беззаперечне прийняття існуючих порядків, панівних ідей і цінностей, стандартів поведінки, норм і правил, безумовне схиляння перед авторитетами.

КОНФОРМІСЬКА ПОВЕДІНКА – вид правомірної поведінки, що характеризується пасивним виконанням приписів правових норм, відсутністю власної позиції, тобто прагнення особи не відрізнятися від ін. суб'єктів, а чинити так, як інші.

КОНФРОНТАЦІЯ – протиставлення, зіткнення, боротьба переконань, думок, соц. систем, естетичних цінностей, поглядів, приписів тощо.

КОНЦЕСІЯ (від нім. *Konzession* з лат. *concessio* – дозвіл, уступка) – 1) договір про передавання державою в експлуатацію іноземним фірмам чи приватним підприємцям на певних умовах підприємств, землі, надр, ін. госп. об'єктів з метою відбудови та розвитку нац. економіки й освоєння природних ресурсів; 2) підприємство, організоване на підставі такого договору.

КООПТАЦІЯ (від лат. *cooptatio* – дообрання) – введення до складу будь-якого виборного колегіального органу нових членів або кандидатів за рішенням цього органу, без проведення додаткових виборів.

КОПІГОЛЬД (від англ. *copyhold* з *copy* – велика кількість і *hold* – утримання) – осн. форма феод.-залежного селянського землеволодіння в Англії XV–XVII ст. (нерідко пожиттєвого). Право на копігольд підтверджувалося копією-витягом з протоколу суду манора, де засвідчувалися права селян на земельні ділянки. Селяни-копігольдери не мали права захисту в судах, розпорядження наділом, несли значні повинності на користь лорда.

КОПІЙКА (від рос. *копєйка*) – монета в дореволюційній Росії, СРСР, Російській Федерації, Україні, дорівнює 1/100 рубля (*укр*. – гривні). Вперше карбування копійки (зі срібла) почалося в Московському царстві у XVI ст.

КОРАН (від араб. – читання) – священна, вічна і незмінна книга мусульман, в якій містяться проповіді Магомета, що були навіяні йому безпосередньо Аллахом, а також подані у переказах Магомета давні легенди і повчання та низка його полемічних виступів проти християнства і юдейства; основа релігії ісламу, одне з основоположних джерел (разом зі Суною) мусульманського права. Поява припадає на VII ст. Складається із 114 сур (глав). Коран є передусім релігійно-філософським і правовим документом. У ньому містяться положення й норми мусульманського права щодо шлюбно-сімейних взаємин, процедура оформлення майнової спадщини та права власності, злочинів і покарань тощо.

КОРДОН (від фр. *cordon* – *букв.* мотузка) – 1) межа, що розділяє території держав, земель тощо; 2) прикордонний загін; місце розташування варти, охорони.

КОРМЧІ КНИГИ – збірники правил православної церкви і законів, що регулювали стосунки церкви з державою. З кінця X ст. на Русі церква поряд із давньоруськими законами почала застосовувати також візантійські збірники церк. законів (т.зв. Номоканони). На слов'янську мову Номоканони для болгарської церкви було перекладено у 2-й пол. IX ст. З кінця XIII ст. Номоканони також називали кормчими (керівними) книгами. Руські переписувачі, крім церк., вміщували у

кормчі книги також норми давньоруського феод. світського права. Уперше в Московській державі кормчі книги надруковано у 1650 р. На поч. XVIII ст. через те, що Петро I обмежив компетенцію церк. судів, кормчі книги втратили своє значення.

КОРОЛІВСТВО (можливо, від лат. *Carolus* – Карл) – держава з монархічною формою правління. Королівством іменувалися держави, які утворились у IX ст. після розпаду імперії Карла Великого. Глава королівства – король (королева). Існують королівства, в яких влада монарха обмежена (див. *Конституційна монархія*), і такі, в яких влада монарха необмежена (див. *Абсолютна монархія*). Королівствами нині є Бельгія, Велика Британія, Данія, Нідерланди, Норвегія, Саудівська Аравія, Швеція та ін.

КОРОЛІВСТВО ПОЛЬСЬКЕ (від польськ. *Królewstwo Polskie*) – Королівство (Царство) Польське – назва частини Польщі, яка входила у 1815–1918 рр. до складу Рос. імперії. Було утворене за рішенням Віденського конгресу 1814–1815 рр. під час перерозподілу між Австрією, Пруссією та Росією польськ. земель. Змушені зважати на протидію польськ. народу і його прагнення до нац. єдності, великі держави пішли на певні поступки, зокрема проголосили право більш-менш вільних економ. зв’язків між польськ. територіями, що входили до складу Австрії, Пруссії та Росії.

За конституцією, схваленою Олександром I (1815), вищим законодавчим органом Королівства Польського був сейм, що складався з палати депутатів і сенату. Верховним правителем Королівства Польського вважався рос. цар. Уряд Королівства Польського очолював рос. намісник. Зовнішні зв’язки здійснювалися через посередництво рос. царського уряду. У 1831 р. після скасування конституції Королівства Польського 1815 р. був введений «Органічний статут», який ще більше обмежив юр. компетенцію польських органів управління. З 1888 р. Королівство Польське в царських законодавчих актах називалося «Привіслянським краєм». У 1918 р. Королівство Польське як найрозвинутіша в економ. і політ. розумінні частина польських земель стало основним ядром відтвореної Польської держави.

КОРОЛІВСЬКА КУРІЯ (ВЕЛИКА РАДА) – загальнодерж. орган держ. влади і управління феод. Франції, з’їзд найбільших феодалів країни.

КОРОЛІВСЬКА РАДА (від лат. *consilium regis*) – найвищий дорадчий інститут при монархові у централізованих європ. державах. Виник у XIII ст. як виокремлення з широкої ради великих феодалів – королівської курії. Поступово до королівської ради почали входити також вищі посадові особи, судді, знавці права, а також особисто наближені королем особи із дрібних, але хоробрих феодалів, навіть кліриків, міщан.

Після формування абсолютних монархій королівська рада перетворюється на найважливіший керівний інститут монархії. Склад її розширюється, вона починає поділятися на відомства, охоплюючи міжнар., внутр. політику і королівський суд. Із королівської ради в Англії, що мала назву Таємна рада, поступово виділився *кабінет* (вузький склад, членами якого були особливо довірені придворні, які відали важливими відомствами). У XVII–XVIII ст. члени королівської ради управляли фінансами держави. До королівської ради входила і рада депеш (зв'язок, голова комітету, котрий займався перлюстрацією листів), особиста рада монарха, яка відповідала за судові справи. У Франції королівська рада проіснувала до революції (1789), в ін. європ. монархіях діяла й у XIX ст.

КОРОЛІВСЬКИЙ ШЕРИФ – у феод. Англії особа, яка завідувала королівськими маєтками у графстві, відповідала за надходження до скарбниці податків, здійснювала судові та поліцейські функції.

КОРОНЕР – у середньовічній Англії виборна посада, затверджена королем, для розслідування загадкових смертельних випадків (ймовірно – неприродних) на території сільської громади.

КОРОННИЙ СУД – у державах із монархічною формою правління суд, що складається з постійних суддів-чиновників. Спочатку виник як суд монарха, що чинився самим монархом (князем чи королем) у столиці або ін. місці (під час поїздки по країні), а згодом королівськими суддями від імені монарха. До королівського суду можна було апелювати на рішення нижчих судів (*напр*., суду воєводи). У Речі Посполитій королівський суд здійснював сам король під час сесії сейму. Він розглядав справи про політ. злочини, а також справи, пов'язані з замахом на життя або честь шляхтича. Згодом у всіх країнах, що зберегли монархію, судді, які призначалися монархом, були представниками «корони», а тому суди, очолювані ними, називаються «коронні суди».

КОРОННИЙ ТРИБУНАЛ – гол., найвищий суд у Речі Посполитій. Коронний трибунал, що діяв на території Польщі та загарбаних нею укр. землях, засновано у 1578 р., а коронний трибунал, що діяв у Литві, – у 1581 р. Сесії коронного трибуналу для Польщі відбувалися щорічно в Пьотркуві та Любліні, а для укр. земель – у Луцьку (до 1589 р.). Коронний трибунал складався зі суддів на чолі з маршалком, які обиралися шляхтою. До компетенції коронного трибуналу входив перегляд рішень гродських, земських, підкоморських і комісарських судів у справах шляхти й духівництва з питань оренди королівських земель і млинів, викупу королівського майна, загарбання маєтків, образи та насильства над суддями, а також розгляд справ про зловживання старост і гродських урядовців.

КОРПОРАТИВНА ДЕРЖАВА МУССОЛІНІ – в основу економ. політики італ. фашистів було покладено ідею створення «корпоративної держави» на засадах «класового миру». Власне її автором був не Б. Муссоліні, а один з ідеологів фашизму – поет Ґабріель д'Анунціо (саме він створив перші корпорації в загарбаному у 1919 р. м. Фюме). Фашистський метод поєднання терору з демагогією знайшов найбільш яскраве вираження в т. зв. корпоративній системі, створеній Муссоліні насамперед для встановлення в Італії насильницьким шляхом «класового миру». Основи корпоративної системи були закладені законом від 3 квітня 1926 р. «Про регулювання колективних трудових відносин», гол. завданням якого було недопущення страйків. Принципи фашистського класового співробітництва і корпоративної системи були викладені в т.зв. «Хартії праці», опублікованій 21 квітня 1927 р. За державою визнавалося право втручатись у виробництво тільки в крайньому випадку, «коли не вистачає приватної ініціативи або коли цього потребують політичні інтереси держави». За Хартією праці, підприємець як організатор підприємства ніс відповідальність за хід виробництва виключно перед державою. Закон від 3 квітня 1926 р. і «Хартія праці» передбачали створення у всіх галузях виробництва особливих постійних центр. і провінційних комітетів класового співробітництва. Ці органи мали функціонувати як дорадчі органи спец. запровадженого міністерства корпорацій. Однак для фашистської корпоративної системи характерне те, що принаймні до 1934 р. вона існувала без оформлених корпорацій.

Після ліквідації парламенту в 1929 р. була створена т.зв. корпоративна палата депутатів. Кандидати в цей орган визначалися великою радою фашизму зі складу керівництва фашистських об'єднань. У результаті цієї реформи впливові групи італ. буржуазії отримали можливість мати своє представництво у фашистському законодавчому органі без будь-якої виборчої процедури. «Корпоративізм» оголошувався синонімом соц. справедливості, а корпоративна машина – найбільш діючим знаряддям соц. прогресу. Навесні 1930 р. була створена т. зв. Національна Рада корпорацій у складі представників підприємницьких організацій, фашистських профспілок і великої кількості представників від фашистської партії, деяких міністерств та ін. установ. Раді корпорацій було надано право займатися питаннями не тільки праці, але й економ. проблемами. У лютому 1933 р. була декретована нова «корпоративна реформа» – створення 22 «справжніх» корпорацій у всіх галузях народного господарства. Корпорації були створені з однакової кількості представників від фашистських підприємницьких організацій і профспілок найважливіших галузей виробництва, торгівлі і с.г. та невеликого представництва від фашистських організацій ремісників,

інженерно-технічних робітників і кооперативів. Крім того, в усі корпорації входили по три представники фашистської партії. Очолював усі корпорації Муссоліні як міністр корпорацій, який у кожній окремій корпорації призначав собі заступника зі складу представників фашистської партії. Корпоративне законодавство давало величезні вигоди та переваги підприємцям. Їх організації перетворилися на грізну, концентруючу силу, що мала усі засоби тиску на робітників. У політ. галузі «корпоративна система» була використана як привід для ліквідації будь-яких ознак політ. виборів.

КОРПОРАТИВНІ НОРМИ – різновид соц. норм, правила поведінки, що встановлюють для своїх членів об'єднання громадян, які держава визнає або навіть надає їм обов'язкового характеру. Корпоративні норми закріплюються у правових актах (статути, положення), які видаються відповідними об'єднаннями.

КОРПОРАЦІЯ (від фр. *corporation*, нім. *Korporation*, англ. *corporation* з лат. *corporatio* – зв'язок) – група осіб або організацій, що об'єдналися на правах членства для здійснення певних дій; корпорація становить самостійний суб'єкт права – юр. особу: 1) в середні віки об'єднання (*гільдії, цехи*) купців і ремісників; 2) одна з форм монополії – акціонерне товариство, яким керують менеджери; 3) назва деяких профспілкових об'єднань у країнах Зх. Європи; 4) існують також публічні корпорації – муніципалітети, громади та ін. організації місцевої влади в деяких країнах.

КОРСАР (від італ. *corsaro* зі середньолат. *corsarium* з лат. *cursus* – біг; судноплавство) – морський розбійник, пірат. Назва «корсар» з'явилася в Італії у XIV ст. Для позначення морських розбійників, вихідців з населення Пн. Африки, які грабували торг. судна, знищували приморські міста і займалися работоргівлею. У Франції в XVI ст. корсарами (від фр. *corsaire*) називали морських розбійників, які за дорученням їхнього уряду грабували торг. кораблі ін. країн – суперниць Франції.

КОРТЕСИ (від ісп. *cortes* – королівський двір) – 1) органи станового представництва у феод. країнах Піренейського п-ова; вперше згадуються в Кастилії у 1137 р.; 2) парламент в Іспанії.

КОРУПЦІЯ (від англ. *corruption* з лат. *corruptio* – підкуп) – використання особою наданих їй служб. повноважень і пов'язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи ін. осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, або на її вимогу ін. фіз. чи юр. особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй служб. повноважень і пов'язаних із цим

можливостей; підкуп держ., політ. або громадських діячів, посадових осіб держ. апарату, вчинений особою в певних інтересах; злочинна діяльність у сфері політики або держ. управління, що полягає у використанні посадовими особами ввірених їм прав і владних можливостей з метою особистого збагачення; підкуп і продажність держ., громадських і політ. діячів, зрощення органів держ. влади зі структурами орг. злочинності.

У міжнар. праві корупцією визнаються злочини транснаціонального характеру: Європейська конвенція про корупцію в контексті цивільного права (1999) визначає, що для цілей Конвенції «корупція» означає прямі чи опосередковані вимагання, пропонування, дачу або одержання хабара чи будь-якої ін. неправомірної вигоди або можливості її отримання, порушення належного виконання будь-якого обов'язку особою, що отримує хабара, неправомірну вигоду чи можливість мати таку вигоду, або ін. поведінку такої особи; Європейська конвенція про корупцію в контексті кримінального права (1999) та Конвенція ООН проти корупції (2003) пов'язують корупцію з відмиванням грошей, ін. міжнар. правопорушеннями та зобов'язують держави вживати дієвих заходів, зокрема на законодавчому рівні, для подолання цього явища.

КОСОВСЬКА БИТВА 1389 р. – битва між об'єднаними силами сербів і босняків на чолі зі сербським князем Лазарем і тур. армією, очоленою султаном Мурадом I. Відбулася 15 червня 1389 р. на Косовому полі при впадінні р. Лаби в р. Сітницю. Спочатку сербам і їхнім союзникам вдалося потіснити турків; султан Мурад I був убитий сербським патріотом Мілошем Обіличем. Проте новий султан Баязед I Ілдирим ввів у бій свіжі загони тур. армії, що призвело до поразки сербів і босняків. Після Косовської битви Сербія опинилася у васальській залежності від турків. Розгром об'єднаних сил слов'ян у Косовській битві поклав початок більш ніж 400-річному гнобленню турками балканських слов'ян.

КРАДІЖКА – таємне заволодіння чужим майном.

КРАКІВСЬКА РЕСПУБЛІКА – штучне держ. утворення, засноване в 1815 р. рішенням Віденського конгресу 1814–1815 рр. як компроміс між великими державами під час розподілу польських земель, загарбаних Росією, Австрією і Пруссією. Англія, Австрія і Пруссія, не бажаючи посилення Росії, виступали проти утворення *Королівства Польського* під владою Олександра I, на чому наполягав рос. уряд. Після низки компромісних рішень польські землі було поділено між Росією, Австрією і Пруссією. Краків було оголошено «міською республікою». До Краківської республіки входили, крім Кракова, три містечка і 244 села (територія бл. 1 тис. км², населення 96 тис. чол. у 1815 р.). Краківська республіка перебувала під спільним протекторатом Росії, Австрії та

Пруссії, якими для неї була вироблена спец. конституція. Влада у Краківській республіці фактично належала резидентам держав-«опікунів». Краків перетворювався на важливий центр транзитної торгівлі. Іноземне панування та феод. порядки на польських землях спричинили повстання у Кракові (20 лютого – 3 березня 1846 р.), де утворився Національний уряд, який закликав народ до боротьби за незалежність Польщі, проголосив демократичні права і скасування феод. повинностей. 3 березня 1846 р. австр. війська захопили Краків. 6 листопада 1846 р. Краків був включений до складу Австр. імперії.

КРЕВСЬКА УНІЯ 1385 р. – угода, укладена в м. Крево (Литва) між Польщею і Великим князівством Литовським про об'єднання в єдину державу шляхом шлюбу польськ. королеви Ядвіги з великим лит. князем Ягайлом. За Кревською унією Ягайло зобов'язувався прийняти разом з підданими католицьку віру і приєднати до Польщі лит., укр. і білорус. землі. Осн. метою Кревської унії було об'єднання сил обох держав для боротьби проти агресії Тевтонського ордена. Кревська унія сприяла розгрому Тевтонського ордена об'єднаними польсько-литовсько-руськими військ. силами на чолі з польськ. королем Владиславом II Ягелло (Ягайло) у Ґрюнвальдській битві 15 липня 1410 р.

КРЕ́СИ (від польськ. *kres* – межа, границя) – назва, яку вживали за польської влади щодо Зх. України і Зх. Білорусі, поневолених Польщею в період 1919–1939 рр.

КРИЗА ЛЕГІТИМНОСТІ ВЛАДИ (від гр. *krisis* – перелом, поворотний пункт) – заперечення правочинності влади і владних відносин у суспільстві, відмова виконувати розпорядження владних структур, безвладдя.

КРИМІНАЛІСТИКА (від лат. *criminalis* – злочинний) – юр. наука, що вивчає закономірності виникнення доказової інформації про злочин або про будь-яке явище в суспільстві, яке потребує правового врегулювання шляхом доведення, та про систему техн. засобів, тактичних прийомів і методик збирання, дослідження й використання цієї інформації з метою найефективнішого вирішення завдань оперативно-розшукової роботи, розслідування, судового розгляду, адвокатської роботи і встановлення у будь-якій сфері людської діяльності фактів, що мають юр. значення. Засновником цього наук. напряму й автором його назви був австр. вчений, професор Чернівецького ун-ту Ганс Ґросс.

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ – вид юр. відповідальності, правовий наслідок вчинення особою злочину, який полягає у застосуванні щодо особи, котра вчинила злочин, установлених кримінальним і кримінільно-процесуальним законодавством обмежень певних прав і свобод. Кримінальна відповідальність настає з моменту

набрання законної сили обвинувальним вироком суду. Кримінальна відповідальність може наставати як за закінчений злочин, так і за готування до злочину, за замах на злочин, за співучасть у злочині.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО – 1) галузь права, що являє собою сукупність правових норм, які визначають злочинність і кримінальну караність тих чи ін. діянь, що становлять загрозу для охоронюваних законом цінностей (сусп. небезпеку); 2) галузь юр. науки і навч. дисципліна, що викладаються у вищих навч. закладах, які готують фахівців із юр. спеціальностей.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО – самостійна галузь права, сукупність юр. норм, які визначають завдання, принципи, коло учасників кримінального процесу (судочинства), їхні права та обов'язки. Регламентує порядок досудового розслідування, судового розгляду кримінальних справ, перегляду та виконання судових вироків, ухвал і постанов.

КРИМІНАЛЬНЕ УЛОЖЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ – прийняте 2 березня 1903 р. у період царювання Миколи II. Уложення складалося з 37 розділів, що включали 687 статей. Перший розділ визначав поняття злочину, види покарання тощо. Злочини поділялися на три категорії: тяжкі злочини, злочини і проступки. Серед видів покарання були смертна кара, каторжні роботи (безстрокові або ж на строк), заслання на поселення до Сибіру, ув'язнення до фортеці, тюрми, грошові стягнення тощо. Другий розділ встановлював кримінальну відповідальність за посягання проти віри; третій – за бунт проти верховної влади; четвертий – за держ. зраду; п'ятий – за «смуту»; шостий – за непокору владі і т. ін. Кримінальне уложення 1903 р. цілком у дію введене не було. Воно вводилось в дію окремими розділами і навіть статтями, що встановлювали найсуворіші покарання борцям проти царського самодержавства. Так, у 1904 р. було надано чинності майже всім статтям про політ. злочини, у 1906 р. – про релігійні злочини.

КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС – систематизований законодавчий акт, що врегульовує питання виключного переліку діянь, які є кримінальними правопорушеннями, встановлює підстави кримінальної відповідальності й передбачає види покарань та/або заходів безпеки до осіб, котрі вчинили заборонену дію чи бездіяльність. Водночас кримінальний кодекс має предметом регулювання також і ін., крім вищезазначених, питання матеріального кримінального права, що пов'язані зі злочинами (проступками) і відповідальністю за їх вчинення (*напр.*, давність притягнення до кримінальної відповідальності, звільнення від неї, судимість тощо).

Кримінальний кодекс може бути єдиним джерелом кримінального права певної країни – коли кримінальне право повністю кодифіковане (*напр.*, Україна і країни СНД), осн. джерелом кримінального права – коли система джерел кримінального права не вичерпується лише кримінальним кодексом, а кримінально-правові норми розміщені в окремих законах про кримінальну відповідальність неповнолітніх, юр. осіб, військовослужбовців (закон про військ. злочини або військ. кримінальний кодекс), і ці закони діють одночасно з кримінальним кодексом (ФРН, Франція, Чехія та ін.).

Першим кримінальним кодексом у Європі було, по суті, Кримінальне уложення *Кароліна* нім. імператора Карла V 1532 р. Появу терміна «кримінальний кодекс» пов'язують із прийнятим 1791 р. Кримінальним кодексом Франції. Кримінальні кодекси є більш типовими для континентального (романо-германського) права і в країнах, які рецепіювали римську правову традицію (Африка, Лат. Америка та ін.); рідкісними кримінальні кодекси є в країнах, що належать до юрисдикції заг. права (від англ. *common law jurisdictions* – країни-репрезентанти англо-саксонської правової сім'ї).

КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС ФРАНЦІЇ 1810 р. – підготовчі роботи зі створення нового Кримінального кодексу розпочалися одночасно з розробленням Цивільного кодексу в період Першої імперії у Франції. Проект Кримінального кодексу розроблявся комісією на чолі з Тарже і був поданий у 1804 р. на розгляд Державній раді. Через суттєві суперечності обговорення було припинене і відновилося тільки у 1806 р. Тоді ж було ухвалено рішення про створення двох кодексів – кримінального та кримінально-процесуального (останній було затверджено вже в 1803 р., але впровадженню його до юр. практики перешкоджала відсутність Кодексу щодо злочинів і покарань). Такий Кодекс був схвалений у лютому 1810 р. і набрав чинності з 1 січня 1811 р. одночасно з Процесуальним кодексом. Найбільш суперечливими при обговоренні документа стали питання про існування суду присяжних і збереження смертної кари. Незважаючи на запеклий опір частини фр. правознавців і політиків, які посилалися на текст «Декларації прав людини і громадянина» 1789 р., Тарже вдалося відстояти смертну кару як один із засобів покарання. Кодекс мав світський характер, до нього не увійшли релігійні злочини та провини.

Кримінальний кодекс 1810 р. закріпив основоположні ідеї фр. бурж. революції і передбачав суворе дотримання принципу законності, спрямованого на максимальне обмеження суддівського свавілля. Цей принцип було зафіксовано у ст. 4 Кодексу, який проголошував: «Жодне порушення, жоден проступок, жоден злочин не може каратися

покараннями, які не були встановлені законом до їхнього вчинення». Ця формула означала, що громадянин може бути притягнений до карної відповідальності тільки на підставі чинного закону, заборонялося надавати карному закону зворотної сили. Будучи класичним кодексом бурж. права, Кримінальний кодекс Франції 1810 р. виходив із принципу рівності всіх громадян перед законом.

Кодекс складався з 4-х книг. Перші дві книги присвячувались осн. поняттям і принципам кримінального права, третя містила конкретний перелік кримінальних діянь і види та міри покарань за них, четверта присвячувалася поліцейським порушенням і покаранням.

Залежно від характеру покарань кримінальні діяння поділялися на три групи: І група – найтяжчі діяння (злочини), що каралися болісними чи ганебними покараннями (смертною карою, каторжними роботами, депортацією – довічним засланням до однієї з колоній, виставлення біля ганебного стовпа в ошийнику, вигнання, громадська деградація – усунення від усіх публічних посад і служб, позбавлення деяких цивільних прав); ІІ група – провини, які каралися виправними заходами (тюремним ув’язненням, тимчасовим позбавленням деяких політ., громадських або сімейних прав, штрафом тощо); ІІІ група – поліцейські порушення, котрі каралися короткостроковим ув’язненням (на строк від одного до п’яти днів), грошовим штрафом (від 1 до 15 франків), конфіскацією певних предметів, на які накладено арешт. Під злочином розумілося злочинне діяння, за яке відповідно до Кодексу передбачалися мученицькі або ганебні покарання чи тільки ганебні. Проступки каралися виправними покараннями, а порушення – поліційними (ст. 1).

Покараннями мученицькими і ганебними відповідно до ст. 7 Кримінального кодексу були: 1) смерть; 2) довічні каторжні роботи; 3) депортація; 4) строкові каторжні роботи; 5) направлення до гамівного будинку. Одночасно з цими покараннями могли застосовуватися таврування і конфіскація майна. Ганебними покараннями за ст. 8 Кодексу були: 1) виставляння біля ганебного стовпа; 2) вигнання; 3) громадянська деградація (позбавлення виборчих прав і заборона обіймати певні посади). До переліку виправних покарань ст. 9 Кодексу включала: 1) тюремне ув’язнення на певний строк до виправної установи; 2) тимчасове позбавлення політ., громадянських чи родинних прав; 3) штраф. Під поліційними покараннями у ст. 464 Кодексу малися на увазі тюремне ув’язнення, грошовий штраф і конфіскація певних предметів, на які було накладено арешт. Суб’єктом злочину визнавалася будь-яка осудна повнолітня особа. Для злочинців віком до 16 років передбачалися пом’якшені засоби покарання, якщо було доведено, що у

цих осіб немає чіткого уявлення стосовно наслідків скоєного. У цьому разі їх віддавали батькам для виправлення чи відправляли до виправного будинку до досягнення 20 років. Пом'якшення покарання передбачалося законом і для осіб старших 70 років. У разі доведеної у процесі судового розгляду необхідної оборони Кодекс передбачав повне звільнення від відповідальності. Вводилося положення про неосудність як обставину, що виключала злочинне діяння. Воно могло бути застосоване і в разі неосудності обвинуваченого в момент учинення злочину. В цьому положенні відбилися гуманістичні погляди правників і психіатрів XVIII ст., які поклали край переслідуванню психічно хворих осіб.

Більш чітко Кримінальний кодекс розмежовував замах і завершений злочин. Якщо раніше відповідно до феод. карного права людина могла бути притягнена до відповідальності навіть за «злочинні умонастрої», то тепер замах мусив виявлятися в конкретних зовн. діях і супроводжуватися початком виконання злочинного діяння. При вирішенні питання щодо карної відповідальності укладачі Кодексу виходили з теорії утилітаризму. Вони не вірили у виправлення злочинця і стверджували, що буржуазія, яка прийшла до влади й одержала власність, має бути захищена. Цей захист будувався на страху перед суворим покаранням, зафіксованим у Кодексі. Страх перед покаранням мав бути сильнішим за передбачувані блага, які злочинець міг одержати в результаті вчинення злочину. Така позиція законодавця призвела до посилення карної відповідальності. Порівняно з Кримінальним кодексом 1791 р., кількість діянь, що кваліфікувались як злочини, зросла в півтора рази. У 30 випадках передбачалася смертна кара. Смертній карі за замах на життя й особу імператора, а також за батьковбивство передував середньовічний ритуал відсікання руки. Довічна каторга застосовувалась у 15 випадках. Тавруванню піддавалися засуджені до каторги волоцюги, жебраки, рецидивісти та фальшивомонетники.

Кримінальний кодекс було створено з великим запасом міцності, і він проіснував до 1992 р. Безумовно, за цей час він зазнав істотних змін у частині покарань. Реформою 1832 р. виключалися середньовічні види покарання: виставляння біля ганебного стовпа, відсікання руки і таврування. На хвилі бурж. революції 1848 р. було скасовано смертну кару за політ. злочини, відновлену в 1960 р. Як вид покарання смертну кару у Франції було скасовано в 1981 р. З 1854 р. каторжні роботи стали практикуватися в колоніях, а в 1946 р. – зовсім скасовані. Кримінальний кодекс Франції 1810 р. справив значний вплив на розвиток карного права країн континентальної правової системи. У перебігу наполеонівських воєн він застосовувався у країнах,

завойованих Францією, а також був введений у її колоніях в Азії, Африці та Лат. Америці. З огляду на те, що Кодекс ґрунтувався на бурж. принципі рівності всіх перед законом і закріплював осн. принципи бурж. законності, він мав прогресивне значення не тільки для Франції, але й для ін. держав (Іспанії, Бразилії, Швейцарії та ін.).

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС (від лат. *procedere* – рухатись) – порядок кримінального провадження, процедура досудового розслідування і судового розгляду справ, регламентована кримінальним процесуальним законодавством. Кримінальний процес – це врегульована нормами кримінального процесуального права діяльність органів досудового розслідування, прокурора, суду з розкриття злочинів, притягнення осіб до відповідальності, а також система правових відносин, що виникає між учасниками цієї діяльності. Кримінальний процес визначається як галузь права, що регулює правовідносини у здійсненні кримінального судочинства, як правова наука, що вивчає цю діяльність, як навч. дисципліна, в ході вивчення якої студенти (курсанти) оволодівають знаннями в галузі кримінального процесуального права та кримінально-процесуальної діяльності.

КРИМІНОЛОГІЯ (від лат. *crimen* – злочин, провина і грец. *logos* – поняття; думка, розум) – наука про злочинність, її причини, шляхи та методи запобігання їй, про особу злочинця. Кримінологія вивчає злочинність у соц. контексті як явище сусп. життя, що дає змогу визначити причини сусп.-небезпечної (злочинної) поведінки людей і їхні характерні соц.-психологічні риси. Кримінологія вивчає злочинність загалом і за певними категоріями злочинів (*напр.*, за суб'єктом – злочинність неповнолітніх, рецидивна злочинність тощо; за об'єктом – майнова, проти особи тощо; за ін. критеріями – організована злочинність тощо). До предмета кримінології входять, крім того, причини злочинності, тобто сукупність соц. факторів, процесів і явищ, які зумовлюють існування злочинності в цілому і за категоріями злочинів; особа злочинця, тобто система соц.-психол. якостей, рис, настанов і відносин, які, актуалізуючись, визначають сусп.-небезпечну поведінку особи.

КРИПТІЇ (від гр. *kryptēia*) – 1) «узаконені» у Стародавній Спарті своєрідні «профілактичні» щорічні війни спартіатів, в осн. спартанської молоді, проти беззбройних ілотів, що супроводжувалися масовими вбивствами останніх лише тому, що вони за чисельністю приблизно разів у 20 перевищували спартіатів; 2) загони спартанської молоді, які несли протягом двох років поліцейську службу.

КУ-КЛУКС-КЛАН (можливо, від грец. *kúklos* – коло, збори та англ. *clan* – рід, група родичів) – терористична расистська організація в США. Створена у 1866 р. у штаті Теннессі плантаторами-

рабовласниками Півдня, не задоволеними скасуванням рабства негрів унаслідок громадянської війни в США 1861–1865 рр. Незабаром поширила свою діяльність на весь Південь. Неодноразово формально саморозпускалась у 1869 і 1944 рр.

КУЛЬТ ОСОБИ (від лат. *cultus* – почитання, поклоніння) – єдиновладдя тоталітарного типу, надмірне звеличення певної особи. *Напр.*, у СРСР – культ особи Й. Сталіна, в КНДР – Кім Ір Сена, в КНР – Мао Цзе-дуна, в Румунії – Н. Чаушеску.

КУРІЯ (від лат. *curia* з *cum* – разом та *vir* – чоловік) – 1) у Стародавньому Римі одиниця родової організації суспільства, що складалася з 10 патриціанських родів (10 курій становили трибу); в Римській імперії – провінційний сенат, члени якого мали назву куріалів або декуріонів; 2) у Зх. Європі в середні віки – рада при сеньйорі, яка складалася з його васалів, що виконувала, як правило, судові функції (*зокрема*, в Англії у Великій хартії вольностей вживається у значенні – королівський двір); 3) римська (папська) курія – сукупність центр. установ папської влади; 4) розряд виборців (за майновою, нац. та ін. ознаками) в деяких виборчих системах.

КУРУЛТАЙ (від тюрк. – збори, з'їзд) – 1) у монг. і тюрк. народів – збори, конференція, з'їзд, а також свято, бенкет; 2) назва найвищого органу держ. влади (*напр.*, держав, які існували у 20-х роках XX ст. в Середній Азії – Хорезмської Народної Радянської Республіки, Бухарської Народної Радянської Республіки).

КУРФЮРСТИ (від нім. *Kurfürst* з *Kur* – обрання і *Fürst* – князь; *букв*. князі-виборці) – у Священній Римській імперії духовні та світські князі, за якими з XIII ст. було закріплене право обрання імператора. Юридично колегія курфюрстів була оформлена «Золотою буллою» (1356), яка до курфюрстів залучала пфальцґрафа рейнського, герцога саксонського, маркграфа бранденбурзького, короля чеського, архієпископів майнського, трірського та кельнського. Пізніше кількість курфюрстів змінювалась.

КУТЮМИ (від фр. *coutume* – звичай) – правовий звичай, авторитет якого визнаний у силу давнини; місцеве звичаєве право часів феод. Франції, що склалося на основі старих правд і грамот, які регулювали стосунки сеньйорів з селянами та містами. На пн. Франції до XIII ст. існували кутюми в усній формі, а на пд., де збереглися елементи римського права, – писані. Вони були різні для міщан, дворян, духівництва, селян. Кожна верства мала чітко встановлені норми, що випливали з прецедентів і письмової документації. У Франції XV ст. налічувалося приблизно 60 провінційних і понад 300 місцевих кутюмів (вони визначали порядок судочинства, склад суду,

форми феод. власності, васальні зв'язки та взаємовідносини феодалів, статус міщан, селян, майнові, сімейні відносини). Найдавніший збірник кутюмів – «Великий нормандський судебник» (середина XIII ст.).

КУТЮМИ БОВЕЗІ – опис місцевих правових звичаїв пн.-сх. частини Франції округу Бове і деяких ін. територій держави. Складалася з прологу і 70 глав. Записані видатним фр. юристом, який обіймав посаду сенешала та судді, Філіппом де Бомануаром (1247–1295). Ці кутюми відбивають маноріальне право (регулювало відносини між залежними селянами та феодалами), міські звичаї, правила судочинства. Містився опис видів селянських утримувань та особистої кріпосної залежності (мала спадковий характер). Встановлювалося право контролю сеньйора над міським самоврядуванням. Закріплювався суд рівних. Формулювалося положення щодо своєрідної «презумпції невинуватості»: злочинець не може бути покараний смертю до того часу, доки його злочин не доведено. Діяв пізніше разом з Великим кутюмом Франції, створеним за короля Карла VI у 1389 р. (користувався особливим авторитетом у судах; у ньому були викладені права та звичаї королів, домену Іль-де-Франс). У 1724 р. видано загальну збірку кутюмів. Фр. бурж. революція ліквідувала кутюми у сфері власності, шлюбу, сімейних відносин. Остаточно кутюми були відмінені після впровадження Цивільного Кодексу Наполеона I.

Л

ЛА́ВНІ СУДИ – сільські та міські суди феод. Польщі, що діяли до пол. XIX ст. і користувалися *маґдебурзьким правом.* Лавні суди виникли у XIII ст. як органи місцевого самоврядування переважно в тих містах і селах, де оселялися польськ. та нім. колоністи. Існували різні види лавних судів. На чолі сільського лавного суду стояв солтис (староста). У містах діяли: гаєні суди (гайні гостинні суди) – відкриті збори для розгляду справ між чужинцями і мешканцями міста; гаєні звичайні суди – збиралися кілька разів на тиждень для розгляду дрібних поточних справ; гаєні суди гарячі (виняткові) – збиралися для термінового покарання злочинців, спійманих «на гарячому», і гаєні великі суди – розглядали виняткові справи тричі на рік. Міські лавні суди збиралися під головуванням війта за участю 7–11 лавників.

ЛАН – 1) поземельна міра в феод. Польщі та Литві XIV–XVIII ст. та на загарбаних ними укр. землях; була основним мірилом феод. повинностей. Було два види ланів: малий (фламандський, хелминський) дорівнював 30 моргам (*бл.* 16,8 *га*) і великий (франконський) – 43 ⅓

моргам (*бл.* 25 *га*); після запровадження «Устави на волоки» 1557 р. лани почали називати волокою; 2) народна назва поля, ниви.

ЛАНДҐРАФ (від нім. *Land* – земля, країна і *Graf* з давньоверхньонім, *gravio, gravo* – ватажок) – у середньовічній Німеччині титул деяких можновладних князів, глав ландґрафств (князівств).

ЛАНДРАТ (від нім. *Landrat* з *Land* – земля, країна і *Rat* – рада, *ráten* – радити) – 1) земські радники на місцях, які призначались королем за рекомендацією дворянських зборів; ландрати підпадали під контроль центр. влади та наділялись широкими військ.-політ. повноваженнями (середньовічна Німеччина); 2) у Німеччині особа, яка очолює орган місцевого самоврядування; 3) у деяких кантонах Швейцарії назва законодавчого органу; 4) у Рос. державі (у 1713–1719 рр.) – радник дворянської колегії при губернаторові.

ЛАНДРІХТЕР – повітовий суддя у Рос. імперії з 1722 р., який очолював нижній або містечковий провінційні суди. Перша інстанція у кримінальних справах. Справи про всілякі насилля, пограбування, крадіжки могли бути вирішені остаточно, але при засудженні на смерть або на галерні роботи справи надсилались до надвірного суду, який погоджував вирок з губернатором, повертав справу для виконання. При незгоді надвірного суду справу віддавали на ревізію в юстиц-колегію.

ЛАНДСКНЕХТ (від нім. *Landsknecht* з *Land* – земля, країна і *Knecht* – найманець) – 1) у Зх. Європі в XV–XVII ст. найманий солдат; 2) *перен*. найманець.

ЛАНДСТИНГ – 1) до 1953 р. верхня палата парламенту Данії (риґстаґу); 2) орган місцевого самоврядування у Швеції; 3) орган самоврядування на Аландських о-вах у Фінляндії.

ЛАНДТАҐ (від нім. *Land* – земля, країна і *Tag* – збори) – 1) з’їзд представників станів (дворянства, духовенства) у феод. державах середньовічної Німеччини (земські зібрання); 2) з XIX ст. – виборний інститут у державах, що входив до складу Німецького союзу (наприклад, у Пруссії), а потім – у Німецькій імперії; 3) однопалатний парламент у князівстві Ліхтенштейн; 4) виборний законодавчий орган земель Австрії та ФРН.

ЛАТЕРАНСЬКІ УГОДИ – система договорів між Ватиканом та італ. державою, що складалася з трьох частин: *Договору* між святійшим престолом та Італією, *Конкордату* між святійшим престолом та Італією і *Фінансової конвенції*. Підписані 11 лютого 1929 р. у Латеранському Апостольському Палаці (*Palazzo Laterano*) кардиналом П’єтро Ґаспаррі (держсекретарем) і прем’єр-міністром Італії Б. Муссоліні ці угоди призвели до правового врегулювання взаємних претензій між святійшим престолом та Італією, до вирішення

«Римського питання», що існувало з 1870 р.; визначили права і привілеї католицької церкви, її становище в Італійському королівстві.

Договір передбачав утворення суверенної папської держави – міста Ватикан як території «нейтральної та недотóрканої»; визначав її ставлення до італ. держави; оголошував римо-католицьку релігію єдиною держ. релігією в Італії; визнавав суверенітет Ватикана у міжнар. справах; встановлював між Італією та Ватиканом нормальні дипломат. відносини. *Конкордат* визначав права і привілеї католицької церкви в Італії: єпископи отримали необмежену свободу публікувати їхні офіційні видання; позбавлені сану священнослужителі не мали прийматися на роботу в держ. установи; будівлі, де розміщувалися церк. установи, звільнялися від податків; єпископи зобов'язувалися присягати на вірність королю Італії як главі держави (ст. 20); при призначенні єпископів і парафіяльних священиків Ватикан зобов'язувався попередньо консультуватися з урядом щодо політ. благонадійності кандидатур; питання сім'ї та шлюбу передавались у відання церкви; у всіх початкових і середніх школах запроваджувалося викладання католицької релігії. Відповідно до ст. 11 держава оголошувала неробочими днями 10 церковних свят, а також неділі. *Фінансова конвенція* передбачала відшкодування Ватикану збитків, пов'язаних з ліквідацією «Церковної області» в XIX ст.: виплату Італією святійшому престолу 750 млн. лір у 5 %-них цінних паперах (ст. 1); натомість Ватикан відмовлявся від фінансових претензій до Італії, що з'явилися в результаті утворення італ. держави (ст. 2) (малося на увазі збройне захоплення території Папської держави військами короля Сардинського Віктора Еммануїла Савойського у 1870 р. та проголошення Королівства Італія у 1871 р.).

Підписані 18 лютого 1984 р. новий текст конкордату і додатковий протокол до нього підтвердили принцип відокремлення церкви від держави, що містився в італ. конституції 1947 р., зафіксували відмову від визнання католицизму єдиною держ. релігією та від обов'язкового характеру навчання релігії в школах, закріпили необхідність дотримуватися чинного законодавства щодо укладання церк. шлюбу (у 1969 р. в Італії був прийнятий закон, що дозволяв розлучення; цей закон фактично скасовував ст. 34 конкордату) тощо.

ЛАТИНИ – плем'я Стародавньої Італії, відгалуження італіків. На поч. І тис. до н.е. латини заселяли пн. частину Лаціуму (область Середньої Італії). До латинів належали римляни. Після знищення Римом у 338 р. до н.е. *Латинського союзу* латинянами називали жителів підлеглих Риму міст без прав римського громадянина.

ЛАТИНСЬКА ІМПЕРІЯ – феод. держава на пд. Балканського п-ова у 1204–1261 рр. Створена хрестоносцями (1204) після розгрому Візантії внаслідок 4-го хрестового походу (1202–1204). Крім пд. частини Балканського п-ова, до Лат. імперії входили як васальні володіння – Фессалонікське королівство (до 1224 р.), Ахейське князівство, Афінсько-Фіванське герцогство та ін. Латинські лицарі вели безперервні війни з Болгарією, Нікейською і Трапезундською імперіями. З 1222 р. правителі сусідніх з Лат. імперією грец. держав (Нікейська імперія та ін.) почали поступово відвойовувати загарбані хрестоносцями землі; 1261 р., після здобуття ними Константинополя і відновлення Візантійської імперії, Латинська імперія перестала існувати.

ЛАТИНСЬКИЙ СОЮЗ – федерація лат. міст, яка існувала, за традицією, з VII ст. до н.е. до 338 р. до н.е. на території Лаціуму (область Середньої Італії). До Лат. союзу не раз входив Рим, який відігравав у ньому (особливо в VI ст. до н.е.) значну роль. Спроби лат. міст домогтися рівноправного становища з Римом у Лат. союзі викликала Латинську війну 340–338 рр. до н.е., яка закінчилася перемогою Рима. Жителі найближчих до Рима міст дістали права римського громадянства, а ін. – були зрівняні з римлянами в громадянських правах, крім права голосу в народних зборах.

ЛАТИФУНДІЯ (від лат. *latifundium* з *latus* – широкий і *fundus* – помістя) – великі приватні земельні володіння, маєтки у деяких країнах. Уперше виникли в Стародавньому Римі внаслідок загарбання правлячою верхівкою громадських і дрібних селянських земель.

ЛЕВІРАТ (від лат. *levir* – дівер) – шлюбний звичай у багатьох народів, який дозволяв або навіть зобов'язував молодшого брата покійного чоловіка одружуватися з його вдовою.

ЛЕГАЛІЗА́ЦІЯ (від лат. *legalis* – законний) – 1) офіційне визнання законності дій (*напр.*, утворення юридичної особи) або документів (*напр.*, засвідчення дійсності підписів на документах), яке здійснюється компетентними суб'єктами у відповідності до встановленої чинним законодавством процедури; 2) у міжнар. праві – підтвердження істинності та правомочності документа, який видали в ін. державі.

ЛЕГАЛЬНИЙ (від лат. *legalis* – законний з *lex (legis)* – закон) – законний, дозволений законом; такий, що має законну силу.

ЛЕГАТ (від лат. *legatus* з *lego* – посилаю) – 1) у Стародавньому Римі – посол, який виконував політ. доручення, або помічник намісника чи намісник провінції; 2) офіційний представник папи римського, делегований до іноземного народу або ж частини католицької церкви з особливим завданням; 3) від лат. *legatum* – належне за заповітом, тобто

викладене в заповіті доручення спадкоємцеві сплатити якійсь особі певну суму або передати їй певне майно.

ЛЕГІО́Н (від лат. *legio (legionis)* з *lego* – збираю, набираю) – 1) військ. з'єднання у стародавній римській армії (3–10 тис. воїнів). Спочатку легіон поділявся на 30 військ. частин – маніпулів, на чолі яких стояли центуріони. Шикувався в шахматному порядку з інтервалами між окремими маніпулами. Перший ряд із десяти маніпулів становили бійці-списоносці (гастати), другий – досвідчені воїни (принципи), третій – добірні, випробувані ветерани (тріарії). У бій ці сили вводилися поступово. Орг. поділ легіону, його бойовий порядок змінювалися з розвитком військ. мистецтва і політ. змінами в Римській імперії. Згодом у багатьох країнах легіонами називалися різні військ. формування, здебільшого з несталим складом (*напр.*, іноземний легіон у Франції); 2) назва деяких цивільних організацій; 3) *перен.* незліченна кількість.

ЛЕҐІСЛАТУРА (від лат. *lex (legis) legis* – закон і *latus* – внесений, установлений) – 1) термін повноважень, а також період діяльності виборного представницького органу; 2) назва законодавчих органів у деяких країнах.

ЛЕҐІСТИ (від лат. *legis* – закон) – законники, знавці законів, фінансів і адміністрування у середньовічній Франції.

ЛЕҐІТИМАЦІЯ (від лат. *legitimus* – законний) – 1) визначення або підтвердження законності якогось права чи повноваження; 2) документи, що засвідчують це право чи повноваження.

ЛЕҐІТИМІСТИ (від фр. *légitimiste* з лат. *legitimus* – законний) – у Франції в XIX ст. прихильники «леґітимної» («законної») монархії з династією *Бурбонів* на троні. Термін «леґітимізм» виник під час Віденського конгресу 1814–1815 рр. Після липневої революції 1830 р. у Франції виникла партія леґітимістів, соц. база якої складалася головним чином з реакційного землевласницького дворянства і вищого духовенства. Термін «леґітимісти» вживаний також до монархістів ін. країн, що стоять за відновлення абсолютистських династій.

ЛЕҐІТИМНІСТЬ (від лат. *legitimus* – законний, правомірний) – у вузькому значенні характеристика держ. влади в цілому, що означає визнання законності її джерел і підстав здійснення владних повноважень. Леґітимність держ. влади є необхідною умовою її визнання всередині країни та у міжнар. відносинах. У сучасних демократ. країнах умовою леґітимації держ. влади є її походження від народу. Об'єктами леґітимації також можуть бути окремі органи держ. влади, вищі посадові особи держави, правові норми.

ЛЕДІ (від англ. *ledy*) – 1) у Великій Британії – дружина лорда, а також заміжня жінка з аристократичних кіл суспільства; 2) узагалі чемне звертання до заміжньої жінки (*напр.* перша леді, якою є дружина керівника держави).

ЛЕЙБ -… (від нім. *Leib* – тіло) – *перша частина складних слів* – має значення «той, хто перебуває біля монарха», «придворний»; пишеться через дефіс (*напр*., лейб-гвардія – особиста охорона монархів і почесна назва добірних військ. частин у деяких країнах з монархічною формою правління).

ЛЕЙБОРИЗМ (від англ. *labour* – праця) – ідеологія та політика робітничих партій деяких держав (Австралії, Барбадосу, Великої Британії, Нової Зеландії та ін.), засновані на запереченні класової боротьби, прагненні до гармонізації інтересів робітників і підприємців, встановленні класового співробітництва між ними. Ідеологія лейбористських партій будується на засадах соціал-реформізму. Всі вони виходять із можливості перетворення капіталізму в соціалізм виключно мирним шляхом, за допомогою ряду соц. реформ і поступової демократ. бурж. системи влади. Лейбористська партія заснована в Англії у 1900 р. (до 1906 р. називалася Комітетом робітничого представництва).

ЛЕН (від нім. *Lehen* з *leihen* – позичати) – 1) у Зх. Європі в епоху феодалізму – спадкове земельне володіння, надане сеньйором його васалові (ленникові) на умовах, що ленник матиме певні обов’язки перед ним; найчастіше леном була земля разом із кріпаками, рідше – рухоме майно або ін. джерела прибутків; ленник мав відбувати військ. службу у сеньйора, брати участь у його суді, надавати йому грошову допомогу, виконувати ін. повинності. Система ієрархічних ленних відносин забезпечувала феодалам експлуатацію залежних селян; 2) основна адм.-терит. одиниця Швеції.

ЛЕНД-ЛІЗ (від англ. *lend-lease* з *lend* – давати позику і *lease* – здавати в оренду) – існуюча під час 2-ї світової війни (1939–1945) система передачі США в позику або в оренду зброї, боєприпасів, сировини, продовольства, різноманітних товарів, інформації та послуг, необхідних для ведення війни, країнам-союзницям по антигітлерівській коаліції. Закон про ленд-ліз був прийнятий за ініціативою президента США Ф. Д. Рузвельта 11 березня 1941 р. Поставки здійснювалися на основі двосторонніх угод між США та країною, яка отримувала допомогу і товари. Угоди регламентували порядок оплати або відшкодування поставок і містили зобов’язання країни-отримувача надавати США необхідні матеріали. Поставки по ленд-лізу розповсюджувалися на 42 країни та перевищили на

31 грудня 1945 р. 49 млрд дол. США отримали зворотну допомогу у розмірі 7346 млн дол. Зокрема, поставки США в СРСР по ленд-лізу почалися наприкінці 1941 р. У подальшому вони здійснювалися на основі рад.-американської угоди 1942 р. На 30 вересня 1945 р. їхня заг. вартість становила 9,5 мрлд дол.

ЛЕ́ПТА (від грец. *leptóv*) – 1) у Стародавній Греції та Візантії дрібна грошова одиниця; вважають, що лепта становила якусь частину мідної монети – халка; 2) *перен.* скромний, посильний внесок, вклад у будь-яку заг. справу.

ЛЖЕІСЇДОРОВІ ДЕКРЕТАЛІЇ – збірник церк.-правових документів, який з'явився в середині IX ст. у Франції та складався переважно з підроблених папських декреталій (листів, послань), рішень соборів тощо. Автор – невідома особа під псевдонімом Ісидор Меркатор. Документи були підроблені з метою обґрунтувати абсолютну владу римського папи і довести зверхність церк. влади над світською. Фальшивість лжеісидорових декреталій була незаперечно доведена на поч. XVII ст. протестантськими богословами.

ЛИПНЕВА МОНАРХІЯ – період в історії Франції від *липневої революції 1830 р.*, яка знищила панування дворянської аристократії, до *лютневої революції 1848 р.* Під час липневої монархії при владі стояла верхівка торгово-промислової та банківської буржуазії (т. зв. фінансова аристократія), виразником інтересів якої був уряд Луї-Філіппа. У країні був збережений старий поліцейсько-бюрократ. апарат, були встановлені високі податки для населення тощо. Липнева монархія була повалена під час бурж. революції 1848 р., після чого 25 лютого 1848 р. Франція була проголошена республікою

ЛИПНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1830 р. – бурж. революція у Франції, що привела до повалення дворянсько-клерикального режиму *реставрації* та встановлення *липневої монархії.* Приводом до революції послужили королівські ордонанси (укази) від 26 липня 1830 р. про розпуск палати депутатів, обмеження виборчих прав, запровадження суворої цензури тощо. 27 липня розпочалося збройне повстання народних мас. Барикадні бої тривали до 29 липня. Урядові війська залишили Париж, король Карл Х утік. Але перемогою повсталих скористалася буржуазія. Королем був проголошений Луї-Філіпп Орлеанський – ставленик великих банкірів. Липнева революція покінчила зі спробами відновити феод.-абсолютистський режим, сприяла зміцненню бурж. ладу у Франції.

ЛИПНЕВИЙ МАНІФЕСТ 1944 р. (МАНІФЕСТ ДО ПОЛЬСЬКОГО НАРОДУ) – проголошений у м. Хелм 22 липня 1944 р. Польським комітетом національного визволення (ПКНВ) – прорадянським урядом Польщі. Липневий маніфест був програмою

боротьби за держ. незалежність Польщі, за перетворення її соц. ладу, утворення народно-демократ. держави (таке визначення держави було зроблене вперше); закликав польськ. народ до посилення боротьби проти фашистської Німеччини. Була виражена готовність до справедливого врегулювання питання про рад.-польськ. кордон за принципом: польські землі – Польщі, українські, білоруські та литовські – Українській РСР, Білоруській РСР, Литовській РСР. Маніфест вимагав повернення Польщі споконвічних зх.-польськ. земель, загарбаних ще нім. феодалами тощо.

ЛИСТОПАДОВА РЕВОЛЮЦІЯ 1918 р. – бурж.-демократ. революція в Німеччині, що повалила монархію і встановила бурж. республіку. Вибухнула під безпосереднім впливом революц. подій у Росії внаслідок різкого загострення класових суперечностей у країні в умовах поразки Німеччини у 1-й світовій війні. Початком революції було Кільське повстання 3 листопада. 9 листопада робітники і солдати Берліна підняли збройне повстання. Монархію було повалено; К. Лібкнехт від імені революц. робітників проголосив Німеччину соціаліст. республікою. Протягом листопада революція охопила всю країну; створювались нові органи влади – ради робітничих і солдатських депутатів. Однак від грудня почали переважати контрреволюційні сили, які після жорстоко придушення повстання робітників у Берліні 15 січня 1919 р. вбили К. Лібкнехта і Р. Люксембург – одних із засновників Комуністичної партії Німеччини. Проведені в обстановці терору вибори до Установчих зборів 19 січня принесли перемогу буржуазії. Ухваливши *Веймарську конституцію*, Установчі збори оформили встановлення в Німеччині бурж. республіки (див., *Веймарська республіка*).

ЛИТОВСЬКА МЕТРИКА – книги (понад 550 томів) держ. канцелярії Великого князівства Литовського, в яких зібрано документи, що видавалися в XIII–XVIII ст., або їхні копії. Записами до Лит. метрики, що їх робили писарі, відав держ. канцлер. Лит. метрика містить найрізноманітніші за своїм змістом і формою документи: постанови сеймів, конфедерацій, грамоти і присяги князів, конституцію Литви (XVIII ст.), договори з зарубіжними країнами, промови послів, листи до королів і урядів різних країн, привілеї та жалування землям, містам, окремим групам населення, різні судові справи, заповіти тощо. До Лит. метрики занесено текст *Люблінської унії 1569 р.*, підтвердження прав на самоврядування містам Києву, Львову, Кременцю, витяги з гродських і земських книг Житомира, Луцька та ін. Записи в Лит. метриці робилися польськ., лит., лат., укр., рос. та ін. мовами. Зберігається Лит. метрика в архівах міст Варшави, Москви, Санкт-Петербурга.

ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ – звід законів феод. лит. держави. Протягом XVI ст. було видано три Лит. статути. До їх видання

джерелами права у Литві, до складу якої входили й укр. землі, були «Руська Правда» і *звичаєве право*. Найдавніший («Старий») Лит. статут 1529 р. являв собою перший заг. кодекс Великого князівства Литовського, в якому поряд із нормами кримінального та судового права містилися норми держ. і цивільного права. В ньому було сформульовано осн. права, надані шляхті за т. зв. великокнязівськими привілеями. У 1566 р. затверджено другий («Волинський») Лит. статут, який ще більшою мірою закріпив права шляхти. Після Люблінської унії 1569 р. польські феодали зажадали перегляду статей Лит. статуту 1566 р., оскільки вони відбивали самостійність Литовської держави. У 1588 р. король Сигізмунд III затвердив третій («Новий») Лит. статут, що остаточно закріпачив селянство. Цей статут діяв до 1840 р. Його доповнювали т. зв. Сеймові конституції. Лит. статути були використані як одне із джерел при складанні *Соборного уложення 1649 р.* в Московському царстві та становили основне джерело «Прав, за яким судиться малоросійський народ».

ЛИЦАРСТВО (РИЦАРСТВО) (від нім. *Ritter* – вершник) – військово-землевласницький феод. стан у країнах середньовічної Європи. Виділення лицарства почалося у VIII ст. на території *Франкської держави*. Перші значні сили лицарів з'явилися в битві біля Пуатьє в 732 р. між франками й арабами. Наприкінці X ст. народне ополчення, яке занепало внаслідок розорення вільного селянства, було замінене кінним лицарством. Лицарями ставали землевласники або споряджені ними особи. За службу лицарі одержували від королів і великих феодалів (*сеньйорів*) земельні володіння – *бенефіції*. Відносини між лицарем і сеньйором регулювалися системою *васалітету.*

ЛИЦАРСЬКІ АКАДЕМІЇ – навч. заклади, що існували в XVII–XVIII ст. у Німеччині й Австрії для дворян. У навч. план лицарських академій входили предмети, необхідні для виховання майбутніх чиновників і офіцерів, зокрема лат., фр., нім. та ін. мови, історія, математика, етика, право, риторика й ін. предмети. Велика увага приділялася навчанню верхової їзди, фехтування, танців, стрільби тощо. У 2-й пол. XVIII ст. лицарські академії були замінені ін. навч. закладами.

ЛІБЕРАЛІЗМ (від лат. *liberalis* – вільний) – політ. та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва і демократ. свобод. Згідно з ліберальним ідеалом, мета створення держави – збереження і захист природних прав людини; відносини між людьми повинні мати договірний характер, а верховенство закону є елементом соц. контролю. Вплив держави конституційно обмежений, вона не має втручатись в економ. життя суспільства. Політ. стилю лібералізму властиві прагматизм, раціоналізм, меркантилізм.

Щонайменше можна виділити три послідовні ступені в розвитку лібералізму: класичний (XVIII–XIX ст.), модернізований, або перехідний лібералізм кінця XIX – поч. XX ст. (неолібералізм) та сучасний соц. лібералізм. Більшість партій – прихильників лібералізму (понад 30) у Європі об'єднані в ліберальний Інтернаціонал, створений у 1974 р.

ЛІБЕРУМ ВЕТО (від лат. *liberum veto* – свобода заперечення) – у феод. Польщі встановлене з 1573 р. т. зв. «Генріховими артикулами» право депутата своїм вето припиняти роботу сейму. Для прийняття рішення сеймом вимагалася одноголосність його учасників, один-єдиний депутат своїм «*nie pozwalam*!» (польськ. – не дозволяю) міг зірвати вироблення колективного рішення. Спершу цим правом не зловживали, бо використане воно було аж у 1652 р. Проте протягом 1652–1764 рр. з 55 сеймів (раз у два роки) зірвано було 48. З 1666 р. право ліберум вето було поширене і на місцеві сеймики. За рішенням сейму у 1764 р. застосування ліберум вето скасовали при вирішенні економ. питань, однак сейм 1768 р. відновив його «на вічні часи». З травня 1791 р. *Чотирирічний сейм (1788–1792)* прийняв першу польську конституцію, за якою право ліберум вето анулювалося.

ЛІВОНСЬКИЙ ОРДЕН – духовно-лицарський орден нім. феодалів у Прибалтиці. Заснований у 1237 р. шляхом об'єднання ордену мечоносців і Тевтонського ордену. У 1237–1525 рр. існував як відгалуження Тевтонського ордену в Лівóнії (за середніх віків територія Латвії та Естонії; назва походить від лівів – споконвічних жителів узбережжя Ризької затоки). Лівонський орден здійснював феод.-католицьку агресію проти лит. і старорус. народів, винищуючи племена земгалів, лівів і слов'ян. У 1242 р. зазнав тяжкої поразки від війська О. Невського у битві на льоду Чудського озера, що припинило просування нім. феодалів на староруські землі. З 1525 р. у зв'язку зі створенням на осн. частині земель Тевтонського ордену герцогства Пруссії Лівонський орден виступив знову як самостійна військ.-політ. організація. Припинив своє існування у 1561 р. внаслідок поразок, завданих йому військом Івана IV (Грозного) в ході Лівонської війни 1558–1583 рр.

ЛІВОНСЬКІ ХРОНІКИ – писемні пам'ятки середньовічної Лівонії. Написані лат. і нім. мовами. Найбільш відомі «Хроніка Лівонії» (1186–1227) Генріха Латвійського, «Римована хроніка» (XIII ст.), «Хроніка Германа з Вартберга» (XIV ст.), «Хроніка Лівонії» Балтазара Руссова (XVI ст.), «Історія Лівонії» Реннера (XVI ст.), «Хроніка» Соломона Геннінга та ін. Лівонські хроніки є цінним іст. джерелом з історії Латвії та Естонії кін. XII–XVI ст., зокрема з історії *Лівонського ордену* і Лівонської війни.

ЛІГА НАЦІЙ – міжнар. міжурядова організація, що існувала в період між 1-ю та 2-ю світовими війнами. За Статутом (уставом) Ліги націй її засновниками були держави, які брали участь у війні проти Німеччини, а також новоутворені держави – Польща, Хіджаз, Чехословаччина. Спочатку Статут Ліги націй як складової частини Версальського мирного договору 1919 р. підписали 44 держави, у т.ч. 31 держава, що воювала на боці Антанти або приєдналася до неї, та 13 держав, які не брали участі у війні. Через те, що в організації панівне становище займали Британська імперія і Франція, США відмовилися ратифікувати статут Ліги націй і не увійшли до членів Ліги націй. Осн. завданням Ліги націй відповідно до Статуту була боротьба за мир, співробітництво і безпеку народів, однак керівники Ліги націй потурали агресорам, заохочували гонку озброєнь і підготовку 2-ї світової війни (за час свого існування Ліга націй не покарала жодного агресора, не надала допомоги жодній жертві агресії); зх. держави дотримувалися позиції «умиротворення агресора», проводили політику «невтручання» і політику змови з ним. Формально рішення про розпуск Ліги націй, яка фактично припинила своє існування через втрату морально-політ. авторитету, ухвалене в квітні 1946 р. Штаб-квартира Ліги націй перебувала у м. Женева (Швейцарія), у Палаці націй.

ЛІГНИЦЬКА БИТВА – битва біля с. Вальштатт у Сілезії поблизу м. Лігниці (м. Легниця у тепер. Польщі) 9 квітня 1241 р. між об’єднаними 20-тис. силами польськ., чеських і нім. військ, очолених краківським князем Генріхом Благочестивим, та 150-тис. армією монголів на чолі зі соратником Батия полководцем Петом. Монголи здобули перемогу, але, знесилені на цей час могутньою всенародною відсіччю в руських князівствах і опором слов’янських народів (оборона чехами м. Оломоуца, Брно, Унічова, битва в Моравії в липні 1241 р. та ін.), змушені були в кінці 1242 р. відступити з Зх. Європи на Схід, де вони осіли в пониззі р. Волги.

ЛІДЕР (від англ. *leader* з *lead* – вести, керувати) – член групи, за яким визнається право приймати відповідальні рішення в тій чи іншій ситуації; авторитетна особа, яка відіграє провідну роль в організації групи і регулює взаємовідносини між її членами. Існують такі типи лідерів: а) авторитарний – тип політ. лідера, для якого цінність влади полягає у можливості здійснювати панування над іншими, нав’язувати їм свою волю (зовн. зверхність над іншими є можливістю приховати власні недоліки, слабкості, психологічні комплекси, параноїдальні прояви); б) лідер-гравець – тип політ. лідера, який не звертає особливої уваги на ідеологічні та політ. програми, а розглядає боротьбу за владу як гру (основне завдання такого типу лідера – здобути визнання та

підтримку народних мас, «виграти» в інших; його діяльність здійснюється в рамках встановлених правил гри, однак цілі діяльності не догматизуються); в) лідер-громадянин – тип політ. лідера, який трактує владу як реальний шанс для служіння суспільству (його діяльність спрямована на захист громадських інтересів; мотиви діяльності – соціоцентричні; лідер керується принципами моралі, турбується про інших людей, долю нації, держави); г) неформальний лідер – особа, яка завдяки своїм індивідуальним якостям, здібностям до лідерства, прагненню володарювати отримує визнання права на керівництво з боку групи, організації, всього суспільства; д) політ. лідер – особа, що має постійний пріоритетний вплив на певне політ. об'єднання або на все суспільство завдяки своїй участі й ролі у політиці (глава, керівник держави, партії, громадсько-політ. організації, руху, якоїсь громади тощо; популярний і впливовий учасник сусп. життя, який визначально впливає на нього, консолідує зусилля людей для досягнення спільної мети).

ЛІДЕР ФОРМАЛЬНИЙ – особа, в якої статус лідера пов'язаний з володінням владою, посадою, місцем у сусп. ієрархії (президент, директор та ін.).

ЛІКОТЬ – давня міра довжини, яка дорівнює приблизно довжині ліктьової кістки людини. У стародавній Сирії лікоть дорівнював 370 мм; у стародавньому Єгипті царський лікоть дорівнював 525–527 мм; звичайний лікоть у стародавніх Єгипті і Греції дорівнював 462 мм. У Київській Русі, а пізніше в Україні, Білорусі та Росії ця міра дорівнювала від 455 до 475 мм. З XVI ст. почали вживати *аршин*. У деяких країнах лікоть вживають і до цього часу, *напр*. в Ефіопії, де лікоть дорівнює 50 см.

ЛІТЕРАЛЬНІ КОНТРАКТИ (від лат. *littera* – літера) – договори, укладені в письмовій формі (Стародавній Рим).

ЛІТУРГІЯ (від гр. *leiturgia* – *букв.* громадська повинність, служіння) – 1) повинності на користь держави, що накладалися на заможні верстви в Афінській державі; 2) християнська церк. відправа, під час якої виконуються обряди, пов'язані з таїнством причащання.

ЛОБІ, ЛОБІСТИ (від англ. *lobby* – прийомна, коридор, кулуари) – 1) система контор і агентств компаній, різноманітних організацій при законодавчих органах США, які впливають на законодавців і чиновників для прийняття чи відхилення тих або ін. законів, рішень, що зачіпають сферу їхніх інтересів; 2) діяльність окремих осіб або груп з метою здійснення впливу на процес розробки, прийняття й виконання держ. органами влади законодавчих актів, адм.

і державно-політ. рішень. Політика, що ґрунтується на лобі, називається лобізмом.

ЛОКАЛЬНИЙ ПРАВОВИЙ АКТ – підзаконний нормативно-правовий акт, виданий адміністрацією підприємства, установи, організації, який є обов'язковим для певного, встановленого чинним законодавством, кола суб'єктів.

ЛОКАУТ (від англ. *lock-out* з *lock out* – *букв*. зачиняти двері перед будь-ким) – закриття підприємств і масове звільнення робітників з метою примусити їх відмовитися від висунутих ними вимог та погодитися на гірші умови праці.

ЛОРД (від англ. *lord* з давньоангл. *hlaford* – охоронець, захисник хліба з *hlaf* – хліб і *weard* – варта) – 1) у середньовічній Англії: феод. землевласник (лорд манору, лендлорд), згодом – збірний спадковий титул англ. вищого дворянства (герцоги, маркізи, графи, віконти, барони); титул надавали перам королівства, які утворювали палату лордів брит. парламенту, з XIX ст. надають також громадським діячам, видатним науковцям, письменникам, музикантам тощо; 2) у Великій Британії – складова частина назви вищих посад (*напр.*, лорд-канцлер – голова палати лордів і член кабінету міністрів, лорд-мер – керівник місцевих органів влади в Лондоні та ін. великих містах).

ЛОРД-ПРОТЕКТОР (від англ. *lord* і *protector* – захисник, *букв.* господар-захисник) – вища законодавча (спільно з парламентом) та виконавча (спільно з Державною радою) посада в республ. Англії відповідно до «Знарядь управління» 1653 р. Титул глави Англ. держави у 1653–1660 рр. О. Кромвеля, який встановив військ. диктатуру, що обірвало подальший розвиток революції.

«ЛУДЛО́УСЬКА БО́ЙНЯ» – кривава розправа над шахтарями-страйкарями в м. Лудлоу (Ладлоу, штат Колорадо, США) у квітні 1914 р. Шахтарі вимагали запровадження 8-годинного робочого дня, підвищення зарплати, визнання профспілок тощо. Викликані війська обстріляли й підпалили табір, створений страйкарями поблизу м. Лудлоу. Після того, як обурені робітники вступили в боротьбу з військами, до Лудлоу, за наказом президента США В. Вільсона, прибуло федеральне військо, що вчинило жорстоку розправу над страйкарями.

ЛУЇДО́Р (від фр. *louis d'or*) – фр. золота монета (6–7 г чистого золота), викарбувана вперше в 1640 р. за Людовіка XIII, у зв'язку з чим дістала свою назву. Карбування луїдора припинено в 1795 р.

ЛХА́СЬКИЙ ДО́ГОВІР (КОНВЕНЦІЯ ЯНГХАЗБЕНДА) – кабальний договір, укладений 7 вересня 1904 р. у Лхасі між Англією і Тибетом. Англія, скориставшись рос.-япон. війною 1904 р., почала воєнні дії проти Тибету. 4 серпня 1904 р. військ. експедиція полковника

Янгхазбенда і генерала Макдональда захопила Лхасу й, утворивши з міністрів і лам, що залишались у Лхасі, «тимчасовий уряд» Тибету, примусила його підписати Лхаський договір. За цим договором Тибет відкривав для англ. торгівлі ринки, встановлював вигідні для Англії митні тарифи, зобов'язувався сплатити контрибуцію; до сплати контрибуції передбачалася окупація частини території Тибету. Цей договір був по суті встановленням англ. протекторату над Тибетом.

ЛЮБЕКСЬКЕ ПРАВО – найбільш чисте у принципах міське право. Початок його формування збігається з відособленістю Любека (на узбережжі Балтійського моря) як вільного імперського міста (1226). Вищий орган міського управління почав реєструвати для потреб міської юстиції правові постанови, а потім і систематизувати їх. Перша така систематизація (90 статей) припадає на 1263 р. Протягом наступних століть звід Любекського права розрісся: зібрання 1586 р. включало вже 418 статей (у т.ч. запозичення з права Гамбурґа). Невід'ємною частиною Любекського права став Ганзейський статут, присвячений морському праву і торгівлі. Друковане зібрання (1608) систематизувало міське право по шістьох разділах: заг. правила, спадкове, договірне та зобов'язальне, карне, судове право, регулювання корабельних справ. Любекське право отримало величезне поширення у Пн. Європі. Понад 100 міст балтійського узбережжя, особливо члени торгово-політ. Ганзейського союзу, прийняли від м. Любека привілеї на використання його норм і правил: Росток, Вісмар, Кеніґсберґ, Ревель, Рига та ін. З цим прийняттям визнавалась і вища юрисдикція любекського суду для цих міст. Тільки наприкінці XV ст. голштинський герцог (у землях якого був Любек) передав апеляційну юрисдикцію ін. земським судам. Любекське право в цілому зберегло силу до XVIII ст., в окремих місцевостях або принципах – до загальнонімецької кодифікації 1896 р. та навіть до 1945 р.

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 р. – об'єднання Польщі та Великого князівства Литовського підписана 28 червня 1569 р. під час Лівонської війни 1558–1583 рр.; затверджена 1 липня 1569 р. окремо депутатами польськ. та лит. сеймів, а 4 липня 1569 р. – польськ. королем Сигізмундом II Августом; завершила процес об'єднання обох держав, який розпочався з *Кревської унії 1385 р.* Розгляд питання про унію розпочався у січні 1589 р. на спільному сеймі польськ. і лит. феодалів у м. Люблін. Відповідно до Люблінської унії Польща та Литва об'єднувались, встановлювались однаковий держ. устрій і єдина грошова система, передбачалось утворення заг. сейму. На чолі держави-республіки (від польськ. *Rzeczpospolita* – Річ Посполита) стояв король, він же – великий князь литовський, який обирався

спільно польськ. і лит. феодалами. Права польськ. та лит. шляхти були зрівнені; поляки отримали право володіти маєтками в Литві, литовці – в Польщі. Виступаючи на міжнар. арені, Річ Посполита мала деякі риси *конфедерації*: на території Литви (урізаної Люблінським сеймом) були збережені особливе законодавство і суди, окремі вищі адм. посади, скарбниця та військо. Захоплення польськ. феодалами після підписання Люблінської унії укр. і білорус. земель та вступ Речі Посполитої у війну з Московською державою (1579) свідчили про посилення експансіоністських тенденцій у польськ. зовн. політиці. Створений Люблінською унією держ. устрій залишався майже без змін аж до 1791 р., а сама Люблінська унія фактично існувала до 1795 р.

ЛЮКСЕМБУРҐИ (від нім. *Luxemburger*) – родина великих нім. феодалів із району Арденнських гір. Із цієї родини вийшли династія імператорів т.зв. Священної Римської імперії (1308–1437; з перервами), королів Чехії (1310–1437) та Угорщини (1387–1437). Прізвище Люксембурґ походить від назви фортеці Лютцельбурґ, яка з 983 р. належала цій родині. Люксембурґи використали владу імператорів для розширення своїх володінь за рахунок імперії, вели боротьбу проти визвольних рухів підкорених народів. Найвідоміші представники: Карл IV (Карл I Чеський) (1346–1378) і Сигізмунд (1411–1437). Перший відомий виданням *Золотої булли 1356 р.*, а другий – боротьбою, в союзі з папством, проти *гуситів*.

ЛЮМПЕН-ПРОЛЕТАРІАТ (від нім. *Lumpen* – лахміття, *букв.* «пролетаріат у лахмітті») – декласовані елементи – жебраки, безхатченки, дрібні спекулянти, злодії, повії тощо.

ЛЮСТРАЦІЇ¹ (від лат. *lustratio* – очищення шляхом жертвоприношення) – магічні обряди, спрямовані на очищення людей, на захист від хвороб та ін. нещасть; у багатьох народів надприродня сила приписувалася насамперед вогню; було поширеним обкурювання людей, худоби, житла факелом, запаленим від «живого вогню» (який добували тертям), а пізніше – від свічок, запалених у церкві в четвер на страсному тижні.

ЛЮСТРАЦІЇ² (від польськ. *lustracja* – перевірка з лат. *lustrum* – податковий, або фіскальний період) – 1) описи держ. маєтків; метою люстрації було встановити склад податного населення, його грошових і натуральних повинностей, доходів королівських економій; люстрація у феод. Литві вперше була запроваджена у XVI ст.; інвентаризація королівських маєтків; у Польщі (XVI–XVIII ст.), у Литві, Білорусі та на Правобережній Україні (XVIII–XIX ст.) періодичні описи держ. майна для обліку прибутків; 2) заборона функціонерам високого рангу, які

скомпрометували себе, протягом певного часу займати посади в держ. апараті, балотуватись у представницькі органи, бути суддями і т.п.

ЛЮТНЕВА БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ В РОСІЇ 1917 р. – друга бурж.-демократ. революція (перша відбулась у 1905 р.), в результаті якої 27 лютого (12 березня) 1917 р. повалено царизм. 2(15) березня 1917 р. Микола II зрікся престолу на користь свого брата Михайла Романова, який наступного дня також змушений був відмовитися від трону. Утворювалися нові органи влади – з 27 лютого (12 березня) 1917 р. – Ради робітничих депутатів (згодом Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів) спочатку у Петрограді, а потім – по всій Рос. державі, 2(15) березня 1917 р. – Тимчасовий уряд, у результаті чого встановилося двовладдя – своєрідне переплетення двох влад у Росії, яке тривало до 5 липня 1917 р., коли дрібнобуржуазні партії, що переважали в Радах, підтримали Тимчасовий уряд і повністю віддали йому владу в липневі дні.

ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ У ФРАНЦІЇ 1848 р. – бурж.-демократ. революція у Франції, яка повалила *липневу монархію* і встановила Другу республіку. Тривале невдоволення широких народних мас режимом Луї-Філіппа та розстріл королівськими військами мирної демонстрації 22 лютого призвело 23 лютого до барикадних боїв, відставки уряду Гізо, а 24 лютого 1848 р. – до народного повстання. Король зрікся престолу і втік із Франції.

ЛЮТНЕВИЙ ПАТЕНТ 1861 р. – конституційний акт, виданий 26 лютого 1861 р. австр. імператором Францом Йосифом I. Був підготовлений держ. міністром А. Шмерлінґом, замінював Жовтневий диплом 1860 р. Виходив із концепції єдності багатонаціональної імперії Габсбурзької із загальноімперським законодавством і законодавчим органом – рейхсратом. Останній складався з двох палат – палати панів і палати депутатів, що скликалися імператором, якому належало також право розпуску рейхсрату і відміни будь-якого закону. Лютневий патент не визнавав відповідальність міністрів перед парламентом і надавав урядові право видавати «надзвичайні декрети» без схвалення парламенту. Члени палати депутатів обиралися ландтаґами окремих земель на основі високого майнового цензу та по куріях. У міських і сільських місцевостях чеських та польськ. земель виборчі округи були розподілені з розрахунком забезпечити переважання німців. Угорщині надавалося право обговорювати свої справи в угор. держ. зборах (справи чеських, польськ. і галицьких земель вирішувалися в рейхсраті), а також брати участь в обговоренні всіх питань, що мають загальнодерж. значення. Лютневий патент викликав різку опозицію в чеських і польськ. землях, був знехтуваний Угорщиною (конституція, що вимагала визнання,

1848 р.). У 1865 р. Лютневий патент був фактично скасований; у 1867 р. в результаті австро-угорського компромісу було створено дуалістичну державу – Австро-Угорщина.

М

МАВРИ (від лат. *mauri* з гр. *mauros* – темний) – заст. назва корінних народів Пн.-Зх. Африки; з VIII ст., після завоювання Пн. Африки арабами, – усіх мусульман Піренейського п-ова; після Реконкісти (XV ст.) – арабів-мусульман Пн. Африки (крім Єгипту).

МАГ (від. гр. *magos* з давньоперс. *Magus* – назва племені, що виконувало функції жерців) – 1) жрець і член жрецької касти у Стародавньому Ірані та деяких сусідніх країнах; 2) чаклун, чарівник, фокусник.

МАГАРАДЖА – титул князя високого рангу в Індії, який існував до ліквідації князівств у 1956 р.; магараджам підкорялося кілька ін. правителів.

МАҐДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО – середньовічне міське право; виникло в XIII ст. у м. Маґдебурґ (Сх. Німеччина), яке домоглося певних привілеїв і самоврядування. Свій початок воно веде від привілеїв, наданих архієпископом Віхманом міським патриціям у 1188 р. Маґдебурзьке право встановлювало порядок виборів, функції та повноваження органів міського самоврядування, суду, купецьких і цехових об'єднань. Маґдебурзьке право набуло великого розповсюдження в Центр. і Сх. Німеччині, Чехії, Австрії, Польщі, Литві, Зх. Росії. Походження його відрізнялося від *Любекського права*. Джерелами Маґдебурзького права були *Саксонське зерцало*, а також практика міських судів і діяльність органів управління Маґдебурга, що узагальнювались у трактатах, коментарях, на які згодом суди посилалися як на закон; формувалось воно не шляхом статутів або систематизації, а записом рішень міського шефенського суду. Приватні кодифікації цих записів з'явились у XIII ст. До XIV ст. маґдебурзьке право набуло майже завершеного вигляду, охопивши типовими рішеннями осн. галузі кримінального, речового, зобов'язального, торгового, спадкового та сімейного права. Тоді ж почалася масова рецепція маґдебурзького права ін. містами Центр. Європи. Власне міської систематизації права не збереглось (на початку XVII ст. маґістратський та судовий архіви Маґдебурга були знищені пожежею). Осн. зводом його залишився зроблений в одному з дочірних міст Герлицький кодекс (1304).

МАҐІСТР (від лат. *magister* – начальник, учитель з *magnus* – великий) – 1) у Стародавньому Римі титул деяких службовців (*напр.*,

маґістр імператорських служб, маґістр війська); 2) у Візантії – високий придворний титул; 3) у Зх. Європі – голова (великий маґістр) середньовічного духовно-лицарського католицького ордену, який мав значну владу, обирався довічно і був підпорядкований безпосередньо папі римському; 4) учений (середній між бакалавром і доктором (кандидатом) наук) або освітній ступінь.

МАҐІСТРАТ (від лат. *magistratus* – уряд, влада, держ. посада з *magister* – начальник, учитель) – 1) у Литві, Польщі та в Україні створювалися у зв'язку з наданням містам маґдебурзького права (існували до другої пол. XIX ст.); орган міського самоврядування, який відав адм., госп., фінансовими, поліцейськими та судовими функціями; у складі маґістратів були війт (очолював магістрат), бурмістри (помічники війта), райці (радники) і лавники (засідателі), які обиралися з представників верхівки міського населення; 2) становий орган міського управління в Росії з 1720 р. (у 1727–1743 рр. називався ратушею). Спочатку мав адм.-судові, з 1775 р. переважно судові функції (маґістрати ліквідовано у 1885 р.); 3) у деяких країнах муніципалітет, міське управління.

МАҐІСТРАТУРА (від лат. *magistratus* – уряд, влада, держ. посада з *magister* – начальник, учитель) – 1) у Стародавньому Римі – держ. посади, а також сукупність осіб, що їх обіймала. Маґістратури ділилися на ординарні (звичайні) й екстраординарні (надзвичайні), а також на вищі та нижчі. До ординарних маґістратур належали посади *консулів, преторів, цензорів, квесторів, едилів* та ін. Екстраординарні маґістратури створювались, як правило, за надзвичайних обставин, коли Римській державі загрожувала особлива небезпека – тяжка війна, велике повстання рабів, серйозне внутрішнє безладдя (за пропозицією сенату один із консулів призначався *диктатором*). Вищі маґістратури – диктатор, децемвіри, консули, претори, цензори; нижчі – народні трибуни, едили, квестори та ін. Вищі маґістратури мали верховну владу, всі ін. мали право видавати укази у межах своїх обов'язків і накладати штрафи; 2) у деяких державах – система судових відомств.

МАГНАТ (від лат. *magnatus* – багата, знатна людина з пізньолат. *magnus* – великий, знатний з лат. *magnus* – великий) – у деяких країнах середньовічної Європи – великий землевласник (*напр.*, у Литві, Польщі, в Угорщині).

«МАЖІНÓ ЛІНІЯ» – фр. стратегічна система фортифікаційних укріплень на кордоні Франції з Німеччиною та Люксембурґом. Її споруджували за пропозицією військ. міністра Франції А. Мажіно (*A. Maginot*) у 1929–1934 рр. (добудовували 1939 р.). Протяжність – 750 км. Складалась із довгочасних залізобетонних споруд. У червні

1940 р. нім. війська обійшли «Мажіно лінію» з лівого флангу (з боку Бельгії) та зайшли в тил. Фр. війська, що залишились на «Мажіно лінії» (основні частини відступили), були оточені та капітулювали. У післявоєнні роки «Мажіно лінію» відбудовано і модернізовано; деякі її підземні галереї перетворено на сховища атомної зброї.

МАЖОРИТАРНА ВИБОРЧА СИСТЕМА (від фр. *majoritaire* з *majorité* – більшість з лат. *major* – старший) – система виборів, за якої обраним по виборчому округу вважається той кандидат, що отримав установлену більшість голосів. Залежно від способу встановлення переможця виділяють мажоритарну систему абсолютної та відносної більшості. Згідно з мажоритарною системою абсолютної більшості, переможцем є той кандидат, який набрав більше 50 % голосів виборців. При мажоритарній системі відносної більшості переможцем стає кандидат, який набрав найбільшу кількість голосів. Переваги мажоритарної виборчої системи: 1) наявність постійного зв'язку між кандидатом і виборцями округу; 2) виборці голосують за конкретну людину, яку можуть оцінити; 3) потенційний демократизм, оскільки переможця підтримує більшість виборців. Мажоритарна виборча система має і недоліки: 1) значна розбіжність між кількістю отриманих голосів і кількістю депутатських мандатів; 2) неврахування голосів значної кількості виборців; 3) великі можливості для здійснення тиску на виборців, маніпуляцій і фальсифікацій.

МАЗУРИ (від польськ. *Mazury*) – 1) іст. назва території сучасного Ольштинського і пн. частини Бялистоцького воєводств Польщі. У XIII–XV ст. Мазури заселено польськ. селянами з Мазовії (р-н середньої течії р. Вісли). У XIII ст. Мазури загарбано нім. феодалами, у XVI ст. приєднано до Бранденбурґа, а пізніше – до Пруссії. Після 2-ї світової війни (з 1945 р.) Мазури возз'єднано з Польщею; 2) етнограф. група поляків, які населяють пн.-сх. частину Польщі, Підляшшя та пд. частину Ольштинського воєводства.

МАЙДАНЕК (від польськ. *Majdanek*) – один із гітлерівських таборів винищення людей, заснований 1940 р. поблизу м. Люблін (Польща). У Майданеку одночасно утримували 45 тис. в'язнів, яких катували, розстрілювали, душили газами в спец. обладнаних камерах. Всього у Майданеку було винищено бл. 1,5 млн військовополонених (гол. чином рад. і польськ.) і цивільного населення з різних країн Європи. Майданек був також постачальником робочої сили для воєнних заводів фашистської Німеччини. У липні 1944 р. ліквідований рад. військами.

МАЙНОВІ ПРАВА – узагальнена назва прав, заснованих на майновому (матеріальному) інтересі, які існують у структурі різноманітних правовідносин; суб'єктивні права учасників

правовідносин (фіз. та юр. особи), котрі пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням майном.

МАЙНЦЬКИЙ СТАТУТ – прийнятий у 1235 р. у м. Майнці, неодноразово згодом підтверджувався. Проголошував деякі загальні принципи «установленого права» для жителів усієї Священної Римської імперії (переважно для Німеччини), включаючи принцип обов'язкового судового розгляду з метою «захисту тіла та майна» замість помсти і самосуду.

МАЙОРАТ (від лат. *major* – старший) – 1) порядок спадкування переважно нерухомого майна, який зародився при феодалізмі, та за якого майно (найчастіше земля), а також успадковувана нерухомість, переходить до старшого в роді або сім'ї. Майорат виник як засіб концентрації земельної власності й застосовувався гол. чином при спадкуванні *ленів*. Відомі такі види майорату: а) *сеньйорат* – спадкує старший у роді, а якщо є кілька претендентів, то питання розв'язується жеребкуванням; б) *майорат* у власному розумінні – спадкує старший з синів; в) *примогенітура* – право первородства, за яким спадкує син, що народився першим, а в разі його смерті – старший онук. Жінки при майораті цілком усуваються з кола спадкоємців, або поступаються місцем перед чоловіками; 2) самий маєток, що передається на праві майорату.

МАЙОРДОМ (від лат. *major* – старший і *domus* – дім) – вища служб. особа у Франкській державі за часів *Меровінгів* (кінець V – середина VIII ст.). Спочатку майордом – управитель королівського маєтку, заступав короля при його відсутності, видавав загальнообов'язкові розпорядження, здійснював суд, керував військом, скеровував роботу центр. та місцевої адміністрації. У разі малолітності короля майордом був його вихователем і фактично правителем держави. У середині VII ст., коли зросла роль феод. знаті, майордоми перетворилися на великих землевласників і зосередили у своїх руках гол. функції держ. управління, перетворившись на фактичних правителів Франкської держави. У 687 р. майордомом усієї Франкської держави став Піпін Герістальський, онук якого – Піпін Короткий – у 751 р. захопив престол і заснував династію *Каролінгів*. Після цього посада майордома зникла.

МА́ЙЯ – одна з цивілізацій Месоамерики. Цивілізація майя почала формуватись у докласичну добу (2000 р. до н.е. – 250 р. н.е.), досягла розквіту в класичний період (250–900 рр.) і продовжувала розвиватись у гірській Ґватемалі та на п-ові Юкатан (існували міста-держави – Кіріґуа, Яшчілан, Паленке, Копан, Чічен-Іца, Ушмаль, Майяпан та ін.) аж до прибуттяісп. *конкістадорів* у середині XVI ст. Поряд з ацтеками й інками майя до колонізації досягли найвищого серед індіанців ступеня розвитку.

Сусп. лад майя був рабовласницьким зі значними пережитками родових відносин; мав чіткий поділ на знать, жерців, воїнів, ремісників, торговців, селян (яких була більшість) і рабів. На чолі держав майя стояв правитель, влада якого була спадковою (отримував владу в спадщину від батька і делегував її вождям поселень). Соц. структура суспільства майя була досить складна, кожен сусп. прошарок також поділявся залежно від майнових, статевих чи ін. чинників. Селяни, які становили більшість, розподілялися на власне селян, слуг і рабів, знать – на воїнів, жерців, службовців і вождів. Приналежність до жерців теж передавалася у спадщину. На найнижчому щаблі суспільства перебували раби (рабами звичайно ставали захоплені в полон ін. майя або злочинці). Знать і нижчі прошарки суспільства переважно не перебували в антагоністичному протистоянні одні з одними, оскільки їх поєднували родові зв'язки.

Державність майя як і країн доколумбової Америки, може ідентифікуватись як давня аграрна деспотія. Джерелами права у майя були звичаї та релігійно-правові норми жрецьких приписів (рукописів). У звичаєвому праві майя відомі системи таліона; широко практикувалося перетворення злочинців на рабів (така кара застосовувалася, *напр*., стосовно вуличних крадіїв). Убивця без злого наміру міг відкупитися від родичів убитого, давши їм раба. Шлюбно-сімейні стосунки регулювалися звичаями. Розлучення допускалися з незначного приводу з боку як чоловіка, так і дружини. Грошовою одиницею у майя були зерна какао.

МАКІАВЕЛІЗМ – різновид політ. поведінки, що виправдовує будь-які засоби (в тому числі й насильницькі, жорстокі) заради досягнення поставленої мети. Поняття характеризує «зайнятість, хитрість і лукавство в управлінні державою або взагалі поведінку», що випливають із праць італ. мислителя, дипломата і письменника Відродження Нікколо Макіавеллі (1469–1527).

МАККА́РЕНА–ВУДА ЗАКО́Н (Акт 1950 р. про внутрішню безпеку) – закон, прийнятий конгресом США на пропозицію сенатора Маккарена та члена палати представників Вуда і спрямований проти комуністичної партії й ін. демократ. організацій США. За цим законом компартія та ін. демократ. організації, що були внесені до списку «підривних», зобов'язувались реєструватися в міністерстві юстиції, повідомляючи при цьому дані про їхні керівні органи та членський склад, щорічно подавати повний звіт про діяльність і фінансовий стан. Незалежно від реєстрації компартії в цілому її члени зобов'язувалися пройти ще особисту реєстрацію. Це означало, що, по суті, вся діяльність прогресивних організацій і їхніх членів мала відбуватися під контролем поліції. Порушення Маккарена–Вуда закону тягло кримінальне покарання у вигляді тюремного ув'язнення до 5 років і штрафу до 10

тис. дол. В разі оголошення у країні надзвичайного стану Маккарена–Вуда закон надавав американському урядові право ув'язнювати до концентраційних таборів прогресивних діячів. Маккарена–Вуда закон свідчив про посилення реакції в США.

МАКСИМУМИ – декрети про запровадження макс. твердих цін на предмети споживання та твердої зарплати, які приймав конвент під час фр. бурж. революції кінця XVIII ст.: *1-й максимум* – про запровадження твердих цін на зерно (прийнято 4 травня 1793 р.); *2-й (загальний) максимум* – про запровадження твердих цін на основні предмети споживання (сіль, мило, тютюн, паливо тощо) (прийнято 29 вересня 1793 р.). Водночас цей максимум встановлював тверду таксу зарплати робітників і батраків, що погіршувало становище трудящих; *3-й максимум* – про підвищення цін майже вдвоє (прийнято 20 березня 1794 р.). Водночас цей максимум зберіг попередній рівень зарплати робітників. Конвент приймав і ін. максимуми. Офіційно максимуми скасовано 24 грудня 1794 р. (після контрреволюційного перевороту).

МАЛÁ ПÓЛЬЩА (від польськ. *Małopolska*, від лат. *Polonia Minor*) – іст. назва пд. частини Польської держави. Територія Малої Польщі відповідає в осн. сучасним Краківському, Жешувському і Люблінському воєводствам. Мала Польща утворилась у IX ст. Складалася з земель Краківської і Сандомирської, які у 20-х рр. XIV ст. були об'єднані королем Владиславом I Локетком з територією Великої Польщі. У 1795 р. корінні землі Малої Польщі захопила Австрія. У 1918 р. територія Малої Польщі увійшла до складу відновленої Польщі.

МАЛОРОСІЙСЬКА ГУБЕРНІЯ – губернія, створена за указом Павла I у 1796 р. на Лівобережній Україні. До складу Малоросійської губернії увійшла територія Чернігівського, Новгород-Сіверського і частина Київського намісництв (без Києва), а також м. Кременчук Катеринославського намісництва. Губернським містом став Чернігів. Центр. органом з управління Малоросійською губернією було Малоросійське губернське правління, до компетенції якого належали всі адм.-госп. та судові справи губернії. На території Малоросійської губернії відновлювалася діяльність генерального (т.зв. генерального малоросійського) суду та станових – земських і підкоморських судів. У 1802 р. за указом Олександра I Малоросійську губернію було ліквідовано і з неї утворено дві губернії – Чернігівську та Полтавську.

МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ – орган, утворений за указом Петра I в 1722 р. для контролю над діяльністю гетьмана та генеральної старшини з метою обмеження автономії України. Малоросійська колегія складалася з шести членів (царських офіцерів) на чолі з бригадиром Вельяміновим. Скасована за Петра II в 1727 р. і знову заснована за

Катерини II в 1764 р. Ця т.зв. друга Малоросійська колегія була створена з метою остаточної ліквідації автономії України. Вона складалася з восьми членів (четверо українців і четверо росіян) на чолі з президентом графом П. Рум'янцевим, генерал-губернатором Малоросії (України). Перебувала у Глухові та підпорядковувалася сенатові. Малоросійська колегія приймала скарги на всі адм. і судові установи Малоросії, перевіряла їхнє діловодство, розглядала питання розміщення та постачання військ. частин на малоросійських землях. Колегія встановлювала податки, збори, мита, наглядала за їх стягненням і витрачанням; роздавала земельні володіння офіцерам і старшині, займалась ін. питаннями економ. характеру (заснуванням мануфактур, будівництвом шляхів, мостів, вирощуванням картоплі, винограду тощо). Малоросійська колегія розглядала також питання про втечу кріпаків і дезертирство. Остаточно припинила свою діяльність у 1786 р.

МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ПРИКАЗ – центр. установа Московської держави, створена в 1663 р. для контролю за діяльністю органів адм., військ. і судової влади на Лівобережній Україні. Головним завданням Малоросійського приказу було здійснення політики царизму в Україні та захист кордонів від зовн. ворогів. Малоросійський приказ наглядав, щоб на посади генеральної старшини і полковників не обирались особи, не бажані рос. урядові, наділяв старшину земельними володіннями, встановлював порядок розміщення рос. військ на укр. землях тощо. Гетьман мав доповідати Малоросійському приказу про заходи в галузі управління та найважливіші події в Україні (військ. справи, великі судові процеси, затримання шпигунів, спалахи епідемій тощо). Малоросійський приказ ліквідовано в 1722 р. у зв'язку з ліквідацією приказної системи управління. Замість нього було створено *Малоросійську колегію.*

МАЛОРОСІЯ – назва України в офіційних актах царської Росії до 1917 р. Після «возз'єднання» України з Росією в 1654 р. ця назва набула офіційного значення, відбиваючи великодержавну політику рос. царизму щодо України.

МАНДАРИН (від фр. *mandarine*, португ. *mandarim* з санскр. *mantrin* – радник) – європ. назва держ. урядовців у Китаї. За часів династій Мін і Цін мандарини (кит. – *гуань*) становили привілейований стан і були вихідцями гол. чином з поміщиків. Поділялися на дві категорії – військових і цивільних. Кожна категорія, у свою чергу, поділялася на 9 рангів. Ранг, одержаний унаслідок держ. іспитів, визначав місце мандарина у служб. ієрархічній драбині в армії або держ. апараті. Стосунки між мандаринами регулювалися детально розробленими інструкціями, що породжувало затяжний бюрократизм

держ. апарату. Як категорія урядовців мандарини зникли після революції 1911–1912 рр. (див. *Сіньхайська революція1911–1912 рр.*).

МАНДАТ (від фр. *mandat* з лат. *mandatum* – доручення з *mando* – вручаю, передаю) – 1) повноваження, доручення, наказ, документ, що стверджує повноваження певної особи; інструкції, які видавав римський імператор своїм чиновникам; 2) документ (у виборчому праві), який засвідчує законність і обсяг повноважень депутата, наданих йому виборцями, а також публічна функція, що покладається на депутата (депутатський мандат); 3) у міжнар. праві – документ, що засвідчував особливий вид колоніальної залежності, встановлений Лігою націй для країн-переможниць у 1-й світовій війні на управління кол. нім. колоніями і володіннями Туреччини. Після 2-ї світової війни систему мандата ліквідовано, а підмандатні країни, що не стали самостійними, перейшли під опіку ООН.

МАНІФЕСТ (від лат. *manifestum* – заклик) – 1) урочисте письмове звернення верховної влади до населення, що містить законодавчі норми або сповіщає про схвалення важливих законів; 2) письмове звернення політ. партій, громадських організацій та ін. до громадськості з викладом їхніх програм, поглядів, постанов тощо (*напр.*, Маніфест Комуністичної партії, Маніфест миру); 3) писаний виклад творчих принципів літературного або мистецького угруповання, напряму чи окремого автора (*напр.*, Маніфест хакера); 4) документ, який подається до митниці з переліком вантажу, що його перевозять на суднах.

МАНІФЕСТАЦІЯ (від лат. *manifestatio* – оголошення, виявлення) – публічний масовий виступ для виявлення солідарності, підтримки або протесту.

«МАННЕРГЕ́ЙМА ЛІНІЯ» – смуга кол. довгочасних військ. укріплень і споруд на Карельському перешийку, створена вздовж кордону з СРСР у 1927–1939 рр. за ініціативою керівника Фінляндії К. Маннергейма (названа на його честь). «Маннергейма лінія» складалася з трьох основних і двох проміжних смуг та ряду відсічних позицій; ширина по фронту 135 км, загальна глибина разом з оперативною зоною загороджень становила до 100 км. Двічі проривалась рад. військами: під час рад.-фінляндської війни (1939–1940) та 2-ї світової війни (1944).

МАНТРИПАРИШАД – зібрання царських сановників у Стародавній Індії; дорадчий колегіальний орган при раджі.

МАНЦИПАЦІЯ (від лат. *mancipatio*) – 1) передача купленої речі у власність; 2) у давньоримському праві – урочистий спосіб

передачі права власності; особливі формальності, пов'язані з відчуженням певних (манципованих) речей.

МАНЬЧЖО́У-ГО – «Маньчжурська держава» – маріонеткова держава, що існувала в 1932–1945 рр. у Пн.-Сх. Китаї. Була створена япон. мілітаристами з метою оформлення терит. загарбань у Китаї. Главою («регентом») Маньчжоу-го япон. окупанти зробили Пу І – останнього представника маньчжурської династії Цін, яка правила протягом 1644–1912 рр. у Китаї. Фактична влада в Маньчжоу-го належала япон. вояччині, всі справи вирішувались япон. радниками. Маньчжоу-го була япон. колонією і військ. плацдармом для подальшого розвитку агресії Японії на азійському материку. Маньчжоу-го припинила своє існування у серпні 1945 р. внаслідок розгрому Квантунської армії (угруповання япон. військ) рад. армією спільно з монг. військами в Маньчжурській операції.

МАРАФОНСЬКА БИТВА 490 р до н.е. – велика битва між персами і греками під час греко-перських воєн 500–449 рр. на Марафонській рівнині (40 км на Пн. Сх. від Афін в Аттиці). У 490 р. до н.е. перське військо (10 тис. кінноти і 10 тис. піхоти) під командуванням полководців Датіса й Артаферна вирушило до Греції. Висадка персів на узбережжі Аттики біля Марафона створила загрозу перського вторгнення до Афін. Афіняни вирішили дати персам бій під Марафоном. Грец. військо (10 тис. афінян і 1 тис. платейців під командою 10 виборних стратегів) розташувалося фалангою на вигідній позиції, прикритій з флангів від нападу перської кінноти. Бій почали перси. Після наближення персів до бойових лав грец. війська греки перейшли в атаку і завдали персам нищівного удару. Оточені з флангів і зазнаючи значних втрат, перси безладно відступили. Частина персів встигла дістатись до кораблів і вирушити в море. Перси, за Геродотом, втратили 6400 чол., греки – 192 чол. вбитими. Звістку про перемогу греків над персами приніс до Афін грец. воїн, який без відпочинку пробіг відстань від Марафона до Афін. На згадку про цей подвиг грец. воїна в наш час влаштовують спортивні змагання з бігу на відстань 42 км 195 м (т.зв. марафонський біг). Після поразки під Марафоном перси тільки через 10 років, за правління царя Ксеркса, відновили наступ на Грецію.

МАРГІНАЛЬНА ПОВЕДІНКА (від лат. *margo (marginis)* – край, межа) – вид правомірної поведінки, яка характеризується станом особи, що перебуває на межі вчинення правопорушення, проте не здійснює його через певні зовн. причини й обставини, тобто стримується завдяки внутр. страху перед імовірністю застосування юр. відповідальності у разі вчинення правопорушення.

МАРКА (від нім. *Mark,* від фр. *marche* з давньогерманського *Marcha* – кордон) – у стародавніх германців спочатку означала кордон як приватних володінь, так і держ. територій, а похідне від неї слово *marchio* позначало небезпечну прикордонну область Каролінзької держави. На чолі марки стояв маркграф. Відповідно до цього і самі прикордонні провінції називалися марка (*напр., Dänemark* – Данія, *Steiermark* – Штирія). Вже у VII ст. марка отримала й ін., *перен.* значення: так називався округ, розташований у певних межах, який містив у собі різного роду володіння, що складаються як з общинної, так і з приватної власності.

МАРКҐРАФ (від нім. *Markgraf*) – правитель прикордонної області (марки) у *Франкській державі* у VIII–IX ст. Після розпаду Франкської держави маркґрафи на території Франції та Італії втратили свої права, їм було надано дворянський титул *маркізів*. На території Німеччини маркґрафи стали володарями феод. князівств і з XII ст. одержали права імперських князів. У нім. державах титул маркґрафа лишався спадковим до XIX ст.

МАРКІЗ (від фр. *marquis,* від англ. *marquess,* від італ. *marchese*) – зх.-європ. дворянський титул (маркізат). Згідно з ієрархією вважається нижчим від титулу герцога і вищим – від титулу графа.

МАРКСИЗМ – одна з найрадикальніших течій європ. соціалізму, яка злилася з комунізмом, доповнивши соціальні гасла боротьби за права людей праці, притаманні всім течіям соціалізму, утопією безкласового комуністичного майбутнього та революц. фанатизмом. Основними постулатами марксизму були: необхідність соціаліст. революції та встановлення диктатури пролетаріату як вищої форми демократії; тотальне усуспільнення засобів виробництва; централізоване планове ведення господарства й усунення ринкових відносин, заперечення соц., ідеологічного і політ. плюралізму. Марксизм спирався на концепцію диктатури пролетаріату, що була сформульована теоретиками революц. соціаліст. вчення К. Марксом і Ф. Енгельсом. Пролетаріат розглядався як прогресивний клас, здатний покласти край усім формам експлуатації та насильства. Наприкінці XIX – на поч. XX ст. радикальний марксизм здобув найбільше визнання в Росії та став ґрунтом для рев. ідей і рухів на її теренах. Реалізація його ідей у практично-політ. сенсі здійснювалася через масове соц. насильство, повну заборону приватної власності, ринкових відносин, політ. та духовної опозиції. Способи реалізувати марксистську доктрину соціалізму показали її нежиттєздатність і утопізм.

МАРОДЕ́Р (від фр. *maraudeur* з *maraud* – шахрай) – грабіжник, який заволодіває чужими речами на полі бою, забираючи їх у вбитих і

поранених; аморальний солдат, який грабує населення під час бойових дій; мародерство – тяжкий військ. злочин, що полягає у викраденні на полі бою речей, наявних при вбитих або поранених військовослужбовцях як своєї, так і ворожої армій.

МАРТИКУЛ (від лат. *marticula* – список) – 1) *заст.* студентська залікова книжка у вищому навч. закладі; 2) в Росії до 1917 р. – назва різних офіційних списків, а також всіляких витягів у вигляді свідоцтва, посвідчення тощо; 3) запис актів громадянського стану (в католицькій церкві).

МАРШАЛ (від фр. *maréchal,* старонім. *Marahscalc* – конюх з лат. – *mariscalcus*) – 1) спочатку королівський слуга у Франкській державі, що наглядав за кіньми, стайничий, «конюший граф», згодом придворне звання, начальник кінного королівського війська; з XIII ст. – одне з вищих військ. звань у Франції; було скасоване під час фр. революції кінця XVIII ст. і відновлене за Наполеона I; 2) найвище військ. звання в деяких країнах; 3) у Польщі в минулому – звання деяких цивільних служб. осіб; 4) офіційна назва голови сейму в Польщі.

«МАРШАЛЛА ПЛАН» – план економ. і політ. підпорядкування США західноєвроп. держав; офіційно висунутий держ. секретарем США Дж. К. Маршаллом 5 червня 1947 р. під виглядом «допомоги» у відбудові господарства країн Європи після 2-ї світової війни. У квітні 1948 р. був прийнятий конгресом США у формі «Закону про допомогу іноземним державам» (планувалося за рахунок цього плану подолати економ. труднощі у США, пов’язані з наслідками війни, розгорнути експорт у Зх. Європу, зберегти високий рівень свого виробництва і т.п.). Був розрахований на 5 років (1948–1952), проте в жовтні 1951 р. конгрес США замість «Маршалла плана» прийняв «Закон про взаємне гарантування безпеки», за яким асигнування на економ. «допомогу» були замінені прямими асигнуваннями на постачання озброєння західноєвроп. країнам.

МАСОВА ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ – це добровільне, організаційно оформлене членство, об’єднання громадян, створене за їхньою волею для виявлення й задоволення інтересів на засадах самоврядування.

МАТЕРІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ – вид юр. відповідальності, яка полягає в обов’язку однієї сторони трудового договору відшкодувати повністю або частково матеріальні збитки, заподіяні ін. стороні протиправними та винними діями.

МАТЕРІАЛЬНЕ ПРАВО – сукупність правових норм, якими держава прямо і безпосередньо регулює відносини в різних галузях сусп. життя. Норми матеріального права закріплюють форми власності,

визначають порядок створення і структуру держ. органів, встановлюють правовий статус громадян, юр. осіб тощо. У «чистому» вигляді норми матеріального права містяться в цивільному, кримінальному та деяких ін. кодексах.

МАФІЯ (від італ. *mafia* – сім'я) – 1) група осіб, які намагаються досягнути корисливих і владолюбних цілей в рамках не тільки певної організації, а й суспільства загалом; 2) вид орг. злочинності, яка відзначається високим ступенем взаємозв'язку з корумпованими верствами держ. структур.

МАХДІ (від араб.) – лідер ісламського збройного повстання (перевороту), що керується релігійними мотивами.

МЕДЖЛІС (від араб. – збори, рада) **–** 1) назва парламенту в Туреччині та деяких ін. мусульманських країнах; 2) в Ірані – назва нижньої палати парламенту; 3) назва вищого представницького органу народів (*напр.*, татар в АР Крим).

МЕДИМИ – міра ємності для зерна (52,4 л) (Стародавні Афіни).

МЕДРЕСЕ́ (від араб. – давати уроки; місце, де дають уроки) – середній або вищий мусульманський навчальний заклад для підготовки служителів культу, вчителів початкових мусульманських шкіл, а також службовців держ. апарату у країнах Бл. і Середнього Сходу. Виникли у IX–X ст. на території Ірану. Були поширені в країнах ісламського світу й там, де масово проживали мусульмани, від Іспанії до Китаю. Готували учнів, які пройшли курс навчання в мектебі (початковій мусульманській школі), до духовної, а також лікарської та судової діяльності. У середніх медресе вивчали Коран, *шаріат*, у вищих – філософські основи ісламу, мусульманське богослов'я та законодавство, логіку, основи арифметики і геометрії, географії, астрономії, медицини. Навчання проводилось виключно араб. мовою.

МЕЖОВІ КНИГИ – спец. книги Помісного приказу («Помісної ізби») XVI–XVII ст. у Московській державі, пізніше Рос. імперії, де описувалися межі земельних володінь.

МЕЗАЛЬЯНС (від фр. *mésalliance,букв.* – непристойний союз) – шлюб, нерівний з погляду соц. або майнового стану.

МЕ́ЙДЗІ РЕВОЛЮЦІЯ (РЕСТАВРАЦІЯ) – комплекс політ., військ. і соц.-економ. реформ у Японії, що дав суттєвий поштовх у розвитку відсталої аграрної країни. Розпочався після громадянської війни кланів (1863–1867), посилення антисьогунської опозиції, вимушеного складення повноважень *сьогуна* Кейкі та відновлення повноправної влади імператора за імператорським Маніфестом від 9 грудня 1867 р., де були легалізовані принципи нового держ. порядку. У маніфесті: 1) констатувалося повернення сьогуном влади імператору;

2) скасовувалися посади регентів, головного радника й інститут бакуфу; проголошувався новий політ. курс – «Політика має ґрунтуватися на принципах, встановлених імператором Дзімму при утворенні нашої країни, – весь народ, цивільні та військові, вищі та нижчі… мають однаково поділяти радощі і прикрощі життя». Фактично влада перейшла до рук Муцухіто – спадкоємця імператора Комея, який помер наприкінці 1866 р., але влада юного імператора була номінальною. 6 квітня 1869 р. була проголошена клятвенна обіцянка 18-річного імператора Муцухіто, яка була написана за допомогою канцлера Окубу, аристократа й *самурая*, прихильника реформ і зближення з Європою. Вона містила програму перетворень із п'яти основних пунктів: 1) створити широкі збори; 2) всім одностайно присвятити себе успіху нації; 3) всім здійснювати власні прагнення й розвивати власну діяльність; 4) скасувати «погані» звичаї; 5) сприяти запозиченню знань із усього світу. Події цього року отримали назву «реставрація Мейдзі», а роки правління імператора Муцухіто (1868–1912) – ера «Мейдзі-ісін», тобто відновленого «освіченого правління». Резиденцію імператора було перенесено з Кіото до Едо, що згодом був переіменований на Токіо. Реформи 1868–1889 рр. знаменувалися переходом від самурайської системи управління в особі сьогунату до прямого імператорського правління в особі імператора Муцухіто і його уряду. Політика реставрації істотно вплинула на держ. устрій, законодавство, імператорський двір, систему станів – *сі-но-ко-сьо*, провінційну адміністрацію, фінанси, промисловість, дипломатію, освіту, релігію та ін. сфери життя японців. З реставрацією Мейдзі пов'язується формування япон. нац. держави нового часу та япон. нац. ідентичності, переломом у япон. традиційному способі життя і пришвидшеним впровадженням у країні досягнень зх. цивілізації. Мейдзі реставрація була незавершеною бурж. революцією, в результаті якої до влади прийшов бурж.-поміщицький блок на чолі з імператором.

МЕМОРАНДУМ (від лат. *memorandum* – те, про що слід пам'ятати з *memor* – той, хто пам'ятає) – 1) документ із детальним викладом суті питання (дипломат. документ; звичайно додають до *ноти*); 2) лист із нагадуванням про що-небудь; 3) службова довідка з якого-небудь питання.

МЕР (від фр. *maire* з лат. *major* – більший) – виборна службова особа, що очолює місцеві органи самоврядування (*напр.*, *муніципалітет*). Мери обираються або безпосередньо населенням, або членами муніципальної ради.

МЕРОВІНГИ (від фр. *Mérovingiens*) – перша династія королів (V–VIII ст.) Франкської держави. Назва походить від імені

напівлегендарного вождя франків Меровея. Хлодвіг I (481–511) – правитель Франкської держави, засновник династії Меровінгів. За правління Меровінгів у державі франків почався перехід від первіснообщинного ладу до феод.; формувався прошарок великих феодалів-землевласників; велися загарбницькі війни проти слов'янської держави *Само* (напад 631 р.) та ін. Внаслідок розвитку феод. відносин і зміцнення великих феодалів останні королі з династії Меровінгів майже втратили реальну владу, яка перейшла до *майордомів.* У 751 р. майордом Піпін Короткий позбавив влади останнього короля Меровінгів Хільдеріка III і заснував династію *Каролінгів*.

МЕТА ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ – досягнення максимально можливого добробуту суспільства, підвищення ефективності економіки та прискорення темпів її розвитку шляхом всебічного розвитку соц.-економ. системи; забезпечення соц. й політ. стабільності.

МЕТА СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ – створення умов для розвитку й оптимального функціонування соц. відносин, для більш повного та кращого задоволення матеріальних і духовних потреб усіх соц. груп, досягнення справедливості в розподільчих відносинах, надання особливого захисту й допомоги недієздатним і нужденним, розв'язання соц. проблем, спричинених природними катаклізмами, складними обставинами або ж несподіваною, неадекватною поведінкою особи; сприяння всебічному розкриттю творчого потенціалу людини; досягнення в суспільстві соц. злагоди, стабільності, рівноваги, цілісності, консолідації; подолання соц. напруження.

МЕТЕКИ (від гр. *métoikos* – переселенець) – іноземці, які постійно проживали у Стародавній Греції; особисто вільні, але політ. безправні іноземці; не могли бути власниками землі в Аттиці й будинків в Афінах; сплачували особливий податок – метекійон; також раби, відпущені на волю. Серед метеків були багаті рабовласники, торгівці, власники ремісничих майстерень тощо. Були й метеки, звільнені за особливі заслуги від сплати метекійону, т. зв. рівнозобов'язані. Метеки боролися за зрівняння їх у правах з афінськими громадянами. Частина метеків дістала громадянські права в VI ст. до н.е. за законами Клісфена.

МЕТРОПОЛІЯ (від гр. *metrópolis* з *méter* – мати і *pólis* – місто) – 1) у Стародавній Греції – назва міста-держави (*поліса*), головного щодо заснованих ним в ін. землях поселень (колоній); 2) держава, що володіє колоніями.

МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ – єдина, централізована ієрархічна система органів (а також підприємств і установ), через яку держава

реалізує свої функції, здійснює держ. владу. Дана система органів має такі осн. ознаки: єдність; ієрархічність; наявність схожих цілей і завдань; здійснення діяльності держ. механізму особливою групою людей, яка не збігається з суспільством та для якої управління є основним заняттям; наявність структурних елементів держ. органів, наділених владними повноваженнями; наявність апарату примусу. Держ. апарат (система держ. органів) становить основу механізму держави. Звичайно система держ. органів встановлюється конституцією держави. Держ. органи за характером завдань, які виконуються, розподіляються на три групи: 1) представницькі законодавчі органи; 2) органи виконавчої влади; 3) органи судової влади. Цілісну систему держ. механізму становлять: держ. органи; держ. установи; держ. підприємства.

МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ – система спец. правових засобів, за допомогою яких здійснюється упорядкування сусп. відносин. До елементів механізму правового регулювання належать норми права, нормативно-правові акти, юр. факти, правовідносини, акти реалізації, тлумачення та застосування норм права, законність, правосвідомість і правова культура.

МÉШКО І (від польськ. *Mieszko I*; бл. 922–992 рр.) – перший іст. відомий польськ. князь із династії П’ястів. Уперше згадується в 963 р. у хроніці Відукінда. Мешко І вів боротьбу з нім. *маркграфами*. За його правління були об’єднані польські землі (крім Краківської землі), в 966 р. прийнято християнство у формі католицизму.

МИР – нормальні дружні відносини між державами або окремими людьми; припинення ворожнечі, боротьби, воєнних дій.

МИРНОГО СПІВІСНУВАННЯ П’ЯТЬ ПРИНЦИПІВ (від хінді «*панча шила*» – п’ять принципів) – вперше проголошені в інд.-кит. угоді 1954 р.; знайшли відображення в кит.-інд. спільній заяві 1954 р., в рішеннях Бандунгзької конференції 1955 р. та низці ін. міжнар. документів. Включають такі принципи: 1) взаємна повага терит. цілісності й *суверенітету*; 2) ненапад; 3) невтручання у внутр. справи один одного; 4) рівність і взаємна вигода; 5) мирне співіснування.

МИРОВИЙ СУД – один із видів суду, що розглядає дрібні кримінальні та цивільні (з невеликою сумою позову) справи. На мировий суд покладається обов’язок примирити сторони, звідси і його назва. Уперше мировий суд виник в Англії у XIV ст. Пізніше з’явився і в ін. країнах.

МИРОТВОРЧІ ОПЕРАЦІЇ – втручання третьої сторони, щоб розділити і примирити учасників конфлікту. Миротворчі операції полягають у розміщенні збройних формувань, які зобов’язані наглядати за виконанням угод про припинення вогню і бути буфером

між учасниками бойових дій. Так, ООН здійснює миротворчі операції від 1948 р., коли відрядила військ. спостерігачів до Кашміру і на Бл. Схід. Після закінчення «холодної війни» кількість миротворчих операцій ООН різко зросла (зокрема, їх здійснювали в Сомалі, Руанді, на Балканах і в Кувейті, Іраку та ін.).

МИТНИЙ СОЮЗ – група країн, що зобов'язалися: 1) усунути всі перешкоди на шляху вільного переміщення товарів, послуг і чинників виробництва з країни в країну; 2) застосовувати спільну політику у сфері зовн. торгівлі.

МИТНИЦЯ – держ. установа, що забезпечує дотримання законодавства про імпорт, експорт, транзит товарів і контролює перевезення вантажів через держ. кордон, перевіряє митні документи, стягує мито й ін. збори.

МИТО – акцизний податок на імпортні (або експортні) товари, сплачуваний за перевезення товарів через кордони певних територій (тепер, переважно, держ. кордони), а також за користування шляхами, мостами, портовими спорудами тощо. Мито може вводитися з метою отримання доходів або захисту нац. економіки. Протекціоністське мито призначене для захисту місцевих виробників від іноземної конкуренції.

МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ (від лат. *migratio* – переселення) – переміщення населення в межах країни (внутр. міграція населення), а також з однієї країни в іншу (зовн. міграція населення – еміграція та імміграція; учасники зовн. міграції населення – *емігранти* й *іммігранти*).

МІЖГАЛУЗЕВІ ЮРИДИЧНІ НАУКИ – юр. науки, предметом дослідження яких є правовідносини, що регулюються нормами різних галузей права, в їх взаємозв'язку і взаємодії. До міжгалузевих юр. наук належать підприємницьке право, госп. право, житлове право, банківське право, повітряне право, морське право тощо.

МІЖДЕРЖАВНЕ (ІНТЕГРАЦІЙНЕ) ОБ'ЄДНАННЯ – союз суверенних держав, що об'єдналися на підставі міждержавного договору для посилення інтеграційних зв'язків між ними й еволюції у бік конфедеративного об'єднання. Міждержавним об'єднанням особливого роду на європ. континенті є Європейський Союз (*EU, European Union*), заснований у 1993 р. Рада Європи, створена після 2-ї світової війни (Статут підписаний і ратифікований у 1949 р.), є також міждержавним об'єднанням, але ін. характеру – європ. міжурядовою організацією. Її гол. інституційні органи: Парламентська Асамблея, Комітет міністрів та Європейський Суд з прав людини. Існують і міждержавні об'єднання як союз держав, особлива форма

добровільного об’єднання кількох держав зі збереженням ними повного суверенітету. Міждержавні об’єднання існують у формах співдружності, співтовариства тощо.

МІЖНАРОДНА БЕЗПЕКА – стан міжнар. відносин, що виключає порушення миру та створення реальної загрози розвитку людства, за якого народи можуть суверенно, без втручання і тиску ззовні, визначати шляхи та форми свого сусп.-політ. розвитку; діяльність держав і міжнар. інститутів щодо підтримання такого стану, універсальна система механізмів, заходів і гарантій якого виключає застосування сили в міжнар. стосунках.

Відповідно до Статусу ООН, гол. відповідальність за підтримання миру й міжнар. безпеки покладена на Раду Безпеки ООН, якій належить виключне право застосовувати санкції проти агресора. Міжнар. безпеку розрізняють: а) за масштабами забезпечення – безпека нац. й регіональна (в межах того чи ін. регіону світу) і всезагальна (у глобальному масштабі); б) за сферами забезпечення – безпека у військ., політ., економ., гуманітарній сферах; в) за суб’єктністю – безпека суспільства, держави, людини. Найважливішими елементами системи міжнар. безпеки є: 1) наукові теорії безпеки, концепції, доктрини, програми досягнення її високого рівня; 2) сукупність міждержавних, держ., громадських організацій та інститутів підтримання миру; 3) сили, засоби і матеріальні ресурси щодо запобігання, зростання безпеки на міжнар. рівні.

МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА – система економ., правових, дипломат., ідеологічних, військ., культ. та ін. зв’язків і відносин між народами, державами та групами держав, організаціями, що діють на світовій арені; комплекс двосторонніх і багатосторонніх політ., економ., дипломат., військ., культ., наук.-технічних відносин між державами.

МІЖНАРО́ДНЕ ПРА́ВО – галузь права; система міжнар.-правових договірних і звичаєвих норм, заг. принципів права та ін. джерел, що визнаються суб’єктами міжнар. права юр. обов’язковими. Суб’єктами міжнар. права є нації, держави, міжнар. організації та специфічні політ.-терит. одиниці. Як окремій правовій системі міжнар. праву притаманна нормативність – стандарт поведінки суб’єктів, осн. з яких є держави. Основою міжнар. права є імперативні норми (норми *jus cogens*), відповідно, міжнар.-правові зобов’язання, яким притаманна *jus cogens,* мають вищу юр. силу порівняно з ін. нормами міжнар. права. До таких зобов’язань належать, зокрема, заборона агресії, геноциду, расової дискримінації, работоргівлі, порушення свободи мореплавства, піратства, масштабного забруднення навколишнього середовища, грубих і масових порушень прав людини тощо. Загальноприйнято, що зобов’язання, які випливають зі Статуту

ООН, мають імперативний характер. Нормами *jus cogens* є й осн. принципи міжнар. права, що віддзеркалюють спільні інтереси й цінності міжнар. співтовариства. Взаємодія міжнар. права з внутр. правом ґрунтується на загальновизнаному принципі сумлінного виконання державами їхніх міжнар.-правових зобов'язань. Згідно зі ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., держава має виконувати свої зобов'язання за міжнар. договором і не може посилатися на положення внутр. права як на підставу невиконання нею міжнар. договору. Термін «міжнар. право» вживається для визначення міжнар. публічного права, на відміну від *міжнар. приватного права*. До середини XVII ст. міжнар. право називалося «правом народів» (від лат. *jus gentium*), або «загальнонародним правом».

МІЖНАРО́ДНЕ ПРИВА́ТНЕ ПРА́ВО – галузь права, що містить норми, які регулюють міжнар. цивільно-правові відносини, а також визначають цивільно-правове становище іноземних громадян та іноземних юр. осіб у різних країнах. Джерела міжнар. приватного права мають подвійний характер: одну їх частину становлять внутр. закони держав і судова практика, іншу – міжнар. угоди та звичаї.

МІЖНАРО́ДНИЙ ВАЛЮТНИЙ ФОНД (МВФ) (від англ. *International Monetary Fund – IMF*) – міжнар. валютно-кредитна організація, що регулює міждержавні відносини у валютно-кредитній сфері; спеціалізована установа ООН. Заснований на спец. конференції Об'єднаних націй в Бреттон-Вудсі (США) 1944 р. для регулювання валютних відносин між країнами і сприяння розвиткові міжнар. торгівлі. Штаб-квартира МВФ розташована у Вашингтоні. Осн. завдання МВФ: сприяння міжнар. співробітництву у валютній сфері, розширенню та збалансованому росту міжнар. торгівлі через стабілізацію валютних курсів, запобігання конкурентному знеціненню валют, встановлення багатосторонньої системи платежів щодо поточних угод між країнами-членами Фонду, а також усунення валютних обмежень і надання кредитів для урегулювання платіжних балансів. Членство в МВФ є передумовою для вступу країни до Світового банку. Членами МВФ є понад 150 країн, його капітал перевищує 120 млрд дол. Кошти МВФ формуються за рахунок внесків країн-членів згідно з установленою для кожної з них квотою. Україна стала членом МВФ у 1992 р.

МІЖНАРО́ДНИЙ ЗВИЧАЙ – правило поведінки, що через його тривале й багаторазове застосування у практиці стосунків між державами визнається ними як обов'язкове у міжнар. відносинах. Міжнар. звичай є одним із джерел міжнар. права. Вони регулюють

значну частину питань міжнар. відносин. По суті, весь розділ міжнар. права, який стосується дипломат. привілеїв та імунітетів, складається зі звичаєвих норм.

МІЖНАРО́ДНИЙ (ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИЙ) ТЕРОРИЗМ – сусп. небезпечні, насильницькі діяння, здійснювані у світовому чи регіональному масштабі терористичними організаціями або угрупованнями (у тому числі за підтримки держ. органів окремих країн) з метою досягнення певних цілей із широким застосуванням диверсійних актів, збройних нападів, викрадень, захоплень, убивств ні в чому не винних людей, загрози їх життю, із зруйнуванням чи загрозою зруйнування важливих народногосподарських об'єктів, систем життєзабезпечення, комунікацій; із застосуванням чи загрозою застосування ядерної, хімічної, біологічної та ін. зброї масового ураження. Термін «міжнар. тероризм» використовується з 70-х рр. XX ст. У Кодексі злочинів проти світу й безпеки людства ООН він визначається як «здійснення, організація, сприяння здійсненню чи фінансування заохочення агентами або представниками однієї держави актів проти іншої держави чи потурання з їхнього боку здійсненню таких актів, які спрямовані проти осіб або власності, та які за своїм характером мають на меті викликати страх у державних діячів, груп людей чи населення в цілому». Міжнар. тероризм – явище у світовий політиці, яке пов'язане з поширенням насильства у формі терористичних актів, що ставлять під загрозу нормальний хід міжнар. відносин. Основною метою терористичних дій є зміни у політиці, досягнення поступок з боку держави, залякування представників іноземних держав, міжнар. організацій, окремих груп населення. Причинами існування міжнар. тероризму на сучасному етапі є: невирішеність нац. проблем та проблем кордонів (значна частина народів позбавлена права на нац. самовизначення); загострення протиріч між християнською, ісламською та далекосхідною цивілізаціями; відсутність дієвих механізмів боротьби з тероризмом; бажання певних суб'єктів політ. процесу дезорганізувати встановлений світовий порядок. Наприкінці XX ст. широко розгорнулася терористична діяльність ісламських фундаменталістів, екстремістських, націоналістичних, шовіністичних організацій. Терористичний акт 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку та Вашингтоні спонукав світову громадськість до об'єднання у боротьбі з тероризмом. Було створено потужну антитерористичну коаліцію держав на чолі зі США, яка розгорнула широкомасштабну боротьбу з мережею терористичних організацій.

Боротьба з тероризмом у світі базується на міжнар.-правовій базі, до якої насамперед належать: Конвенція «Про попередження і покарання

тероризму» (1937); Конвенція «Про злочини та деякі інші акти, що здійснюються на борту повітряних суден» (1963); Конвенція «Про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден» (1970); Конвенція «Про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства» (1988); Конвенція «Про захоплення заручників» (1979); Вашингтонська Конвенція «Про попередження і покарання актів тероризму, що набирають форми міжнародно значущих злочинів проти особистості і пов'язаного з цим вимагання» (1971); «Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом» (1997); «Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом» (1997); «Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму» (1999).

МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ – об'єднання держав, нац. громадських організацій та індивідуальних членів з метою вирішення питань регіонального або глобального характеру, відвернення та врегулювання військ. конфліктів. Міжнар. організації є колективними учасниками міжнар. відносин через те, що створені в їхніх рамках інституції та органи забезпечують реалізацію інтересів тих держав, осіб або сусп. груп, що їх створили.

МІКА́ДО (від япон. дослівно – висока брама) – старояпон. і сучасна європ. назва япон. імператора. Слово «мікадо» здогадно виникло в VII ст. н.е. і походить від назви роду Сумера-но-мікото, що його представники зосередили у своїх руках владу. У сучасній Японії імператора називають «тенно».

МІЛА́НСЬКИЙ ЕДИКТ – *едикт*, виданий у 313 р. римським імператором Константином у м. Мілані; урівнював християнство з ін. релігіями, надавав християнам свободу віросповідання, повертав їм конфісковані церкви й церк. майно. Міланський едикт був важливим етапом у перетворенні християнства на панівну релігію Римської імперії. Офіційний союз між імператорською владою і християнством був встановлений на 1-му Вселенському соборі в м. Нікеї (325).

МІЛЕ́ДІ (від англ. *my lady*, букв. – моя пані) – у Великій Британії ввічливо-шанобливе звертання до заміжньої жінки.

МІЛІТАРИЗАЦІЯ (від лат. *militaris* – воєнний) – 1) підпорядкування економ., політ. і громадського життя держави гол. чином для підготовки загарбницьких воєн, придушення опозиційних до існуючого режиму рухів; 2) перенесення форм і методів військ. організації на сферу цивільних відносин; 3) збільшення воєнної економіки в мирний час; 4) посилене виховання населення у військ. дусі. Основу мілітаризованої політики становлять збройні сили з відповідною базою оснащення та комплектації, а також розгалужена інфраструктура військ. керівництва й органів забезпечення здійснення

зазначеної політики. Мілітаризація суперечить сучасному розвиткові світового співробітництва і стоїть на перешкоді створення всезагальної системи міжнар. безпеки.

МІЛІЦІЯ (від лат. *militia* – військо з *miles* – воїн) – держ. озброєний орган виконавчої влади, який покликаний захищати життя, здоров'я, права та свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань. У минулому міліція об'єднувала такі поняття як «війна», «військ. служба», «войовничість». В епоху Просвітництва термін означав «озброєний народ, що самостійно, без підтримки органів влади, забезпечує власну безпеку».

МІЛОРД (від англ. *my lord* – *букв.* мій пане) – ввічливо-шанобливе звертання до лорда, єпископа, судді у Великій Британії.

МІНІСТЕРІАЛИ (від лат. *minister* – слуга) – у Франкській державі – палацові слуги короля, які керували окремими ланками королівського господарства, одночасно були і держ. посадовими особами. Могли виконувати військ., фінансові, судові функції.

МІНІСТЕРСТВО (від лат. *ministro* – керую, служу) – центр. орган виконавчої влади, що реалізує держ. політику і здійснює держ. управління у відповідній сфері (економіки, освіти, науки, фінансів, соц. захисту та ін.), здійснює координацію діяльності ін. органів виконавчої влади, які реалізують свої повноваження у зазначеній сфері. Очолюється міністром (від лат. *minister* – слуга). Уперше міністерства з'явились у Франції в період абсолютної монархії.

МІНІСТР БЕЗ ПОРТФЕЛЯ – член уряду, що безпосередньо не очолює міністерство або ін. центр. орган держ. управління. У деяких країнах пост міністра без портфеля, як правило, займають політ. діячі, які можуть забезпечити підтримку уряду з боку депутатів від своїх партій у парламенті. Інколи міністри без портфеля вводяться в уряд як його політ. радники.

МІСДИМІНОР (від англ. *misdemeanor*) – з XIV ст. в Англії злочини, що стосувались інтересів приватних осіб і не зачіпали інтересів корони, за які не могли бути присуджені смертна кара та конфіскація майна. У сучасній англо-саксонській системі права (США, Велика Британія) найменш небезпечні злочини, що межують з адм. правопорушеннями.

МІСЬКЕ ПРАВО – система права, яка регулювала відносини між міським населенням і між містами й феодалами.

МІСЦЕВА ВЛАДА – вид публічної влади, яка реалізується від імені суб'єктів, що функціонують у межах певних адм.-терит. одиниць,

а також здатність її носіїв упорядковувати поведінку мешканців цих одиниць і впливати на розвиток місцевого життя.

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ – право і реальна здатність терит. колективів (громад) регулювати значну частину публічних справ і управляти територією, діючи в межах закону, під свою відповідальність і в інтересах місцевого населення (п. 1 ст. 3 Європейської Хартії про місцеве самоврядування); політика субдержавних утворень; політ.-правовий інститут, у межах якого здійснюється управління місцевими справами в низових адм.-терит. одиницях (громада) через самоорганізацію місцевих жителів, за згодою і підтримкою держави.

Місцеве самоврядування є характерною ознакою демократ. сусп.-політ. розвитку і являє собою один із найважливіших елементів взаємозв’язку держави й суспільства, реалізації можливостей та інтересів окремої особи. Місцеве самоврядування покликане забезпечувати самостійне вирішення громадянами через виборчі органи чи безпосередньо всіх питань місцевого значення, виходячи з власних інтересів, на основі закріплених за відповідними самоврядними органами матеріальних і фінансових ресурсів.

Осн. принципом місцевого самоврядування є його орг. відокремлення від держ. влади. Економ. основою місцевого самоврядування є муніципальна власність, порядок створення, використання й розподіл якої реалізується згідно з чинним законодавством тієї чи ін. держави. Форми практичного втілення місцевого самоврядування є різними, мають свої неповторні, іст. зумовлені особливості: земства в царській Росії; регіони, департаменти і комуни у Франції; графства, тауни, тауншіпи і муніципалітети у США; кантони у Швейцарії; землі в Німеччині й Австрії та ін.

МІСЬКА ДУМА – виборний розпорядчий орган міського самоврядування в Росії. Заснована 1785 р. Катериною II на засадах станового представництва (Загальна дума і обирана нею з її складу Шестигласна дума) відповідно до «Грамоти на права і вигоди містам Російської імперії». В 1870 р. царський уряд, йдучи назустріч буржуазії, видав городове положення, яке відкидало становий принцип представництва і ухвалювало, що члени міської думи – гласні – вибираються на 4 роки на основі принципу майнового цензу. Правом голосу користувалися тільки власники нерухомого майна, які сплачували міські податки, а переважна більшість міського населення позбавлялась виборчих прав. Закон 1892 р. ще більше обмежив кількість виборців (від участі у виборах зовсім усувалися дрібні торговці, ремісники та ін.) і посилив нагляд царської адміністрації за всією діяльністю міської думи.

Виконавчим органом міської думи була міська управа (складалася з виборних голови і кількох членів управи, мала канцелярію з функціональними відділами, а також різні постійні й тимчасові виконавчі комісії; весь особовий склад міської управи вважався на держ. службі та цілком підлягав губернаторові). Міську думу й міську управу очолював міський голова (виборна службова особа), який за городовим положенням 1870 р. обирався строком на 4 роки з подальшим затвердженням: у губернських містах – міністром внутр. справ, в ін. містах – губернатором. У Москві й Петербурзі міський голова призначався царем за поданням міністра внутр. справ. У невеликих містах міська управа не утворювалась, і її функції виконував міський голова. Міські думи були ліквідовані рад. владою протягом грудня 1917 р. – червня 1918 р.

МІСЬКІ РЕСПУБЛІКИ – у середньовічній Європі цілком незалежні від сеньйора міста-держави, влада яких нерідко поширювалася на значні прилеглі території. Міські республіки виникли в XI–XII ст. у Венеції, Генуї, Флоренції (Італія), у XII ст. – в Новгороді, у XIV ст. – у Пскові та ін. Міські республіки являли собою великі торговельні центри. Вони самостійно вирішували всі внутр. і зовн. справи. Влада в міських республіках належала переважно купецько-патриціанським або ремісничим верхам. Посилення централізації й абсолютизму в монархічних державах зумовили втрату міськими республіками незалежності і включення їх до складу централізованих держав.

МОБІЛІЗАЦІЯ (від фр. *mobilisation*, від лат. *mobilis* – рухомий) – 1) зосередження сил, засобів для досягнення певної мети; 2) переведення збройних сил держави на організацію та склад воєнного часу. Полягає у призові до збройних сил військовозобов’язаних запасу, доведенні чисельності складу кадрових частин, кількості частин і установ до штатів воєнного часу тощо. Мобілізація буває заг. або частковою.

МОВНА ПОЛІТИКА – політика держави, спрямована на забезпечення громадянам мовних і нац.-культ. прав; система політ. рішень, спрямованих на захист одержавленого етносу перед мовною, культ. експансією ін. націй. Спрямування мовної політики передбачає поєднання принципу державності мови з гарантіями розвитку та захисту мов нац. меншин.

МОДЕРНІЗАЦІЯ (від фр. *moderne* – новітній, сучасний) – широка соціологічна категорія, що використовується для означення процесу набуття суспільствами (спочатку передовими в технологічному, економ. і соц.-політ. розвитку, а потім і більшістю ін.) тих рис, які прийнято вважати ознаками сучасної цивілізації.

МОДУС ВІВЕНДІ (від лат. *modus vivendi* – *букв.* спосіб життя, спосіб існування) – у міжнар. праві та дипломат. практиці назва

тимчасової, здебільшого короткострокової угоди з економ. (рідше воєнних або політ.) питань, що укладається в разі, коли обставини не створюють умов для укладання постійного договору. Найчастіше модус вівенді встановлюється у формі обміну *нотами*.

МОДУС ПРОСЕДЕНДІ (від лат. *modus procedendi* – *букв*. спосіб дії) – поняття, що означає, яким чином і в якому порядку має бути виконане будь-яке зобов'язання або дія за міжнар. угодою.

МОНАРХ (від грец. *monarchos з monos* – один і *archos* – вождь) – переважно одноосібний глава держави, що здійснює владу за власним правом, а не у порядку делегування повноважень від народу.

МОНАРХІЯ (від грец. *monarchia* – єдиновладдя) – форма правління, за якої вища держ. влада цілком або частково зосереджена в руках одноособового глави держави, здебільшого спадкового. В окремих випадках монарх обирався (*напр*., за феодалізму в Королівстві Польському, у Священній Римській імперії германської нації). У рабовласницьких державах монархія мала форму *деспотії* і *теократії*. Монархія як форма правління має кілька різновидів: *абсолютна* (від лат. *absolutus* – безумовний) монархія – різновид одноосібної форми правління, за якої вся повнота законодавчої, виконавчої та судової влади концентрується в руках спадкового глави держави; передбачає всевладдя глави держави (короля, імператора) й відсутність конституційного ладу. Ця форма правління була поширена в добу феодалізму й нині у розвинутих країнах не існує; різновид авторитарних політ. режимів, що функціонують у Саудівській Аравії, Катарі, Омані й Об'єднаних Арабських Еміратах, де монарх наділений необмеженою владою як у виконавчій, так і в законодавчій та судовій сферах (виборні представницькі органи відсутні; уряд призначається монархом, виконує його волю і підзвітний тільки йому); *конституційна* монархія – різновид монархічної форми правління, за якої влада монарха обмежується компетенцією ін. держ. органів (парламенту, думи тощо). Залежно від ступеня конституційного обмеження повноважень монарха розрізняють дуалістичну й парламентську монархію: а) за дуалістичної відбувається поділ влади між монархом і парламентом; повноваження монарха в даному разі обмежені гол. чином у сфері законодавчої влади, але досить широкі у виконавчій (так було в деяких державах XIX ст., зокрема, в Німеччині, Японії, а нині фактично не практикується в розвинутих країнах); б) суть парламентської монархії полягає в тому, що законодавча влада повністю належить парламентові (зокрема, Велика Британія).

МОНЕТА (від лат. *moneta*) – грошовий знак, виготовлений з металу (платини, золота, срібла, міді, бронзи, нікелю, алюмінію та ін.). Характерною ознакою монети є штемпель, що засвідчує її вагу,

повноцінність і вартість. Монета вважається повноцінною, якщо лігатура (домішка до монетного металу) не перевищує 10%. Монета виникла з функції грошей як засобу обігу. Уперше монети почали карбувати у VII ст. до н.е. в Лідії. Перший монетний двір було створено в Римі при храмі Юнони-Монети (*Juno Moneta*), звідси й термін «монета». Кабування монет повсюдно зосередилося в руках держави.

МОНРО ДОКТРИНА (від прізвища Дж. Монро) – декларація з питань зовн. політики США, викладена президентом Дж. Монро в його посланні до конгресу 2 грудня 1823 р.; висунула як засадничий принцип політики США в Зх. півкулі ідею поділу світу на «американську» та «європейську» системи. Проголошувала, що території в Зх. півкулі не мають розглядатись «як об'єкт для майбутньої колонізації будь-якою європейською державою»; декларувала принцип взаємного невтручання країн американського і європ. континентів у внутр. справи один одного («Америка для американців»); передбачала *нейтралітет* США у боротьбі кол. ісп. колоній проти *метрополії*. Одночасно зі зростанням могутності США доктрина містила ідею приєднання нових територій, що було використано пізніше для обґрунтування експансії США в Лат. Америці.

МОНТАНЬЯРИ (від фр. *montagnards* – горяни) – 1) революц.-демократ. група Законодавчих зборів і Конвенту часів фр. бурж. революції кінця XVIII ст. Займали верхні місця в залі засідань (від фр. *la montagne* – гора); належали до Якобінського клубу; 2) партія у фр. Національних зборах 1848–1849 рр.

МОРАТОРІЙ (від лат. *moratorius* – затримуючий, уповільнюючий з *mora* – уповільнення, затримка з *memor* – пам'ятливий; той, хто нагадує) – 1) заборона або відстрочення виконання певних обов'язків, установлене спец. актами держ. влади на певний період або до закінчення будь-яких надзвичайних подій (стихійного лиха, війни) чи зупинення перебігу строку; 2) у міжнар. праві – відтермінування, відкладання певних дій на визначений або невизначений період за домовленістю між державами чи в односторонньому порядку (*напр.*, мораторій на ядерні випробування).

МОТИВ (від фр. *motif* з лат. *motus* – рух) – у *психол.* і *юр.* сенсі: 1) спонукальна причина дій і вчинків людини (мотив учинку; мотив поведінки); 2) аргумент на користь чого-небудь (викласти свої мотиви). Щодо злочинних дій людини, то використовується поняття «мотив злочину», що є внутр. спонуканням особи, яке створило психологічні передумови вчинення злочину. Мотив злочину є ознакою суб'єктивної сторони складу злочину і певним чином впливає на характер вини суб'єкта. Мотив злочину є обов'язковою або

кваліфікуючою ознакою деяких складів злочинів, *напр.*, вбивства з корисливих або хуліганських мотивів.

МУНІЦИПАЛІЗАЦІЯ – передача держ. власності (землі, будівель) до відання органів місцевого самоврядування.

МУНІЦИПАЛІТЕТ (від англ. *municipality*; від фр. *municipalitetè*; від нім. *Munizipalität* з лат. *municipium*) – 1) орган місцевого самоврядування; 2) приміщення, що займає орган місцевого самоврядування; 3) найнижча адм.-терит. одиниця в Австралії, Венесуелі, Франції та в деяких ін. країнах.

МУНІЦИПІЇ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ (від лат. *municipium* з *munus* – обов'язок, служба і *capio* – брати, одержувати) – у часи Римської республіки так називалися залежні від Риму міста Лаціо і пізніше Італії. Жителі цих міст отримували такі самі обов'язки, як і римські громадяни, а міста – часткове самоуправління або префекта, призначеного Римом. З часів Другої латинської війни (338 р. до н.е.) всі громадяни муніципій мали всі права римських громадян. Першою муніципією цього роду вважають м. Тускул. Довший час громадяни муніципій мали трохи менші права, ніж римські громадяни, – вони мусили служити в армії, платити податки, але не мали права голосу на виборах та не були занесені у триби. У часи імперії права муніципій отримували також міста і поза Італією. З 212 р. всі міста імперії отримали ранг муніципії.

МУРЗА́ (від тат.) – назва середніх і дрібних феодалів у кол. Астраханському, Казанському, Касимовському, Кримському і Сибірському ханствах, у Ногайській орді й у мордви. Уперше трапляється в писемних джерелах XIV ст.

МУСУЛЬМАНСЬКА ПРАВОВА СИСТЕМА – одна з правових систем сучасності (іноді мусульманську правову систему залучають до релігійно-общинної групи релігійно-традиційного типу правової системи). Мусульманське право – це сукупність підтриманих державою релігійних, моральних і правових норм, що склалися на основі ісламу в тлумаченні вченими-богословами і правознавцями. Найсуттєвішою відмінністю мусульманського права від романо-германського й англосаксонського є його нерозривний зв'язок з релігією ісламу. Як своєрідний феномен мусульманське право має відверто релігійно-общинний зміст – воно виникло в єдності з *шаріатом* (невід'ємною частиною ісламу) і діє насамперед у взаємостосунках мусульман. Осн. джерелами мусульманського права є: 1) юр. розпорядження Корану; 2) Суна – книга свого роду тлумачень Корану, в якій зібрано оповіді про життя і діяння пророка Магомета, які й мають бути взірцем поведінки віруючих у повсякденному житті; 3) Іджма – збірка одностайних рішень

докторів ісламу (маджатахідів) щодо вирішення питань, не врегульованих Кораном і Суною. Фактично ці рішення запроваджували нові загальнообов'язкові правила поведінки; 4) Кияс – висновок за аналогією. Щодо деяких випадків у Корані та Суні не сформульовано правило поведінки, на основі якого можна було б вирішити конкретну справу. Тоді таке правило формулюється виходячи з аналізу і тлумачення випадків із життя пророка, його висловлювань або мовчання, які стосувалися ситуацій, більшою чи меншою мірою аналогічних тій, яку треба розв'язати. Мусульманське право не поділяється на заг. і приватне або на заг. право і право справедливості, в його основі ін. підходи до структурного об'єднання норм – фундаментальна тематика відповідно до сфери релігійно-правового регулювання (стосунки правовірних з Аллахом, взаємини між людьми та зв'язок між державами або релігійними конфесіями). У системі мусульманського права виокремлюються такі галузі як «право особистого статусу» (регулює сімейні, спадкові та деякі ін. відносини), деліктне (кримінальне) право (встановлює заходи кримінально-правової відповідальності для людини) та цивільне право (закріплює цивільно-правові відносини, забезпечує захист п'ятьох осн. цінностей ісламу: релігії, життя, розуму, продовження роду і власності). Крім зазначених галузей, у мусульманській правовій системі існують «владні норми» (система норм, що регулюють сферу держ.-правових і адм.-правових відносин), судове право (система норм, що регулюють порядок створення, функціонування і компетенцію органів, покликаних здійснювати правосуддя), міжнар. право (система норм, що регулюють взаємовідносини як мусульманської держави на міжнар. рівні, так і між мусульманами в межах країни).

МУФТІЙ (від араб. – той, хто висловлює думку, тлумачить закон) – вища духовна особа у мусульман, яка має право вирішувати релігійно-юр. питання, давати роз'яснення щодо застосування шаріату. Муфтій – звичайно гол. суддя, що на підставі шаріату розв'язує питання, які не під силу звичайному судді.

МУШКЕНУМИ – у Стародавньому Вавилоні друга група вільного населення («падаючі ниць», тобто такі, що б'ють чолом, звертаються до царя з проханням прийняти їх на службу), яка зазвичай була позбавлена власних засобів виробництва і жила за рахунок оренди землі; походять із жителів підкорених областей, які за правовим становищем стояли нижче авілумів.

МУШКЕТЕ́РИ – солдати європ. армій в XVI ст., озброєні мушкетами (відісп. *mosquete* з лат. *musca* – муха, мушка; ручна вогнепальна зброя з гнотовим затвором, кулі якої пробивали лицарські

лати; назва «мушкет» зберігалася до поч. XIX ст. для позначення кремінної зброї). У кінці XVI ст. в деяких арміях держав Зх. Європи становили половину піхоти. У Росії мушкетерські полки існували до поч. XIX ст.

МЮРИДИЗМ (від араб. – учень вищого мусульманського наставника) – умовне поняття для позначення релігійно-містичного напряму в ісламі, що поширився на Пн. Кавказі в XIX ст.; передбачав безоглядне служіння мюрида релігійному наставникові (звідси і назва).

Н

НАБОБ (від араб.) – 1) титул правителів інд. провінцій, що відокремилися від імперії Великих Моголів; 2) у Великій Британії та Франції у XVIII ст. – людина, яка розбагатіла в колоніях, головним чином в Індії; 3) *перен.* багата людина, що живе зі сх. розкішшю.

НАВКРАРІЇ (від гр. *naukrariai*) – терит.-військ. округи в Аттиці (Стародавня Греція). Кожна з 48 навкрарій споряджала один корабель з екіпажем і виставляла двох вершників на випадок війни. Існували до V ст. до н.е., коли флот почали будувати на кошти держави і багатих громадян.

НАВУХОДОНОСОР (*Nabucodonosor*) – цар Вавилону у 605–562 рр. до н.е. Захопив землі Сирії та Палестини; ліквідувавши Юдейське царство, вивів у полон багатьох мешканців Юдеї.

НАДЗВИЧАЙНИЙ СТАН – особливий правовий режим, який може бути тимчасово введений у державі чи в окремих її частинах у разі виникнення надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодерж. рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення держ. влади чи зміни конституційного ладу держави шляхом насильства і передбачає надання відповідним органам держ. влади, військ. командуванню та органам місцевого самоврядування, згідно з відповідним законом повноважень, необхідних для відведення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування нац. економіки, органів держ. влади й органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юр. осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

НАЇБ (від араб. – заступник, уповноважений, намісник) – у середньовічних мусульманських державах – правитель округу чи провінції. В Імаматі Шаміля (теократична держава на чолі з

керівником нац.-визвольної боротьби (газавату) народів Пн. Кавказу – імамом Шамілем; існувала протягом 1834–1859 рр.) – його представник, що здійснює військ.-адм. владу над певною територією. В Османській імперії – наїб – суддя шаріатського суду, заступник верховного судді, помічник кадія. У деяких сучасних мусульманських країнах наїб – заступник будь-якого начальника, іноді – начальник місцевої поліції, голова сільської громади.

НАЙВИЩИЙ МАНІФЕСТ ПРО ВДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ПОРЯДКУ (ЖОВТНЕВИЙ МАНІФЕСТ) – законодавчий акт Верховної влади Російської імперії, оприлюднений 17(30) жовтня 1905 р. Іст. значення Маніфесту полягало в розподілі одноосібного права рос. імператора законодавствувати між власне монархом і законодавчим (представницьким) органом – Державною Думою. Маніфест, разом з Маніфестом Миколи II від 6 серпня 1905 р. «Про заснування Державної Думи», утворював парламент, без схвалення якого не міг вступати в дію жоден закон. У той же час за імператором зберігалося право розпускати Думу і блокувати її рішення своїм правом вето. Згодом Микола II не раз користувався цими правами. Також Маніфест проголошував і надавав громадянські права та свободи: свободу совісті, свободу слова, свободу зборів і свободу спілок. У результаті прийняття Маніфесту імператором були внесені зміни в *Основні державні закони Російської імперії*, які фактично стали першою рос. конституцією.

НАЙМАНСТВО – різновид злочину проти міжнар. правопорядку та безпеки людства, який передбачає вербування, фінансування, навчання, матеріальне забезпечення громадян однієї держави з метою подальшого їх використання у збройних конфліктах, військ. конфліктах ін. держав або насильницьких діях, спрямованих на повалення держ. влади, порушення терит. цілісності держави. Боротьба з найманством здійснюється на підставі Міжнародної конвенції «Про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців» та відповідних держ. нормативно-правових актів.

НАКЛЕП – поширення в будь-якій формі завідомо неправдивої інформації, що компроментує ін. особу.

НАМІСНИКИ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ – в XI–XIII ст. – посадники – особи, які розглядали кримінальні та цивільні справи в межах міста і прилеглих волостях. Деяким із них надавалося право боярського суду, тобто без доповідання князю карати злочинців («лихих людей», татів, душогубців) смертю і «торговою стратою». Без права боярського суду

вони не мали права цього робити, а також віддавати будь-кого в холопство чи звільняти від нього.

НА́НТСЬКИЙ ЕДИКТ – законодавчий акт, виданий 1598 р. фр. королем Генріхом IV у м. Нанті, щоби припинити релігійні війни (між католиками та гугенотами) 1562–1594 рр. За Нантським едиктом католицизм визнавався держ. релігією, католицькому духівництву повертались майно і землі. У свою чергу, гугеноти дістали право вільного віросповідання (крім Парижа та деяких ін. міст), скликання синодів, представництва при королівському дворі тощо. За гугенотами залишилося бл. 200 замків і фортець, якими вони оволоділи під час релігійних воєн. Політ. права гугенотів, передбачені Нантським едиктом, було ліквідовано 1629 р. кардиналом Рішельє, а право вільного віросповідання 1685 р. – королем Людовіком XIV.

НАРАДА З БЕЗПЕКИ ТА СПІВПРАЦІ У ЄВРОПІ (НБСЄ) – відбувалася у м. Гельсінкі (Фінляндія) 1975 р., де в засіданні брали участь усі члени НАТО, Варшавського договору та нейтральні держави Європи. До Завершального акту НБСЄ увійшли декларація принципів взаємовідносин між державами і три групи сфер, на які поширювалися домовленості: 1) заходи зміцнення довіри; 2) економ. та інша співпраця; 3) співпраця в гуманітарній галузі та у сфері захисту прав людини. У 1995 р. стала Організацією (ОБСЄ). На довгий час членство в ОБСЄ поширилося на 55 країн. Гол. роль ОБСЄ тепер полягає у сприянні ліберальній демократії у Сх. Європі та розвитку Центру розв’язання криз у Празі. ОБСЄ становить елемент нової архітектури європ. безпеки, однак консенсусна природа не дає їй змоги відігравати провідну роль у розвитку заходів безпеки для Сх. Європи.

НАРКОБІЗНЕС – 1) організована злочинна діяльність з виготовлення та збуту наркотичних і психотропних засобів; 2) кримінально карана корислива діяльність у сфері незаконного обігу наркотиків, яку здійснює особа (або група осіб) у вигляді промислу.

НАРКОМАФІЯ – злочинні організації, що займаються наркобізнесом.

НАРКОПОЛІТИКА – це базові принципи, на яких формується ставлення суспільства та держави до наркотиків і до підходів щодо зменшення шкоди від їх вживання.

НАРОД – багатопланове поняття. У теорії конституційного права народ – це все населення даної держави, що утворює єдину соц.-економ. і політ. спільноту, незалежно від поділу його на які-небудь нац. спільноти. У цьому сенсі сучасні конституції розглядають народ як «носія суверенітету і єдине джерело влади» в державі. На практиці поняття «народ» може трактуватись як плем’я, група племен,

народність, етнічна нація, населення держави, жителі країни, релігійна спільнота, мовна спільність.

НАРО́ДНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО – у держ. праві принцип здійснення держ. влади органами, члени яких обираються народом як його представники. Проголошений бурж. революціями.

НАРОДНІ ТРИБУНИ – плебейська установа влади у Стародавньому Римі, яка володіла «правом вето» на рішення будь-якої посадової особи чи сенату.

НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ (НАРКОМАТ) – у Радянській державі (з 1917 р. до 1946 р.) центр. галузевий орган держ. управління, очолюваний народним комісаром (наркомом). II Всеросійський з'їзд Рад 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. утворив перший Радянський уряд – Раду Народних Комісарів, у складі якої для здійснення галузевого управління було створено 13 комісій. Конституція РРФСР 1918 р. утвердила за органами галузевого управління назву – народні комісаріати. У березні 1946 р. всі народні комісаріати були перетворені на міністерства.

НАРОДНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ (від фр. *souverainete* – верховна влада) – право народу (у фр. політ. традиції – нації) на визначення форми правління, форми держ. устрою та ін. складових частин конституційного ладу; незалежне від будь-яких сил, обставин та осіб верховенство влади (суверенітет держави, народу, нації, особи). Народний суверенітет заснований на визнанні всього повноправного населення тієї чи ін. країни джерелом політ. влади.

НАРОДОВЛАДДЯ – належність влади народові та її здійснення ним безпосередньо або через органи держ. влади й органи місцевого самоврядування. Основні принципи народовладдя: суверенітет народу; політ. плюралізм; пріоритетність безпосереднього народовладдя, загальність і рівність у здійсненні народовладдя; гарантованість народовладдя та ін.

НАТО – ОРГАНІЗАЦІЯ ПІВНІЧНОАТЛАНТИЧНОГО ДОГОВОРУ (від англ. *North Atlantic Treaty Organisation – NATO*) **–** наддержавне військ.-політ. об'єднання країн Зх. та Центр. Європи й Пн. Америки, створене на підставі договору, підписаного членами Північноатлантичної ради (*North Atlantic Council*) 4 квітня 1949 р. у Вашингтоні (розпочало діяльність 24 вересня 1949 р.). Першими членами НАТО були Бельгія, Велика Британія, Данія, Ісландія, Італія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, США, Франція. До НАТО 18 лютого 1952 р. увійшли Греція, Туреччина (перше розширення), 9 травня 1955 р. – ФРН (друге розширення), 30 травня 1982 р. – Іспанія (третє розширення), 12 березня 1999 р. – Угорщина, Польща, Чехія (четверте розширення), 29 березня 2004 р. – Болгарія,

Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія, Естонія (п’яте розширення), 1 квітня 2009 р. – Албанія, Хорватія (шосте розширення). У 2014 р. альянс налічував 28 країн.

Північноатлантичний альянс створений на основі договору між країнами-членами, кожна з яких приєдналась до нього добровільно після публічного обговорення і відповідного парламентського процесу. З часу свого створення НАТО була зосереджена на забезпеченні оборони і безпеки її країн-членів як політ., так і військ. засобами. НАТО розглядає напад на одного або кількох членів як напад на усіх. Це міжнар. організація, кожен член якої зберігає свій суверенітет. Усі рішення в НАТО приймаються спільно на основі консенсусу. Найважливішим органом прийняття є Північноатлантична рада, в якій беруть участь представники усіх країн-членів альянсу на рівні послів, міністрів або глав держав і урядів. Рада НАТО – гол. політ. і найважливіший керівний орган прийняття рішень у Північноатлантичному альянсі. Усі країни-члени НАТО входять до Північноатлантичної ради, яку очолює Генеральний секретар. Робота Північноатлантичної ради здійснюється на кількох рівнях: 1) постійний (постійні представники – посли країн); 2) міністерський (міністри закордонних справ та оборони); 3) саміт (глави держав і урядів). Північноатлантична рада також готує й оприлюднює декларації та комюніке з оголошенням напрямів політики та рішень Північноатлантичного альянсу для широкого кола громадськості й урядів країн, що не входять у НАТО.

НАТУРАЛІЗАЦІЯ (від фр. *naturalisation* з лат. *naturalis* – природний, справжній, законний) – один із способів набуття громадянства держави іноземцем або особою без громадянства за волевиявленням (заявою) цієї особи. Законодавства різних держав зазвичай встановлюють умови натуралізації, *напр*., постійне проживання на законних підставах на території відповідної держави протягом певного терміну (Україна), володіння держ. мовою (Латвія), наявність постійного доходу як джерела існування (Велика Британія), бездоганна репутація (США) тощо. Набуття громадянства в порядку натуралізації може мати місце також у разі одруження громадянки однієї держави з громадянином ін. держави, усиновлення дитини, яка має громадянство ін. держави, а також у разі оптації (від лат. *optatio* – бажання, вибір) – добровільного вибору одного з двох громадянств.

НАЦИЗМ (від нім. *Nazismus, скор.* з *Nationalsozialismus* – національний соціалізм) – нім. фашизм, що походить від назви Націонал-соціалістичної робітничої партії в Німеччині (утворена в 1919 р.). Засновники партії дали їй таку назву з демагогічною метою, прагнучи розширити її соц. базу.

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ (від фр., англ. *nationalisation* з лат. *natio* – народ) – заснований на законі перехід у власність держави землі, підприємств, банків, галузей економіки та майна, що перебувають у приватній власності; примусове відчуження майна приватних власників (землі, її надр, фабрик, заводів, шахт тощо) у власність держави.

НАЦІОНАЛІЗМ (від лат. *natio* – народ) – теорія і практика етнічних соц.-політ. відносин у суспільстві, які ґрунтуються на самоідентифікації нації у розв'язанні політ., держ., економ., соціокультурних потреб сусп. розвитку і реалізуються у формах діяльності, зумовлених рівнем розвитку країни, традиціями, станом сусп. психології та специфікою навколишнього соціосередовища. Така самоідентифікація відбувається на двох рівнях – етнічному і нац. Залежно від домінування якісних рис лише одного з них може проявитись як націоналізм агресивний, руйнівний, зоологічний або ж як націоналізм творчий, прогресивний, який здатний створити сприятливі умови сусп. поступу.

НАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ (ЕТНІЧНИЙ) ТЕРОРИЗМ – різновид тероризму, що ставить за мету створення власної моноетнічної держави або забезпечення переваги однієї нації над ін. в межах держави, із використанням будь-яких, у тому числі насильницьких методів. Реалізація такої мети вважається справою нац. визволення. Представниками націоналістичного (етнічного) тероризму тривалий час виступають такі організації, як шрі-ланкійська «Тигри звільнення Таміл Ілама», палестинські групи «Чорний вересень» і «Аль-Фатх»; ісп. терористичне угруповання «Еускаді та Аскатасуна» (у перекладі – «Країна Басків і свобода»); Курдські терористи; Ірландська республ. Армія тощо. Етнічний або націоналістичний тероризм найчастіше не можна відокремити від партизанської війни. Він є її складовою частиною. *Напр.*, Шрі-Ланка (таміли проти сингалів); Індія і Пакистан (кашмірський конфлікт).

НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМ (від нім. *Nationalsozialismus*) – ідеологія крайнього націоналізму в декларативному поєднанні з деякими ідеями соціалізму, для якого характерний контроль держави над економікою.

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА – стан внутр. і міжнар. відносин, який визначає: 1) захищеність життєво важливих інтересів особи, громадян, держави і суспільства, держ. кордонів, сусп.-політ. устрою та всього того, що становить основу матеріального і духовного життя країни, від внутр. і зовн. загроз; 2) стан держави, що дає їй змогу зберігати свою цілісність і виступати самостійним суб'єктом міжнар. відносин. Структурно нац. безпека складається зі змісту інтересів

кожного її елементу. Для громадян – це їхні невідчужувані права та свободи, для суспільства – збереження і примноження матеріальних та духовних цінностей, для держави – внутр. стабільність, суверенність, надійна обороноздатність, терит. цілісність.

Фактори нац. безпеки поділяють на дві групи: 1) воєнні – стан збройних сил держави та ступінь їх боєготовності; стан стратегічних резервів і мобілізаційних можливостей; кількість військ. союзників і участь у військ.-політ. союзах; можливості стратегічного розгортання та професіоналізм особового складу збройних сил; розміри військ. витрат, стан військ. науки і характер воєнної доктрини; 2) невоєнні – природно-економ. умови країни; геополітичне положення і геостратегічна інфраструктура; життєвий рівень населення; демографічні характеристики; рівень сусп. стабільності, дисципліни і правопорядку; стан інформаційної безпеки держави; рівень держ. безпеки; людський фактор.

НАЦІОНАЛЬНА ГВАРДІЯ – озброєні добровільні загони з виборними командирами, створювані буржуазією в деяких країнах Зх. Європи під час бурж. революцій у кінці XVIII – середині XIX ст. на противагу королівським військам, арміям феод. урядів. Уперше Нац. гвардія була створена у Франції в липні 1789 р. на поч. бурж. революції 1789–1794 рр. На чолі її стояв М.-Ж.П. Лафайєт. Нац. Гвардія у Франції з перервами існувала до серпня 1871 р.

НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА – це політ. суспільство, що існує в певних кордонах, утворилося внаслідок політ. самовизначення окремого етносу (або *політ. народу*), що консолідується у політ. націю, здобуває незалежність і створює суверенну владу на етнічній території.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ – багатоступеневий процес інтенсифікації етнополітичного життя, «пробудження народів», що може зазнавати спадів і піднесень, і завершується, як правило, творенням нац. держави. Зміст нац. відродження полягає або у перетворенні етносу в націю, або у піднесенні духовного і політ. життя нації, яка сформувалася раніше, але зазнала занепаду, гноблення, не була політ. самостійною. В обох випадках процес відродження нації передбачає політизацію сусп. свідомості й модернізацію нац. життя, приведення його у відповідність до вимог сучасної цивілізації, з одного боку, і відновлення традицій, звернення до джерел духовного та політ. буття, з іншого.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ – сукупність політ., економ., правових, культ., освітніх та ін. проблем, що проявляються у процесі внутрі- та міждержавного спілкування націй, національностей.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНТЕРЕС – це історично змінна система осн. внутр. і зовн. інтересів нації, які реалізуються без компромісу.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ – повновладдя нації, її політ. свобода, право і реальна можливість визначити характер свого нац. життя, зокрема, політ. самовизначатись аж до відокремлення й утворення самостійної держави.

НАЦІОНАЛЬНИЙ РЕЖИМ – за міжнар. правом, режим, при якому та чи ін. держава надає іноземцям та іноземним юр. особам тих самих прав, які мають її громадяни та юр. особи. Нац. режим встановлюється за принципом взаємності.

НАЦІОНАЛЬНІСТЬ – *юр.* 1) належність до певної нації, народності чи нац. групи; 2) термін для спільного означення нації та народності.

НАЦІЯ (від лат. *natio* – плем'я, народ) – іст. спільність людей, що об'єднується спільною територією, власною політ. організацією (державою), єдиним економ. простором, особливістю духовного, психічного життя, культури, мови та характеру.

НАЦІЯ ЕТНІЧНА – спільнота з політизованою свідомістю, джерелом ідентичності якої є її етнокультурна окремішність.

НАЦІЯ ПОЛІТИЧНА – держ. народ, нац. ідентичність якого формується на підставі громадянства, належність до певної держави, схвалення її найголовніших політ. цінностей.

НЕАПОЛІТА́НСЬКЕ КОРОЛІВСТВО – держава в Пд. Італії в XII–XIX ст. Заснована норманами, які 1130 р. завоювали Пд. Італію. Протягом значного часу включала до свого складу й о. Сицилію, а тому мала ще назву Королівство обох Сицилій. Столицею Неаполітанського королівства довгий час було м. Неаполь. У 1735 р. за домовленістю з Австрією влада в Неаполітанському королівстві перейшла до ісп. Бурбонів (1735–1806 та 1815–1860). Припинило своє існування у 1861 р. в результаті завершення об'єднання Італії.

НЕВОЮЮЧА ДЕРЖАВА – в міжнар. праві – держава, що не бере участі у війні, але й не дотримується статусу нейтралітету. Невоююча держава залишає за собою право надавати економ., фінансову та ін. допомогу одній із воюючих сторін. Сучасне міжнар. право забороняє надавати будь-яку допомогу державі-агресорові. Тому під час війни для країн, що не воюють, найбільш чіткою є позиція нейтралітету.

НЕДІЄЗДАТНІСТЬ – нездатність фіз. особи внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу здоров'я чи недоумства усвідомлювати значення власних дій чи керувати ними. Фіз. особа визнається недієздатною з моменту набрання законної сили рішення суду про це. Над фіз. особою, яка визнана недієздатною, встановлюється опіка.

НЕДОТО́РКАНІСТЬ ЖИТЛА – громадянське (особисте) право людини і громадянина, яке передбачає законодавчу заборону свавільного проникнення у помешкання, проведення у ньому обшуку, огляду, а також свавільного позбавлення особи права подальшого проживання у цьому помешканні. Проникнення у помешкання особи, проведення у ньому обшуку, огляду можливе тільки за рішенням суду. Лише у невідкладних випадках, пов'язаних із порятунком життя людей і майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий ін., встановлений законом, порядок проникнення до житла чи ін. володіння особи, проведення в них огляду й обшуку.

НЕДОТО́РКАНІСТЬ МАЙНА – громадянське (особисте) право людини і громадянина, яке передбачає, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності на належне йому майно.

НЕДОТО́РКАНІСТЬ ОСОБИ – 1) право кожного на свободу та особисту недото́рканість; 2) конституційний принцип правового статусу особи, який полягає в тому, що усі люди є вільні, рівні у своїй гідності, правах і свободах, які охороняються законом від будь-яких посягань; 3) спец. правовий механізм протидії будь-якому зазіханню на життя, здоров'я, честь і гідність, особисту свободу та безпеку, статеву недото́рканість особи, недото́рканість її житла та ін. майна. Право на недото́рканість дає особі можливість вимагати усунення загрози недото́рканості особи, відновлення становища, яке існувало до порушення недото́рканості особи, зокрема, відшкодування збитків і моральної шкоди. Злочинна поведінка, якою порушено недото́рканість особи, може бути підставою для притягнення винного до кримінальної відповідальності. Забороняється фіз. вплив на особу всупереч її волі, проведення наукових, у т.ч. медичних, експериментів, без її згоди. Ніхто не може бути засуджений або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставі та в порядку, встановлених законом. Держава є відповідальною перед людиною за свою діяльність і зобов'язана забезпечити право кожного на свободу й особисту недото́рканість.

НЕЗАСТОСУВАННЯ СИЛИ – один із фундаментальних принципів сучасних міжнар. відносин і міжнар. права. Як принцип міжнар. права, незастосування сили та погрози силою вперше було закріплено у Статуті ООН (п. 4. ст. 2), де зазначається, що «всі члени ООН утримуються в їх міжнар. відносинах від загрози силою чи її застосування як проти терит. Недото́рканості, так і політ. незалежності будь-якої держави». Принцип незастосування сили не поширюється на випадки правомірного застосування сили (Статут ООН, ст. 51): 1) держави мають право на індивідуальний і колективний самозахист у

разі нападу на них; 2) держави, згідно з постановою Ради Безпеки, мають право у будь-який час на дії, необхідні для підтримання міжнар. миру і безпеки.

НЕЙТРАЛІТЕТ (від нім. *Neutralität* з лат. *neuter* – ні той, ні інший; ніякий) – 1) невтручання в чужі суперечки, двобої (*напр.*, дотримуватись нейтралітету); 2) у міжнар. праві – становище (статус) держави, що не бере участі у війні, зберігає мирні відносини з воюючими сторонами і не подає жодній з них воєнної допомоги (відмова від участі у війні; у мирний час – відмова від участі у військ. блоках). Права й обов'язки нейтральних держав під час війни закріплені в Гаагських конвенціях 1907 р., зокрема у 5-й – про нейтралітет у сухопутній війні і в 13-й – про нейтралітет у морській війні.

НЕКРОПОЛЬ (від лат. *nekros* – мертвий, *polis* – місто) – 1) цвинтар, могильник у країнах Стародавнього Сходу і античного світу; 2) місце, де поховані видатні люди.

НЕКСУМ (від лат. *nexum* – в'язати) – найдавніша форма договору позики, забезпеченням якого виступала особа боржника; договір, пов'язаний із самозакладом боржника (Стародавній Рим).

НЕНАСИЛЛЯ У ПОЛІТИЦІ – концептуальне поняття, яке визначає: 1) доцільність і необхідність відмови від незаконного застосування сили (фіз. або духовного), пригноблення, примусового впливу, зловживання владою, завдання матеріальної шкоди; 2) соц.-політ. ідеал, що свідомо практикується людьми при вирішенні соц.-політ. проблем, кладе в основу політ. діяльності принципи загальнолюдської моралі та гуманізму. Ненасилля у політиці означає не жертовність і покірність, а активну позицію в боротьбі за справедливість; ненасильницький опір; намагання виявити у суспільстві коріння несправедливості, її форми та прояви; відмову скорятися несправедливим режимам, порядкам і законам; використовувати засоби боротьби, які виключають знищення матеріальних цінностей, позбавлення людей життя; шанобливе ставлення до політ. противників; розуміння людини як найвищої цінності.

НЕОБЕРЕЖНІСТЬ – форма вини, що полягає у недбалому або самовпевненому ставленні правопорушника до настання суспільно небезпечних наслідків його діяння (дії або бездіяльності), які він передбачав, але легковажно розраховував на їх відвернення, або які він не передбачав, хоча повинен був і міг їх передбачити.

НЕОБМЕЖЕНА МОНАРХІЯ – монархічна форма правління, за якої влада монарха ніким і нічим не обмежена. Різновидами необмеженої монархії є деспотична й абсолютна монархія.

НЕОБХІДНА ОБОРОНА – дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або ін. особи, яку захищають, а також суспільних інтересів та інтересів держави від сусп.-небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони. Стан необхідної оборони є однією з передбачених кримінальним законом обставин, що виключають злочинність діяння. Кожна особа має право на необхідну оборону, незалежно від того, чи могла вона уникнути протиправного посягання або звернутися по допомогу до ін. осіб, правоохоронних органів тощо. Перевищення меж необхідної оборони має місце, коли особа умисно заподіює тому, хто посягає, тяжку шкоду, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. У будь-якому разі не буде перевищення меж необхідної оборони, якщо особа застосовує зброю або ін. засоби чи предмети для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи ін. приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає. Кримінальна відповідальність за перевищення меж необхідної оборони може наставати лише у спец. передбачених кримінальним законом випадках: за умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони і за умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони.

НЕОКОЛОНІАЛІЗМ (від гр. *neos* – новий та *colonia* – поселення) – колоніальна політика імперіалістичних держав, що є сукупністю старих і нових політ. методів, які застосовуються з метою утримати держави – колонії та напівколонії, – що звільнилися, як об’єкти економ. експлуатації та політ. тиску. Неоколоніалізм виник після 2-ї світової війни, коли внаслідок нац.-визвольної боротьби народів пряме колоніальне панування стало неможливим.

НЕОСУДНІСТЬ – психопатологічний стан людини, за якого вона під час вчинення сусп.-небезпечного діяння не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або ін. хворобливого стану психіки. Неосудність виключає можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності. Неосудність має місце за наявності двох критеріїв – медичного (біологічного) та юр. (психологічного). Сукупність медичного критерію (одного з чотирьох видів психічних захворювань: хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної

діяльності, недоумства або ін. хворобливого стану психіки) і юр. критерію (інтелектуальної чи вольової ознаки) дає підстави для визнання особи неосудною, і вона у зв’язку з цим не підлягає кримінальній відповідальності.

НЕОТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ – різновид авторитаризму, що формально функціонує при наявності багатьох партій, опозиції, періодичних виборів. Влада при цьому зберігається в руках однієї масової партії завдяки різним маніпуляціям. Такі режими існують у Мексиці та Сирійській Арабській республіці (правлячі партії: Іституційно-революціцйна у Мексиці та БААС у Сирії).

НЕОФІЦІЙНЕ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА – процес з’ясування та роз’яснення змісту правової норми, яке здійснюється будь-яким неуповноваженим суб’єктом права, тому воно позбавлене юр. сили і не тягне за собою юр. наслідків, тобто не є загальнообов’язковим для застосування. Неофіційне тлумачення норм права поділяється на доктринальне (здійснюється науковцями); професійне або компетентне (здійснюється юристами-практиками); повсякденне (здійснюється громадянами, які не є фахівцями у сфері юриспруденції).

НЕПОВНОЛІТНІ – особи, які не досягли віку, з якого закон визнає їх повністю дієздатними.

НЕПРЯМІ ВИБОРИ – такі вибори, при застосуванні яких виборці обирають представників влади не безпосередньо, а за допомогою колегії виборців.

НИЖНЯ РОЗПРА́ВА – судовий орган у становій системі судів царської Росії для розгляду справ держ. селян. Створювалися за «установленням про губернії» 1775 р. в тих місцевостях, де проживала значна кількість держ. селян. Нижня розправа очолювалася розправним суддею, який призначався губернським правлінням із чиновників. До її складу входили 8 засідателів, що обирались із дворян. Вищою інстанцією для нижньої розправи була губернська верхня розправа. Розправи були ліквідовані наприкінці XVIII ст.

НІМЕ́ЦЬКА ІМПЕ́РІЯ – держава, що існувала в Центр. Європі з останньої третини XIX до поч. XX ст.; назва зазвичай використовується для опису Німеччини 1871–1918 рр., коли вона була конституційною монархією: починаючи з об’єднання Німеччини і проголошення прусського короля Вільгельма I Німецьким імператором (18 січня 1871 р.), закінчуючи фактично проголошенням Веймарської республіки Філіппом Шейдеманом (9 листопада 1918 р.) і формально зреченням Вільгельма II (28 листопада 1918 р.). Найбільші держави, що межували з Німецькою імперією: Російська імперія на сх., Франція на зх. і Австро-Угорщина на пд.

НОБІЛІТЕ́Т (від лат. *nobilitas* – знать) – 1) у Стародавньому Римі – замкнене коло патриціанських і знатних плебейських родин, що мали доступ до вищих держ. посад. Нобілітет сформувався у 2-й пол. IV ст. до н.е., коли плебеї у тривалій боротьбі з патриціями домоглися доступу до вищих держ. посад (367 р. до н.е.). На початок III ст. до н.е. в руках нобілітету зосередилась вся держ. влада. Економ. основою політ. панування нобілітету було велике рабовласницьке землеволодіння і жорстока експлуатація провінцій. Нобілітет суворо охороняв замкнутість, утруднюючи доступ до свого середовища «нової знаті», був оплотом реакції під час рухів за аграрні реформи і демократизацію держ. ладу в Римі; 2) у широкому розумінні – «знать» (на противагу «народу», «черні»).

НОВГОРО́ДСЬКА ФЕОДА́ЛЬНА РЕСПУБЛІКА – феод. держава (1136–1478) зі столицею в Новгороді, що виникла внаслідок феод. роздробленості Київської Русі. XII–XV ст. республіка з елементами монархії із центром у Великому Новгороді, найбільше в той час держ. утворення у Європі. У період найбільшого розквіту, крім власне Новгородської землі, включала також території від Балтійського моря на зх. до Уральських гір на сх. й від Баренцового моря на пн. до верхів'я Волги та Зх. Двіни на пд. До 1348 р. до складу Новгородської республіки входили Псков і Псковська земля. За своїм держ. устроєм Новгородська республіка була аристократичною боярською республікою. Найвищим органом влади вважалося новгородське віче, в якому могло брати участь усе міське і вільне сільське населення республіки, однак фактично діяльність віча визначалася боярством. Значний вплив на держ. справи мало також велике купецтво, тісно пов'язане з боярством. Віче оголошувало війну й укладало мир і запрошувало до Новгорода з ін. руських земель князя, функції якого в основному зводилися до командування новгородським військом. Із середовища боярства на вічі обирали архієпископа (з 1156 р.), що як глава новгородської церкви був найбільшим феодалом у Новгородській республіці, посадника (глава новгородської адміністрації та суду) і тисяцького (командував міським ополченням і відав торговельним судом). З XIV ст. Новгородською республікою фактично керувала очолювана архієпископом рада («госпо́да»), до якої входили представники боярських родин. У 1478 р. Новгородська республіка в результаті загострення соц. протиріч, усобиць, ослаблення місцевого боярства втратила політ. незалежність, а її територія увійшла до складу централізованого *Великого князівства Московського*.

НОВГОРО́ДСЬКА СУДНА ГРА́МОТА – судовий кодекс Новгородської феод. республіки XV ст., що діяв у редакції 1471 р. в

єдиному списку у складі рукописної збірки середини 1470-х років. Цією грамотою регулювалися судочинство і процес. Збереглася тільки фрагментарно.

НОВЕЛА (від лат. *novellae leges* – нові закони) – заново виданий закон, який вносив зміни у чинне законодавство. Після смерті імператора Юстиніана (565) його законодавча спадщина була зібрана під загальною назвою Новел, що згодом почали розглядатись як четверта частина *Зводу законів Юстиніана*.

«НОВИЙ КУРС» (від англ. *New Deal*) – у США система заходів уряду президента Ф. Д. Рузвельта в 1933–1938 рр. для ліквідації наслідків економ. кризи – Великої депресії, що охопила країну в 1929–1933 рр. та пом'якшення протиріч американського капіталізму. Поєднував заходи з посилення держ. регулювання економіки з деякими реформами у соц. сфері.

НОВИЙ СВІТОВИЙ ПОРЯДОК – ідеологія та політика, спрямована на послаблення ролі нац. держав в економ., нац.-етнічних, релігійних відносинах; підкорення світової капітал. периферії світовій володарюючій «наделіті».

НОВОРО́СІЯ, НОВОРОСІЙСЬКИЙ КРАЙ – рос. офіційна назва для пд.-укр. і частково пд.-рос. земель, набутих Російською імперією з 2-ї пол. XVIII ст. в ході рос.-тур. воєн, коли Османська імперія втратила Пн. Причорномор'я, Крим і Бессарабію (за мирними договорами 1739 р., 1774 р., 1791 р. та 1812 р.), в результаті загарбання територій Коша Запорозької Січі (1775). Уперше назва виникла у зв'язку з утворенням Новоросійської губернії (1764), до якої входили Нова Сербія, Слобідський полк, Слов'яно-Сербія, Українська лінія, 13 сотень Полтавського і 2 сотні Миргородського полків. Адм. центр містився у м. Кременчук. Територія Новоросії не була сталою й ототожнювалася з Новоросійською і Азовською губерніями. Після анексії Кримського ханства Росією у 1783 р. Новоросійська губернія була ліквідована й увійшла до складу Катеринославського намісництва. Новоросійський край складався з Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній, з 1812 р. – також Бессарабської області. На поч. XX ст. (фактично до 1917 р.) Новоросією називали територію, до якої входили Бессарабська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська (без Криму), Ставропольська губернії та Область Війська Донського.

НО́М (від гр. *nomós* – область, округ) – 1) область, адм. округ у Стародавньому Єгипті. Кожний ном мав свій релігійний і політ. центр, військо, герб, своїх богів-покровителів. Кількість номів і їхня площа

змінювались. Керував номом номарх, що уособлював найвищу судову й адм. владу на місцях; 2) адм.-терит. одиниця в Греції.

НОМЕНКЛАТУРА (від лат. *nomenclatura* – список імен) – *юр.* коло посадових осіб, призначення та затвердження яких належить до компетенції вищестоящих органів; правляча верства тоталітарного режиму, сформована за критеріями відданості системі чи вождю. Це партійна і держ. командно-адм. верхівка, яка забезпечує керівництво політ. і соц. життям на основі ієрархічності, закритості й заідеологізованості; це також коло посадових осіб, призначення яких відбувається шляхом «просіювання» списків кандидатур на предмет лояльності системі. Номенклатура відтворюється на основі адм.-командного регулювання, займає посади тільки через прихильність вищого начальства.

НОМІЗМА (БЕЗАНТ) – золота монета у Візантії вагою 4,3–4,5 г. Купівельна здатність номізми у VIII ст. – приблизно 600 кг збіжжя. В одній номізмі – 288 фолів (мідних монет). Прожитковий мінімум – 2 фоли. 72 номізмам дорівнювала рахункова одиниця, що називалася літра.

НО́МОС (від гр. *nómos* – закон) – здатність права забезпечувати безпечне перебування цінностей життя, цивілізації і культури в соц. просторі. Антична традиція представляє номос як універсальну, безособову силу, що підкоряє людей своїй владі та оберігає усе найкраще, найбільш цінне, що є в людському житті. За Гераклітом є номос божественний і номоси людські, які, у свою чергу, живляться від першого, який усе перемагає і над усім панує. Людські ж номоси – це те, без чого не може бути цивілізованого життя, тому людям варто боротися за номос, як за свої стіни.

НОМОФІЛАКІЯ (від гр. *nómos*– закон та *fileo* – любов) – держ. установа в античних Афінах, Спарті та ін. давньогрецьких державах, до обов'язків якої входило наглядати за дотриманням законів і недопущенням реформ, що суперечать чинним законам. Номофілакія була місцем зберігання офіційних текстів законів. Структура та повноваження номофілакій у різних грецьких державах мали свої особливості. В Афінах, зокрема, номофілакія була утворена законом Ефіальта 462 р. до н. е. у складі 7 членів, які обиралися на один рік. Члени номофілакії брали участь у засіданнях Ради 500 і народних зборах (*агорі*). За афінського архонта Евкліда (403–402 рр. до н.е.) номофілакію було ліквідовано; відновлена Деметром Фалерським (правив у 318–307 рр. до н.е.).

НО́РМА (від лат. *norma* – взірець, правило) – 1) міра, взірець, звичайний стан; 2) усталена формула соц. поведінки, визнана більшістю

людей за належні зразки і покликана слугувати упорядкуванню міжлюдських відносин, підвищенню ступеня цивілізованості сусп. життєдіяльності, позначати межі соціокульт. простору, всередині якого людина може вести практичне і духовне життя цивілізованого суб'єкта; припис, зразок поведінки, міра висловлювання про щось і міра оцінки; виражає те, що існує або має існувати у всіх без винятку випадках.

НОРМА ПРАВА – загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, яке встановлене або санкціоноване державою і спрямоване на врегулювання сусп. відносин шляхом надання їх учасникам юр. прав і покладання на них юр. обов'язків; загальнообов'язкове правило поведінки, сформоване в суспільстві відповідно до визнаної в ньому справедливої міри свободи і рівності та формально визначене (встановлене чи санкціоноване) і забезпечене державою з метою регулювання, охорони та захисту сусп. відносин.

НОРМАТИВНЕ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА – різновид офіційного тлумачення, при якому роз'яснення змісту правової норми здійснюється компетентним держ. органом чи уповноваженими посадовими особами та поширюється на невизначене коло осіб і сусп. відносин, має юр. силу й загальнообов'язкове для всіх можливих випадків застосування певної норми.

НОРМАТИВНИЙ АКТ (НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АКТ) – прийнятий у встановленому порядку компетентним суб'єктом офіційний письмовий документ, в якому в односторонньому вольовому порядку встановлюються, змінюються чи скасовуються норми права. За юр. силою нормативний акт поділяється на: конституцію, конституційні закони, органічні закони, кодекси, звичайні закони та підзаконні нормативно-правові акти (акти заг. дії, акти місцевої дії, відомчі акти й акти внутр. дії). Система нормативних актів у будь-якій державі будується або залежно від місця органів влади в ієрархії держапарату (закон, указ, постанова, наказ тощо), або ж від предмета регулювання і розпоряджень, що містяться в ньому (житловий закон, кримінальний закон та ін.). Нормативні акти за суб'єктами видання поділяються на акти народу (референдум), акти органів держави, акти органів місцевого самоврядування та спільні акти органів держави і недержавних організацій.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ ДОГОВІР – письмова угода, в якій правила поведінки загального характеру встановлюються за взаємною згодою двох і більше суб'єктів правових відносин і забезпечуються державою.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН – це сукупність правових норм, що

визначають обсяг прав, свобод, обов'язків громадян, а також засоби, що встановлені для їх реалізації й охорони від порушень; встановлені законом і нормами права засоби, якими охороняються і захищаються права громадян, припиняються й усуваються їх порушення, відновлюються порушені права.

НОРМИ МАТЕРІАЛЬНОГО ПРАВА – норми, які визначають зміст первинних прав і обов'язків суб'єктів права, їхнє правове становище та безпосередньо спрямовані на регулювання сусп. відносин.

НОРМИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА – норми, які регламентують порядок, форми і методи здійснення прав або виконання обов'язків, встановлених у нормах матеріального права.

НОСТРИФІКАЦІЯ (від лат. *noster* – наш і *fatuo* – роблю) – визнання диплома про зарубіжну вищу освіту на рівні з дипломом, який видають аналогічні місцеві вищі навч. заклади.

НОТА (від лат. *nota* – письмовий знак, замітка, зауваження) – юр. та економ. термін: 1) у дипломатії – офіційне дипломат. звернення однієї держави до іншої; 2) скарбнича нота: а) середньотермінове держ. боргове зобов'язання на пред'явника; б) паперові гроші, що їх випускає держ. фінансовий орган за скарбничок емісії; 3) кредит-нота – розрахунковий документ; повідомлення, що надсилається однією зі сторін, які перебувають у розрахункових відносинах, ін. стороні, про запис у кредит рахунку останньої визначеної суми через настання якої-небудь обставини, що створила в ін. сторони право вимогати цю суму.

НÓТА БÉНЕ (від лат. *nota bene* – поміть добре) – позначки знаком *NB*, що робляться на ділових паперах і означають особливу важливість поміченого.

НОТÁБЛІ (від фр. *notable* – значна особа з лат. *notabilis* – помітний) – члени особливого держ. дорадчого органу – зборів нотаблів, який існував у Франції з 1358 р. до 1788 р. Нотаблі призначалися королем з найвпливовіших представників дворянства, духівництва та вищого чиновництва. Скликалися королем для обговорення держ., гол. чином фінансових і адм. питань.

НОТАРІÁТ (від лат. *notarius* – писар, секретар) – система органів і осіб, на які покладено державою обов'язок посвідчувати безспірні права, факти, що мають юр. значення, виконання ін. нотаріальних дій, спрямованих на юр. закріплення цивільних прав і запобігання можливому їх порушенню; відповідно, нотаріус – посадова особа, на яку покладено обов'язок вчиняти нотаріальні дії.

НОУ-ХАУ, НОУХАУ (від англ. *know* – знати та *how* – як) – 1) майстерність, уміння, практична кмітливість; висококваліфікована робота; компетенція і досвід, які набуваються тривалою практикою;

2) технічна, технологічна або комерційна інформація про виробництво, виготовлення чого-небудь, надання послуг, виробничий досвід і т.п. у вигляді спец. техн. документації, що є товаром на нац. й міжнар. ринку; використовується в ліцензіях, угодах, договорах про техн. співпрацю.

НУБАНДУ – управитель царського палацу, гол. посадова особа у Стародавньому Вавилоні до утворення єдиної шумеро-аккадської монархії. Відав усіма громадськими роботами, землеробством, фінансами, командував також військами (цей порядок управління зберігався і за царя Хаммурапі). З розширенням влади царів за межі Шумеру нубанду відав виключно організацією робіт, які були пов'язані з повинностями населення.

НУВОРИШ (від фр. *nouveau riche* – новий багач) – 1) людина, яка розбагатіла на спекуляціях воєнного та повоєнного часу; 2) багач-вискочка.

НУНЦІЙ (від іт. *nunzio* з лат. *nuntius* – вісник, посланець) – постійний дипломат. представник папи римського в державах, з якими Ватикан має дипломат. відносини; за рангом прирівнюють до посла.

НЮРНБЕРЗЬКИЙ ПРОЦЕС – судовий процес над групою гол. нацистських воєнних злочинців, що відбувався в м. Нюрнберґ (Німеччина) з 20 листопада 1945 р. по 1 жовтня 1946 р.

До Міжнар. військ. трибуналу (створений згідно з Декларацією про відповідальність гітлерівців за вчинювані звірства від 30 жовтня 1943 р., прийнятої на Московській конференції 1943 р., та Угодою між урядами СРСР, США, Великої Британії й Тимчасовим урядом Франції від 8 серпня 1945 р. про судове переслідування та покарання гол. воєнних злочинців європ. країн т. зв. «вісі» – військ.-політ. блоку фашистських держав) було віддано 24 вищих держ. і військ. діячів Німеччини: Г. Ґерінґ, Р. Гесс, І. Ріббентроп, В. Кейтель, Е. Кальтенбрюннер, А. Розенберґ, Г. Франк, В. Фрік, Ю. Штрейхер, В. Функ, К. Деніц, Е. Редер, Б. Ширах, Ф. Заукель, А. Йодль, А. Зейсс-Інкварт, А. Шпеєр, К. Нейрат, Г. Фріче, Я. Шахт, Ф. Папен, Р. Лей (повісився до початку процесу), Ґ. Крупп (визнаний невиліковно хворим, справа його була призупинена), М. Борман (судився заочно).

Нюрнберзький процес тривав майже 11 місяців. За цей час відбулося 403 відкриті засідання Трибуналу. Крім підсудних, за клопотанням обвинувачів і оборонців було допитано 116 свідків, а 143 свідки дали письмові відповіді на опитувальні листки. Трибунал призначив також зі складу секретаріату уповноважених для збирання доказів щодо злочинних організацій. Ці уповноважені допитали 101 свідка і розглянули 1809 письмових показань ін. свідків. Було також подано 6 звітів, в яких узагальнювався зміст майже 200 тис. ін.

письмових показань у справі злочинних організацій (гітлерівського уряду, гестапо, СС, СД, генштабу та ін.). Трибунал розглянув також велику кількість документів, зокрема: офіційних урядових документів; особистих листів і заяв; щоденників і мемуарів, записів публічних виступів у рейхстагу, на з'їздах, зборах, по радіо; записів бесід, газетних і журнальних статей, книжок, географічних карт, схем, планів, кінокартин і фотографій, а також вироків судових органів. Кількість цих документів становила кілька тисяч. Під час процесу провадилися повний стенографічний запис, а також електрозвукозапис усіх засідань Трибуналу. Процес провадився рос., англ., фр. і нім. мовами.

Трибунал визнав підсудних винними у злочинах проти миру, а саме: в підготовці, розв'язуванні та веденні агресивних воєн проти СРСР, Польщі, Чехословаччини, Югославії, Данії, Норвегії, Греції та багатьох ін. країн; у воєнних злочинах і злочинах проти людяності, а саме: в порушенні законів та звичаїв війни, знищенні мільйонів мирних громадян, вбивствах і мордуванні військовополонених, вигнанні в рабство 7 млн осіб з окупованих територій, пограбуванні держ. і приватної власності, руйнуванні міст і сіл, вбивствах, мордуванні та переслідуванні мільйонів людей за расовими, політ. або релігійними мотивами, проведенні нелюдяних дослідів на живих людях тощо.

Трибунал засудив 12 обвинувачених (Г. Ґерінґ, І. Ріббентроп, В. Кейтель, Е. Кальтенбрюннер, А. Розенберґ, Г. Франк, В. Фрік, Ю. Штрейхер, Ф. Заукель, А. Йодль, А. Зейсс-Інкварт і М. Борман) до страти на шибениці (в ніч на 16 жовтня 1946 р. вирок було виконано, а Г. Герінг ще раніше наклав на себе руки); підсудних Р. Гесса, Е. Редера і В. Функа – до довічного ув'язнення; підсудних Б. Шираха та А. Шпеєра – до 20 років, К. Нейрата – до 15 років і К. Деніца – до 10 років тюремного ув'язнення. Підсудні Г. Фріче, Я. Шахт, Ф. Папен були виправдані.

Трибунал визнав злочинними організаціями керівний склад націонал-соціалістичної партії Німеччини (НСДАП), СС, СД, гестапо. Проте він не визнав злочинною організацією СА, а також гітлерівський уряд, верховне командування та генеральний штаб, зазначивши, що члени цих організацій можуть бути притягнуті до суду індивідуально, у зв'язку з чим, а також у зв'язку з виправданням Г. Фріче, Я. Шахта і Ф. Папена, член Трибуналу від СРСР виклав свою особливу думку про незгоду з рішенням Трибуналу з цього приводу. Ця особлива думка була оголошена в суді та становить частину вироку.

Нюрнберзький процес має величезне значення, оскільки він перед усім світом розкрив жахливі злочини нім. мілітаризму і показав величезну небезпеку, яку несе його відродження; був першим судовим

процесом, на якому агресію було визнано міжнар. злочином, а її головних винуватців засуджено. Вперше також був втілений у життя принцип, відповідно до якого посадове становище підсудного (будь то керівник держави чи чиновник на керівній посаді урядового відомства), як і те, що підсудний чинив за розпорядженням уряду чи на виконання злочинного наказу, не є підставою для звільнення від відповідальності. Принципи, які були визнані Статутом Міжнар. військ. трибуналу та знайшли вираження у його вироці, підтверджені в резолюціях Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1946 р. та 27 листопада 1947 р. як загальновизнані принципи міжнар. права. Згодом на їх основі була вироблена Конвенція про незастосовність строку давності до військових злочинів і злочинів проти людства 1968 р.

НЬЯЯ (від санскр. – основа, висновок, метод, логіка) – 1) загальноприйнята норма поведінки, порушення якої спричиняло покарання, що застосовувалося державою (мало вужче значення порівняно з *дхармою*) (Стародавня Індія). Схоже з європ. поняттям «закон» 2) філософська школа в Індії, засновником якої вважається давньоінд. мислитель Готама (IVст. до н.е.).

О

ОБВИНУВАЧ – уповноважений законом орган чи особа, що формує і підтримує звинувачення в суді під час розгляду кримінальної справи.

ОБВИНУВАЧЕНИЙ – фіз. особа, щодо якої у порядку, передбаченому законом, на підставі зібраних у ході кримінального провадження доказів обвинувальний акт переданий до суду. Обвинувачений має широке коло прав, серед яких особливо важливими є право на першу вимогу скористатися допомогою захисника і мати побачення з ним до першого та перед кожним наступним допитом, знати, в чому його обвинувачують, давати показання чи в будь-який момент відмовитися їх давати, заявляти відводи і клопотання, знайомитися з матеріалами справи, оскаржувати судові рішення й ініціювати їх перегляд. До обвинуваченого можуть бути застосовані запобіжні заходи та ін. заходи процесуального примусу.

ОБВИНУВАЧЕННЯ – 1) у кримінальному процесі – діяльність уповноважених органів і посадових осіб, що полягає в доведенні вини особи, яка притягається до кримінальної відповідальності. Закон передбачає три види обвинувачення: держ., громадське і приватне. У суді держ. обвинувачення підтримує прокурор, громадське – уповноважений представник громадської організації або трудового колективу, приватне –

потерпілий особисто або через свого представника; 2) зміст обвинувальної тези, сформульованої в постанові про притягнення як обвинуваченого; в обвинувальному висновку, ухвалі про віддання під суд, обвинувальному вироку; формулювання, запропоноване обвинувачем і викладене у його промові.

ОБЕР-ПРОКУРОР (від нім. *Ober* – старший та фр. *procureur* з лат. *procurare* – піклуватися) – помічник генерал-прокурора у Рос. державі з 1722 р.

ОБЕРЛАНДРІХТЕР (від нім. *Ober* – старший, *Land* – земля, країна та *Richter* – суддя) – у Рос. державі з 1722 р. гол. суддя губернії, при ньому ланд-секретар – другий ступінь суду й апеляційна інстанція для провінційних судів і суд першої інстанції у справах жителів губернських міст.

ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ – 1) 1871 р. – процес, що завершився 18 січня 1871 р. у політ. і адм. сенсі та засвідчував створення єдиної нац. держави, коли у Дзеркальній залі Версальського палацу у Франції зібралися князі нім. держав і проголосили прусського короля Вільгельма I німецьким імператором після капітуляції Франції у франко-прусській війні. 2) 1990 р. – процес, що завершився 3 жовтня 1990 р. після тривалих намагань нім. демократ. сил до утворення після 2-ї світової війни єдиної нім. держави (після 2-ї світової війни на території переможеної Німеччини було утворено дві нім. країни: 20 вересня 1949 р. – Федеративної Республіки Німеччини та 7 жовтня 1949 р. – Німецької Демократичної Республіки з прорадянським політ. керівництвом). У березні 1990 р. у НДР на виборах перемогли християнські демократи, які погодилися на об'єднання Німеччини на умовах ФРН. НДР припинила своє існування 3 жовтня 1990 р. Була утворена єдина Німеччина під назвою Федеративна Республіка Німеччини. Об'єднання Німеччини мирним шляхом стало найважливішою подією в її повоєнній історії.

ОБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ – поставлені під охорону закону сусп. відносини, на які посягає злочин, завдаючи їм певної шкоди.

ОБ'ЄКТ ПРАВА (ОБ'ЄКТ ПРАВОВІДНОСИН) – матеріальні, духовні та ін. соц. блага, які слугують задоволенню інтересів і потреб громадян та їх організацій і з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини, здійснюючи свої взаємні суб'єктивні права та юр. обов'язки. Усі об'єкти правовідносин поділяються на такі види: засоби виробництва (об'єкти, за допомогою яких створюється новий продукт), предмети споживання (предмети, призначення яких полягає у задоволенні життєвих потреб людей), продукти духовної (інтелектуальної) творчості людини, особисті немайнові блага (життя,

здоров’я, честь, гідність тощо), поведінка певних суб’єктів, результати поведінки суб’єктів, гроші та цінні папери, стан природних об’єктів.

ОБ’ЄКТИВНА ОСУДНІСТЬ – відповідальність без вини.

ОБ’ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНУ – закріплена в законі сукупність ознак, що характеризують злочинне діяння.

ОБ’ЄКТИВНА СТОРОНА ПРАВОПОРУШЕННЯ – зовн. вираження протиправного діяння, яке посягає на об’єкт, що охороняється нормами права, завдає йому шкоди чи створює загрозу заподіяння шкоди.

ОБ’ЄКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ – особи, групи, спільності, які потребують певної соц. підтримки чи захисту. Це – інваліди, недієздатні, немічні, діти, молодь, немовлята і матері, непрацездатне населення, пенсіонери, люди похилого віку, самотні батьки, ті, хто втратив засоби до існування, специфічні групи населення (діти-сироти, ветерани, мігранти, біженці, особи з девіантною поведінкою, ув’язнені); багатодітні сім’ї.

ОБ’ЄКТИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ – сусп. групи і верстви, які з різних причин опинились у скрутному становищі та потребують допомоги й захисту. В соц.-демографічному вимірі до таких груп належать: люди похилого віку, пенсіонери, діти-сироти, студенти, непрацездатні, знедолені та зубожілі, інваліди з дитинства; в терит. – жителі малих сіл або особливо віддалених районів; в соц.-професійному – низькооплачувані працівники, малозабезпечені верстви населення тощо.

ОБМЕЖЕННЯ ВОЛІ – вид покарання, який полягає в утриманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду, з обов’язковим залученням засудженого до праці.

ОБМЕЖЕНА (КОНСТИТУЦІЙНА) МОНАРХІЯ – монархічна форма правління, за якої влада монарха тією чи іншою мірою обмежується конституцією та повноваженнями певних держ. органів. Різновидами обмеженої (конституційної) монархії є дуалістична та парламентська монархія.

ОБМЕЖУВАЛЬНЕ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА – різновид тлумачення, за яким зміст правової норми необхідно розуміти вужче за її текстуальне розуміння.

ОБОЛ, ОБЕЛОС (від гр. *ōbelōs(ōbolōs)*, лат. *obelós* – спочатку брошка, потім грецька монета вартістю 1/6 драхми) – у Стародавніх Афінах дрібна монета, вагою приблизно 0,72 г срібла; у Пелопонесі обол важив 1,04 г. Обол спочатку карбували зі срібла, однак у елліністичну епоху вже з бронзи. Згідно з Плутархом, спартанці використовували такі монети, зроблені із заліза. Він також роз’яснює етимологію слів «обол»

(брошка) та «драхма» (ручка): у минулому греки використовували як гроші злитки заліза і бронзи. Обол клали часто в елліністичну епоху під язик померлим (він мав слугувати платою Харонові за перевезення мертвих через р. Стікс у царство мертвих Аїда). Прожитковий мінімум родини у V ст. до н.е. становив 2 оболи.

«ОБРАНА РАДА» – термін, що позначає коло осіб, які становили неформальний уряд при Івані IV Грозному в 1549–1560 рр. «Обрана Рада» проводила перетворення, що одержали назви реформ середини XVI ст. (*напр*., земська 1549 р., приказна 1550 р., церковна 1551 р., військова 1556 р.).

ОБРОК – натуральний податок, данина продуктами традиційного натурального господарства, що стягувався феодалом зі селян. Частина продуктів селянського господарства – зерно, худоба, птиця, яйця, сало, мед, а також вичинена ними шкіра, виготовлена пряжа, полотно тощо.

ОБСТРУКЦІЯ (від лат. *obstructio* – перешкода, завада) – дія, демонстративно спрямована на зрив чого-небудь (засідання, виступу) за допомогою гамору, виголошення довгих непотрібних промов тощо.

«ОГЛЯД ЗАКОНІВ» – найбільш ранній звід кримінальних законів Китаю, знайдений на бронзовій тринозі з текстом, датується 536 р. до н.е. Основою його стало поняття «у син» – п'яти видів покарання за злочини (клеймування, відрізування носа, відрубування однієї або обох ніг, кастрація та смертна кара), що стали найбільш розповсюдженими покараннями.

«ОГОРО́ДЖУВАННЯ» (від англ. *enclosures*) – специфічна насильницька форма ліквідації громадських земель і розпорядків у гол. країнах Зх. Європи; одна з форм масової експропріації селянства – «первинне накопичення капіталу» (відібрану землю феодали обгороджували парканами, канавами тощо); процес насильницького збільшення землеволодінь феодалів за рахунок общинних земель у зв'язку із перетворенням маєтків феодалів на товарні господарства, зокрема, через збільшення попиту на англ. вовну. Класичне вираження знайшло в Англії кінця XV – поч. XIX ст.

ОДНОПАЛАТНА ПАРЛАМЕНТСЬКА СИСТЕМА – тип парламентської системи держави, що являє собою таку структуру органу законодавчої влади (парламенту), за якої відсутній поділ його на окремі палати (частини).

ОДНОПАРТІЙНА СИСТЕМА – тип партійної системи, що складається з представників однієї політ. партії; неконкурентний тип партійної системи, що складається з представників або членів однієї політ. партії. Однопартійна система створює для правлячої партії

атмосферу політ. «комфортності», виключає необхідність орг. й ідеологічного самовдосконалення, пошуку яскравих, привабливих для мас лідерів, що прирікає партію на втрату нею політ. позицій і політ. впливу. Така система існувала в СРСР (20–90 рр. XX ст.), деяких ін. соціаліст. державах. На сучасному етапі поширена в постколоніальних державах, де поки що не сформувалися сучасна розвинена соц. структура і відповідний їй політ. плюралізм.

ОКТРОЙÓВАНА КОНСТИТУЦІЯ (від фр. *octroyer* – жалувати, дарувати) – 1) назва конституції, виробленої та «дарованої» монархом народові, без участі парламенту й ін. представницьких органів (*напр.*, Конституційна хартія 1850 р. Пруссії; Японська конституція 1889 р., «Основні закони» Рос. імперії 1906 р.); 2) конституція, яку надає колонії метрополія (*напр.*, Конституція Золотого Берега 1951 р.).

ОКУПÁЦІЯ (від лат. *occupatio* – захоплення) – у військ. справі та в міжнар. праві тимчасове заняття збройними силами однієї держави частини або всієї території ін. держави. Правовий режим окупації регулюється Положенням про закони і звичаї сухопутної війни, доданим до 4-ї Гаагської конвенції 1907 р., Женевською конвенцією 1949 р. про захист цивільного населення під час війни, Гаагською конвенцією 1954 р. «Про захист культурних цінностей у разі озброєного конфлікту» та ін. міжнародними угодами і звичаями; тимчасове насильницьке зайняття території ін. держави без набуття суверенних прав на неї.

ОЛІГÁРХІЯ (від гр. *óligarchia* – правління небагатьох) – політ. та економ. панування владної верхівки держави. Правління невеликої групи людей, а також сама правляча група. Розрізняють олігархію аристократичну і фінансову.

ОМАЖ (від фр. *hommage* з фр. *homme* – людина; іноді з лат. *commendatio* – передання (себе)) – у Зх. Європі доби Середньовіччя, акт укладення угоди, а іноді й сама угода, яка супроводжувалася відповідним символічним церемоніалом. Відносини, що виходили із принесення омажу, не обов’язково були васально-сеньйоріальними, але омаж практично завжди приносився лише особисто вільною особою. Після принесення омажу особа, що його принесла, ставала «людиною» свого сеньйора, звідки і походить фр. назва цього акту; клятва вірності своєму сеньйору в середньовічній Франції.

ОМБУДСМЕН (від швед. *Ombudsman* – представник) – посадова особа, на яку покладаються функції контролю за дотриманням законних прав та інтересів громадян у діяльності органів виконавчої влади і посадових осіб. Офіційні назви посади в різних

країнах різняться. На сучасному етапі посада омбудсмена існує в понад 100 країнах світу. Вперше посаду «парламентського омбудсмена» заснував риксдаг Швеції 1809 р., відповідно до прийнятої того року конституції. Тривалий час посада омбудсмена не була поширена в ін. правових системах, окрім шведської. Проте з часом такий пост за шведським зразком запровадили в країнах Пн. Європи: у Фінляндії (1919), Норвегії (1952), Данії (1953). Першою неєвропейською державою, яка запровадила посаду омбудсмена, стала Нова Зеландія (1962), першою соціаліст. – Польща (1987). У більшості країн Європи омбудсмен – посадова особа парламенту, яка стежить за законністю дій держ. органів і посадових осіб, органів місцевого самоврядування щодо забезпечення й дотримання конституційних прав і свобод людини та громадянина.

ОПОЗИЦІЯ (від лат. *oppositio* – протиставлення) – опір, протидія, протиставлення однієї політики, поглядів іншій політиці, ін. поглядам; організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політ. системи в цілому; будь-яка політ. організована група, що протистоїть урядові, критикує його і прагне здобути владу, легальна (узаконена) й активно діюча опозиція – одна з гол. ознак демократ. ладу.

ОПОЛЧЕ́ННЯ – військ. формування тимчасового характеру, створюване на основі добровільного залучення широких народних мас для відсічі ворогу за надзвичайних умов під час війни.

ОПОРТУНІЗМ (від фр. *opportunisme* з лат. *opportunus* – зручний, вигідний, слушний) – пристосовництво, угодовство, безпринципність.

ОПРИЛЮДНЕННЯ ЗАКОНУ – одна із стадій законодавчого процесу, яка полягає у доведенні до відома населення через визначені законодавством офіційні видання повного і точного тексту прийнятого закону. Значення цієї стадії полягає у тому, що неоприлюднені та, таким чином, не доведені до відома людей закони не застосовуються.

ОПРИЧНИНА (ОПРИЧИНА) (від старорус. *опріч* – крім, що в XIV–XVI ст. позначало частину спадщини, виділену в особливе володіння) – система урядових заходів за царя Івана IV Грозного (1565–1584), які полягають у встановленні держ. терору та надзвичайних заходів. Проводилася для ослаблення позицій князівсько-боярської аристократії та зміцнення самодержавства. Територію держави було поділено на опричнину (тобто особливий государів уділ) і земщину. Опричнина – це частина території держави з особливим управлінням, виділена для утримання царського двору й опричників (опричник – людина, що входила до лав опричного війська – спец. військ. корпусу,

створеного Іваном IV Грозним у рамках його політ. реформи 1565 р.; це військо було не тільки особистою охороною царя, але й розшуковим, каральним органом). Очолював опричнину наближений Івана IV, думний дворянин Григорій Бєльський (Малюта Скуратов). Опричник – більш пізнє поняття. За часів Івана IV Грозного опричників називали «государевими людьми». Суть рос. опричнини – у виділенні частини земель у царстві виключно для потреб царського двору, його службовців – дворян і армії. Спочатку чисельність опричників – «опричної тисячі» – становила тисячу бояр (боярських дітей).

ОПРИШОК – учасник народно-визвольної боротьби в Галичині, на Закарпатті, Буковині другої пол. XVI – першої пол. XIX ст.; народний месник.

ОПТАЦІЯ (від лат. *optatio* – бажання, вибір з *opto* – вибираю) – у міжнар. праві – добровільний вибір громадянства; до оптації вдаються зазвичай при передачі території, на якій мешкає ця особа, від однієї держави до іншої.

ОПТИМАТИ (НОБІЛІ) (від лат. *optimates* – знатні з *optimatus* – найкращий) – 1) політ. угруповання рабовласницької верхівки в Римській республіці з 30-х рр. II ст. до середини 1 ст. до н.е., яка відображала інтереси нобілів і протистояла популярам, намагаючись запобігти проведенню аграрної реформи та демократизації римської держави; опорою оптиматів був сенат; 2) найвищий соц. прошарок населення Стародавнього Риму періоду імперії, власники латифундій.

ОРГАН ДЕРЖАВИ – структурний елемент апарату держави, створений державою чи обраний безпосередньо народом колектив держ. службовців (або один держ. службовець), які наділені державновладними повноваженнями та необхідними матеріально-технічними засобами для виконання завдань і функцій держави.

ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ – вид органів держ. влади, діяльність яких відповідно до принципу розподілу влади носить виконавчо-розпорядчий характер, спрямована на виконання законів, ін. нормативно-правових актів і здійснення держ. управління. Органи виконавчої влади класифікуються на: 1) вищі; 2) центральні; 3) місцеві.

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ – організаційні та структурно відокремлені частини держ. механізму, які наділені відповідними державновладними повноваженнями, що реалізуються у визначених законом правових і орг. формах. Органи держ. влади поділяються на види: 1) за способом формування – виборні та призначені; 2) за обсягом владних повноважень – загальнодерж. та місцеві; 3) за характером компетенції – заг. та галузевої; 4) за порядком вирішення

питань – одноособові та колегіальні; 5) за принципом поділу влади – законодавчі, виконавчі та судові органи.

ОРГАНИ ЮСТИЦІЇ – це органи, що здійснюють держ. реєстрацію нормативно-правових актів, які регулюють права, свободи й законні інтереси громадян або мають характер взаємин між органами місцевого самоврядування та ін. органів, нормативно-правові акти яких підлягають держ. реєстрації, офіційному виданню нормативно-правових актів органів держ. влади та збірників актів законодавства держави, забезпеченню виконання кримінальних покарань, держ. регулюванню адвокатури.

ОРГАНІЗАЦІЯ АФРИКАНСЬКОЇ ЄДНОСТІ (ОАЄ) – міжнар. організація незалежних і суверенних держав Африки. Утворена рішенням Всеафриканської конференції глав держав і урядів, що відбулася 22-25 травня 1963 р. в столиці Ефіопії Аддіс-Абебі. На конференції були представники 31 держави. Метою ОАЄ визначена боротьба за якнайшвидше знищення колоніалізму та неоколоніалізму на афр. континенті, за зміцнення єдності й солідарності афр. держав, а також консолідація і розширення співробітництва між ними; захист їх суверенітету, терит. цілісності і незалежності, сприяння розвиткові міжнар. співробітництва. Осн. принципи ОАЄ – суверенна рівність держав Африки, невтручання у внутр. справи, поважання терит. цілісності й недото́рканості, неприєднання до будь-яких блоків тощо. Найвищим органом ОАЄ стала Асамблея глав держав і урядів, Рада міністрів (у складі міністрів закордонних справ держав-членів ОАЄ) і постійний адм. орган – Генеральний секретаріат. На конференції було прийнято Хартію ОАЄ.

ОРГАНІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНІ – об’єднання держ. нац. громадських організацій та індивідуальних членів з метою вирішення питань регіонального або глобального характеру, відвернення та врегулювання військ. конфліктів. Особливе місце серед міжнар. організацій посідає Організація Об’єднаних Націй (ООН) з її спеціалізованими установами (ЮНЕСКО, МВФ та ін.).

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ’ЄДНАНИХ НАЦІЙ (ООН) – найбільша та найвпливовіша міжнар. організація, створена 26 червня 1945 р. (м. Сан-Франциско, США) державами антифашистської коаліції внаслідок розгрому сил агресії та фашизму в 2-й світовій війні. Статут ООН набув чинності 24 жовтня 1945 р. і був підписаний 51-ю країною, в т.ч. й Україною як однією з держав-засновниць. Гол. цілями ООН є підтримання міжнар. миру і безпеки, розвиток дружніх відносин на базі принципу рівноправності й самовизначення народів, здійснення міжнар. співробітництва у розв’язанні міжнар. проблем економ., соц., культ. та гуманітарного характеру, а також для захисту прав людини; заснована на принципі суверенної рівності всіх її членів, які взяли на

себе обов’язок вирішувати міжнар. суперечки мирними засобами, стримуватися від погрози силою або її застосування проти терит. недото́рканості чи політ. незалежності будь-якої держави та ін. дій, несумісних з цілями Об’єднаних Націй. З 14 липня 2011 р. має 193 держави-члени. Західна Сахара та ін. маленькі держави не приєдналися до ООН через їх невизнання. Організація фінансується з обов’язкових і добровільних внесків від своїх держав-членів, користується шістьма офіційними мовами: араб., кит., англ., фр., рос. та ісп.

ОРГАНІЧНИЙ ЗАКОН – у деяких країнах іменується фундаментальний закон або конституційний закон – термін юриспруденції, що виник у Франції та поширивсяі в осн. на країни, які зазнали впливу фр. правової системи. Охоплює законодавство, що регулює основи держ. ладу. Найважливішим з органічних законів є конституція. Органічний закон – це такий вид закону, який перебуває між звичайним законом і Конституцією.

ОРДА́ (від тур. *ordu* – палатка, шатро хана) – 1) у тюрк. і монг. народів – військ.-адм. організація; стоянка кочівників; у середньовіччі: а) ставка хана, столиця; б) феод. держава та об’єднання кочових племен (*напр*., *Золота орда*, Астраханська орда); 2) безладна, неорганізована юрба людей.

ОРДА́ЛІЇ (від пізньолат. *ordalia* з *ordalium* – суд, вирок) – випробування особи за допомогою сил природи (божих сил), що ґрунтувалося на вірі в бога (чи богів), який вкаже судовій громаді, хто є винуватий, а хто – невинуватий; система випробувань певної особи (звинуваченого, свідка), за результатами якої вона визнавалася винуватою або виправданою, а її свідчення – правдивими чи брехливими; «суд божий» (випробування вогнем, залізом, водою) (*напр.*, людина визнавалася невинною, якщо могла без ушкоджень пройти через вогонь, пронести на певну відстань розпечене залізо, витягнути рукою з окропу якусь річ тощо). Ордалії з’явилися ще у первісному суспільстві, але особливо широко застосовувалися в більшості країн за феод. доби: в Англії ордалії перестали застосовувати зі середини XII ст., у Франції – зі середини XIII ст. Окремі види ордалій зберігались як пережиток до XVIII ст. Різновидом ордалій був судовий поєдинок, «поле».

О́РДЕН (від лат. *ordo (ordinis)* – ряд, група) – 1) об’єднання, засновані на релігійних законах, що складаються із людей однієї статі, які бажають присвятити своє життя Богові, називаються монаші ордени. Монахи та монахині відмовляються від шлюбу, дотримуються всіх постів, підкоряються голові ордену чи настоятелю монастиря і не мають власного майна. Монаші ордени формувалися тільки в

католицькій церкві. Кожний монах чи монахиня дає монаший обіт – обряд посвячення себе Богу. Верховним керівником ордену чи монастиря є настоятель. Він обирається спец. зборами і має владу над усіми монастирями та монахами свого ордену. Перші християнські монаші ордени з'явились у III ст. на Бл. Сході. В Європі у VI ст. були сформовані перші закони монашого життя. У 529 р. заснований монахом Бенедиктом монастир в Італії поклав поч. новій формі внутрішньоцерк. об'єднання – монашим орденам (першим із них був орден бенедиктинців, потім францисканців, домініканців). Монахи орденів часто займалися місіонерством – навертали в християнство язичницькі народи; 2) духовно-лицарські католицькі ордени, особливі військ.-політ. об'єднання одночасно і духовного, і світського характеру, створені під час Хрестових походів від XI ст. (*напр.*, орден тамплієрів (храмовиків); орден Тевтонський (від лат. *Ordo domus Sanctae Mariae Teotonicorum* – «Орден Святої Марії Тевтонської» і нім. *Deutscher Orden* – «Німецький орден»); *госпітальєри (орден іоанітів)*; 3) назва таємних товариств (*напр.*, Масонський орден); 4) відзнака, почесна нагорода.

ÓРДЕР (від нім. *Order*, фр. *ordre* з лат. *ordo* – письмовий наказ, розпорядження) – *юр.* – письмове розпорядження, документ, який містить розпорядження держ. органу щодо вчинення певних дій (*напр.*, ордер на арешт, ордер на житлове приміщення, ордер касовий).

ОРДИНСЬКИЙ ВИХІД – данина, яку змушене було сплачувати населення руських земель (крім духівництва) монголо-татарським ханам у XIII–XV ст., а також військ., підводна та ін. повинності на користь *Золотої Орди*. Спочатку ординський вихід збирали баскаки. За невиконання ординського виходу монголо-татарські загарбники нерідко забирали людей у рабство. Після ряду народних повстань проти Золотої Орди (1257, 1259, 1262 та ін.) збирання ординського виходу було покладено на місцевих князів. Після Куликовської битви 1380 р. ординський вихід руськими князівствами сплачувався нерегулярно, а з 1476 р. Московська централізована держава фактично припинила його виплату.

ОРДОНÁНС (від фр. *ordonner* – наказувати) – 1) королівський указ у Франції (XII–XVIII ст. і 1814–1830 рр.) та в Англії (XIII–XV ст.); 2) урядові акти у Франції та деяких ін. країнах.

ОРÉНДА (від лат. *arendo* – здаю в найми, наймаю) – 1) договірне строкове платне володіння і користування землею, підприємством, осн. виробничими фондами, ін. майном, переданим орендодавцем орендареві для самостійної госп. діяльності; 2) плата за таке користування.

ОРЛЕА́НСЬКА ДІВА – ЖАННА д'АРК (JEANNE D'ARC) (бл. 1412–1431) – народна героїня Франції. З селянської родини. Під час Столітньої війни (1337–1453) очолила боротьбу фр. народу проти англ. завойовників, у 1429 р. визволила м. Орлеан від облоги. У 1430 р. потрапила у полон до бургундців, які продали її англійцям, а ті оголосили Жанну д'Арк відьмою та віддали до церк. суду. Обвинувачена в єресі, спалена на вогнищі в м. Руан. У 1920 р. канонізована католицькою церквою.

ОСВЕ́НЦІМСЬКИЙ ТА́БІР (від польськ. *Oswięcim*) – концентраційний табір (по нім. Аушвіц), створений гітлерівськими загарбниками 1940 р. поблизу м. Освенціма на території окупованої ними Польщі для масового знищення населення окупованих країн. В Освенцімському таборі та його 23 філіях перебувало водночас бл. 250 тис. в'язнів. За роки фашистського панування в Освенцімському таборі знищено в газових камерах, розстріляно і замучено рабською працею понад 4 млн осіб різних національностей. В'язні Освенцімського табору були визволені Радянською Армією 27 січня 1945 р. З 1946 р. на місці Освенцімського табору функціонує музей.

ОСМА́НСЬКА ІМПЕ́РІЯ (Блискуча (Сяюча) Порта – від фр. *porte* – ворота; саме через гарно оздоблені ворота вводили іноземних послів до резиденції султана; неофіційна, але прийнята у європ. дипломатії назва Османської імперії; вживалася також назва Оттоманська імперія) – офіційна назва тур. держави до 1922 р. Назва походить від імені султана Османа І (1282–1324 або 1326). Держава виникла у XV ст., після падіння Візантійської імперії (у 1453 р. захоплено Константинополь, який став столицею держави під новою назвою – Стамбул). Поріднившись з візантійськими імператорами, османські султани доповнили свій титул титулом «імператор ромеїв», таким чином стверджуючи спадкоємність Османської імперії не тільки від Арабського халіфату, а й від Римської імперії. На вершині могутності імперії, під час правління Сулеймана І Кануні (Законодавця, Сулеймана І Пишного) (1520–1566), до складу імперії входили Передня Азія, Балканський п-ів, Єгипет та ін. країни Пн. Африки. Дружиною Сулеймана І була Роксолана (Лісовська Настя, родом з укр. Рогатина; сучасники називали її Хуррем Султан – тобто «радісна», «квітуча» Султана). Опорою влади тур. султанів були *яничари*. У XVIII ст. гол. суперником османів стала Рос. імперія. У ході рос.-тур. воєн Османська імперія втрачає Пн. Причорномор'я і Крим. У XIX ст. османи почали завоювання в Африці на пд. від Єгипту, в результаті чого привласнили нубійські землі, Сх. Судан (ті території, які становлять нині Республіку Судан), Хабеш – прибережні

землі на території сучасних Еритреї та Джибуті, а також пн. частину сучасного Сомалі. У 1-й світовій війні Османська імперія виступила на стороні Німеччини й Австро-Угорщини. Зазнавши поразки на Кавказі від рос. військ, Османська імперія зуміла запобігти проникненню сил Антанти в Мармурове море. Війна закінчилася поразкою Четвертного союзу, і Туреччина змушена була підписати перемир'я, після якого почалася війна за незалежність, у якій Туреччині допомогла Рад. Росія. Османська імперія розпалася: Франція отримала Сирію, Англія – Ірак і Палестину. У 1922 р. Османська імперія припинила своє існування.

ОСНОВНІ ДЕРЖАВНІ ЗАКОНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 23 КВІТНЯ 1906 р. – фундаментальний законодавчий акт, що регулював поділ повноважень між імператорською владою й організованим за Маніфестом 17 жовтня 1905 р. Парламентом, що складався з Державної Ради і Державної Думи. При цьому порядок зборів і роботи обох палат цього Парламенту був визначений особливими законами.

ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ – найважливіші напрями діяльності держави, які мають пріоритетне значення у певний іст. період розвитку суспільства.

ОСТ-ІНДСЬКА КОМПАНІЯ (від лат. *Societas Indiae Orientalis*) – компанія купців, створена для торгівлі в Ост-Індії. Існували англійська (1600–1858), голландська (1602–1798) і французька (1664–1793) компанії.

ОСТРАКІЗМ (від гр. *ostrakismos* з *ostrakos* – глиняний черепок) – 1) у VI–V ст. до н.е. в Афінах, Аргосі, Сиракузах та ін. полісах Стародавньої Греції вигнання окремих громадян за рішенням народних зборів (засудженого більшістю голосів виганяли за межі Аттики, як правило, на 10 років). Кожен громадянин із правом голосу писав на черепку ім'я того, хто небезпечний для народу, ворог демократії; 2) *перен.* вигнання, гоніння.

ОСТРІВ СВОБОДИ – широко вживана назва Республіки Куба, утвореної 1 січня 1959 р.

ОСТРОГ – 1) в'язниця, тюрма; 2) огороджене дерев'яне укріплення в Київській Русі, в Московській державі до XVII ст.

ОСУДНІСТЬ – психічний стан фіз. особи, яка під час вчинення сусп.-небезпечного діяння здатна усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними; у кримінальному праві здатність фіз. особи в момент вчинення сусп.-небезпечного діяння усвідомлювати свої дії та керувати ними. Осудність є необхідною умовою вини і кримінальної відповідальності. Це поняття, а саме – нормальний стан психічно здорової людини – протилежне неосудності. Передбачається,

що кожен громадянин є осудним. Якщо під час слідства або судового розгляду виникають сумніви щодо осудності підозрюваного, обвинуваченого або підсудного, то призначається судово-психол. експертиза, яка має дати відповідь на питання про осудність особи.

«ОТЦІ ЦЕ́РКВИ» –заг. назва церк. діячів і мислителів II–VIII ст., які брали участь у розробці догматики, культу й організації християнської церкви. Обстоюючи догми ортодоксального християнства, «отці церкви» вели нещадну боротьбу з *єресями* і виступили основоположниками схоластики. Найбільш відомими з них були: Афанасій Александрійський, Василій Великий, Григорій Ниський, Григорій Назіанзін, Іоанн Злотоуст, Амвросій Медіоланський, Августин Блаженний, Іоанн Дамаскин.

ОФІЦІЙНА МОВА – осн. мова держави, що використовується в законодавстві, офіційному діловодстві, судочинстві, навчанні тощо. У країнах із багатонаціональним населенням у конституціях визначається, яка мова (чи мови) є офіційною. У більшості країн поняття «офіційної» мови та «державної» збігаються.

ОФІЦІЙНЕ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА – процес з'ясування та роз'яснення змісту правової норми, яке здійснюється компетентними держ. органами чи уповноваженими посадовими особами і має нормативний або казуальний загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів права.

ОФШОРНА ЗОНА (від англ. *off shore* – *букв.* поза берегом) – країна або територія, де встановлено пільговий режим оподаткування, зняті (частково або повністю) митні й торгові обмеження для певних категорій компаній. Як правило, такий режим застосовується до компаній, зареєстрованих в офшорних зонах, які здійснюють операції лише з нерезидентними контрагентами й у іноземній щодо країни реєстрації валюті, тобто практично не здійснюють фінансову та господарську діяльність на території країни реєстрації. Критерії віднесення тієї чи ін. території до категорії офшорної зони розробляються різними міжнар. інституціями, зокрема, Міжнародним валютним фондом.

ОХЛОКРАТІЯ (від гр. *ochlos* – натовп і *kratos* – влада; букв. «панування юрби») – поняття, яке використав Арістотель у своєму творі «Політика» для позначення одного з мінливих проявів демократії, коли влада опиняється в руках демагогів – висуванців із юрби, котрі потурають її примхам, емоціям і мінливим пристрастям; тимчасове або більш-менш тривале домінування в політ. житті суспільства впливу натовпу, юрби, маси; один із способів здійснення політ. влади, що

суттєво доповнює кризові політ. режими. Охлократичні прояви притаманні суспільству, яке переживає кризовий стан.

ОХОРОННЕ ПРАВО – сукупність правових норм, які охороняють сусп. відносини від різного роду посягань і поновлюють порядок їх функціонування шляхом застосування засобів державновладного впливу.

О́ЧНА СТА́ВКА – одночасний допит віч-на-віч двох осіб, якщо в їхніх показаннях з приводу одних і тих самих обставин є суперечності. Очна ставка може провадитись між обвинуваченими, підсудними, свідками, а також між обвинуваченими або підсудними і свідками в кримінальній справі під час попереднього або судового слідства та між свідками в судовому засіданні у цивільних справах. Порядок провадження очної ставки визначено в чинних процесуальних кодексах або ін. нормативно-правових актах.

П

ПАГИ – адм.-терит. округи Франкської держави (терит. округи графств, які включали в себе сотні).

ПАДИШАХ (від перс. – володар і цар) – титул монархів у деяких країнах Бл. та Середнього Сходу. Уперше з’явився в Ірані, згодом, у XV ст., – в Османській імперії (до 1922 р. – титул тур. султанів). У XVIII ст. та протягом 1926 – липня 1973 р. – титул правителів Афганістану.

ПА́КТ (від лат. *pactum* – договір) – 1) договори, що не були контрактами і не могли бути забезпечені позовним захистом; згодом – міжнар. угоди; 2) у римському праві поняття «пакт» включало: а) спец. тип договорів, які захищалися тільки преторським правом; б) будь-яку правомірну угоду, навіть не оформлену відповідно до умов конкретного виду зобов’язань. Гол. в них – дотримання не форми, а інтересів сторін і заг. вимог права щодо розумності й доцільності договору.

«ПА́КТА КОНВЕ́НТА» (від лат. *pacta conventa, букв.,*– угода) – акт, за яким кожен новообраний король Польщі при вступі на престол брав на себе зобов’язання не порушувати прав та інтересів магнатів і шляхти. Видавався протягом 1573–1764 рр. «Пакта конвента» свідчив про неухильне ослаблення королівської влади в Польщі, зміцнення становища та розширення привілеїв шляхти.

ПАЛОМНИЦТВО (від лат. *palma* – пальма) – 1) мандрування богомольців до т. зв. святих місць (у християн – Єрусалим, Рим, у мусульман – Мекка тощо). Термін «паломництво» походить від звичаю прочан привозити з Єрусалиму пальмову гілку. Особливо було поширене

в середні віки; 1) в *перен.* розумінні вживається для позначення масових відвідувань визначних місць чи осіб на знак пошани.

ПАНДЕКТНА СИСТЕМА – система розміщення правових норм, запозичена з *Дигест* (або Пандектів) Юстиніана 533 р. При цьому правовий матеріал розміщується за схемою «від загального до одиничного». На початку викладаються заг. принципи та дається заг. характеристика осн. правових інститутів, в ін. частинах наводиться правовий матеріал, більш глибоко і конкретно регламентуючий кожний з правових інститутів.

Пандектна система була створена у XVIII–XIX ст. нім. правознавцями (пандектистами) на базі проведеної ними всеохоплюючої (пандектної) систематизації джерел римського приватного права, насамперед *Зводу законів Юстиніана* – Юстиніанових Дигест (Пандект). Завдяки роботам пандектистів з'явилися заг. поняття: договір, угода, зобов'язання, право власності, речове право, делікт, яких не було в римському праві. Осн. досягненням пандектистів стало виділення заг. частини (заг. положень) цивільного права та диференціація речових і зобов'язальних прав, а також чіткий поділ матеріальних і процесуальних норм. За пандектною системою було побудовано Німецьке цивільне уложення 1896 р. (вступило в дію 1900 р.), яке складалося з 5 книг: Загальна частина, Зобов'язальне право, Речове право, Сімейне право та Спадкове право.

ПАПАЛІЗМ – політ. доктрина, суть якої – незаперечне підпорядкування держ. апарату владі церкви.

ПА́ПА РИМСЬКИЙ (від лат. *papa* з грец. *páppas* – батько) – глава католицької церкви і *Ватикану*. Положення про папу римського – один з гол. догматів католицизму. Ватиканський собор (1869–1870) прийняв догмат про «непогрішимість» папи у справах віри. Папу римського обирають довічно кардинали на конклаві більшістю голосів – не менше ⅔ голосів плюс один голос. З 1389 р. – завжди обирають папу римського з кардиналів, з 1523 р. – тільки з італійців (ця традиція була порушена з жовтня 1978 р., коли папою римським Іоаном Павлом II став поляк). Резиденція папи римського – Ватикан.

ПАРАДИГМА ДЕРЖА́ВИ (від грец. *parádeigma* – приклад, взірець) – концептуальні схеми, що пояснюють сутність і призначення держави: 1) парадигма справедливої держави наділяє державу вищою мудрістю, здатністю вирішувати всі проблеми підлеглих, правом втручатися в усі сфери сусп. життя; 2) парадигма держави політ. реалізму передбачає мінімальне втручання держави в сусп. життя обмежене переважно, гарантуванням особистої свободи кожного члена

суспільства; 3) парадигма правової держави передбачає регулювання відносин особистості, суспільства та держ. влади на основі консенсусу.

ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1919–1920 рр. – конференція, скликана державами переможницями у *1-й світовій війні* 1914–1918 рр. для вироблення мирних договорів з переможеними країнами; відбувалася в Парижі з 18 січня 1919 р. до 21 січня 1920 р. У роботі конференції взяли участь: Британська імперія, Франція, США, Італія, Японія (організатори Паризької мирної конференції), а також Бельгія, Болівія, Бразилія, Китай, Куба, Еквадор, Греція, Гватемала, Гаїті, Хіджаз, Гондурас, Ліберія, Нікарагуа, Панама, Перу, Польща, Португалія, Румунія, Сербо-Хорвато-Словенська держава, Сіам, Чехословаччина та Уругвай. Німеччину та її кол. союзників було допущено на Паризьку мирну конференцію лише після вироблення проектів мирних договорів з ними. Рад. Росію до участі в конференції запрошено не було. Гол. органами Паризької мирної конференції були: «Рада десяти» у складі представників США, Британської імперії, Франції, Італії та Японії (по два від кожної країни), «Рада п'яти» – з міністрів закордонних справ цих же держав і «Рада чотирьох» у складі брит. прем'єр-міністра Ллойд-Джорджа, президента США Вільсона, фр. прем'єр-міністра Клемансо й італ. прем'єр-міністра Орландо, якого згодом замінив Нітті. Фактично на всіх стадіях роботи Паризької мирної конференції найважливіші питання вирішували представники США, Англії та Франції.

На конференції було засновано *Лігу націй*. Важливими для Паризької мирної конференції були терит. питання, питання про репарації, про військ. обмеження для Німеччини та ін. Конференція підготувала договори з Німеччиною (Версальський мирний договір 1919 р.), Австрією (Сен-Жерменський мирний договір 1919 р.), Болгарією (Ньойїський мирний договір 1919 р.), Угорщиною (Тріанонський мирний договір 1920 р.) і султанською Туреччиною (Севрський мирний договір 1920 р.). Ці договори зафіксували нове співвідношення сил перш за все між Англією, Францією, Італією та Німеччиною і були спрямовані гол. чином проти Рад. держави, революц. руху народів європ. країн і визвольного руху на Бл. Сході. При виробленні мирних договорів учасники Паризької мирної конференції виходили з корисливих інтересів, намагаючись посилити власні позиції за рахунок народів переможених країн. Держави-переможниці змушені були визнати нові незалежні країни, що виникли в Центр. і Пн.-Сх. Європі; проте кордони, встановлені згідно з мирними договорами, не були справедливими.

ПАРИТЕТ (від лат. *paritas* – рівність, рівні відносини, відповідність) – 1) у міжнар. відносинах паритет означає ведення

переговорів при рівному представництві сторін, на основі рівності, що відображає згоду їх учасників враховувати взаємні інтереси й укладати взаємоприйнятні угоди; 2) рівність збройних сил або окремих видів озброєнь двох країн або групи країн; 3) зміст (вага) чистого золота у грошовій одиниці називається золотим паритетом, а співвідношення нац. валют у золотому вираженні – валютний паритет.

ПАРИШАД – дорадчий орган при царі у Стародавній Індії для вирішення важливих питань внутр. і зовн. політики.

ПАРІЇ (від тамільськ. – назва нижчих каст «недоторканих») –у минулому найбільш знедолена та пригноблена частина населення Індії. Об'єднувалася в понад 300 каст, у яких налічувалося до 50-60 млн осіб (1941). За догматами індуїзму, спільне з паріями споживання їжі, прийняття їжі з їхніх рук тощо «оскверняли» представників вищих каст (брахманів та ін.). Парії змушені були жити у заздалегідь визначених місцях, не користуватися громадськими джерелами води тощо. Можливо, парії походять від рабів сільських громад, які виконували роботи, що за догматами індуїзму вважалися «нечистими» (чинбарство, прибирання сміття та ін.). Конституція Республіки Індії 1950 р. ліквідувала всі обмеження щодо паріїв.

ПАРЛАМЕНТ¹ (від. нім. *Parlament,* англ. *parliament,* фр. *parlement (parler)* з лат. *parlare* – розмовляти, говорити) – вища судова установа Франції від середини XIII ст. до фр. бурж. революції 1789 р. Утворився в результаті формування єдиної загальнодерж. судової системи за реформами Людовика IX, підпорядкований єдиній волі короля. Його офіційним місцеперебуванням став Париж. Спочатку парламент був невіддільним від королівського двору. Як частина курії, парламент зберігав свій феод. характер: у його складі домінували світські й духовні васали короля, головним чином ті, що перебували постійно при дворі. Проте згодом, до XV ст., парламент перетворився на самостійний судовий орган. Король перестав особисто бути присутнім на засіданнях парламенту. Його інтереси при розгляді правових питань або судових справ представляли королівські *прокурор* і *адвокат.* Але можливість особистої присутності короля визнавалася як і раніше, а у разі звинувачень проти *перів* Франції парламент вважав його необхідним. За своєю внутр. організацією парламент поділявся на кілька палат: 1) Велика, де розбиралися тільки скарги на рішення місцевих і нижчих судів; 2) Слідча, де розслідувалися й вирішувалися особливо важливі справи королівської *юрисдикції* (слідчих палат могло бути і кілька – до п'яти); 3) Касаційна, де переглядалися рішення нижчих королівських судів; 4) у 1453 р. остаточно оформилася ще одна, особлива, Палата башточки (*Tournelle*). У ній розслідувались і вирішувались особливі карні

та кримінально-політ. справи. Справи виняткового значення або політико-юр. питання розглядалися заг. зборами парламенту. Паризький парламент виступав як осн. суд королівства. Поряд із ним вже в XIII ст. було визнано подібне значення й за аналогічними установами, що традиційно існували у провінціях. Кожне з таких мало свою традиційну назву (у Нормандії – Палата Шахової дошки, у Лангедоці – парламент та ін.). Створення провінційних парламентів територіально обмежило компетенцію Паризького, проте виняткові права останнього залишалися безсумнівними. Як суд першої інстанції парламент судив королівських васалів і знать, що мала судові привілеї. Він був апеляційною інстанцією на рішення судів *бальяжів* та *сенешальств*.

ПАРЛАМЕНТ² – вищий представницький законодавчий орган у країнах, побудованих повністю або частково на виборчих началах. Такий парламент бере свій початок з Англії 1258 р. за короля Генріха III. З часом у 1295 р. був сформований т. зв. Зразковий парламент, до складу якого увійшли барони, лицарі, міщани, духовенство. Представників знаті запрошували поіменно, решту – обирали. З цього року парламент став постійно діючою установою.

У деяких країнах парламенти мають специфічні назви: конгрес – у США, кортес – в Іспанії, стортинг – у Норвегії, риксдаг – у Швеції, сейм – у Польщі, кнесет – в Ізраїлі, альтинг – в Ісландії, федеральні збори – в Росії, скупщина – в Сербії та ін. Парламенти складаються з депутатів, які переважно обираються, іноді представництво у парламенті частково здійснюється шляхом призначення. Розрізняють одно- та двопалатні парламенти. Останні мають верхню та нижню палати. Верхня, як правило, представляє складові частини території країни і формується різними способами (вибори, призначення, спадкоємність), має менший обсяг прав, ніж нижня палата, яка представляє всю націю в цілому. Як осн. виразникові волі суспільства парламенту властиві такі функції: законодавча творчість, контроль над фінансами держави, контроль над урядом. Час повноважень парламенту визначається конституцією держави або спец. законом.

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ – система представницьких органів влади, яка полягає у розподілі функції законодавчих і виконавчих органів і в якій вирішальну роль відіграє парламент як постійно діючий представницький орган влади. Парламентаризм являє собою широке за змістом поняття, котре охоплює і форму організації держ. влади, і конкретний спосіб управління державою, і механізм взаємодії парламенту з інститутами виконавчої та судової влади, і систему взаємодії держави та суспільства.

ПАРЛАМЕНТЕР (від. фр. *parlementaire* з *parler* – говорити) – особа, уповноважена однією з воюючих сторін провадити переговори з іншою. За міжнар. правом парламентер і супроводжуючі його особи (перекладач та ін.) користуються недотóрканістю. Ознакою парламентера є білий прапор. Правове становище парламентера визначається законами та звичаями війни, зокрема додатком до 4-ї Гаагської конвенції 1907 р.

ПАРЛАМЕНТСЬКА МОНАРХІЯ – держ. лад, за якого глава держави – монарх – не може прямо впливати на склад і політику уряду, що формується виключно парламентом, і підзвітний лише йому (*напр*., Велика Британія, Данія, Іспанія, Швеція, Японія); різновид обмеженої (конституційної) монархічної форми правління, за якої влада монарха суттєво обмежена в усіх сферах здійснення держ. влади, за монархом лише формально зберігається статус глави держави виключно із представницькими повноваженнями.

ПАРЛАМЕНТСЬКА ПРОЦЕДУРА – демократ. забезпечення у представницькому зібранні волевиявлення більшості й захисту прав меншості; наперед установлений порядок колективного обговорення певних питань на основі рівноправності, спільно вироблених і обов'язкових для всіх правил. Практичне застосування парламентської процедури у переважній більшості випадків здійснюється за такими осн. напрямами: 1) заг. організація роботи; 2) порядок денний; 3) голосування; 4) вибори повноважних осіб; 5) запровадження комісій; 6) пропозиції. Заг. організація роботи передбачає визначення стратегії, мети й тактичних завдань представницького органу, а також встановлення прав та обов'язків його членів і регламентацію правил стосовно кворуму зборів, внесення поправок тощо. Порядок денний має відповідати потребам даного окремо взятого органу і повинен максимально сприяти здійсненню його гол. мети і конкретних завдань.

ПАРЛАМЕНТСЬКА РЕСПУБЛІКА – форма держ. правління, за якої держ. влада належить парламенту, який обирається населенням країни і формує повністю відповідальний перед ним уряд та інші вищі органи держ. влади.

ПАРЛАМЕНТСЬКА ФОРМА ВРЯДУВАННЯ – така форма організації найвищих органів держ. влади, за якої уряд (Кабінет Міністрів на чолі з прем'єр-міністром) формується парламентом і є йому підзвітний. Така форма врядування існує у двох різновидах: парламентська республіка (ФРН, Італія) та парламентська монархія (Велика Британія, Швеція, Японія). Главою держави, що виконує представницькі та консолідаційні функції, маючи мінімальний обсяг реальної влади, відповідно є президент і монарх (король, імператор).

ПАРЛАМЕНТСЬКА ФРАКЦІЯ – організована група депутатів парламенту чи органів місцевого самоврядування (легіслатур), яка належить до однієї або кількох, близьких за своїми цілями політ. партій, що прагнуть дотримуватись у колегіальному органі спільної політ. лінії та досягати певних результатів.

ПАРЛАМЕНТСЬКО-ПРЕЗИДЕНТСЬКА РЕСПУБЛІКА – форма держ. правління, що поєднує ознаки парламентської та президентської республік. Таке поєднання можливе в різних комбінаціях, проте має універсальні ознаки: спільне формування уряду парламентом та президентом; підзвітність уряду парламентові та президентові; вибори президента всенародним голосуванням; відсутність чіткого поділу влади (Фінляндія, Франція).

ПАРТИЗА́НИ (від фр. *partisan*) – особи, що, не входячи до складу регулярних збройних військ, добровільно беруть участь у боротьбі з іноземними загарбниками або у громадянській війні. Правове становище партизан регулюється нормами міжнар. права. Воно визначено 4-ю Гаагською конвенцією 1907 р. про закони та звичаї сухопутної війни і Женевською конвенцією 1949 р. про режим військовополонених і поранених. Відповідно до цих конвенцій партизани вважаються комбатантами, якщо вони очолюються командиром, відповідальним за дії підлеглих, мають свою емблему, відкрито носять зброю та дотримуються законів і звичаїв війни. Особи, що порушують норми міжнар. права щодо партизан, розглядаються як військ. злочинці.

ПАРТИКУЛЯРИЗМ (від лат. *particularis* – частковий, приватний) – політ. роз’єднаність, роздробленість, а також рух до відособленості, відокремлення яких-небудь місцевостей, частин держави. Від партикуляризму походить поняття «партикулярний», тобто приватний, неофіційний або відособлений, місцевий (на противагу загальнодержавному).

ПАРТІЙНА СИСТЕМА – це спілка взаємозалежних партій, які прагнуть здобути владу й утримувати її; політ. структура, що утворюється зі сукупності політ. партій різних типів з їхніми стійкими зв’язками та взаємовідносинами, а також із державою та ін. інститутами влади характером, умовами діяльності, поглядами на базові цінності політ. культури суспільства та ступенем узгодженості цих поглядів у ході реалізації прийнятих ними ідеологій, доктрин, форм і методів практичної політ. діяльності. У політ. науці партійна система характеризується як невід’ємна складова політ. системи суспільства в цілому. Характер її визначає різновид політ. режиму, механізм і ефективність функціонування демократ. інститутів

суспільства. Одним із найпоширеніших підходів до типології партійних систем є виділення одно-, дво- і багатопартійних систем.

ПАРТІЯ-ДЕРЖАВА – своєрідний симбіоз політ. інститутів, що є однією з головних ознак тоталітарного режиму: передбачає повне підпорядкування правлячою партією всіх держ. інституцій, фактичне злиття з партійними органами, які одержують необмежену владу над суспільством.

ПАРТІЯ ПОЛІТИЧНА (від лат. *pars* – частина, група, відділ) – добровільне об'єднання людей, котрі прагнуть домогтися здійснення ідей, які вони поділяють, задоволення спільних інтересів; організована певним чином частина якоїсь соц. верстви, класу, покликана висловлювати і захищати інтереси цієї спільноти, домагатися їх дотримання та виконання, бути її політ. «голосом», «уособленням» окремих групових інтересів. Поряд із вищенаведеним визначенням, є значна кількість особливих підходів до характеристики поняття «політична партія». Партії розуміють як своєрідні штаби для підготовки до чергових виборів, як засоби перетворення волі індивідів на колективну волю, як знаряддя участі громадян у формуванні політики держави, як засіб впливу політ. та держ. еліти на маси.

ПАРТІЯ ПРАВЛЯЧА В ТОТАЛІТАРНИХ СИСТЕМАХ – партія з авторитарним лідером на чолі, що прийшла до влади парламентським (нім. націонал-соціалісти) або революц. (рос. більшовики) шляхом і встановила своє монопольне безстрокове панування, знищивши опозицію та підмінивши осн. держ. структури своїми керівними органами.

ПАРТНЕРСТВО ЗАРАДИ МИРУ – ініціатива НАТО, яку було запропоновано на січневому 1994 р. Брюссельському саміті Північноатлантичної ради. На початковому етапі до програми приєдналося 30 країн. Будь-яка країна, що бажає приєднатися до партнерства заради миру бере на себе конкретні зобов'язання: 1) сприяти гласності у нац. оборонному плануванні та бюджетному процесі; 2) забезпечити демократ. контроль над збройними силами; 3) підтримувати військ. потенціал, необхідний для участі в операціях під егідою ООН чи ОБСЄ (Організації з безпеки та співробітництва у Європі); 4) розвивати відносини військ. співпраці з НАТО із метою планування, підготовки навчань, спрямованих на здійснення місій у таких галузях, як підтримання миру, пошукові та рятувальні роботи, гуманітарні операції та ін.; 5) підготувати підрозділи, здатні більш ефективно взаємодіяти з силами НАТО. Крім того, країни-учасники зобов'язані: сумлінно виконувати Статут ООН; дотримуватися принципів Загальної декларації прав людини; утримуватися від погрози силою або використання сили; поважати існуючі кордони;

розв'язувати суперечки мирним шляхом. Галузі співпраці НАТО, які включені в Робочу програму партнерства: питання протиповітряної оборони; управління повітряним простором, планування на випадок надзвичайних ситуацій, врегулювання кризових ситуацій, оборонна політика і стратегія, військ. інфраструктура, військ. навчання, військ. освіта, співпраця в галузі озброєнь, військ. наук.-техн. діяльність. Гол. робочим органом Партнерства заради миру є Політично-військ. керівний кабінет, а зі суто військ. боку – Робоча група з військ. співпраці.

ПАРЦЕЛА (від фр. *parcelle* – *букв.* частка) – невелика ділянка землі, яка здавалася в оренду дрібним виробникам, вільновідпущеникам; земельна ділянка віланів (особисто вільних селян) у середньовічній Франції.

«ПАСИВНА» НЕСВОБОДА ОСОБИ – тип політ. поведінки, який нав'язується громадянам авторитарними режимами. Допускається обмежений політ. та ідеологічний плюралізм, проте громадяни не мають права брати участь в опозиційних рухах, хоча вони й не зобов'язані демонструвати підтримку режиму: достатньо, щоб вони проти нього не виступали.

ПАСИВНЕ ВИБОРЧЕ ПРАВО – право балотуватися (бути обраним) до виборних держ. органів та органів місцевого самоврядування.

ПАСПОРТ (від фр. *passeport*) – 1) документ, який видається державою для засвідчення особи її громадян; 2) реєстраційний і технологічний документ, у якому містяться основні дані про будь-які підприємства, будівлі, обладнання, транспортні засоби, предмети госп. ужитку.

ПАТЕРНАЛІЗМ (від лат. *pater* – батько) – політ. доктрина і практика, яка виходить із припущення про те, що народ безпосередньо потребує батьківської уваги, турботи і піклування з боку влади, що громадяни, мов неповнолітні діти, без підтримки і сприяння влади не здатні зрозуміти, що є вигідним для них, не в змозі самотужки досягти своїх цілей, задовольнити свої потреби.

ПАТЕСІ – глава міста-держави (патесіанства) у Стародавньому Вавилоні.

ПАТЕРФАМІЛІАС (від лат. *pater* – батько і *familia* – сім'я, челядь) – у Стародавньому Римі батько родини, господар, владі якого підлягали усі інші члени сім'ї.

ПАТРИЦІЇ (від лат. *patricii* з *pater* – батько) – 1) у Стародавньому Римі – повноправні громадяни Риму, члени римської общини; спочатку все корінне римське населення, яке входило до родової общини, становило римський народ і протистояло плебеям; потім – родова знать; 2) у середні віки – найбільш заможні та

привілейовані жителі міст більшості країн Зх. Європи; міська (купецька) аристократія, яку ще називали патриціатом.

ПАТРІАРХ (від грец. *patriárches* – праотець, родоначальник) – найвищий церк. титул у православних і деяких ін. християнських церквах, глава церкви. Назва запозичена з Біблії, де патріархом називалися міфічні предки різних народів. Уперше титул патріарха було встановлено в 451 р. на Халкедонському церк. соборі. У Росії патріарство існувало з 1589 р. і було скасоване за Петра І, коли вищим церк. органом став Синод (1721). У 1918 р. титул патріарха в Руській православній церкві було поновлено. Патріарх є також у 9 православних церквах: константинопольській, александрійській, антіохійській, єрусалимській, болгарській, грузинській, сербській, румунській і українській (УПЦ Київський патріархат).

ПАТРОН (від лат. *patronus* – захисник, покровитель) – повноправний громадянин Стародавнього Риму, покровитель *клієнта*. Знатний римський громадянин (на початках – з патриціїв), покровитель залежних від нього клієнтів і вільновідпущеників та їх захисник на суді.

ПАТРОНАТ – форма виховання дітей, котрі є сиротами або з ін. причин позбавлені батьківського піклування. Діти передаються на виховання в сім'ї громадянам за договором, який укладається, як правило, між органом опіки та піклування і особою, що бере дитину на виховання. Патронатному вихователеві виплачується відповідна винагорода, а він зобов'язується утримувати дитину як члена своєї сім'ї. Патронатний вихователь є опікуном або піклувальником узятої на виховання дитини, тобто він зобов'язаний захищати права й інтереси дитини без спец. на те повноважень.

ПАУПЕР (від лат. *pauper* – бідний, незаможний) – жебрак; людина, що не має жодних засобів для існування (відповідно, пауперизм – масові злидні населення).

ПАЦИФІЗМ (від нім. *Pazifismus,* італ. *pacifismo* з лат. *pacificus* – миротворний) – антивоєнний рух, що постав у XIX ст. в деяких країнах; представники цього руху засуджують будь-які війни і провадять активну громадську діяльність, спрямовану на їхнє відвернення.

ПАЦИФІКАЦІЯ (від лат. *pacificatio* – утихомирення з *pacifico* – умиротворюю) – придушення повстання, нац.-визвольного руху за допомогою каральних акцій урядових структур (*напр.*, у 20–30 рр. XX ст. в Польщі та Румунії проводились пацифікації проти укр. населення).

ПАША́ (від тур. *paşa*) – почесний титул вищих посадових осіб в Османській імперії. До середини XIX ст. носили переважно візирі та правителі провінцій, з середини XIX ст. до 1934 р. – генерали тур. армії.

ПЕКУЛІЙ (від лат. *peculium* – майно, власність з *pecus* – худоба) – у Стародавньому Римі частина майна господаря (земельна ділянка, реміснича майстерня тощо), яку він на певних умовах надавав, зберігаючи право власності на нього, у користування синам, ін. залежним від нього особам і рабам для самостійного господарювання й отримання частини прибутку від нього.

ПЕНІТЕНЦІАРІЙ (від лат. *poenitentiarius* з *poenitentia* – каяття) – 1) духовна установа в Римі, що іменем папи римського дає відпущення гріхів і звільняє від виконання церк. зобов'язань; 2) в'язниця; виправна установа закритого типу; 3) священик, що здійснює душпастирську місію в таких в'язницях.

ПЕНІТЕНЦІАРНА СИСТЕМА – система виправних установ, осн. завданням яких є виправлення засуджених, повернення їх до життя в суспільстві, а також запобігання вчиненню нових злочинів шляхом заохочення до правової поведінки.

ПЕНТАГОН (від грец. *pentagonon* – п'ятикутник) – п'ятикутна будівля, де у Вашингтоні розміщене військ. міністерство США (*перен.* Військове міністерство США).

ПЕР (від фр. *pair*, англ. *peer* з лат. *par* – рівний) – в епоху феодалізму – звання представників вищої аристократії у Франції й Англії (назва виникла внаслідок привілею для вищих феодалів – судитися «судом рівних»), які мали право вимагати суду рівним собі; згодом із перів склалася верхня палата парламенту в Англії (палата лордів) і звання пера стало спадковим (у Франції перство скасоване у 1848 р.); існує й досі у Великій Британії.

ПЕРЕГРИНИ (від лат. *peregrinus* – іноземці, «чужаки») – жителі завойованих Римом земель, римських провінцій, іноземці; на початку II ст. центр. владою було визначено їх правовий статус; у 212 р. владою імператора Каракали право громадянства було надане всім вільним жителям Римської імперії.

ПЕРЕДВИБОРЧА АГІТАЦІЯ – поширення певним кандидатом чи політ. партією різних ідей, лозунгів, які мають на меті змусити виборців проголосувати «за» чи «проти» певного кандидата або політ. сили. Велику роль у проведенні агітації відіграють ЗМІ. Передвиборча агітація є одним з етапів виборчого процесу, який розпочинається після реєстрації кандидата чи партії (блоку) і завершується напередодні виборів (у день виборів агітація заборонена).

ПЕРІЕКИ (від грец. *perioikoi* – ті, хто живе навкруги) – у стародавніх державах Греції – Спарті, Аргосі й ін. – неповноправна частина населення, «сусіди»; на відміну від *ілотів*, були особисто вільними, могли мати земельну власність, служили в армії, займалися ремеслом, торгівлею, але були позбавлені політ. прав.

ПЕРІОДИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ – Римська держава пройшла у своїй історії три періоди: 1) період царський – розкладу родового ладу і виникнення Римської держави (753–509 рр. до н.е.); 2) період республіканський (509–30(27) рр. до н.е.); 3) період імператорський (30(27) р. до н.е. – VII ст.). Третій період Римської держави поділяється на два етапи *принципат* (30(27) р. до н.е. – 284 р.) і *домінат* (284 р. – VII ст.). У свою чергу, домінат був неоднорідний: він існував у час єдиної імперії (284–395), Зх.-Римської імперії (395–476) та Сх.-Римської (Ромейської) імперії (395 р. –VII ст.).

ПЕРСОНА ҐРАТА (від лат. *persona grata* – бажана особа) – дипломат. представник, на призначення якого як глави дипломат. представництва дана згода уряду держави, в яку він призначається (див. *агреман*). Будь-який ін. дипломат. працівник, який отримав дозвіл (*візу*) на в'їзд до країни свого перебування, також розглядається як персона ґрата. Протилежне значення поняття – персона нон ґрата (від лат. *persona non grata* – небажана особа).

ПЕРСОНАЛЬНІ ТИРАНІЇ – різновид авторитарних режимів. При такому персоніфікованому режимі влада належить диктатору і спирається на розгалужений поліцейський апарат. Ін. інститути влади, як правило, слабкі. Персональна тиранія була характерна для режимів Барре в Сомалі, Дювальє в Гаїті, Аміна в Уганді та Самоси в Нікарагуа.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА (1914–1918 рр.) – війна між двома коаліціями держав (нім.-австр. блок і *Антанта*) за новий переділ світу. Австро-Угорщина 15 (28) липня 1914 р., використавши як привід Сараєвське вбивство (вбивство спадкоємця австро-угорського престолу Франца Фердинанда і його дружини, вчинене 15 (28) червня 1914 р. членами конспіративної групи «Молода Боснія» в м. Сараєво), оголосила під прямим тиском Німеччини війну Сербії. У 1-у світову війну було втягнуто 33 держави. 11 листопада 1918 р. після підписання Німеччиною Комп'єнського перемир'я закінчилася 1-ша світова війна.

У державах, які брали участь у 1-й світовій війні, було мобілізовоно бл. 74 млн чол. Воєнні дії велися на території Європи, Азії і Африки. За кількістю людських жертв і матеріальних втрат ця світова війна перевищила всі разом взяті війни за попередні 125 років: загинуло бл. 10 млн, було поранено 20 млн, померло від епідемій і

голоду бл. 10 млн чол. Воєнні витрати держав, що воювали, за тогочасними підрахунками становили 208 млрд дол. США.

Повоєнні суперечності між державами-переможницями, державами-переможеними та новими держ. утвореннями постійно посилювали напругу у взаємовідносинах, що, врешті-решт, призвело до *Другої світової війни*.

ПІДДАНСТВО – приналежність особи до якоїсь держави, перебування під її юрисдикцією.

ПІДЗАКОННІ АКТИ – акти, які видаються на основі законів з метою їх конкретизації уповноваженими на те держ. органами. В абсолютній більшості випадків підзаконні акти видаються органами виконавчої держ. влади. Усі без винятку підзаконні акти мають меншу юр. силу, ніж будь-який закон, і не можуть йому суперечити. За сферою дії та за суб'єктами, що їх видають, підзаконні акти поділяються на: а) акти заг. дії (їх дія поширюється на всіх суб'єктів, що перебувають на території держави – це нормативні акти Президента, постанови уряду); б) акти місцевої дії (дія цих актів поширюється на певну частину території держави, на якій вони є обов'язковими до виконання і приймаються місцевими держ. адміністраціями або органами місцевого самоврядування); в) відомчі акти (акти, які хоча й діють на всій території держави, але є обов'язковими лише у певних сферах сусп. відносин і видаються міністерствами); г) акти внутр. дії (ці акти спрямовані на врегулювання власної діяльності держ. органів, що їх видають).

ПІДОЗРЮВАНИЙ – суб'єкт кримінального процесу, який з'являється у кримінальному процесі тільки після порушення кримінальної справи і лише у двох випадках: 1) коли особа процесуально затримана за підозрою у вчиненні злочину; 2) коли до особи обрано один із передбачених законом запобіжних заходів.

ПІДСУДНИЙ – обвинувачений, відданий до суду постановою судді про призначення справи до судового розгляду. Підсудний має право брати участь у судовому розгляді, мати захисника, заявляти відводи і клопотання, подавати докази, брати участь у судових дебатах, виступати з останнім словом, оскаржувати вирок і ухвалу суду. Явка підсудного до суду є обов'язковою. Після винесення обвинувального вироку та вступу його у законну силу підсудний стає засудженим.

ПІДСУДНІСТЬ – сукупність установлених законом ознак, за якими визначається суд, що має розглядати справу; її значення полягає у правильному розподілі між судами справ, що підлягають розгляду по першій судовій інстанції. Розділяють види підсудності: родову

(предметну) і терит. (місцеву). Родова підсудність означає віднесення розгляду справи залежно від виду злочину або характеру цивільної справи. Терит. підсудність розмежовує компетенцію між однорідними судами (*напр*., кримінальні справи розглядаються за місцем їх вчинення, цивільні – за місцем проживання відповідача).

ПІЛЬГИ – встановлені законодавством або підзаконними актами повне або часткове звільнення певних категорій громадян, юр. осіб, регіонів від виконання обов’язку чи надання їм додаткових прав, переваг.

ПІРАТ (від лат. *pirata* з грец. *peiratēs* – грабіжник) – вживається для визначення певного виду злочинців: морський грабіжник, повітряний пірат (викрадач літака).

ПІРАТСТВО – неправомірний акт насильства, затримання чи грабежу, вчинених екіпажем або пасажирами судна чи літального апарату проти ін. судна, літального апарату або осіб, що перебувають на судні, з метою одержання матеріальної винагороди або ін. особистої вигоди. Піратство, або морський розбій вважається міжнар. злочином.

ПІСТО́ЛЬ (від фр. *pistole,* італ. *pistola)* – грошова одиниця; старовиннаісп. золота монета (дорівнювала подвійномуісп. ескудо); впроваджена Філіппом II (1556–1598). Вага 6,20 г, з 1786 р. – 5,92 г. У XVII ст. під різними назвами був пістоль в обігу у європ. країнах (*напр*., у Франції – луїдор). Назву пістоль дістали у XVII–XVIII ст. майже всі золоті монети, вага яких дорівнювала вазі ісп. пістоля (в Італії, Німеччині та в деяких ін. країнах). Вийшов з обігу наприкінці XVIII ст.

ПЛАТФОРМА ПОЛІТИЧНА (від фр. *plate-forme* – *plat* – плоский і *forme* – форма) – осн. принципи теоретичного положення, вимоги, програма дій, сукупність вимог суб’єктів політ. процесу, котрі відображають їхні політ. доктрини, стратегію і тактику боротьби за держ. владу. У політ. платформі міститься аналіз об’єктивних умов, оцінка сучасного моменту, основних тенденцій сусп.-економ. та політ. розвитку країни. У політиці розрізняють платформи партій, блоків партій, рухів і організацій.

ПЛЕБЕЇ, ПЛЕБС (від лат. *plebs* – простолюд, натовп) – неповноправні громадяни Стародавнього Риму; особисто вільні люди (мали право власності на землю, повинні були платити податки і від’їжджати на військ. службу; могли придбати майно, здійснювати операції та самостійно від власного імені виступати в суді, тобто володіли цивільною правоздатністю, за винятком права одружуватися з патриціями, патриціанками; вони не потребували патронату – захисту), але позбавлені можливості брати участь в управлінні

справами римської общини. Тільки на початку III ст. до н.е. домоглися зрівняння у правах з патриціями.

ПЛЕБІСЦИТ (від лат. *plebiscitum* з *plebs* – простолюд і *scitum* – рішення, постанова) – 1) у Стародавньому Римі постанова або рішення зборів плебеїв; 2) всенародне опитування, виявлення думки населення щодо змін, зокрема, держ. території. Плебісцит здійснюється також з найважливіших питань сусп. і держ. життя. У сучасному світі немає однозначного трактування плебісциту. Так, у Франції плебісцит розглядається як поняття більш широке, ніж референдум, який вважається різновидом плебісциту; у США не вбачають різниці між плебісцитом і референдумом.

ПЛУТОКРАТІЯ (від грец. *plutos* – багатство і *kratos* – влада) – влада багатих; панування грошей; політ. лад, при якому влада зосереджується в руках небагатьох, тобто олігархії, багатих; купка найбагатших представників панівного класу.

ПЛЮРАЛІЗМ (від лат. *pluralis* – множинний) – 1) один із фундаментальних принципів устрою правового суспільства, утверджуючий необхідність різноманітності суб'єктів економ., політ. і культ. життя суспільства; 2) принцип суспільно-політ. й соц. розвитку, що випливає з існування кількох незалежних начал політ. знань і розуміння буття; система влади, заснована на взаємодії та протилежності дій політ. партій і громадсько-політ. організацій.

ПОВНОЛІТТЯ – юр. категорія встановленого законом віку, з досягненням якого настає повна дієздатність громадянина, а також виникають права та обов'язки.

ПОДАТОК – встановлена державою обов'язкова данина від окремих осіб або підприємств.

ПОДВІЙНИЙ ВОТУМ – недемократичний принцип виборчого права в Англії, за яким земельному власнику надавалося право голосувати не тільки по місцю проживання, але й по місцю перебування нерухомої власності; подвійне голосування. Відмінений у 1948 р.

ПОДІЛ ВЛАДИ – конституційне розмежування владних компетенцій і повноважень між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади, кожна із якої має бути відносно самостійною, незалежною; основоположний принцип, відповідно до якого в демократ. правовій державі мають співіснувати самостійні галузі («гілки») держ. влади – законодавча, виконавча і судова, кожна з яких здійснюється незалежними один від одного органами, що перебувають у стані стримування і взаємного контролю; ці влади відносно самостійні і, разом з тим, тісно пов'язані між собою єдиним держ.

механізмом; усі три гілки влади діють на постійній правовій основі. Принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу, судову традиційно пов'язується з іменем фр. вченого Ш. Л. Монтеск'є (1689–1755) та його працею «Про дух законів». Принцип поділу влади був уперше закріплений у Конституції США 1787 р., Декларації прав людини і громадянина у Франції1789 р., потім – у Конституції Франції 1791 р.

ПОКАРАННЯ – захід примусу, що застосовується іменем держави за вироком суду до особи, визнаної винною у скоєнні злочину, і полягає у передбаченому законом позбавленні чи обмеженні прав і свобод засудженого. Покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і ін. особами.

ПОЛЕМАРХ (від гр. *polémarchos* з *polémos* – війна і *archos* – влада) – командувач міським військом у містах-державах Стародавньої Греції. Посада полемарха існувала в Коринфі, Мегарах, Спарті, Беотії. В Афінах – один із дев'яти архонтів, якому доручалася підготовка та ведення війни. Серед афінських полемархів найвідомішим є Каллімах, чий голос був вирішальним при прийнятті рішення про необхідність *Марафонської битви*.

ПОЛІС (від гр. *pōlis*, лат. *civitas*) – місто-держава, міська громада; звідси політія – особлива форма соц.-економ. та політ. організації суспільства, типова для Стародавніх Греції та Риму. З певними застереженнями полісами можна називати також фінікійські міста-держави класичного часу (зокрема, фінікійські колонії) та поселення, що їх засновували володарі Азії й Африки за грецьк. або римським зразком. Зазвичай під полісом розумілося не поселення як таке, а насамперед міська громада, колектив громадян певного міста. Територія полісу складалася з міста (або міст) і сільської округи (хори), з розташованими на ній землеробськими поселеннями (*напр.*, поліс Спарта був створений мережею сіл). У стародавніх греків не було поділу на міста і села. Феномен полісу виник у VIII–VII ст. до н.е. Термін «місто» має набагато пізніше походження. Метрополією ж вважалася «самостійна одиниця розселення з управлінням у центрі цього поселення», яке має свої колонії.

ПОЛІТИКА (від гр. *politikē* – мистецтво управляти державою, держ. та сусп. справи) – одна з найважливіших сфер діяльності суспільства: діяльність сусп. груп та індивідів, спрямована на усвідомлення, захист і реалізацію їхніх інтересів через використання інститутів влади; діяльність осіб, мікро- і макрогруп та інститутів для отримання, реалізації влади; система відносин у суспільстві для врегулювання нормованої ієрархії підпорядкування. Виділяють три основні підходи до визначення цього поняття: директивний,

функціональний, комунікативний. Директивний підхід акцентує увагу на тому, що політика – це ремесло володарювання; функціональний пояснює політику як розподіл обов'язків і повноважень за умови їх узгодження; комунікативний підхід пов'язують з Арістотелем, який трактував політику як засіб спілкування. Усі ці підходи переплітаються й тісно пов'язані між собою.

ПОЛІТИЧНА БЕЗПЕКА – це стан захищеності політ. інтересів особи, соц. груп, держав від внутр. і зовн. загроз, а також система заходів щодо забезпечення цієї захищеності. Часто вона ототожнюється з держ. безпекою, проте її зміст значно ширший. Політ. безпека означає безпеку всього політ. життя, захищеність прав і свобод громадян, політ. партій, громадсько-політ. об'єднань, рухів, цілісність і незалежність держави від політ. сваволі й екстремізму у внутр. просторі, а також від політ. тиску та агресивних устремлінь на міжнар. арені.

ПОЛІТИЧНА ВЛАДА – система засобів реалізації політ. волі, вироблення і запровадження у життя політ. програм розвитку суспільства усіма суб'єктами політики; здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на політ. діяльність і політ. поведінку людей та їхніх об'єднань за допомогою будь-яких засобів – волі, авторитету, права, насильства; центр., орг. й регулятивно-контрольні засади політики. Політ. влада ширша за змістом, ніж держ. влада, оскільки відносно самостійне значення мають владні відносини у політ. об'єднаннях (партії, групи тиску та ін.) та вольові дії громадян під час виборів, ін. масових громадсько-політ. акцій. Сутність політ. влади розкривається через її функції, осн. з яких є: а) формування політ. системи суспільства, політ. відносин, котрі включають у себе відносини між державою і суспільством, соц. групами, класами, асоціаціями, політ. інститутами, апаратами й органами держ. управління, партіями, громадянами й т. ін.; б) управління справами суспільства і держави на різних рівнях; в) керівництво органами влади і політ. та неполіт. процесами; г) контроль за політ. та ін. відносинами і створення певного, характерного для того чи ін. суспільства, типу правління, політ. режиму і держ. устрою.

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ – специфічна форма активного ставлення людей до свого сусп. середовища, яка має на меті целеспрямоване його регулювання та перетворення за допомогою фактора влади.

ПОЛІТИЧНА ДОКТРИНА (від лат. *doctrina* – учення) – основоположний принцип діяльності суб'єктів політ. процесу, заснований на певній політ. ідеології. У політ. доктрині відбивається бачення політ. системи, шляхів її розвитку, функціонального

призначення, засобів і методів вирішення політ. проблем, вибору пріоритетів. За її допомогою визначаються конкретні напрями здійснення політ. влади, змінюється характер політ. інститутів, ціннісні орієнтири і зміст політ. принципів, норм, фіксується зв'язок певних політ. ідей і політ. інтересів. Існування політ. доктрини може бути пов'язане з політ. системою в цілому окремими її сторонами чи регіональними політ. явищами.

ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ (від гр. *idea* – поняття і *logos* – думка, розум, учення) – система ідей та поглядів на політ. життя, яка відображає світогляд, інтереси, ідеали суб'єктів політики (індивідів, націй, класів, політ. партій, політ. еліт і лідерів, громадських рухів і т.д.). Політ. ідеологія може розглядатись як форма сусп. свідомості й як явище культури. Як елемент культури політ. ідеологія є продуктом соц.-політ. діяльності людей, їх духовного виробництва. Але її специфіка полягає в тому, що вона створюється діяльністю певних верств – ідеологів, політиків, учених. Народні маси, соц. спільноти безпосередньо не створюють ідеології, проте їхні інтереси, уявлення про сусп.-політ. життя є поживним ґрунтом для її формування. Структурно політ. ідеологія складається з політ. теорій та ідей, сусп.-політ. ідеалів, цінностей, концепцій політ. розвитку і політ. програм, політ. символів тощо. На відміну від науки, політ. ідеологія містить у собі не лише знання про політ. життя, але й ставлення, оцінку політ. процесів з позицій інтересів соц. спільноти, політ. партії – носія зазначеної ідеології. Отже, політ. ідеологія більш упереджена, ніж політ. наука, і може містити в собі хибні уявлення про політ. процеси, відносини і стан політ. життя, що проявляється в політ. міфах, утопіях.

ПОЛІТИЧНА КОРУПЦІЯ – спосіб дій у політ. сфері, який має на меті досягнення особистої, групової чи корпоративної вигоди і який завдає збитки інтересам суспільства в цілому або більшої його частини.

ПОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ (від лат. *revolutio* – поворот, переворот) – це сусп. рух і переворот, що ставлять за мету повалення старого ладу, встановлення нового режиму шляхом насильницького завоювання політ. влади.

ПОЛІТИЧНА РЕФОРМА (від лат. *reformare* – перетворювати) – перетворення, зміна, переустрій політ. життя (порядків, інститутів, установ), що здійснюються в осн. без змін основ існуючого ладу.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА (від гр. *systema* – складене з частин) – сукупність держ., громадських організацій, трудових колективів і політ. інститутів у їх взаємодії, система політ. відносин, що виникають з приводу здійснення політ. влади.

ПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ – сформульовані перспективні завдання економ., соц. і духовного розвитку, що визначають кінцеву мету політ. діяльності й послідовність етапів її досягнення, необхідні ресурси та джерела їх надходження, принципи і пріоритетні форми й методи дії.

ПОЛІТИЧНЕ КЕРІВНИЦТВО – керівництво державою, діяльністю партійних і громадських організацій, погодження діяльності соц. груп та інститутів, усіх членів суспільства.

ПОЛІТИЧНЕ ПАНУВАННЯ – форма організації влади в суспільстві; певний порядок у державі, коли одні приймають рішення, а інші їх виконують.

ПОЛІТИЧНИЙ КОНФЛІКТ – зіткнення, протиборство різних соц.-політ. сил, суб'єктів політики у їхньому прагненні реалізувати свої інтереси і цілі, пов'язані насамперед із боротьбою за здобуття влади, її перерозподіл, зміну свого політ. статусу, а також політ. перспективами розвитку суспільства.

ПОЛІТИЧНИЙ ПЕРЕВОРОТ – форма насильницької або ненасильницької зміни політ. влади, в результаті якої політ. управління держави переходить до нових політ. сил.

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС (від лат. *processus* – просування) – процес підкорення, підпорядкування громадянства владною меншістю; отримання, завоювання та реалізація політ. влади.

ПОЛІТИЧНИЙ РУХ – форма діяльності політ. сил, що представляють політ. інтереси та прагнення різних соц. спільнот і їхніх організацій, спрямована на зміну наявних соц.-політ. та економ. умов шляхом впливу на владні структури, вдосконалення або зміни їх.

ПОЛІТИЧНІ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ – напрями діяльності держави та її органів зі створення умов для формування і функціонування держ. влади на засадах демократії, регулювання сфери політ. відносин, забезпечення народовладдя.

ПОЛІЦІЯ (від нім. *Polizei*) – особливий адм. орган, до складу якого входять озброєні загони, що охороняють і підтримують громадський порядок, а також провадять оперативно-розшукову діяльність; до компетенції поліції входять і обов'язки захисту держ. ладу.

ПОЛІЦЕЙСЬКА ДЕРЖАВА – держава, політ. режим якої характеризується репресивними методами управління, детальною регламентацією життя громадян, контролем і наглядом, поліцейським примусом у найбільш суворій формі. Такий режим не допускає самовизначення індивіда і сусп. груп, опозиційних рухів, ґрунтується на всеохоплюючій і всепоглинаючій опіці держави над особою і суспільством.

ПОЛІЦМЕЙСТЕР (від нім. *Polizeimeister* з *Polizei* – поліція і *Meister* – майстер, господар) – у деяких країнах – начальник міської поліції у великих містах.

ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКІ УНІЇ – договори між Польщею та Литвою в XIV–XVI ст. про об'єднання в єдину державу. Найзначніші – *Кревська унія 1385 р.*, Городельська унія 1413 р., унія 1447 р. та *Люблінська унія 1569 р.* Кревська унія 1385 р., Городельська унія 1413 р. та унія 1447 р. були уніями особистого характеру (обидві держави – Польща і Литва – об'єднувались особою короля) і були зумовлені гол. чином необхідністю об'єднання сил для боротьби проти нім. експансії, Тевтонського ордену. Люблінська унія 1569 р. оформила об'єднання Польщі та Литви в єдину державу – Річ Посполиту. Польські феодали використали укладення уній для загарбання укр. та білорус. земель, що перебували у складі Литви. З укр. земель були загарбані Галичина (1387), Зх. Поділля (1430) і Брацлавщина, Київщина та решта Волині (1569).

ПОЛЬЩІ ПОДІЛИ XVIII ст. – держ.-політ. акції, ініційовані Пруссією, Росією і Австрією, спрямовані на знищення державності Польщі, недопущення бурж. реформ. У 1772 р. за ініціативою Пруссії було здійснено 1-й поділ Польщі між Росією, Пруссією і Австрією. Латгалія (сх. частина Латвії), білоруські землі (воєводства Полоцьке, Вітебське, Мстиславське і частина Мінського) були приєднані до Росії; Австрія загарбала Галичину і частину Краківського воєводства; Пруссія – Вармію, Помор'я (без Гданська), Мальборкське та Хелминське воєводства (без Торуні), а також частину Куявії та Великої Польщі. У 1791 р. польськ. *сейм* прийняв нову конституцію, спрямовану на ліквідацію феод. анархії та на ослаблення політ. позицій магнатів і шляхти, за якою скасовувалися виборність королів і *ліберум вето*, але зберігалися кріпацтво та шляхетські привілеї. Польща й Литва знову об'єднувались у єдину державу. Росія не бажала посилення Польщі, і тому, коли противники конституції звернулися до неї по допомогу, вона ввела свої війська на територію Польщі. Те ж саме зробила Пруссія. Наслідком цього був 2-й поділ Польщі 1793 р. Росія дістала Правобережну Україну та частину білорус. земель із Мінськом; Пруссія загарбала Ґданськ, Торунь та Велику Польщу з Познанню, тобто споконвічні польські землі. Ці дії викликали польське визвольне повстання 1794 р. під проводом Т. Костюшка. Після придушення повстання рос. та прусськими військами Австрія, Пруссія і Росія у 1795 р. здійснили 3-й поділ Польщі. Австрія загарбала Малу Польщу та частину Мазовії; Пруссія – решту Мазовії з Варшавою; Росія дістала зх. білорус. землі, лит. землі та Волинь. Польща припинила самостійне існування.

ПОМІСТЯ – різновид земельного володіння, що надавався за військ. службу в Московській державі у кінці XV – на поч. XVIII ст.

ПОМСТА – вчинок як відповідь на заподіяне зло; відплата за заподіяне зло.

ПОНТИФІК (від лат. *pontifex – букв.*, «будівельник мостів») – 1) титул глави католицької церкви – папи римського; 2) у множині*:* понти́фіки – у Стародавньому Римі – члени найвищої жрецької колегії (3-15 членів), які займалися загальнодерж. релігійними обрядами, складанням календаря, списку консулів і т.п. Серед понтифіків відігравав головну роль Великий Понтифік (від лат. *Pontifex Maximus*). Жерці тривалий час були й знавцями та хранителями права.

ПОНТИФІКА́Т (від лат. *pontificatus* з *pontifex*) – у католицькій церкві – влада, діяльність і період правління папи римського

ПОПУЛІЗМ (від лат. *populus* – народ) – схильність політиків домагатися визнання їхньої громадської діяльності, популярності, вдаючись до простих, прийнятних для населення аргументів і пропозицій, уникаючи непопулярних, але необхідних заходів для вирішення сусп. проблем.

ПОПУЛЯРИ (від лат. *populus* – народ) – ідейно-політ. течія в Римській республіці (II–I ст. до н.е.), яка відображала інтереси плебсу (в основному сільського) та протистояла оптиматам. Видатними діячами руху були брати Гракхи.

ПОСА́ДА – первинна структурна штатна одиниця держ. органу та його апарату, служб. повноваження якої, їх обсяг і порядок виконання чітко визначені нормативними актами, посадовою інструкцією та штатним розкладом. У кожній країні є номенклатура посад – перелік їх назв; на посаду особи можуть бути призначені або обрані з подальшим затвердженням.

ПОСА́ДНИК – 1) намісник князя у землях, що входили до складу Київської держави у X–XII ст. Посадник, управляючи певною областю, був зобов’язаний збирати й доставляти князю данину. Вперше згадується в «Повісті минулих літ» під 977 р.; 2) вища держ. посада з 1136 р. у Новгородській (XII–XV ст.) і з 1348 р. Псковській (XIV–XVI ст.) феод. республіках до їх завоювання Московським князівством. Обирався вічем на 1-2 роки зі середовища бояр і був головою держ. адміністрації та суду. Посадник керував вічевими зборами та втілював у життя їх рішення, скеровував діяльність ін. посадових осіб, проводив міжнар. переговори, разом з князем (князя запрошували для управління по договору) здійснював суд, брав участь у командуванні військом.

ПОСАДОВА ОСОБА (від лат. *persona publica* – публічна особа) – 1) держ. службовець, котрий займається управлінням, має публічно-правовий статус, здійснює держ.-владні повноваження, видає певні правові акти й може бути притягнутим до підвищеної юр. відповідальності; 2) особа, яка обіймає посаду керівника чи заступника керівника держ. органу та їх апарату, ін. держ. службовці, на яких законами або іншими нормативно-правовими актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій.

ПОСОЛ – 1) глава дипломат. представництва держави, дипломат найвищого класу; 2) у більшості країн – найвищий дипломат. ранг.

ПОСОЛЬСЬКИЙ ПРИКАЗ – центр. урядова установа Московської держави середини XVI – початку XVIII ст., яка займалася відносинами з іноземними державами. Започаткований у 1549 р. Згодом у Посольському приказі зберігалися держ. печаті та держ. архів. На початку XVIII ст. в результаті реформ Петра I керівництво зовн. відносинами перейшло від Посольського приказу до Посольської канцелярії, з ліквідацією якої в 1720 р. була створена Іноземних справ колегія.

ПОСТІЙНІ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ – напрями діяльності держави, що здійснюються впродовж тривалого часу і притаманні їй на всіх або більшості етапів її існування, розвитку та функціонування.

ПРАВА ГРОМАДЯНИНА – права, які мають позитивний (волевстановлений) характер і закріплюються за особою, яка має громадянство відповідної держави.

ПРАВА ЛЮДИНИ – права, які людина отримує від народження, пов'язані з її існуванням і розвитком та закріплені в осн. законі держави. Права людини мають природний характер і порівняно з правами громадянина пріоритетні, вони поширюються на всіх людей, які на законних підставах проживають на території тієї чи ін. держави.

ПРАВЛЯЧА ЕЛІТА – група осіб, рішення яких істотно впливають на процес функціонування та розвитку сусп. інститутів. До правлячої еліти належать: політ., бюрократ., комунікативна та ідеологічна еліти. Правляча еліта як активна і компетентна меншість, котра приймає найважливіші рішення в суспільстві та державі і править більшістю, включає в себе еліту влади (тих, хто інституційно перебуває при владі – держ. й політ. лідери, професійний апарат сусп.-політ. інститутів) і еліту впливу (тих, хто явно або приховано здійснює на владу вирішальний вплив – громадсько-політ. і наук. діячі, журналісти, творча інтелігенція тощо).

ПРАВО – система загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки заг. характеру (норм права) і принципів, сформованих у суспільстві й визнаних його більшістю як справедлива міра свободи і рівності, закріплених (установлених чи санкціонованих) і забезпечуваних державою як регулятори сусп. відносин з метою узгодження (компромісу) індивідуальних, соц.-групових і сусп. інтересів; реалізована свобода, в межах якої соц. суб'єкт спроможний приймати адекватні рішення, є вільним у виборі варіанта діяння і безперешкодному його здійсненні. У нормативному розумінні право – це система особливих соц. норм, що характеризується *формальністю, визначеністю,* гарантується й охороняється державою. Право зумовлює утворення і функціонування особливої форми сусп. свідомості – правосвідомості (позитивне право). З позиції теорії природного права право трактується як система норм і цінностей, які випливають зі самої природи, людського розуму, як імператив, що стоїть над державою і законом.

«ПРАВО НАРОДІВ» (від лат. *jus gentium*) – система правових норм у Стародавньому Римі, що встановлювала відносини між римськими громадянами та представниками ін. народів (перегринами), а також відносини останніх між собою. Претори перегринів не були пов'язані нормами цивільного права у своїй правотворчості (при виданні едиктів), тому мали значну свободу розсуду на засадах «справедливості» та «природного розуму», використовували право ін. країн. «Право народів» було найбільш розвинутою й досконалою частиною римського права. Однак створене преторами перегринів «право народів» було не міжнар., а внутрішньодержавним. Було предтечею міжнар. права.

ПРАВО ПАНДЕКТНЕ (від нім. *Pandektenrecht*, пізньолат. *modernus pandectarum*, з гр. *pandekty* – всеохоплюючий) – приватне право, що діяло в Німеччині у XVI–XIX ст.; сформувалося на базі переробленого *глосаторами* римського права з додаванням норм *канонічного права* і нім. феод. правових звичаїв. На противагу партикулярному праву окремих нім. держав, право пандектне розглядалось як заг. право Німеччини (*Das Gemeine Recht*). Відіграло певну роль у розвитку єдиних госп. зв'язків і капітал. відносин у Німеччині в цілому. Кодифікування права, проведені у XVIII–XIX ст. в деяких нім. державах, значною мірою відобразили потреби нім. буржуазії, що розвивалася. Після завершення таких кодифікувань право пандектне набуло субсидіарного (доповнюючого) значення, а з введенням у 1900 р. Німецького цивільного уложення припинило своє існування, хоча багато його положень було сприйнято

бурж. цивільним правом. Поняття «право пандектне» інколи використовувалося для позначення нім. науки цивільного права.

ПРАВО ПОЗИТИВНЕ (від лат. *posit* – покласти) – поняття теорії права, яке означає право, визначене законодавством у рамках конкретної правової системи, тобто право, чинне в даному суспільстві. Позитивне право протиставляється теоретичній концепції природного права як права, визначеного самою природою. Право позитивне є штучним правом, що виходить від держави і суспільства, виражене в писаних нормах, міститься в нормативно-правових документах: законах, судових прецедентах, актах виконавчої влади. У філософії права існує напрям правового позитивізму, який визнає тільке конкретне позитивне право відповідної епохи та держави, без огляду на його справедливість.

ПРАВО ПРИВАТНЕ (від лат. *privatus* – особистий) – система правових норм, що регулюють відносини у сфері приватного інтересу індивідів, у їхній майновій діяльності й у сімейних відносинах. Предметом правового регулювання права приватного є: сфера статусу вільної особи, приватної власності, вільних договірних відносин, спадкування, вільного переміщення товарів, послуг, фінансових коштів і т.д. Право приватне характеризується перевагою диспозитивних норм, передбачає широке використання договірної форми регулювання, забезпечує вільне волевиявлення суб’єктів при реалізації їхніх прав. Галузі права, в яких началом є право приватне, – цивільне, сімейне, житлове, міжнар. приватне право тощо.

ПРАВО ПУБЛІЧНЕ (від лат. *publicus* – суспільний) – система правових норм, які регулюють відносини у сфері загальнодерж., сукупного інтересу громадян і одна зі сторін яких представляє державу або місцеве самоврядування. На відміну від права приватного, право публічне регулює відносини, що забезпечують загальнодерж. інтерес, тому предметом правового регулювання права публічного є сфера устрою і діяльності держави як публічної влади, усіх публічних інститутів, апарату держави, адм. відносин, держ. служби, кримінального переслідування і відповідальності, принципів, норм та інститутів міждержавних відносин і міжнар. організацій тощо. Право публічне характеризується перевагою директивно-обов’язкових норм, розрахованих на ієрархічні відносини суб’єктів, забезпечує одностороннє волевиявлення суб’єктів права. Галузі права, в яких началом є право публічне – конституційне, адміністративне, кримінальне, міжнародне публічне право тощо.

ПРАВО СПРАВЕДЛИВОСТІ (від англ. *law of Equity* – право справедливості) – правова система, що діяла в Англії з XIV ст. паралельно

зі системою заг. права. Право справедливості складалося поступово у зв'язку з тим, що через крайній формалізм заг. права особи, як правило, не мали можливості звернутися з позовом у королівські суди. У цих випадках або через невдоволення прийнятим рішенням вони могли звернутися до короля з проханням «про милість і справедливість». Розглядалися такі прохання в суді лорда-канцлера. Оскільки цей суд не був зв'язаний нормами заг. права, вважалося, що він керується принципами справедливості (звідси і назва «суд справедливості») Починаючи з 1329 р., усі петиції та просьби про помилування на ім'я короля почали надходити до монарха через канцлера.

Найширші повноваження суд справедливості мав у галузі цивільних відносин. Це пояснювалося тим, що громіздка, формалізована система заг. права не встигала за потребами економ. розвитку. Суд справедливості, не маючи права скасовувати рішення суду заг. права, на яке була подана скарга, міг винести своє рішення, яке, врешті-решт, блокувало рішення суду заг. права або суттєво його змінювало. Канцлер формально був змушений визнавати рішення судів заг. права, але міг під загрозою тюремного ув'язнення заборонити стороні-переможцю виконувати їхні постанови. Виконання власних судових рішень канцлер забезпечував загрозою штрафу і тюремного ув'язнення. Це давало змогу, по суті, творити нові правові норми у тих випадках, коли прецеденти заг. права стримували розвиток суспільства. Канцлер при винесенні судового рішення користувався рецептованим римським і канонічним правом. За час діяльності канцлерського суду склались особливі норми, засновані на прецедентах, сукупність яких і утворила право справедливості. У праві справедливості склалися такі специфічні інститути англо-саксонського права як довірча власність (траст), виконання договорів натурою (заг. право визнавало тільки грошову компенсацію за невиконання договору). У 1873 р. право справедливості було включене в систему заг. права. Однак правові інститути, що склались у праві справедливості, чітко відмежовуються від інститутів заг. права.

ПРАВОВА АКУЛЬТУРАЦІЯ – універсальний закономірний зв'язок між правом синхронно функціонуючих нац. систем, що виражається у взаємному запозиченні (перенесенні та пристосуванні) ціннісних правових елементів однієї культури іншою, що призводить до їх уніфікації (конвергенції).

ПРАВОВА ДЕРЖАВА – організація політ. влади, діяльність якої заснована на принципі верховенства права і закону, взаємній відповідальності держави й особи, визнанні та реальному забезпеченні прав і свобод людини та громадянина, окремих груп людей і громадянського суспільства в цілому. Будується на таких принципах:

верховенство закону в усіх сферах сусп. життя; захист державою прав людини; підзаконність держ. влади; рівність усіх перед законом; взаємна відповідальність держави й особи; поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову та їх взаємна врівноваженість; незалежність судів і суддів; законність держ.-політ. діяльності; презумпція невинуватості.

ПРАВОВА ДОКТРИНА – акт-документ, який містить концептуально оформлені правові ідеї, принципи, що розробляються вченими з метою вдосконалення законодавства, усвідомлюються (сприймаються) суспільством, та підтримуються (формалізуються) державою.

ПРАВОВА ПОВЕДІНКА – передбачена нормами права соціально значима поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюється їх свідомістю та волею і породжує відповідні юр. наслідки. Є два види правової поведінки: 1) правомірна; 2) неправомірна.

ПРАВОВА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ – правова програма її діяльності, що ґрунтується на системі сучасних правових цінностей, принципів, теорій, концепцій і спрямована на вдосконалення правової системи, проведення правових реформ, підтримання правопорядку, забезпечення збалансованості взаємних прав, обов'язків і відповідальності держави, суспільства, особи; спрямована на забезпечення прав і свобод громадян, панування законності і правопорядку у сусп. відносинах. Правова політика держави є різновидом і складовою частиною єдиної соц. політики держави поряд з економ., зовнішньоекономічною, бюджетною, податковою, митною, монетарною, антиінфляційною, інноваційною тощо. Без такого зв'язку неможливо реалізувати різноманітні завдання і функції держави. Метою даної політики є побудова демократ. правової держави, що базується на принципах конституційної юрисдикції, верховенства права, підзаконності держ. влади, поваги до особи й недото́рканості її прав і громадянських свобод, пріоритетності прав людини над правами держави; рівність закону для всіх і рівність усіх перед законом; поділу влади; наявності ефективних форм контролю за дотриманням законів та інших нормативно-правових актів. Реалізується у трьох осн. напрямах: 1) нормотворчість; 2) застосування права; 3) розвиток правосвідомості і правової культури населення.

ПРАВОВА СИСТЕМА – сукупність взаємопов'язаних, взаємодіючих і взаємоузгоджених правових засобів, за допомогою яких держава здійснює регулювання сусп. відносин. Правова система кожної держави має свою специфіку, структуру, мету, відносини, формується у певний іст. період і характеризується притаманними лише їй нац.

особливостями. Структура правової системи складається з підсистем, виражених через власні компоненти: інституціональна, нормативна (регулятивна), ідеологічна (доктринальна), функціонально-соц., комунікативна (інтегральна).

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ – здійснювана державою за допомогою всіх правових засобів форма впливу на сусп. відносини з метою їх упорядкування, закріплення і забезпечення.

ПРАВОВИЙ (ЮРИДИЧНИЙ) АКТ – офіційний письмовий документ, який породжує певні правові наслідки, створює юр. стан і спрямований на регулювання сусп. відносин. Правовий акт поділяється на нормативні акти (1), які встановлюють норми права, що регулюють певну сферу сусп. відносин, індивідуальні (ненормативні) акти (2), які породжують конкретні права й обов'язки для конкретних суб'єктів права, та інтерпретаційні (3), які стосуються тлумачення норм права.

ПРАВОВИЙ ЗАКОН – законодавчий акт, що створений на основі принципу верховенства права і має на меті своїм регулюванням забезпечити розвиток людини, громадянського суспільства і держави у правових межах. Правовий закон – це право, що набуло офіційного, формального вираження, конкретизації та забезпечення, тобто набуло легалізованої, законної сили завдяки сусп. визнанню.

ПРАВОВИЙ ЗВИЧАЙ – санкціоноване державою правило поведінки, що склалося іст., у результаті багаторазового повторення людьми певних дій. Санкціонування здійснюється шляхом відсилання до звичаю, а не до текстуального закріплення його в нормативно-правовому акті; акт-документ, що містить норму-звичай (стійке правило поведінки, що склалося в результаті його багаторазового повторення), котра санкціонується (схвалюється) чи забезпечується державою. Держава визнає не всі звичаї, що сформувалися в суспільстві, а лише ті, котрі мають найбільше значення для суспільства, збігаються з його інтересами і відповідають іст. етапу його розвитку. Сукупність правових звичаїв, що регулюють сусп. відносини в даній країні, називають *звичаєвим правом*.

ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ (від лат. *nihil* – ніщо, нічого) – заперечення соц. цінності й необхідності права, ігнорування й негативне ставлення до права, закону та правових форм організації сусп. відносин, прав і свобод ін. осіб.

ПРАВОВИЙ ПЕСИМІЗМ (від фр. *passimisme*, з лат. *pessimus* – найгірший) – розчарування (часто на власному досвіді) в можливостях, регулювальній ролі, здатності права впорядковувати й охороняти сусп. відносини; явище, пов'язане з особистим або певного прошарку чи соц.

групи досвідом (переважно негативним), тобто має в своїй основі певну практичну складову, підтвердження неспроможності права здійснювати його осн. функції.

ПРАВОВИЙ ПРЕЦЕДЕНТ – правотворчий акт, що за умов відсутності нормативно-правової регламентації приймається судовим або адм. органом у результаті вирішення конкретної юр. справи і містить у своїх приписах казуальну норму права, якій надається загальнообов'язкового значення при вирішенні подібних справ у майбутньому.

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ (від лат. *status* – положення, стан) – юр. закріплене становище людини в суспільстві, відповідно до якого фіз. особа як суб'єкт права вступає у правовідносини, координує свою діяльність і поведінку в суспільстві.

ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСОБИ – сукупність юр. закріплених основних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина, які визначають положення особи у суспільстві, а також гарантії їх здійснення, захист і поновлення порушених прав.

ПРАВОВИЙ ФОРМАЛІЗМ – полягає у тому, що рішення у тій чи ін. справі може бути (незалежно від наявних доказів і навіть без їх розгляду) прийняте за наявності певних формальних моментів (наприклад, сталося нещастя зі свідком або свідок плутано давав свідчення тощо).

ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ – врегульовані нормами права свідомо-вольові сусп. відносини між суб'єктами права, які є носіями суб'єктивних прав і юр. обов'язків, що забезпечуються державою. Правові відносини виникають на основі норм права і настання юр. фактів.

ПРАВОВІ НОРМИ – загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, встановлені та санкціоновані державою, які гарантуються й охороняються нею; правові норми обов'язкові до виконання суб'єктами незалежно від сприйняття чи розуміння ними змісту норми.

ПРАВОВІ ФІКЦІЇ (від лат. *fictio* – вигадка, вимисел) – 1) загальновизнані та зафіксовані в нормах права припущення про існування певних явищ і процесів, тоді як насправді їх немає (на відміну від *презумпцій*, фікції незаперечні); 2) прийоми, суть яких полягає в тому, що дійсність підводиться під будь-яку умовну формулу; 3) умовно реальні явища.

ПРАВОВІ ФОРМИ ЗДІЙСНЕННЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ – визначена чинним законодавством діяльність держ. органів і їхніх посадових осіб, пов'язана з виданням і застосуванням юр. актів, які спрямовані на здійснення функцій держави. Гол. правовими формами

здійснення функцій держави є правотворча, правозастосовна та правоохоронна діяльність.

ПРАВОЗАХИСНА ДІЯЛЬНІСТЬ – це діяльність, яка полягає в наданні правової допомоги кожному громадянину, а також юр. особам, іноземцям і особам без громадянства у спірних питаннях із охорони права, зловживання правом, захисті фіз. осіб від обвинувачення та в держ. гарантуванні охорони прав громадян правозахисними органами.

ПРАВОЗАХИСНІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ – це особливий вид недерж. неприбуткових організацій, діяльність яких спрямована на утвердження й захист прав і свобод людини, ефективний контроль за їхнім дотриманням державою, її органами і посадовими особами.

ПРАВОЗАХИСНІ ОРГАНИ – держ. та недерж. органи, гол. завданням і функцією яких є надання правової допомоги фіз. та юр. особам, захист фіз. осіб від обвинувачення, а також посилення правових гарантій охорони прав і свобод людини від втручання органів влади й управління (адвокатура, органи юстиції, нотаріат та ін.).

ПРАВОЗДАТНІСТЬ – здатність суб'єкта мати суб'єктивні права та обов'язки. Правоздатність обумовлює набуття людиною певних прав і обов'язків незалежно від вчинення нею тих чи ін. дій, і навіть незалежно від її бажання, тобто є природною здатністю людини мати права й обов'язки, а не юр. чи фактична можливість їх мати або реальна здатність їх реалізовувати. У людини правоздатність виникає з моменту народження і припиняється з її смертю. Правоздатність є рівною для всіх, тому є загальною. Видами правоздатності є: заг. правоздатність (заг. здатність суб'єкта мати права й обов'язки, закріплена у нормах права), галузева правоздатність (здатність суб'єкта мати права й обов'язки, закріплені певною галуззю права) та спец. правоздатність (здатність суб'єкта мати права й обов'язки, що виникають із факту займання певної посади). Розрізняють також правоздатність фіз. осіб і правоздатність юр. осіб. Правоздатність фіз. осіб однакова для всіх, вона виникає з моменту народження і припиняється зі смертю. Правоздатність юр. осіб виникає з моменту їхньої реєстрації або видання компетентним органом постанови про їхнє утворення і припиняється з моменту їхньої ліквідації.

ПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА – сусп. корисна, необхідна, бажана і допустима поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, яка відповідає приписам правових норм, гарантується й охороняється державою.

ПРАВОМІРНІ ДІЇ – дії особи, які здійснюються на основі та згідно з приписами правових норм.

ПРАВОМОЧНІСТЬ – складова частина змісту суб'єктивного права, що становить конкретну юр. можливість, яка надається особі з метою задоволення її інтересів, або можливість вимагати певних дій від ін. учасника правовідносин.

ПРАВОНАСТУПНІСТЬ – перехід прав і обов'язків від одного суб'єкта до ін. безпосередньо в силу закону або правочину. Правонаступництво допускається лише стосовно майнових прав і обов'язків. Особисті немайнові права та обов'язки є невідчужуваними від їхніх носіїв і не можуть передаватися іншим особам.

ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ – діяльність держ. інституцій, спрямована на забезпечення принципу верховенства права у суспільстві. Пріоритетними завданнями правоохоронної діяльності є: захист встановленого конституцією сусп. ладу держави; захист політ. системи; захист прав і законних інтересів громадян, підприємств, установ, організацій, суб'єктів усіх форм власності; протидія виникненню не бажаних у суспільстві відносин, конфліктних проявів. Особливе місце у системі цілей і завдань правоохоронної діяльності посідає захист прав і свобод людини, її безпеки, життя, честі, гідності, недото́рканості. Правоохоронна діяльність держави здійснюється через систему правоохоронних органів. Складовою правоохоронної діяльності є спец. правоохоронна діяльність, суть якої полягає у пріоритетному виконанні охорони конституційного порядку, нац. безпеки, виявленні, розслідуванні, припиненні злочинів, виконанні покарань. Спец. правоохоронна діяльність реалізується через діяльність спецслужб і є інструментом здійснення керівництва держави у розв'язанні питань політ., економ., інформаційної, фінансової безпеки.

ПРАВООХОРОННА ПОЛІТИКА – це окремий вид діяльності уряду й ін. сусп. інституцій загальнонац. та місцевого рівня, спрямований на захист і охорону конституційних цінностей держави та суспільства; забезпечення принципу верховенства права; захист встановленого конституцією сусп. ладу, терит. цілісності; захист прав і свобод людини, охорона правового порядку; відновлення порушеного права; виявлення й розслідування злочинів. Суть правоохоронної політики полягає у цілеспрямованій діяльності владних структур і органів держ. управління різних рівнів, спрямованих на забезпечення правопорядку як об'єктивної потреби розвитку держави й суспільства, на запобігання та припинення правопорушень.

ПРАВООХОРОННИЙ ОРГАН – держ. орган, який спец. уповноважений здійснювати контроль за неухильним дотриманням

законів та ін. нормативно-правових актів, забезпечувати правопорядок, здійснювати захист законних прав і інтересів фіз. та юр. осіб, суспільства і держави у цілому, а також застосовувати заходи держ. примусу до правопорушників.

ПРАВООХОРОННІ НОРМИ ПРАВА – норми, які встановлюють санкції за порушення прав і невиконання обов'язків, закріплених у регулятивних нормах.

ПРАВОПОРУШЕННЯ – сусп. шкідливе, винне, протиправне, каране діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, за вчинення якого передбачена юр. відповідальність. Правопорушенню властиві певні ознаки: протиправний, неправомірний характер (тобто правопорушення суперечить нормам права), є сусп. небезпечним або сусп. шкідливим (правопорушення може призвести або призводить до негативних наслідків як з погляду суспільства в цілому, так і з погляду окремих його членів). Правопорушення має свідомо-вольовий характер, оскільки залежить від волі правопорушника, перебуває під контролем його свідомості й волі.

ПРАВОПОРЯДОК – частина системи сусп. відносин, що врегульовані нормами права і перебувають під захистом закону й охороняються державою. Правопорядок встановлюється в результаті дотримання режиму законності в суспільстві. Інакше кажучи, правопорядок – це результат реалізованої законності у формі відповідності фактичних сусп. відносин приписам норм права; фактичний стан упорядкованих правом сусп. відносин, який характеризується рівнем дотримання законності, забезпечення та реалізації прав і обов'язків усіх суб'єктів правовідносин.

ПРАВОРОЗУМІННЯ – процес і результат розумової діяльності людини щодо пізнання, сприйняття (оцінка) права і ставлення до нього як до соц. явища.

ПРАВОСВІДОМІСТЬ – форма сусп. свідомості, сукупність правових поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій і уявлень, які відображають ставлення окремої людини, соц. груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним. Структура правосвідомості складається з двох основних елементів: 1) правової ідеології; 2) правової психології.

ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ – передбачена нормами права здатність особи бути носієм прав і обов'язків, здійснювати їх від свого імені та нести юр. відповідальність за свої дії. Правосуб'єктність фіз. осіб (індивідів) включає в себе *правоздатність* і *дієздатність*.

ПРАВОСУДДЯ – форма здійснення судової влади, яка здійснюється шляхом розгляду та вирішення судом кримінальних, цивільних, госп. і адм. справ у встановленій законом процесуальній формі.

ПРАВОТВОРЧІСТЬ – правова форма діяльності держави й уповноважених організацій, яка спрямована на прийняття, зміну, призупинення чи скасування правових норм.

ПРАВОЧИННІСТЬ – передбачена законом можливість учасника правовідносин виконувати визначені дії або вимагати певних дій від ін. учасника правовідносин.

ПРАФЕОДАЛЬНА (РАННЬОФЕОДАЛЬНА) ДЕРЖАВА – устрій, який виник із первісного ладу, де селяни зберігали волю і власність на землю, знать не мала великої земельної власності (держава давніх германців, які із руйнуванням рабовласницьких порядків запозичили структуру влади і право Римської імперії, прийняли християнство та пристосували їх до укладу життя нім. племен; розвиток держави в Ірландії, Стародавній Русі), на противагу феод. устрою, який характеризується закріпленням несвободи селянина і наявністю великої земельної власності феодалів.

ПРЕАМБУЛА (від фр. *préambule* з лат. *praeambulus* – той, хто йде попереду, попередник) – 1) вступна частина законодавчого або ін. нормативно-правового акта, декларації, міжнар. договору тощо, в якій у стислій формі викладаються мета, завдання, умови, мотиви, що є підставою для його створення та прийняття або укладення. У преамбулі міжнар.-правових документів найчастіше вказуються також сторони цього документа. Положення преамбули не мають безпосередньої юр. сили, але враховуються за необхідності тлумачення інших положень певного правового акта; 2) частина правової норми, в якій передбачаються загальні умови її застосування.

ПРЕВЕНТИВНИЙ (від лат. *praeventio* – попереджую) – попереджувальний, застерігаючий, запобіжний (*напр.* превентивний арешт; превентивні заходи).

ПРЕВЕНТИВНА ВІЙНА – агресія, що здійснюється під приводом «необхідності запобігти» нападові ін. сторони. Осн. мета превентивної війни – розпочати війну у вигідний для агресора момент, використати раптовість нападу і непідготовленість противника.

ПРЕВО (від фр. *prévôt* з лат. *praepositus* – начальник) – у Франції XI–XVIII ст. королівський чиновник, який володів до XV ст. у підвідомчому йому адм.-судовому окрузі (превотажі) судовою, фіскальною та військ. владою, з XV ст. виконував лише судові функції. Підпорядковувався бальї. Посада скасована фр. бурж. революцією. Були також королівські прево (від фр. *prévôt royal*), які займали

найнижчий щабель в ієрархії королівських суддів. Судді, які підпорядковувалися старшим суддям, у різних регіонах Франції називалися по-різному: в Нормандії й Бургундії їх називали «шателе́нами» (*châtelains*), на пд. – «віг'є» (*viguiers*). Вони перебували в королівській юрисдикції, тобто підпорядковувалися напряму королю.

ПРЕДСТАВНИК ВЛАДИ – особа, наділена владними повноваженнями, що здійснює законодавчу, виконавчу чи судову владу, а також працівник держ., наглядових чи контролюючих органів, наділений у встановленому законом порядку розпорядчими повноваженнями стосовно осіб, які не перебувають з ними у служб. залежності, або правом приймати рішення, обов'язкові для виконання фіз. та юр. особами, незалежно від їхньої відомчої підпорядкованості.

ПРЕДСТАВНИЦТВО – 1) правовідносини, в яких одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені ін. сторони, яку вона представляє; 2) відокремлений підрозділ юр. особи, що розташований поза її місцезнаходженням та здійснює представництво і захист інтересів юр. особи, що його створила. Представництво не є юр. особою і здійснює діяльність на підставі частини майна, що передається йому відповідною юр. особою. Представництво діє на основі положення, що затверджується юр. особою.

ПРЕДСТАВНИЦЬКА ДЕМОКРАТІЯ – модель політ. правління, за якої політ. та ін. основні рішення як загальнодерж., так і місцевого значення приймаються повноважними виборними (представницькими) органами; політ. лад, що базується на принципі делегування громадянами їхніх владних повноважень обраним на певний час представникам, які репрезентують їхні інтереси, приймають рішення від їх імені та підзвітні їм; форма народовладдя, що передбачає опосередкований вплив громадян на управління державою.

ПРЕЗИДЕНТ ДЕРЖАВИ – глава держави, гарант нац. незалежності й безпеки, терит. цілісності, дотримання конституції; є арбітром у взаємовідносинах держ. інститутів.

ПРЕЗИДЕНТСЬКА РЕСПУБЛІКА – форма держ. правління, за якої держ. влада здійснюється всенародно обраним президентом, котрий поєднує повноваження глави держави і глави уряду; президент має право «відкладного вето»; характеризується такими ознаками: формування уряду президентом; підзвітність уряду президентові; всенародні вибори президента; максимально чіткий поділ влади; відповідальність президента за рішення вищих виконавчих органів влади. Уперше створена в США.

ПРЕЗУМПЦІЯ (від лат. *praesumptio* – припущення) – припущення, визнане істинним до того часу, поки не буде доведене

зворотне: 1) припущення, засноване на вірогідності; 2) визнання факту юр. достовірним, доки не буде доведено зворотне.

ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ – правове положення, за яким обвинувачений не може бути визнаний винуватим у скоєнні злочину, поки його вину не буде доведено в установленому порядку обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. Однією з важливих гарантій здійснення принципу презумпції невинуватості є конституційне право на захист.

ПРЕКАРІЙ (від лат. *preces* – прохання) – умовне земельне володіння в епоху раннього Середньовіччя (Франкська держава), яке великий земельний власник передавав у користування (на кілька років або довічно) безземельній або малоземельній людині на його письмове прохання, за що одержувач землі (прекарист) повинен був платити оброк, у деяких випадках – виконувати панщину на користь власника. Механізм виникнення кріпосного права у Європі. Прекарій отримав особливо широке поширення у VIII–IX ст.

ПРЕЛАТ (лат. *praelatus* – найкращий, *букв*. той, кому надано перевагу) – у католицькій і англіканській церквах – почесний титул представника вищого духовенства (*напр*., кардинала, архієпископа, єпископа).

ПРЕРОГАТИВА (від лат. *praerogativus* – запрошений першим; той, хто першим подає голос, *букв*. переважне право) – перевага, виключне право чи повноваження, що належить держ. чи міжнар. органові або служб. особі.

ПРЕСВІТЕРІАНИ (від англ. *presbyteriari* з гр. *presbytes* – старший) – помірковане крило англ. і шотландських *пуритан*; політ. партія в період Англійської революції XVII ст., яка виражала інтереси поміркованих кіл нового дворянства, купецтва і підприємців. Пресвітеріанство засноване в Шотландії Дж. Ноксом, учнем Ж. Кальвіна. Вимоги суворої одноманітності, спрощення та здешевлення церк. обрядів, заміни єпископів виборними пресвітерами, відділення церкви від світської влади отримали в Шотландії широку підтримку – і в 1592 р. пресвітеріанство було визнане держ. релігією. Громади пресвітеріан в Англії з’явилися в 1570 р.

ПРЕТОР (від лат. *praetor* – той, хто йде попереду, проводир, ватажок) – у Стародавньому Римі вища посадова особа, помічник консула. Посада претора заснована в 388 р. до н.е. як помічника консула. Внаслідок того, що консули, командуючи арміями, часто були відсутні в Римі, то преторам перейшло управління містом і, що особливо важливо, керівництво судочинством, яке давало їм змогу, завдяки *імперіуму*, видавати загальнообов’язкові постанови,

створювати нові норми права. Претор відповідав за охорону громадського порядку у столиці і здійснював заг. керівництво її поліцією (у розпорядженні претора були два помічники: цензор і едил, що обиралися зі середовища патриціїв). Спочатку обирався один претор, потім два, один з яких розглядав справи римських громадян (міський претор), а ін. – справи за участю іноземців (претор перегринів) (посада встановлена в 242 або 238 р. до н.е.). Поступово число преторів збільшилося до восьми.

ПРЕТОРСЬКЕ ПРАВО (від лат. *Jus Praetorium*) – система римського права, яка склалася поряд зі системою цивільного права. Створювалася завдяки діяльності, перш за все, преторів, які своїми едиктами і формулами (настановами суддям для розгляду конкретної справи), формально не змінюючи та не скасовуючи законів, доповнювали та змінювали їх. Преторське право відповідало потребам сусп. відносин, що розвивалися, торгівлі, лихварства, великого землеволодіння.

ПРЕФЕКТ (від лат. *praefectus* – начальник) – 1) у Стародавньому Римі – адм. або військ. посада; 2) у деяких країнах – посадова особа, яка очолює департамент, округ або іншу адм.-терит. одиницю (*напр.*, у Франції); 3) у деяких країнах – начальник міської поліції.

ПРЕФЕКТ ПРЕТОРІЮ – у Стародавньому Римі командир преторіанців, імператорської гвардії. Посада введена за Октавіана Августа (І ст. до н.е.), ліквідована за Константина (початок IV ст. н.е.).

ПРЕЦЕДЕНТ (від лат. *praecedens (praecedentis)* – той, що передує) – 1) випадок, який стався в минулому і є виправданням або прикладом для наступних подібних випадків (*напр.*, прецендент в історії); 2) рішення суду з конкретної справи, яке стало прикладом для судів тієї ж інстанції при вирішенні аналогічних справ; 3) у міжнар. праві – спосіб і суть вирішення будь-якого питання міжнар. відносин, які можуть використовуватись як приклад при розгляді ін. аналогічних випадків за умови, що вони відповідають загальноприйнятим принципам і нормам міжнар. права.

ПРИМУС – 1) натиск, примушування, кимось або чимось зумовлена необхідність діяти певним чином, незалежно від бажання; 2) метод здійснення держ. влади, який полягає у психол., фіз. чи матеріальному впливі уповноважених органів держави на особу з метою примусити її діяти в інтересах держави.

ПРИМУСОВІ ЗАХОДИ МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ – надання за рішенням суду психіатричної допомоги, поміщення особи, яка вчинила сусп. небезпечне діяння у стані неосудності чи обмеженої

осудності, або у стані осудності, але до постановлення вироку суду або під час відбування покарання захворіла на психічну хворобу, у спец. лікувальний заклад з метою її обов'язкового лікування, а також запобігання вчиненню нею сусп. небезпечних діянь. Залежно від характеру й тяжкості захворювання, а також тяжкості вчиненого діяння та ступеня небезпечності суд призначає різні примусові заходи медичного характеру.

ПРИМУСОВА ПРОСТИТУЦІЯ (від лат. *prostitution* – осквернення, збезчещення) – форма сексуальної експлуатації, коли особа займається проституцією проти своєї волі, тобто змушена в результаті тиску чи залякування надавати сексуальні послуги за плату грішми чи в натуральному вигляді незалежно від того, переходить така плата третім особам чи частково залишається у самої жертви примусової проституції. Саме поняття «проституція» означає: 1) продаж свого тіла для статевих зносин з метою здобуття засобів для існування, а також для особистого збагачення; 2) *перен.* продажність (*напр.*, політ. проституція).

ПРИНЦ (від нім. *Prinz* з лат. *princeps* – глава, володар) – титул особи, що належить до королівської або ін. можновладної родини.

ПРИНЦИП (від лат. *principium* – основа, начало) – 1) центр. пояснення, особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь (*напр.,* принципи права); 2) внутр. переконання, погляд на речі, які зумовлюють норми поведінки (*напр.,* моральні принципи); 3) основа якого-небудь пристрою, приладу (*напр.*, принцип дії устаткування).

ПРИНЦИПАТ (від лат. *principatus* – керівна роль, імператорська влада) – форма рабовласницької монархії, що виникла у I ст. до н.е. у Стародавньому Римі, за якою лише формально зберігалися республ. установи, а імператор, будучи фактично единовладним правителем, формально вважався першим у списку сенаторів (*princeps senatus*). Започаткував принципат (27 р. до н.е.) троюрідний племінник Юлія Цезаря, всиновлений ним у заповіті – Октавіан (Август з 27 р. до н.е.). Август послідовно закріпив за собою звання імператора (27 р. до н.е.), першого сенатора-принцепса (27 р. до н.е.), проконсула провінцій (23 р. до н.е.), трибунську владу (23 р. до н.е.), посаду консула (19 р. до н.е.), верховного понтифіка (13 р. до н.е.), цензора (13 р. до н.е.). Влада Сенату почала повністю залежати від принцепса, про народні збори тільки згадували. Активна законодавча діяльність Августа (привласнений титул «августа» – «звеличеного богами» став спадковим) зовні була спрямована на

збереження патріархального укладу майбутньої монархічної імперії. Принципат проіснував до 198 р. н.е.

ПРИНЦИПИ ВИБОРІВ – засади, на основі яких здійснюється виборчий процес і відповідно до змісту яких вибори є реальним волевиявленням громадян. Демократ. вибори мають проводитися за такими принципами: 1) принцип загальності виборчого права; 2) принцип вільних виборів; 3) принцип рівності виборчих прав; 4) принцип прямого виборчого права; 5) принцип рівності кандидатів; 6) принцип таємності голосування; 7) принцип чесних виборів; 8) принцип особистого голосування.

ПРИНЦИПИ ПРАВА – осн. засади, вихідні ідеї, положення, що відображають зміст права, його сутність і призначення у суспільстві, визначають спрямованість правового регулювання і поширюються на всіх суб'єктів права; осн. засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, імперативністю і відображають положення права. Принципи права поділяються на загальноправові (гуманізму, рівності громадян перед законом, демократизму, законності, взаємної відповідальності держави й особи), соц.-правові та спец.-правові.

ПРИНЦИПОВА ПОВЕДІНКА – вид правомірної поведінки, що характеризується внутр. переконанням особи у необхідності виконувати приписи правових норм.

ПРИПИС ПРАВОВИЙ – безпосередньо виражене в тексті нормативно-правового акта держ. владне веління. Є первинним елементом системи права та зовн. виявом правової норми. Має подвійну природу. З одного боку, припис правовий включається до структури нормативного документа (пункту, статті), а з ін. – є елементом внутр. змісту акта, що визначає взаємозв'язок і взаємодію з ін. правовими положеннями акта. Обов'язкові компоненти змісту припису правового: адресат, характер відносин між владним органом і адресатом; характер поведінки суб'єктів, об'єкт права. Необхідні ознаки припису правового: *нормативність*, тобто заг. характер і можливість застосування до невизначеного кола осіб і числа ситуацій; *правовий характер*, що відбивається у чіткому вираженні в приписі правового змісту права, обов'язків і заборон, які регламентують поведінку суб'єктів права; *обов'язковість* припису правового, що зумовлюється його походженням від держави та рівнем поширення на суб'єктів; *процедурність*, що визначає особливий порядок прийняття, зміни чи відмови припису правового; *юридична сила* припису правового, що характеризує його підпорядкованість і взаємодію з ін. нормативними установленнями та можливість породжувати юр. наслідки. Припис правовий охороняється державою, у т. ч. засобами примусового характеру.

ПРИРОДНЕ ПРАВО (від лат. *lex naturae* – природний закон) – поняття політ. і правової думки, що означає сукупність принципів і прав, які випливають з природи людини і не є залежними від соц. умов. Природно-правовий підхід розглядає право як явище природи, як одну з форм прояву природних закономірностей, у відповідності з якими виник та існує світ. Природне право є постійним і незмінним, втілює гуманізм, справедливість, добро і становить абсолютну цінність. Тому природні закони стоять над законами людськими і мають неперехідне абсолютне значення незалежно від часу і місця існування народів та держав. Природне право розвивали Арістотель, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.–Ж. Руссо, Ш.–Л. Монтеск'є та ін. Природне право обумовлює висновок щодо існування природних прав людини, які є вічними та незмінними, як і саме природне право, дані людині від народження, незалежно від того, закріплені вони в законі чи ні. До таких прав належить право на життя, свободу, честь, гідність, право на приватну власність, на протидію тирану, на освіту та ін. Ці права належать людині від народження і не можуть бути відібрані або обмежені.

ПРОБАЦІЯ (від лат. *probation* – визнавати, задовольняти) – у кримінальному праві Великої Британії, США і ряду ін. країн вид умовного засудження.

ПРОГАЛИНИ У ПРАВІ – відсутність норм права (або їхніх частин), що регулюють сусп. відносини, які можуть і повинні бути врегульовані правом. Справжня прогалина у праві існує тоді, коли певне питання має розв'язуватися юр. засобами, але правом таке розв'язування не передбачене. Засобом подолання прогалин у праві можуть бути *аналогія права* й *аналогія закону*.

ПРОЕДРІЯ (від грец. *proedriya* – головування з *pro* – попереду і *edriya* – сидіння, місце) – 1) почесне право у Стародавніх Афінах, полісах Пн. Причорномор'я займати перші місця на нижніх лавах під час народних зборів. Такої честі удостоювалися полководці, іноземні посли, громадяни дружніх міст та ін. громадяни, яких держава хотіла особливо відзначити за їхні заслуги; 2) у вузькому значенні проедрія – право головування на засіданнях народних зборів.

ПРОКУРАТОР (від лат. *procurator* – керуючий, розпорядник, той, хто турбується про щось) – у Стародавньому Римі: 1) назва управителя взагалі, *напр.* керуючого майном, маєтком тощо; був довіреною особою господаря, вів справи від його імені, керував сільськими та ін. роботами. Прокураторами були або вільні люди, або довірені раби: в останньому випадку під час продажу маєтку траплялося, що прокуратор переходив до покупця разом із майном; 2) за часів республіки – довірена особа, яка представляла римського громадянина в суді у цивільних справах за

відповідним дорученням, а також у комерційних справах; 3) посаду прокуратора як держ. чиновника було запроваджено з ухваленням Августом нової конституції, за якої принцепс, що стояв на чолі адміністрації, розділив різнорідні обов'язки держ. служби між особливими чиновниками, яких називали префектами (*praefecti*) та прокураторами (*procuratores Caesaris*). Це були слуги імператора з представницькою владою, на яких покладались особливі служб. обов'язки (від лат. *ministeria principalus*).

ПРОКУРАТУРА (від нім. *Prokuratur* з лат. *procuro* – керую та від фр. *procureur* з лат. *procurare* – піклуватися) – 1) група особливо довірених осіб фр. короля – прокураторів, офіційно уповноважених стежити за дотриманням інтересів корони при судовому розгляді загальнодерж., місцевих і навіть приватних справ; згодом почали виступати як обвинувачувачі в судах; 2) спец. держ. орган (єдина система органів), до компетенції якого входить починати досудове розслідування, підтримання обвинувачення, представництво інтересів громадян і держави в судових процесах, нагляд за дотриманням законів органами, що проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання і досудове слідство, нагляд за дотриманням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні ін. заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

ПРОКУРОР (від фр. *procureur* з лат. *procurare* – піклуватися) – 1) посадова особа, яка стежить за дотриманням і правильним виконанням законів держави; 2) держ. обвинувач на судовому процесі.

ПРОКУРОРСЬКИЙ НАГЛЯД – 1) одна з форм держ. діяльності, яка має на меті забезпечити точне й однакове розуміння та застосування законів на всій території держави; 2) напрям правоохоронної діяльності із забезпечення законності, що полягає у спостереженні за дотриманням і правильним застосуванням законодавства та відповідному реагуванні на порушення закону на всій території держави.

ПРОЛЕТАРІ (від лат. *proles* – нащадок, дитина) – 1) у Стародавньому Римі за реформою царя Сервія Туллія (VI ст. до н.е.) – громадяни з найнижчим майновим цензом; з I ст. – декласований прошарок суспільства; 2) за К. Марксом – неімущі, робітничий клас при капіталізмі.

ПРОЛОНГАЦІЯ (від лат. *prolongare* – подовжувати) – продовження строку дії договору. В міжнар. практиці пролонгація здійснюється на визначений або невизначений період часу за спец. угодою учасників договору, оформленої протоколом, обміном нотами чи ін. чином, або автоматично за наявності в договорі положень, які

передбачають продовження строку його дії, якщо жоден з учасників договору не заявить про свою відмову від нього у строк, передбачений в договорі.

ПРОМУЛЬГАЦІЯ (від лат. *promulgo* – оголошую, оприлюднюю; *promulgatio* – публічне оголошення) – офіційне обнародування закону, прийнятого парламентом. Промульгація означає санкціонування законопроекту главою держави в установлені конституцією строки, а також опублікування закону в офіційному виданні. Промульгація є завершальною стадією законодавчого процесу і включає кілька елементів: засвідчення закону і того факту, що він прийнятий за встановленою процедурою; підписання закону; розпорядження про опублікування закону та його виконання.

ПРОПОРЦІЙНА ВИБОРЧА СИСТЕМА (лат. *proportionalis* – співмірний) – система виборів, за якої голосування здійснюється за партійними списками і кожна партія отримує в парламенті кількість депутатських місць, що є пропорційною кількості поданих за її списки голосів виборців. За впливом виборця на розташування кандидатів у списку розрізняють такі види пропорційної системи: 1) із жорсткими списками; 2) з напівжорсткими списками; 3) з преференціями. При жорстких списках виборець голосує за партію в цілому і не може вплинути на розташування кандидатів. При застосуванні преференцій виборець не лише голосує за список, але і віддає голос певному кандидату. Система напівжорстких списків передбачає для виборця можливість голосувати як за список в цілому, так і віддавати перевагу певному кандидату. Для того, щоб не допускати швидкого росту малих непредставницьких партій і роздрібненості парламенту, застосовується виборчий поріг – певний відсоток голосів виборців, набрання якого є умовою участі в розподілі місць у парламенті. Переваги пропорційної виборчої системи: 1) голоси виборців розподіляються справедливо, мінімізується їх втрата; 2) враховуються інтереси різних суспільних груп; 3) сприяє розвитку партійної системи. Недоліками пропорційної системи є: 1) виборці голосують не за конкретних людей, а за партійний список, у якому можуть виявитися невідомі, некомпетентні, непопулярні політики; 2) відсутність тісного зв’язку, контактів між депутатами і виборцями; 3) доволі складна система підрахунку голосів.

ПРОСКРИПЦІЇ (від лат. *proscriptio* – письмове обнародування) – у Стародавньому Римі – списки осіб, оголошені поза законом (при Суллі – 82-79 рр. до н.е.; при 2-му тріумвіраті – 43 р. до н.е.). Використовувались у політ. боротьбі, для зведення особистих рахунків, а також як засіб збагачення (майно проскрибованого конфісковувалось).

ПРОСТУПОК – сусп. шкідлива протиправна винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка порушує приписи ін., крім кримінальних, норм права. Проступки поділяються на види: 1) конституційні; 2) адміністративні; 3) дисциплінарні; 4) цивільні.

ПРОТЕКТОРАТ (від лат. *protector* – захисник, покровитель з *protego* – захищати) –1) одна з форм колоніальної залежності, за якою одна держава передавала ін. державі ведення своїх зовн. відносин і захист своєї території (*напр.*, у 1914 р. Велика Британія односторонньою декларацією встановила протекторат над Єгиптом, який фактично був окупований нею з 1882 р.); 2) форма залежності, за якої слабша країна, формально зберігаючи свій держ. устрій і деяку самостійність у внутр. справах, фактично підпорядковується сильнішій державі (*напр.*, у 1939 р. гітлерівська Німеччина встановила протекторат над Чехією і Моравією, які, по суті, стали жертвою фашистської агресії); 3) форма правління в Англії у 1653–1659 рр., коли на чолі республіки стояв пожиттєвий *лорд-протектор* (О. Кромвель).

ПРОТЕКЦІОНІЗМ (від лат. *protectio* – прикриття, захист) – система заходів в економ. політиці держави, спрямована на захист нац. економіки від іноземної конкуренції. Її зміст полягає у введенні високих митних податків на певні товари, що ввозяться, в обмеженні або повній забороні їхнього ввозу, стимулюванні експорту тощо.

ПРОТЕСТАНТИЗМ (від середньолат. *protestans (protestantis)* – заперечуючий, незгідний) – заг. назва християнських віровчень, що виникли в XVI ст. у результаті Реформації, *напр*., лютеранство, кальвінізм.

ПРОТИПРАВНА ПОВЕДІНКА – це поведінка, що суперечить існуючим сусп. відносинам, спричиняє або здатна спричинити шкоду правам та інтересам громадян, суспільству або державі. Протиправна поведінка – це поведінка у сфері правового впливу, різновид правової поведінки, яка знаходить об'єктивований вираз у вчинках людей. Серед її ознак: сусп. небезпечність; протиправність; винність.

ПРОТОКОЛ (від грец. *protokollon* – *букв.* перший аркуш, приклеєний до сувою манускрипту) – 1) процесуальний документ, в якому у порядку, встановленому законом, засвідчується факт провадження й описується кожна процесуальна дія, вчинена особою, що провадить дізнання, слідчим або прокурором, а також деяких процесуальних дій під час судового розгляду; 2) документ колегіальних органів, у якому в письмовій формі фіксується місце, час і мета проведення конференцій, зборів, засідань, нарад тощо, склад присутніх, зміст доповідей і виступів, та ухвали з обговорених питань. Протокол повинен мати відповідні реквізити.

ПРОЦЕДУРА (від фр. *procedure* з лат. *procedo* – просуваюсь) – *юр.* встановлений порядок ведення, розгляду будь-якої справи (*напр*., судова процедура).

ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО – система правових норм, що регулюють відносини, які виникають у ході розслідування злочинів, розгляду кримінальних, цивільних, госп., адм. справ і справ, що розглядаються у порядку конституційного судочинства. Процесуальне право пов'язане з матеріальним правом, оскільки закріплює процесуальні форми, необхідні для його реалізації.

ПРЯМА ДЕМОКРАТІЯ – здійснення влади через безпосереднє волевиявлення народу чи певної соц. групи (її формою є, наприклад, прямі вибори, референдум); система врядування, за якої правом і обов'язком усіх громадян є участь у прийнятті важливих політ. рішень, управлінні державою. Найвідоміші приклади існування прямої демократії демонстрували стародавні грецькі міста-поліси. В умовах представницької демократії вона репрезентована інститутами плебісцитів, референдумів тощо.

ПРЯМІ ВИБОРИ – така процедура формування виборних органів, при якій представники до органів держ. влади обираються безпосередньо виборцями.

ПСКОВСЬКА СУДНА ГРАМОТА 1397 р. – нормативно-правовий акт, що регламентував здебільшого цивільно-правові відносини. Складалася зі 120 статей, 108 з яких були прийняті в 1397 р., решта ж були прийняті пізніше за рішенням віча. Статті містили питання цивільного і кримінального права, суду та процесу. У Псковській судній грамоті спостерігається значна системність у викладі норм, заповнено низку прогалин у регулюванні цивільно-правових відносин, формується питання злочину як діяння, що не тільки вчиняє шкоду приватній особі, але й порушує громадську безпеку. Згадувалися злочини: проти держави (зрада, «перевет»), проти судових органів (хабар судді, образа судді, насильницьке вторгнення до судового приміщення), проти особи (вбивство, нанесення побоїв, образа дією), майнові злочини (крадіжка, грабіж, розбій, підпал, конокрадство). Щодо питань цивільного права, то основним способом набуття права власності були договір, успадковування, а також володіння по давності. При цьому речі поділялися на рухомі («живот»), нерухомі («отчина»), такі, що передавалися у спадок («вотчина») й у тимчасове користування («кормля»). Спостерігався достатньо високий рівень зобов'язального права. Грамота регламентувала такі зобов'язання з договорів як купівля-продаж, дарування, застава, позика, особисті найми, поклажа та ін. Зберігалась усна форма договору. Однак при значній сумі та в деяких ін.

випадках договір оформлявся у присутності свідків або священика. При купівлі-продажу землі складався письмовий документ («запис»). Ряд норм стосувався питань успадковування по закону і по заповіту. Закладалися початки розшукової (інквізиційної) форми процесу. Так, передбачався виклик відповідача до суду по повістці і через судового агента, при відмові з'явитися виконувався привід. Передбачалася можливість проведення судом слідчих дій. Проте право переважно перебувало ще у своєму ранньому стані, що відобразилося, зокрема, і в такому виді доказу як судовий поєдинок («поле»).

ПУРИТАНИ (від англ. *purity* з лат. *purus* – чистий, неосквернений) – 1) релігійно-політ. напрям в Англії (з XVI ст.), спрямований проти абсолютизму й англіканської церкви; найсуворіший із реформістських віросповідань. Створювали свої церк. общини з виборними пресвітерами (від гр. *presbytes* – старець), виступали проти розкоші, проповідували світський аскетизм, не визнавали постів, святих, вимагали відокремлення церкви від держави. Серед пуритан виділялися течії *пресвітеріан*, *індепендентів*, левелерів, дигерів. 2) люди строгої моральності.

ПФАЛЬЦҐРАФ (від нім. *Pfalzgraf* – *букв.* двірцевий граф) – у Франкській державі, потім у середньовічній Німеччині – королівська посадова особа, яка очолювала слуг і була гол. помічником короля у його судовій діяльності, що проводилася в орг. при дворі верховному трибуналі, потім – управитель пфальцґрафства (князівства).

П'ЯТА РЕСПУБЛІКА ФРАНЦІЇ – період фр. історії з 1958 р. по т.ч., визначається прийнятою 28 вересня 1958 р. конституцією Франції, за якою парламент із найвищого законодавчого органу (за попередньою конституцією 1946 р.) був перетворений на дорадчий орган при главі держави; президент, перетворений на центр. політ. фігуру, отримав надзвичайно широкі повноваження, які давали можливість здійснювати контроль над діяльністю парламенту, визначати гол. напрями внутр. та зовн. політики держави. Першим президентом П'ятої Республіки став генерал Шарль де Голль, який обіймав цю посаду з 21 грудня 1958 р. по 28 квітня 1969 р. та провадив політику повернення Франції ролі великої держави у світовій політиці.

Р

РАБІАНУМ – голова сільської громади, голова общинної ради (староста), пізніше – правитель невеликого міста або терит. общини у Стародавньому Вавилоні.

РАБОВЛАСНИЦЬКА ДЕРЖАВА – організація влади рабовласників, створена з метою здійснення їх необмеженої диктатури та повновладдя щодо рабів і владних функцій щодо ін. сусп. верств.

РАБСТВО – стан повної залежності однієї людини від ін., за якої раб стає власністю свого господаря – рабовласника. За своїм статусом раб не є суб'єктом права, а лише його об'єктом.

РАДА БЕЗПЕКИ – один із гол. органів ООН. Спочатку вона складалася з 11 держав-членів. У 1965 р. кількість членів збільшилася до 15, з яких п'ять (Китай, США, Франція, СРСР, Велика Британія) стали постійними, а решту Генеральна Асамблея обирає терміном на два роки. У 1991 р. Російська Федерація зайняла місце СРСР. На Раді Безпеки ООН лежить осн. відповідальність зі збереження міжнар. миру та безпеки. Вона може діяти лише за згодою всіх п'яти постійних членів, кожний з яких має право вето.

РАДА ГОСПОД («ГОСПОДА») – своєрідна вища палата Новгородської феод. республіки. До складу Ради входили: архієпископ, посадник, тисяцький, Кончанські старости, соцькі старости, старі осадники і тисяцькі. Регулювання взаємовідносин Ради господ, посадника і віча з князем встановлювали особливі договірні грамоти.

РАДА П'ЯТИСОТ (РАДА 500) (БУЛЕ) – у Стародавніх Афінах робочий, виконавчий орган при *еклесії.* До її складу обиралися повноправні громадяни, які досягли 30-річного віку, по 50 чоловік від кожної з 10 філ. Сюди могли увійти представники всіх розрядів населення. Під керівництвом і безпосереднім контролем Ради 500 діяв весь фінансовий і адм. апарат Афінської держави. Термін повноважень ленів Ради – один рік, після закінчення якого кожен булевт представляв звіт про свою роботу. Повторне обрання дозволялося через кілька років, і лише один раз, тобто щороку Рада оновлювалася. Її члени отримували платню в розмірі 5 *оболів* за кожний день фактичної служби і один обол на обід.

РАДЖА (від санскр. – цар) – військ. вождь племені у Стародавній Індії, що раніше обирався зборами і міг бути усунутий ними, усе більше піднімався над плем'ям, підпорядковуючи собі органи племінного управління. Згодом – спадковий царський, князівський титул в Індії.

РАДИКАЛІЗМ (від лат. *radicalis* – докорінний) – політ. течія, яка обстоює розрив із усталеною традицією, виступає за рішучі методи у вирішенні питань політ. теорії і політ. практики, не змінюючи соц.-економ. основ сусп. ладу.

РАСИЗМ (від фр. *racisme,* від фр. *race* та з італ. *razza* – порода) – політ. ідеологія та практика, згідно з якими людські раси біологічно і

психічно нерівноцінні, внаслідок чого існують так звані «вищі раси», начебто здатні завдяки своїм кращим природним біологічним якостям досягати вершин культури і цивілізації, та «нижчі раси», які не здатні до культ. прогресу і приречені на вічне животіння. Взявши на озброєння ці погляди, нім. фашизм здійснив страхітливі злочини (див. *Голокост*) як у власній країні, так і на окупованих ним землях. Обґрунтуванням людиноненависницької практики расизму слугували також концепції полігенезу (*напр.*, походження різних людських рас від різних видів мавп) і євгеніки (вчення про закони наслідування обдарованості й обмеження передачі негативних рис майбутнім поколінням). Расизм тривалий час був офіційною ідеологією правлячого прошарку Південно-Африканської Республіки.

РАТИФІКАЦІЯ (від лат. *ratus* – вирішений, затверджений і *facere* – робити) – затвердження верх. органом держ. влади договору міжнар., підписаного уповноваженим представником держави або її уряду, після чого цей договір набирає юр. сили. Ратифікація договору вважається завершеною з моменту обміну ратифікаційними грамотами.

РАХІНБУРГИ (від пізньолат. *rachinburgii*) – колегія виборних засідателів (суддів-присяжних) на народних судових зборах Держави франків V-VIII ст. Знавці правових норм, судових звичаїв франків. На рахінбургів накладались штрафи, якщо їхній вирок не відповідав діючим звичаям, законам. Свідчення про їхні функції містить Салічна правда та ін. франкські джерела права. Інститут рахінбургів, що виник в умовах дофеодального суспільства, не відповідав інтересам феодалів, тому в процесі реформ Карла Великого цей інститут було скасовано та замінено особами, які призначалися – *скабінами*, потім *шеффенами*.

РЕАБІЛІТАЦІЯ (від лат. *rehabilitacio* – повернення) – поновлення доброго імені, репутації несправедливо заплямованої або безпідставно звинуваченої людини.

РЕАЛІЗМ (від лат. *realis* – суттєвий, дійсний з *res* – річ, справа, діло) – *юр.* здатність тверезо оцінювати навколишню дійсність, виходити з реальних обставин, життєвих умов та ін.

РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА – процес втілення приписів правових норм у поведінку суб’єктів права та їх практичну діяльність зі здійснення, використання суб’єктивних прав і виконання юр. обов’язків.

РЕАЛЬНИЙ ДОГОВІР – у римському праві контракт, необхідною умовою юр. сили яких, крім простої угоди сторін, ставала ще наступна передача речей одним контрагентом іншому (позика, поклажа тощо).

РЕВАНШ (від. фр. *revanche* – помста, відплата) –1) відплата за поразку (у війні, грі); 2) повторна боротьба, розпочата з метою здолати переможця попереднього зіткнення, сутички (також використовуються терміни «відіграш» і «матч-реванш»).

РЕВОЛЮЦІЯ (від лат. *revolutio* – розгортання, переворот) – докорінний переворот, глибокі якісні зміни в розвитку явищ природи, держави, суспільства або пізнання. У житті держави супроводжується різким переходом від одного якісного стану суспільства до іншого.

РЕГА́ЛІЇ (від лат. *regalis* – царський) – 1) у феод. Європі – королівські привілеї на отримання певних прибутків (судових штрафів, ринкових мит та ін.); 2) зовн. знаки монаршої влади – корона, скіпетр та ін.; 3) у царській Росії – опублікований для широкого загалу лист царя до підданих з вираженням подяки за надані послуги, з оголошенням про нагороду тощо; 4) монопольне право на видобуток сировини або виробництво якогось товару.

РЕ́ГЕНТ (від лат. *regens (regentis)* з *rego* – правлячий) – у монархічних державах тимчасовий правитель замість монарха (за його відсутності, хвороби або коли монарший рід скінчився). Регент також призначався, коли через юний вік монарх не міг виконувати свої обов'язки (*напр.*, коли у 1643 р. на престол зійшов п'ятирічний Людовік XIV, майбутній «король-сонце», регентом була Анна Австрійська, мати короля).

РЕГІО́Н (від англ. *region* з лат. *regio* – район, країна, область від *rego* – правити, керувати, підкоряти) – у давнину земля, царство, нині – велика терит. одиниця, велика область, група сусідніх держав, об'єднаних певними спільними ознаками.

РЕГЛА́МЕНТ (від фр. *reglament* з лат. *regula* – правило) – правила, що регулюють порядок певної діяльності; сукупність норм, настанов, правил, що регулюють організацію роботи, порядок скликання та проведення сесій, з'їздів, конференцій, нарад, зборів, процедуру виборів членів керівних органів, порядок внесення й обговорення питань порядку денного, вироблення та прийняття рішень із них, методи визначення доповідача, утворення допоміжних організацій, надання прав, повноважень їхнім членам.

РЕГУЛЯТИВНЕ ПРАВО – сукупність правових норм, які регулюють поведінку суб'єктів права шляхом закріплення між ними суб'єктивних прав і юр. обов'язків. Відповідно, регулятивні норми права – норми, які безпосередньо спрямовані на здійснення правового регулювання сусп. відносин шляхом наділення їх учасників правами і покладенням на них юр. обов'язків. Регулятивні норми права

поділяються на: зобов'язальні, заборонні, уповноважувальні (дозволяючі).

РЕДУМ, БАЇРУМ – у Стародавньому Вавилоні за часів Хаммурапі вільні воїни, які за військ. службу одержували ділянки землі.

РЕЖИМ ПОЛІТИЧНИЙ (від. фр. *regime* – управління) – сукупність засобів і прийомів реалізації політ. влади; спосіб функціонування держ. влади, певна система методів і прийомів її здійснення, що має такі якісні характеристики: ставлення держ. влади до правових підстав своєї діяльності, принципи її взаємовідносин із громадянським суспільством, можливості для реалізації людських прав і політ. свобод у суспільстві, правовий статус, особливості. Виходячи з названих характеристик, у 1982 р. англ. політолог П. Уошбурн запропонував переконливу типологію політ. режимів, поділивши їх на демократичні й недемократичні. З юр. точки зору, спосіб політ. організації держ. влади, виражений через сукупність засобів і методів, що використовуються у взаємовідносинах держави та особи, називається ще формою держ. режиму.

РЕІПУС (від пізньолат. *reipus*) – у Франкській державі «відступне» за вдову, якщо вона виходила заміж за сторонню для роду людину.

РЕЙХСВЕР (від нім. *Reichswehr* з *Reich* – держава, імперія та *Wehr* – зброя, оборона, *букв.* імперська охорона) – назва збройних сил Німеччини е 1919–1935 рр., обмежених по складу та чисельності умовами Версальського мирного договору 1919 р. Вербувалися по найму (115 тис. чол. та обмежена кількість кораблів). У березні 1935 р. гітлерівська Німеччина відмінила обмежувальні воєнні статті Версальського договору та розпочала створення *вермахту* на основі загальної військ. повинності.

РЕЙХСРАТ (від нім. *Reichsrat* з *Reich* – держава, імперія та *Rat* – рада) – 1) парламент в австр. частині Австро-Угорщини (1867–1918); 2) союзна рада Веймарської Німеччини (1919–1934), до складу якої входили представники урядів усіх земель (областей) держави. Верхня палата парламенту по Конституції 1919 р.

РЕЙХСТАГ (від нім. *Reichstag* з *Reich* – держава, імперія і *Tag* – з'їзд, зібрання) – 1) загальноімперський з'їзд, що скликався імператором, один з органів центр. влади у середньовічній «Священній Римській імперії германськой нації»; виник у XIII ст.; 2) в Німеччині у 1867–1945 рр. – назва нижньої палати парламента.

РЕКВІЗИТ (від лат. *requisitum* – необхідне, потрібне з *require* – потребую) – у праві обов'язкові дані, які мають бути у будь-якому документі (*напр.*, договорі, чеку, векселі) для визнання його дійсним

(*напр.*, назва документа, дата складання, сума, яка підлягає сплаті, назва платника, адреса тощо), тобто сукупність обов'язкових елементів у складі будь-якого документа, відсутність яких позбавляє угоду чи документ юр. сили.

РЕКВІЗИЦІЯ (від лат. *requisitio* – вимога) – примусове відчуження за плату (на відміну від конфіскації) або тимчасове вилучення майна (реквізувати – відібрати у примусовому порядку певну власність на користь держави чи армії з подальшим її відшкодуванням власнику).

РЕКЕТ (від англ. *racket* з *rack* – мучити, катувати) – злочинна діяльність, пов'язана зі здирництвом за допомогою погроз, залякування і грубого насильства.

РЕКС (від лат. *rex* – вождь, цар) – у царський період історії Стародавнього Риму (753–509 рр. до н.е.) виборний вождь римської общини.

РЕЛІГІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ – різновид тероризму, гол. складовою якого виступають терористичні організації, що належать до однієї конфесії екстремістського спрямування. Учасники таких організацій використовують терор задля досягнення мети, «визначеної Богом». Їх ворогами є всі «невірні», тобто ті, хто не належить до їхньої віри. Часто боротьба ведеться на глобальному рівні. Це, зокрема, стосується ісламістського тероризму. Релігійний тероризм має давню історію, однак його активізація припадає на другу пол. XX – поч. XXI ст.

РЕЛІГІЙНІ НОРМИ – різновид соц. норм, правила поведінки віруючих людей, які встановлені різними віросповіданнями і містяться в релігійних джерелах (Біблії, Торі, Корані, Ведах тощо). Релігійні норми регулюють відносини віруючих у межах церкви або ін. релігійної організації та порядок відправлення релігійних культів.

РЕЛІГІЙНО-ПРАВОВИЙ ТЕКСТ – релігійно-правова норма, акт-документ, який містить церк. канон або ін. релігійну норму, що переплетена з нормами моралі та права, санкціонована державою для надання їй загальнообов'язкового значення і забезпечена нею (*напр.*, Веди, Тора, Біблія, Коран, енцикліки папи римського).

РЕМОНСТРАЦІЯ (від лат. *remonstratio* – вказівка) **–** привласнення у XV ст. фр. парламентами права відмови від реєстрації королівських актів, які не відповідали, на їхню думку, праву і звичаям даної провінції або законам країни (право держ. органу висловити королю зауваження або пропозицію). Ремонстрація втрачала юр. силу у разі особистої присутності короля на засіданні парламенту. Парламенти використовували ремонстрацію головним чином проти введення нових

податків. Фактично інститут ремонстрації був ліквідований Людовіком XIV (1643–1715), офіційно – фр. бурж. революцією.

РЕНТА (від нім. *Rente*, фр. *rente* з лат. *rendere* – приносити прибуток) – дохід з капіталу, землі або майна, який регулярно одержують їх власники, не займаючись підприємницькою діяльністю; є частиною створеної додаткової вартості. У багатьох країнах – дохід, який одержують власники за облігаціями держ. позик.

РЕПАРАЦІЇ (від лат. *reparatio* – відновлення) – форма матеріальної відповідальності суб'єкта міжнар. права за збитки, завдані в результаті вчиненого ним міжнар. правопорушення *(напр.*, під час воєнних дій) ін. суб'єкту міжнар. права. Виплата репарацій може здійснюватися у вигляді *реституції*, грошової або ін. матеріальної компенсації чи одночасно реституції та компенсації збитків. Виплату репарацій, як правило, передбачають у мирному договорі.

РЕПАТРІАЦІЯ (від пізньолат. – *repatriatio*) – повернення до країни громадянства, постійного проживання або походження осіб, які опинилися в силу різних обставин на території ін. держав. Репатріація здійснюється, як правило, на основі міжнар. договорів. Репатріація може також мати місце і на позадоговірній основі, але за умови існування відповідних законів у зацікавленій державі або державах. Репатріація нерідко буває пов'язана зі зміною (набуттям) громадянства. Обов'язковість репатріації військовополонених передбачена Женевськими конвенціями про захист жертв війни 1949 р.

РЕПРЕСАЛІЇ (від пізньолат. *repressaliae* з лат. *reprehendere* – утримувати, зупиняти) – правомірні примусові дії держави, що вживаються у відповідь на дії ін. держави, які завдали їй моральну чи матеріальну шкоду і були вчинені в порушення норм міжнар. права. Мета репресалій – примусити державу-порушника припинити незаконні дії, відшкодувати збитки та запобігти повторенню подібних актів у майбутньому. Репресалії, пов'язані із застосуванням військ. сили, заборонені сучасним міжнар. правом і кваліфікуються як агресія. Разом з тим Статут ООН визнає невід'ємне право держав-членів ООН на індивідуальну або колективну самооборону у разі збройного нападу на них, доки Рада Безпеки ООН не вживе заходів, необхідних для підтримання міжнар. миру і безпеки (ст. 51).

РЕСКРИПТ (від лат. *rescriptum* з *rescribo* – відповідаю у письмовій формі) – у Стародавньому Римі – письмова відповідь імператора, яка мала силу закону, на надане йому для вирішення питання приватних осіб і маґістратів; юр. вказівки (акти), що видавались імператором або намісником провінцій з широкого кола держ. питань.

РЕСПУБЛІКА (від лат. – *respublica* з *res* – річ, справа, діло та *publicus* – суспільний, державний, народний, *букв.* суспільна справа, держава) – форма держ. правління, за якої держ. влада здійснюється представницькими органами (парламентом, президентом), що обираються населенням країни на певний, чітко визначений законодавством строк. Глава держави, як правило, обіймає у сфері особистих і громадянських прав звичайний статус громадянина, несе юр. відповідальність за свої дії та має обмежений строк своїх повноважень (в усякому разі, їх необхідно періодично підтверджувати, якщо немає інституту довічного глави держави). Найпоширенішою є класифікація республік на президентські та парламентські на основі таких ознак: а) способу обрання глави держави (на загальних виборах чи парламентом); б) суб'єкта формування уряду (президентом чи лідером фракції, що має більшість місць у парламенті); в) підзвітності уряду (президентові чи парламенту). Окрім «чистих» форм президентської республіки (США) і парламентської республіки (ФРН, Італія), існують «змішані» форми республіки, що мають певні ознаки як першої, так і другої із зазначених вище «чистих» форм (*напр.*, парламентсько-президентські республіки – Австрія, Болгарія, Ірландія, Ісландія, Монголія, Хорватія, Фінляндія та ін.; президентсько-парламентські республіки – Білорусь, Венесуела, Греція, Казахстан, Південна Корея, Росія та ін.; напівпарламентсько-напівпрезидентські республіки – Литва, Македонія, Польща, Португалія, Румунія; напівпрезидентсько-напівпарламентські республіки – Вірменія, Франція).

РЕСТАВРАЦІЯ (від фр. *restauration* з лат. *restauro* – відновлювати) – відновлення поваленого революцією ладу або династії (*напр.*, реставрація Бурбонів у Франції 1814–1830 рр.) або її оновлення.

РЕСТИТУЦІЯ (від лат. *restitutio* – відновлення попереднього положення, стану) – відновлення у попередньому правовому, майновому стані; у міжнар. праві – повернення однією державою іншій майна, незаконно захопленого нею під час війни.

РЕСУРСИ ПОЛІТИКИ (від фр. *ressourse*) – засоби, що використовуються суб'єктом влади для впливу на об'єкт у формі заохочення, переконання або покарання.

РЕФЕРЕНДАРІЙ – у Франкській державі – охоронець держ. печатки, голова королівської канцелярії, через нього проходило держ. діловодство.

РЕФЕРЕНДУМ (від лат. *referendum* – те, про що має бути повідомлено) – один з основних інститутів безпосередньої (прямої) демократії, метою якого є всенародне волевиявлення з важливого держ. або сусп. питання, що здійснюється шляхом голосування. На відміну від

виборів, під час референдуму об'єктом є не кандидат чи список кандидатів, а закон, законопроект, поправка до конституції, конкретні питання загальнонац. чи місцевого значення, проблема, що стосується міжнар. статусу держави та ін.

РЕФЕРЕНТ (від лат. *referens* з *referentis* – той, хто доповідає, повідомляє) – 1) особа, яка складає реферат (повідомлення); 2) служб. особа, яка готує доповіді або консультує з відповідних питань; особа, яка веде справи якоїсь установи або відділу.

РЕФОРМА ПОЛІТИЧНА (від фр. *réforme* з лат. *reformare* – перетворювати) – перетворення, зміна політ. життя суспільства (відносин, поглядів, інститутів, установ), що здійснюється без зміни основ існуючого ладу.

РЕФОРМАЦІЯ (від лат. *reformatio* – поліпшення, перетворення) – 1) широкий сусп.-політ. і релігійний рух у Зх. і Центр. Європі у XVI ст. Почалася в Німеччині. Осн. напрями Реформації: бюргерсько-бурж. (М. Лютер, У. Цвінглі, Ж. Кальвін), народний (Т. Мюнцер, анабаптисти), королівсько-княжий. З Реформацією розпочався протестантизм, в низці країн виникли різні протестантські церкви: лютеранська, кальвіністська, англіканська та ін.; 2) запровадження релігійних перетворень у дусі протестантизму.

РЕЦЕПЦІЯ ПРАВА (від лат. *receptio* – прийняття) – запозичення правових норм, інститутів або нормативно-правових актів з іншої правової системи; запозичення однією державою більш розвиненого права іншої держави; глобальна правова акультурація, коли запозичується зміст, система або структурні елементи системи права (галузі, інститути права), у результаті чого відбуваються сутнісні, глибинні зміни у правовій культурі суспільства.

«РИМСЬКИЙ КЛУБ» – міжнар. неурядова організація, створена у квітні 1968 р. групою вчених, педагогів, гуманістів, представників нац. і міжнар. організацій. Мета Римського Клубу полягає у формуванні нового розуміння глобальної системи, в якій живуть люди, як системи, що складається з різноманітних, але взаємозв'язаних складових частин – економ., соц., політ. і природних; у поширенні означеного нового мислення серед людей, суспільства загалом, осіб, які відповідають за прийняття рішень (політиків, урядовців, груп впливу), а також серед світової громадськості; у сприянні новим ініціативам щодо вирішення глобальних проблем і діяльності з приводу їхньої реалізації.

РИМСЬКИЙ ПАКТ 1935 р. – серія угод, укладених між прем'єр міністрами Франції та Італії (П. Лавалем і Б. Муссоліні). Б. Муссоліні відмовлявся від домагань Італії на фр. володіння в

Африці. П. Лаваль під час секретних переговорів надав Б. Муссоліні свободу дій в Ефіопії, чим сприяв іт. агресії проти Ефіопії.

РІД – союз людей, об’єднаних справжнім або приблизним родинним зв’язком, які мешкають спільно та ведуть спільне господарство.

РІЕЛТЕР (від англ. *realter*) – торгівець нерухомістю.

РОЗБІЙ – напад із метою заволодіння майном, поєднаний з насильством, небезпечним для життя чи здоров’я особи, яка зазнала нападу, або з погрозою застосування такого насильства.

РОЗПОРЯДЖЕННЯ – вид підзаконного нормативно-правового акту; акт органу управління, який видається у межах його компетенції і має обов’язкову силу для юр. і фіз. осіб, яким розпорядження адресоване. Розпорядження вступає в силу з моменту його видання.

РОЗШИРЕНЕ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА – різновид тлумачення, відповідно до якого справжній зміст правової норми є ширшим, ніж її текстуальна форма.

РОКОШ (від польськ. *rokosz*) – спочатку збір польської шляхти на сейм; у XVI–XVIII ст. – збройні виступи (заколоти) шляхти проти королівської влади з метою захисту їхніх прав і вольностей. Термін походить з Угорщини, від назви місцевості, де відбувалися з’їзди угор. дворянства. Очолювали рокоші опозиційні магнати. Король Генріх Валуа визнав у 1573 р. цю форму опору шляхти законною в разі порушення королем прав і вольностей шляхти. Найбільші рокоші сталися у 1606–1607 рр. та 1665–1666 рр.

«РОСІЙСЬКА АМЕРИКА» – неофіційна назва рос. володінь у XVIII–XIX ст. в Пн. Америці (Аляска, частина Пн. Каліфорнії, Алеутські о-ви). Відкрита й досліджена рос. мандрівниками. Рос. поселення з 1784 р. Адм. центр – Новоархангельськ. У 1799–1861 рр. Аляска перебувала в оренді Рос.-американської компанії. У 1867 р. уряд царської Росії за 7,2 млн дол. продав Аляску разом з Алеутськими о-вами США.

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ – назва держ. утворення, що виникло на землях кол. Московського царства. Цю назву воно отримало у процесі реформ Петра I протягом 1708–1721 рр., відомих також як «прорубування вікна в Європу». Під час проголошення імперії первинна назва звучала як «Всеросійська імперія», що було засвідчено документами «правлячого Сенату» у 1721 р. Ця держава проіснувала до Лютневої революції 1917 р.

РОТАЦІЯ (від лат. *rotatio* з *roto* – обертаюсь) – чергування, зміна; почергове перебування на якійсь посаді, оновлення складу якоїсь установи; планове заміщення працівників органів влади і

управління у визначеному законом порядку; вибори частини складу виборного органу.

РОЯЛІСТИ (від фр. *royaisme* з *roil* – король) – монархісти, прихильники королівської влади. У час фр. бурж. революції – прибічники династії Бурбонів.

РУМЕЛІЯ (від тур. *Rumeli* – країна (*el*) румів – ромеїв-візантійців) – назва балканських володінь Османської імперії.

РУСЬКЕ ЦАРСТВО (МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО) – назва Московської держави у 1547–1721 рр. У 1547 р. великий князь «всєя Руси» (з 1533 р.) Іван IV Грозний (син Василія III) був проголошений царем і прийняв титул: «Великий государ, Божою милістю цар і великий князь всієї Русі, Володимирський, Московський, Новгородський, Псковський, Рязанський, Тверський, Югорський, Пермський, Вятський, Болгарський та інших», згодом, з розширенням кордонів Руської держави, до титулу додалося «цар Казанський, цар Астраханський, цар Сибірський», «і всієї Северния країни повелитель». Попередником Руського царства було *Велике князівство Московське*.

РУХИ ПОЛІТИЧНІ – цілеспрямовані об’єднання громадян, які охоплюють різні недержавні та непартійні, частково або повністю політизовані структури, що впливають на владу, але не прагнуть до її завоювання. Політ. рухи ведуть до утворення політ. партій.

С

САБОТАЖ (від фр. *sabotage* з *saboter* – стукати черевиками; *sabo* – черевики на дерев’яній підошві або видовбані з дерева) – 1) свідоме, умисне невиконання або неналежне виконання особою її служб. чи ін. обов’язків; 2) латентна протидія здійсненню чогось небажаного; 3) одна з форм конфліктів, коли одна зі сторін вчиняє протидію з метою нанесення шкоди інтересам ін. сторони (дезінформація, навмисне пошкодження засобів праці, випуск бракованої продукції тощо), навмисний зрив роботи шляхом відкритої відмови від неї.

«САКСОНСЬКЕ ЗЕРЦАЛО» (від нім. *Sachsenspiegel*) – збірник звичаєвого феод. права Остфалії (Сх. Саксонії), складений вченим-суддею (*шефеном*) лицарського стану Ейке (Ерíхом) фон Репгофом (з Репгофа) у 1221–1225 рр., за юр. природою – це приватна кодифікація, неофіційний запис феод. звичаїв Сх. Саксонії, де відображені заг. для феод. Німеччини станові порядки, а також товарно-грошові відносини, які розвивались. У ньому, поряд із локальними особливостями, набули відображення заг. риси феод. права Німеччини. Джерелами «Саксонського зерцала» були: звичаєве право Саксонії, законодавство

Священної Римської імперії, римське право. Збірник поділяється на дві частини: Земське право (*Landrecht*) і Ленне право (*Lehnrechht*). 1-ша частина містить заг. правові норми для всіх категорій населення та, передусім, для «шефенського» стану, у документі згадуються й ін. соц. категорії: вільні селяни з наділами до 3 гуф (1 гуфа – від 0,25 до 0,33 га); тримачі, що сиділи на чужій землі, безземельні селяни. Земське право було написане нім. мовою. 2-га частина – ленне право – містить ленні звичаї, перелічує всі ступені військ.-ленної ієрархії та стосується тільки феодалів-землевласників-сеньйорів і васалів. Про призначення ленного права для регулювання виключно відносин привілейованого стану свідчить і те, що написана ця частина була латиною.

Відповідно до змісту та призначення частин, у 1-ій частині розглядаються прерогативи короля як глави держави, а в 2-ій – як верховного сюзерена в системі феод. ієрархії.

Більшість норм «Саксонського зерцала» викладено в казуїстичній формі, трапляються повторення, не завжди логічна послідовність і розміщення норм. Та, попри ці недоліки, «Саксонське зерцало» мало надзвичайно важливе значення для більшості земель Німеччини. За його зразком були складені ін. аналогічні збірники – «Німецьке зерцало», *«Швабське зерцало»*; воно стало правовим джерелом для місцевих статутів («Вейстюмер»), Мейсенського судебника, Маґдебурзького міського права. На «Саксонське зерцало» припинили посилатися тільки в 1900 р. після введення в дію Німецького цивільного уложення 1896 р. Дотепер збереглося бл. 200 рукописів «Саксонського зерцала» (датованих переважно XIV ст.), чотири з яких ілюстровані.

«САЛІЧНА ПРАВДА» (від кельт. *salum* – море) – найдавніший збірник права салічних франків (V–IX ст.). У найдавнішій редакції вона мала назву «Салічні закони й пакти» (*«Pactus Legis Salicae»*). Допускається, що у збірнику весь текст був поділений на 65 глав-титулів (записаних за часів правління Хлодвіга між 508 і 511 рр.), кожна з яких присвячувалась певному юр. питанню. Пізніше, залишаючись осн. зводом власного права франків, Салічна правда неодноразово доповнювалася й розширювалася; так виникли редакції, названі Емендате (VI–VII ст.) і Геральдія (за часів Карла Великого). Оригінальний текст не зберігся; у рукописній традиції збереглося понад 350 різноманітних списків і компіляцій. Найближчим до оригіналу вважається Паризький рукопис, написаний лат. мовою, однак примітки викладені франкським діалектом.

СА́МО (?–658 рр.). – слов. князь з 623 р., засновник першого політ. об’єднання зх. і частини пд. слов’ян, т.зв. держави Са́мо з центром, прибл., в Моравії та Середньому Придунав’ї. Держава

утворилась у процесі боротьби зх. слов'ян проти нападів аварів і франків. До складу держави Са́мо входили землі чехів, моравів, словаків, лужицьких сербів, частина земель словенців і хорватів. У 623 р. держава Са́мо завдала поразки аварам, що сприяло визволенню словенців і хорватів з-під ярма аварів, а 631 р. розгромила франків, зупинивши їх наступ на землі сх. слов'ян. Після смерті князя Са́мо держава Са́мо розпалася.

САМОЗВАНСТВО – незаконне присвоєння собі чужого імені, звання, титулу з метою омани.

САМОСУД – самочинна розправа без відома суду, влади.

САМУРАЇ (від япон.) – 1) у феод. Японії – світські феодали; дворянська воєнна каста, лицарство до реставрації Мейдзі 1868 р.; 2) у вузькому значенні – воєнно-феод. стан дрібного дворянства; 3) *перен.* япон. вояччина.

САНДЖАК (від тур. *sancak* – прапор, штандарт) – 1) у султанській Туреччині (до скасування військ.-ленної системи) – об'єднання військ. ленів; 2) з XIX ст. до 20-х рр. XX ст. – основна адм.-терит. одиниця в Туреччині, складова частина вілаєту.

САНКЦІЯ (від лат. *sanctio* – сувора постанова) – частина правової норми, статті закону, договору, що конкретизує правові наслідки її порушення (може мати економ., адм. чи судовий характер); заходи держ. впливу у разі невиконання вимог норм права.

САР – міра площі (35 кв.м) (Стародавній Вавилон).

САТЕЛІТ (від лат. *satelles* з *satellitis* – супутник. слуга, спільник) – 1) озброєний найманець, який супроводжував свого господаря у Стародавньому Римі; 2) залежна особа, виконавець чужої волі, прибічник, спільник; 3) держава, підпорядкована іншій, більшій державі, яка іде в руслі її політики та підтримує її на міжнар. арені, хоча формально від неї незалежна.

САЦЕБАРОНИ – у Франкській державі – посадові особи, послідовники королівської влади на місцях, виконували поліцейські та фіскальні функції, мали у своєму розпорядженні військ. загони.

СВІДОЦТВО – документ, який офіційно підтверджує певний факт, що має юр. значення (свідоцтво про народження, про шлюб, про смерть), або право особи (свідоцтво про авторство, про право власності тощо). У деяких випадках свідоцтво має спец. назву: диплом, атестат тощо.

СВІТОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ТОРГІВЛІ (СОТ) – провідна міжнар. економ. організація, членами якої є 151 держава, на долю яких припадає близько 96 % обсягів світової торгівлі; впливова міжнар. структура, здатна виконувати функції міжнар. економ. регулювання.

Членство у СОТ стало практично обов'язковою умовою для будь-якої країни, що прагне інтегруватись у світове господарство. Членство у СОТ базується на принципі двосторонніх переговорів з метою взаємного відкриття ринків між членами організації. Розташовується у Женеві (Швейцарія); заснована 1 січня 1995 р.; створена на основі Угод Уругвайського раунду (1986–1994).

СВІТОВИЙ БАНК – міжнар. інвестиційний інститут, створений (початково під назвою Міжнар. банк реконструкції і розвитку) одночасно з Міжнар. валютним фондом відповідно до рішення міжнар. валютно-фінансової конференції ООН, яка відбулася у Бреттон-Вудсі (США) в 1944 р. Штаб-квартира розташована у Вашингтоні. Метою діяльності банку є сприяння соц. та економ. розвиткові різних країн світу.

СВЯТОТАТСТВО – наруга, образа чогось святого.

«СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ» (962–1806) (від лат. *«Sacrum Imperium Romanum Nationis Teutonicae»* – «Священна Римська імперія германської нації») – держава, до складу якої входили Німеччина (займала панівне становище в імперії), ряд королівств, герцогств і земель (Чехія, значна частина Італії, Бургундія, Нідерланди та ін.), які в різний час справді або номінально визнавали владу імператора. Заснована у 962 р. королем Німеччини Оттоном І як Римська імперія (*Imperium Romanum*); з часу правління імператора Фрідріха І Барбаросси (ХІІ ст.) називалася «Священна Римська імперія». В інтересах нім. феодалів «Священна Римська імперія» вела агресивну політику на Пд. (Італія) та Сх. (слов'янські землі). Імператори «Священної Римської імперії» в ХІ–ХІІІ ст. боролися проти римських пап за панування у феод. світі, що призвело до ослаблення імперської влади. Зі середини XVII ст. влада імператора стала номінальною. Правлячі династії «Священної Римської імперії» – Саксонська (919–1024), Франконська (1024–1125), Гогенштауфени (1138–1254), Габсбурґи (1273–1438 рр. з перервами; 1438–1806) і Люксембурги (1308–1437 рр. з перервами). Останнім імператором був Франц ІІ Габсбурґ, який після 1806 р. став імператором Австрії.

СВЯЩЕННИЙ СОЮЗ 1815–1833 рр. – об'єднання європ. монархів, яке виникло після падіння імперії Наполеона І. 14(26) вересня 1815 р. рос. імператор Олександр І, австр. імператор Франц І і прусський король Фрідріх Вільгельм ІІІ підписали в Парижі т. зв. «Акт Священного союзу». Мета учасників «Акта» полягала у збереженні європ. кордонів, встановлених Віденським конгресом 1815 р., та боротьбі проти усіх проявів «революційного духу». До Священного союзу 19 листопада 1815 р. приєднався фр. король

Людовік XVIII, а згодом – більшість монархів європ. континенту. Англія формально не ввійшла до складу Священного союзу, однак практично вона не раз координувала свою політику, враховуючи загальну лінію Священного союзу. Провідну роль на конгресах, які скликалися для координації дій (всього було скликано 4 конгреси – Аахенський 1818 р., Троппаузький 1820 р., Лайбазький 1821 р. і Веронський 1822 р.), відігравали Олександр I і К. Меттерніх (австр. канцлер у 1821–1848 рр.).

Розвиток нац.-визвольних рухів у Європі (грец. нац.-визвольне повстання 1821–1830 рр., повстання декабристів у Росії 1825 р., революції 1830 р. у Франції та Бельгії, польське повстання 1830–1831 рр.), боротьба за незалежність ісп. колоній у Лат. Америці та зростання протиріч між учасниками Священного союзу призвели до розпаду останнього.

СЕГРЕГАЦІЯ (від лат. *segrego* – виділяти, ізолювати, відділяти) – вид расової дискримінації – відділення, різне ставлення закону до осіб з різним кольором шкіри. Сегрегація передбачає роздільне існування осіб з різним кольором шкіри (окремі для білих і не білих школи, заклади культури, сервісу, зручності, спортивні команди тощо, навіть дві Біблії для виголошення присяги у судах).

СЕЇД (від араб. *saiyid* – вождь, князь, пан, господар) – почесний титул у мусульман, які виводять свій родовід від Мухаммеда (у шиїтів – від Алі). У багатьох хадисах це слово вживається у значенні вождя племені, керівника общини, господаря рабів. Сам пророк Мухаммед носив титули Сеїд ас-Сакалайн (володар двох світів), Сеїд аль-Анбійа (глава всіх пророків). Сеїдами називали також нащадків пророка Мухаммеда від його внуків Хасана і Хусейна. Пізніше нащадків Хасана почали називати шарифами. Титул сеїдів закріпився лише за нащадками Хусейна.

СЕКСУАЛЬНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ – вид експлуатації, при якому певна особа отримує сексуальне задоволення, фінансові прибутки чи покращення свого становища шляхом використання або експлуатації сексуальності ін. особи через порушення прав людини, таких, як право на гідність, рівність, самостійність, фіз. та психічний добробут. Крайня форма сексуальної експлуатації – сексуальне рабство, яке здійснюється за допомогою застосування сили чи погроз щодо її застосування та характеризується встановленням абсолютного контролю чи влади однієї особи над ін. і не пов’язане з отриманням будь-якої фінансової вигоди.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ (від середньолат. *saecularis* – мирський, світський) – 1) перетворення церк. і монастирської власності на

власність світську, державну; 2) у Зх. Європі – перехід особи з духовного стану у світський з дозволу церкви; 3) звільнення громадської та індивідуальної свідомості від релігійного впливу.

СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА В НІМЕЧЧИНІ (1524–1526) – війна, що переплелася з *Реформацією*; керівником та ідеологом селянсько-плебейських мас у цій війні був Томас Мюнцер, католицький священик, який у релігійній формі проповідував ідеї насильницького повалення існуючого ладу, передачі влади народу та встановлення суспільства без експлуатації й приватної власності, повернення до традицій первісного християнства. Програма повсталих – «Дванадцять статей» – вимагала скасування кріпосної залежності, зменшення феод. поборів і панщини, вільного користування общинними угіддями. Т. Мюнцер прагнув створити у тюрингсько-саксонському регіоні єдиний центр Селянської війни, але 15 травня 1525 р. його загін було розбито біля м. Франкенхаузена, а він потрапив до полону та був страчений. Селянська війна була жорстоко придушена військами Швабського союзу. Найдовше селяни чинили опір у Тиролі під керівництвом М. Гайсмайра. Поразка Селянської війни призвела до посилення феод. реакції, влади *курфюрстів,* закріплення політ. роздробленості Німеччини.

СЕНАТ (від лат. *senex* – старець, старий) – 1) вища держ. рада у Стародавньому Римі (зібрання 300 представників знатних родів, призначених довічно), спочатку – рада старійшин; 2) верхня палата парламенту в ряді країн (США, Італія та ін.).

СЕНАТСЬКА КОНТОРА В МОСКВІ – у Рос. державі з 1722 р. Московське відділення сенату (де, зокрема, готувалися справи, за якими звинувачені засуджені до смертної кари або позбавлені всіх прав, або заслані на галерні роботи, надсилались на остаточне рішення в сенат).

СЕНЕШАЛ (від фр. *senechal* з пізньолат. *siniscalcus* – старший слуга) – посада в королівській адміністрації середньовічної Франції, яку обіймали представники феод. родів, очолювали всі служби двору, мали військ. повноваження, закріплювали своїм підписом держ. документи: а) у пд. частині держави – королівський чиновник, керівник судово-адм. округу (сенешальства); б) на пн. держави цій посаді відповідали бальї. Посада відмінена фр. бурж. революцією.

СЕНЬЙОР (від лат. *senex* – старий) – 1) у Зх. Європі за часів середньовіччя – великий землевласник, феодал, який мав усю повноту влади на території, що йому належала (у вужчому значенні – *сюзерен* стосовно його *васалів*); 2) в Іспанії та іспаномовних країнах – чоловік, пан (звичайно приєднується до прізвища або імені).

СЕНЬЙОРІЇ (від фр. *seigneurie*) – 1) у Зх. Європі за часів середньовіччя – комплекс феод. земельної власності й пов’язаних з

нею прав сеньйора на залежних селян (у вужчому розумінні – один з видів феод. вотчини, яка відрізнялася малими розмірами домену або його повною відсутністю); 2) феод. вотчини у Франкській державі.

СЕНЬЙОРІАЛЬНА (ФЕОДАЛЬНО-РОЗДРОБЛЕНА) МОНАРХІЯ – форма правління у феод. державі, побудована за принципом сюзеренітету-васалітету, за яким політ. влада була розділена між монархом і феодалами різного рівня, пов'язаними сюзеренно-васальними відносинами.

СЕПАРАТИЗМ (від фр. *separatisme* з лат. *separatus* – окремий) – прагнення до відокремлення, відособлення; рух за терит. відокремлення тієї чи ін. частини держави з метою створення нового держ. утворення або надання певній частині держави автономії за нац., релігійними чи мовними ознаками. Існує ще племінний або етнічний сепаратизм у суспільстві, т. зв. трайбалізм (від англ. *triba* з лат. *tribus* – триба, плем'я), який зберігає пережитки родоплемінного поділу (згідно з ним підхід до політ., соц., економ. явищ здійснюється з позицій і в інтересах якого-небудь клану, племені, народності).

СЕРВИ (від лат. *servus* – раб, слуга) – особисто залежні селяни у Зх. Європі в добу середньовіччя. Були обмежені у правах переходу до іншого землевласника, відчуження земельних тримань, у спадкуванні майна, свободі шлюбу тощо.

СЕРВІТУТ (від лат. *servitus (servitutis)* – підпорядкованість, повинність) – 1) у Стародавньому Римі – речове право на чужу річ, яке забезпечує повне або часткове користування нею (*напр.,* право проходу по сусідній ділянці); 2) право користування чужим майном, яке встановлюється законом, договором, заповітом або рішенням суду; 3) обмеження терит. суверенітету однієї держави на користь іншої.

СЕЦЕСІЯ (від лат. *secessio* з *secedo* – *букв.* відокремлююсь) – 1) у Стародавньому Римі своєрідна форма боротьби плебеїв за свої права, що проявлялась у демонстративному виході останніх в 494 р., 449 р. до н.е. зі складу римської общини та виході за межі міста; 2) вихід зі складу держави будь-якої її частини.

СИКЛЬ – одиниця ваги (1/60 міни, що дорівнювала 8,4 г) (Стародавній Вавилон).

СИКОФАНТ (від гр. *sykophántēs* від *sýkon* – фіга і *pháino* – доношу) – спочатку, можливо, особи в Стародавніх Афінах, які повідомляли владі про заборонений вивіз смокви з Аттіки; пізніше, вже з 2-ї пол. V ст. до н.е., особи, які готували і надсилали до відповідних органів доноси на громадян (доноси заохочувались: донощик одержував грошову винагороду або частку конфіскованого майна).

СИМА́ХІЯ (від грец. *symmahía*, від *sým* – разом і *máhomai* – б'юся) – добровільний військ.-політ. союз (коаліція) держав-полісів у Стародавній Греції. Перші симахії виникли в VI ст. до н.е.; їхня поява була зумовлена зростанням економ., політ. і культ. зв'язків між полісами. Поліси, що об'єднувалися в симахії, утворювали заг. органи управління, заг. скарбницю та зобов'язувалися вести спільні воєнні дії. Звичайно симахії ставали формою панування сильніших держав над ін. державами. Найвідомішими симахіями були: Беотійська, Делоська, Лакедеминська і Пелопонеська. Один із двох типів міжнар. інститутів у Стародавній Греції (другий тип – *амфіктіонії*).

СИНЕКУРА (від лат. *sine cura animarum* – без турботи про душу) – 1) у середньовічній Європі – церк. посада, яка давала прибутки, але не була пов'язана з виконанням певних обов'язків або хоча б із необхідністю перебувати на місці служби; 2) *перен.* добре оплачувана посада, що не потребує особливо напруженої роботи, значних зусиль, попри видимість діяльності.

СИНЕ МАНУ (від лат. *sine manu* – *букв.* без влади чоловіка) – вид шлюбу за римським правом, який полягає у встановленні правової рівності між подружжям і пов'язаний зі здійсненням відповідних формальних процедур.

СИНКРЕТИЗМ ПРАВА (від грец. *synkrētismos* – об'єднання) – внутр. неподільність права, поєднання його з ін. соціонормативними регуляторами (звичаями, традиціями, релігійними віруваннями, обрядами, мораллю тощо).

СИНОЙКІЗМ (від гр. *synoikezo* – разом заселяю, *synoikismos* – подружнє життя) – злиття, об'єднання кількох раніше відособлених терит. общин (поселень або міст) у єдине місто-поліс (Стародавня Греція).

СИНТО, СИНТОЇЗМ (калька від кит. *sinto* – шлях богів з давньояпон. *kannagara*) – традиційна нац. релігія японців, що склалася в ранньофеодальну добу (VI–VII ст.) на ґрунті родоплемінних анімістичних культів і шаманства. Священною книгою синтоїзму є збірник легенд «Кодзікі». У 1868–1946 рр. в Японії – держ. релігія, складовими частинами якої стали: тенноїзм – культ імператора (*тенно*) і його предків; династичний синтоїзм, тобто культ, що особливо вшановується імператорською сім'єю, яка нібито перебуває в родинних зв'язках з богами; храмовий синтоїзм – культ різних богів у храмах; домашній синтоїзм – культ богині Аматерасу в кожній «вірнопідданій» сім'ї. З 1946 р. синтоїзм у Японії відокремлено від держави.

СИПАЇ (від перс. *sepahi* – воїн, солдат) – 1) від середини XVIII ст. до 1947 р. – наймані солдати в Індії, яких вербували в брит.

колоніальну армію з місцевого населення; 2) дворянська кіннота тур. султанів.

СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА – сукупність усіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів держави, які розподілені залежно від предмета правового регулювання на галузі та інститути законодавства. Система законодавства є зовн. формою вираження права.

СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН – сукупність економ., політ., ідеологічних, правових, дипломат., гуманітарних зв'язків і взаємостосунків між народами, державами і об'єднаннями держав, між основними силами й організаціями, що діють на світовій арені.

СИСТЕМА ПРАВА – обумовлена об'єктивними факторами внутр. будова права, що характеризується єдністю й узгодженістю всіх її норм, розподілом їх на галузі, підгалузі та інститути. Система права є складовим елементом правової системи.

СИСТЕМА СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ – взаємовідносини між органами влади, коли вони перебувають у збалансованому стані та контролюють один одного. Може включати такі складові: право «вето», право розпуску парламенту главою держави за певних, передбачених законом, обставин, імпічмент, процедури формування та звітування уряду, конституційний нагляд тощо.

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА – діяльність компетентних держ. органів та уповноважених організацій з упорядкування і вдосконалення чинних нормативно-правових актів, зведення їх у єдину внутрішньо узгоджену систему. Основними видами систематизації законодавства є: *інкорпорація, кодифікація, консолідація*.

СІМЕЙНЕ ПРАВО – галузь права, сукупність правових норм, які регулюють і охороняють особисті й пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають із шлюбу та належності до сім'ї.

СІ-НО-КО-СЬО (від япон.) – назва станової системи япон. населення Японії епохи феодалізму. Станова система суворо регламентувалася законом і традиціями та складалася з чотирьох прошарків населення: *самураї*, або воїни (*сі*); селяни (*но*); ремісники (*ко*) і торгівці (*сьо*).

СІНЬХАЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1911–1912 рр. – бурж. революція в Китаї, що привела до повалення влади маньчжурської династії Цін і проголошення країни бурж. республікою. Революція почалася 10 жовтня 1911 р. (у рік «Сіньхай» за старим кит. календарем) повстанням гарнізону м. Учана і швидко охопила Сх., Центр. і Пд. Китай. Основною рушійною силою Сіньхайської революції було кит. селянство, а керівником – нац. буржуазія та її

партія «Тунминхой» («Союзна ліга»). У ході революції, 31 грудня 1911 р., в м. Нанкіні було проголошено Китайську Республіку, а 1 січня 1912 р. на пост тимчасового президента вступив Сунь Ят-сен.

СІОНІЗМ (від назви гори Сіон поблизу Єрусалима) – політ. рух, що виник наприкінці XIX ст. у середовищі східноєвроп. євреїв, а згодом поширився в західноєвроп. й американському єврействі. Поява політ. програми сіонізму була пов'язана з брошурою австр. художника Т. Герцля «Єврейська держава» (1896), у якій були сформульовані основоположні тези доктрини сіонізму: про існування у світі «єдиного єврейського народу», про його виняткову роль у світовій історії, про необхідність його «концентрації» на одній території, про «одвічність антисемітизму» і т.д. Осн. ідея сіонізму полягала в утворенні єврейської держави в Палестині. Діаспоральний стан єврейського життя розглядався як вигнання (галут), котре мало бути ліквідоване шляхом переселення всіх чи більшості євреїв у власну державу. На досягнення цієї мети спрямовувалася діяльність сіоністських організацій: від пропаганди і надання допомоги переселенцям до збройної боротьби. Орієнтація на масове повернення євреїв знайшла відображення в ізраїльському законодавстві, зокрема в «Законі про повернення» (1952).

СКАБІНИ – у Франкській державі – члени сотенних судів з місцевих землевласників.

СКАРГА – звернення громадян в усній чи письмовій формі до держ. органу або служб. особи з приводу порушення їх прав або інтересів, що охороняються законом.

СКЛАД ЗЛОЧИНУ – сукупність встановлених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які визначають конкретне сусп.-небезпечне діяння як злочинне. Склад злочину структурно складається з чотирьох обов'язкових елементів: об'єкт злочину, об'єктивна сторона, суб'єкт злочину, суб'єктивна сторона. Відсутність хоча б одного із зазначених елементів виключає склад злочину в цілому.

СКЛАД ПРАВОПОРУШЕННЯ – сукупність закріплених у законі об'єктивних і суб'єктивних ознак, за наявності яких сусп.-небезпечне винне протиправне діяння визнається конкретним правопорушенням.

СКЛАДНА (СОЮЗНА) ДЕРЖАВА – форма держ. устрою, держава, яка утворилася з окремих держ. утворень, які мали всі ознаки держави, але певну частину своїх суверенних прав передали вищим центр. органам союзної держави. Складні держави поділяються на федерації, конфедерації, імперії.

«СЛАВНА РЕВОЛЮЦІЯ» 1688–1689 рр. (від англ. *Glorious Revolution*) – держ. безкровний переворот 1688 р. в Англії, який поклав

кінець прагненням реставрації абсолютизму. Торі й вігі, об'єднавшись у парламенті, підписали акт про зречення короля Якова II Стюарта і запросили на престол Англії *штатгальтера* Нідерландів Вільгельма Оранського – зятя Якова II Стюарта, усунувши останнього з англ. престолу. Переворот став результатом компромісу між буржуазією та «новим дворянством» (партією вігів) і частиною великих консервативних землевласників, інтереси яких відстоювала партія торі. Підсумком перевороту було встановлення в Англії конституційної монархії, в якій вищою владою, що відображала волю значної частини земельних аристократів і великої буржуазії, став Парламент. Перемога цих сил над королівським абсолютизмом була закріплена в 1689 р. *Біллем про права,* підписанням якого супроводжувалася коронація Вільгельма III (під цим ім'ям Вільгельм Оранський став новим королем Англії) та який і донині є чинним конституційним актом Великої Британії.

СЛУЖБОВЦІ – соц. група, до якої входять індивідуальні суб'єкти права (фіз. особи), які здійснюють на платних засадах відповідні соц. необхідні функції та виконують завдання організацій, підприємств, установ. Службовці у процесі своєї діяльності безпосередньо не створюють матеріальних цінностей. Службовці можуть мати відповідні орг.-розпорядчі та адм.-госп. повноваження, здійснювати управлінські функції, застосовувати заходи держ. або громадського примусу. Відповідно, служб. особа – це особа, яка постійно чи тимчасово здійснює функції представника влади, а також постійно чи тимчасово обіймає посаду на підприємстві, в установі чи організації, незалежно від форм власності, яка пов'язана з виконанням орг.-розпорядчих чи адм.-госп. обов'язків, або виконує такі обов'язки за спец. повноваженнями.

СМЕРДИ – селяни на Русі в XI–XIII ст., осн. виробники давньоруського суспільства, члени сільської общини (верв) з мірною часткою землі, воїни й орачі в одній особі (Київська Русь, Новгородська і Псковська феод. республіки). Ті ж люди, які не перебували в общині, називалися *ізгої*. Починаючи з XIV ст. термін «смерди» поступово зникав; з'явилися ін. назви селян – «сироти», «люди», «християни» (звідси – «крестьяне»). Пізніше представники панівних верств населення називали смердами людей низького походження.

СОБОРНЕ УЛОЖЕННЯ 1649 р. (УЛОЖЕННЯ ЦАРЯ ОЛЕКСІЯ МИХАЙЛОВИЧА) – кодекс законів Московської держави, одна з найвизначніших пам'яток рос. феод. права. Під натиском дворянства в умовах бурхливих соц. заворушень у 1648 р. розпочинається підготовка нового зводу законів, який мав узяти до уваги станові інтереси землевласників і посадської верхівки та сприяти

подальшому зміцненню самодержавного ладу. Над його підготовкою працювала спец. створена комісія «Приказ князя та ближнього боярина Миколи Івановича Одоєвського». Нове Уложення було прийняте під час роботи Земського собору 1648–1649 рр. у січні 1649 р. Це був, фактично, універсальний кодекс законів феод. права, що не мав аналогів у попередній законотворчій роботі. За структурою Уложення поділялося на 25 розділів, що поділені на 967 статей (про масштабність цього акта свідчить довжина стовпчика (сувою), на якому викладено його зміст, – 309 м). Джерелами Уложення, що було засадничим законом рос. самодержавства аж до середини XIX ст., стали Судебники 1497 р. і 1550 р. та нормативна база візантійського й лит. законодавства, указні книги приказів, царські укази, рішення Земських соборів, *Стоглав*.

Більшість законодавчих норм Соборного уложення 1649 р. було розроблено в інтересах дворянства, вони сприяли його консолідації як осн. опертя самодержавства, а також верхівки міського населення. Соборне уложення остаточно завершило закріпачення селянства. Якщо раніше селянина-втікача можна було розшукувати й повертати тільки протягом т. зв. урочних років, то уложення встановило, що селяни-втікачі мають бути повернені попередньому власникові «без урочних років» разом з родиною та майном. З метою захисту інтересів міської верхівки були ліквідовані т. зв. білі слободи, які належали великим феодалам; населення слобід закріплювалося за посадським тяглом. Соборне уложення 1649 р. регулювало питання, що стосувалися різних галузей права (кримінального, цивільного), судочинства тощо; регламентувалися буквально всі сфери держ. та сусп. життя, зокрема, судово-адм., соц.-економ., військ., духовні й навіть сімейні стосунки. Особлива увага надавалася охороні «честі та здоров’я государя», царської влади, представників «государевого двору», церкви. Багато норм було присвячено кримінальному праву і передбачало жорстокі міри покарання. Страта передбачена у 49 статтях. Широко застосовувалися калічення. Соборне уложення 1649 р. увійшло у видане в 1830 р. «Повне зібрання законів Російської імперії».

СОЛІДАРНІСТЬ (від фр. – *solidarite;* лат. *solidus* – міцний, надійний) – одностайність, спільність інтересів, активне співчуття певним діям або судженням; соц. згуртованість, єдність дій, спільна діяльність, в ході якої досягаються певні цілі, вирішуються сусп. проблеми, реалізуються заг. інтереси. Залежно від суб’єкта дії, мети і спрямованості діяльності, її мотивів розрізняють соц., нац., професійну, партійну солідарність.

СОЛІСИТОР (від англ. *solicitor)* – у Великій Британії представник однієї з адвокатських професій; юрист, який дає консультації своїм

клієнтам, часто на постійній основі, готує до слухання цивільні та кримінальні справи в інтересах своїх клієнтів, виступає від імені обвинувачення чи захисту, а також як представник інтересів сторін у судах нижчих інстанцій (за певних умов може стати суддею вищих судів).

СОЛОМОН (Salomo (n), Selomo (? – бл. 928 р. до н.е.) – цар Ізраїльсько-Юдейської держави (965–928 рр. до н.е.), яка за його правління досягла найвищого розквіту. Соломонові приписують низку творів, що входять до Біблії, зокрема «Пісню над піснями».

СОТНІ – у Франкській державі адм. одиниці, які включали в себе *марки*.

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЗМ – ідейно-політ. течія, що відмовилась від ідеї класової боротьби й пролетарської революції та стала покладатися на еволюційний рух у напрямі дедалі більшої соц. справедливості та рівних можливостей громадян.

СОЦІАЛІЗМ (від фр. *socialisme*, лат. *socialis* – суспільний) – одна з найпопулярніших ідейно-політ. течій XIX–XX ст. Сформувалась і поширилась у XIX ст. як реагування на односторонність лібералізму. В основі соціалізму лежить вирішення соц. питання: захисту соц. прав трудового населення, поліпшення їх матеріального становища; розширення сфери демократії, розповсюдження її принципів на все населення, разом із незаможною його частиною. Поняття демократії є визначальним у доктрині соціалізму. Демократія є надкласовим явищем, включає гарантоване право на приватне життя, захищає від свавільного втручання держави. Осн. ідеями є свобода думки, організації, віросповідання, загальності виборів, право на культ. автономію нац. меншостей, незалежність суддів, право на опозицію. Виділяють два найвідоміших доктринальних різновиди соціалізму: революц. марксизм (марксизм-ленінізм) і соціал-демократизм.

СОЦІАЛЬНА ВЛАДА – спосіб управління суспільством, що виражається у системі публічно-вольових відносин між людьми з приводу організації їх спільної діяльності, вироблення спільного для них інтересу та цілей, які досягаються за допомогою різних засобів, методів, включаючи примус (психічний, фіз., юр.).

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА – держава, що ґрунтується на розвиненому громадянському суспільстві, має збалансовану економіку і ефективну правову систему, та здатна, відповідно до принципів верховенства права і соц. справедливості, забезпечити усім громадянам гідний рівень життя, гарантувати соц. стабільність, соц. безпеку і соц. допомогу, громадянський мир і злагоду; демократ. держава, що спирається на широку соц. основу і здійснює активну соц. політику,

спрямовану на підвищення, стабільне забезпечення життєвого рівня населення, захист і реалізацію прав та свобод громадян, на створення сучасних систем охорони здоров'я, освіти і соц. забезпечення, на підтримку незалежних запобігання й успішне вирішення соц. конфліктів. Соц. може бути тільки багата і раціональна («розумна») держава, держава стратегічного розрахунку. Поняття «соц. держава» сформульоване у 1929 р. нім. державознавцем Х. Хеллером.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ – цілеспрямована діяльність, комплексна програма заходів держави з розвитку соц. сфери життя суспільства, регулювання соц. процесів; задоволення соц. потреб сусп. верств, груп та індивідів, гарантування їх соц. прав та соц. захисту. Соц. політика – це окремий вид політико-регулятивної діяльності уряду та інших сусп. інституцій (як загальнонац., так і місцевого рівня) щодо збалансування розвитку суспільства, забезпечення стабільності держ. правління, соц. захисту населення. Соц. політика розглядається як діяльність держави з узгодження інтересів різних соц. груп у сфері виробництва, розподілу і споживання, а також узгодження інтересів цих груп з інтересами окремої пересічної людини та колективними цілями усього суспільства. Гол. призначення соц. політики – забезпечення соц. добробуту, створення рівних умов його досягнення для всіх громадян. Мета соц. політики – забезпечення консолідації у суспільстві, стабільності, цілісності, рівноваги, динамізму, подолання соц. напруження, а також надання особливого захисту й допомоги недієздатним і нужденним, створення умов для всебічного творчого розкриття людини. Заходи соц. політики спрямовуються на збереження та відтворення трудового потенціалу народу, утвердження необхідної мотивації високоефективної праці, запобігання безробіттю, розвитку всіх галузей інфраструктури.

СОЦІАЛЬНА СФЕРА – складова сусп. життя, сутність якої становлять соц. стосунки і зв'язки, в яких перебувають люди, задовільняючи свої матеріальні та духовні інтереси й потреби. Складовими соц. сфери є: ринок праці та рівень зайнятості населення, освіта, наука, охорона здоров'я, культура, фіз. культура і спорт, дозвілля і туризм, забезпечення житлом, а також фінансування вищезазначених галузей.

СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО – система погоджених відносин між працедавцями та найманими працівниками (соц. суб'єктами), в основі якої – розробка та реалізація спільних соц. програм, угод на визначені терміни. Політика соц. партнерства базується на визнанні розбіжності економ. інтересів різних соц. груп та їх прав відстоювати

свої інтереси. Визначальними принципами соц. партнерства є: взаєморозуміння, співробітництво, терпимість, пошук компромісів, взаємне погодження інтересів. Виокремлюють двостороннє соц. партнерство (між підприємцями і профспілками) або тристороннє (між представниками уряду, підприємцями та профспілками). Мета політики соц. партнерства – забезпечення поступального економ. розвитку, пом'якшення соц. наслідків ринкових реформ, підвищення рівня життя людей, задоволення загальнонац. потреб, розв'язання соц. проблем на засадах консенсусу та збереження стабільності і злагоди у суспільстві.

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ – це система орг.-правових та економ. заходів, спрямованих на забезпечення гідного існування людини, підвищення рівня задоволення її соц. потреб, якості життя і добробуту за конкретних економ. умов. Це – система законодавчих, економ., соц. і соц.-психологічних гарантій, які забезпечують працездатним громадянам умови для підвищення власного добробуту за рахунок особистого трудового внеску, економ. самостійності і підприємництва, а непрацездатним і соціально незабезпеченим верствам населення – переваги у використанні сусп. фондів споживання, у прямій матеріальній підтримці у вигляді дотацій, стипендій та ін. виплат, у зниженні податків. Сутність соц. захисту – у забезпеченні задоволення базових потреб людини на суспільно визначеному рівні, незалежно від працездатності індивіда. Мета соц. захисту – забезпечення рівності соц. шансів громадян; уникнення соц. напруженості в суспільстві, яка може бути зумовлена майновою, культ., релігійною, расовою, соц. нерівністю; подолання найгостріших видів соц. несправедливості; сприяння поліпшенню соц. самовідчутгя людей; забезпечення рівня життя непрацездатних, знедолених, зубожілих громадян не нижче від прожиткового мінімуму, встановленого державою. Складовими системи соц. захисту є: соц. допомога; соц. страхування; соц. справедливість (матеріальна або фінансова компенсація особам, які постраждали від непередбачуваних подій, природних і техногенних катастроф); захист прав людини; сприяння освіті; підвищення кваліфікації; соц. обслуговування інвалідів; активна політика на ринку праці; тендерна політика тощо.

СОЦІАЛЬНІ НОРМИ – іст. зумовлені заг. правила поведінки людей у суспільстві, є проявом їх свідомої вольової діяльності й забезпечуються різними засобами соц. та держ. впливу. Осн. видами соц. норм є: 1) норми права; 2) норми моралі; 3) корпоративні норми; 4) звичаї та традиції; 5) економ. норми; 6) політ. норми; 7) релігійні норми.

«СОЦІОЛОГІЧНА ЮРИСПРУДЕНЦІЯ» – теорія, яка виникла на поч. XX ст. на противагу позитивізму. Вона спрямована на умови функціонування дії права і процеси його реалізації.

Прихильники цієї теорії – Ерліх, Конторович бачили вихідну точку права не в законності, де воно створюється. На відміну від формальної догматики вони закликали досліджувати право емпірично, як реальність, у взаємодії з ін. соц. явищами. Звідси широке використання ними етики, історії, психології, сфери теорії. Зводили дослідження до функціональної інтерпретації, зовн. пояснення юр. явищ без аналітичного вивчення їх змісту і суті.

СПАДКОВЕ ПРАВО – інститут цивільного права, сукупність правових норм, які регулюють відносини, що виникають у зв'язку зі спадкуванням.

СПАРТІАТИ (від грец. *Spartiatai*) – повноправні громадяни Стародавньої Спарти.

СПЕЦІАЛЬНИЙ РЕЖИМ – встановлення для громадян певних держав особливих пільг чи обмежень. Спец. режим встановлюється багатосторонніми регіональними та двосторонніми міжнар. договорами, що передбачають спрощений порядок перетинання кордону, безвізовий в'їзд тощо.

СПЕЦІАЛЬНІ ЮРИДИЧНІ НАУКИ – юр. науки, завданням яких є вивчення структури, організації, повноваження і порядок діяльності держ. органів. До спец. юр. наук належать держ. будівництво і місцеве самоврядування, судові та правоохоронні органи, прокурорський нагляд тощо.

СПЕЦІАЛЬНОЮРИДИЧНІ ФУНКЦІЇ ПРАВА – напрями суто правового впливу на сусп. відносини. До спеціальноюридичних функцій права належать регулятивна й охоронна функції.

СПІВДРУЖНІСТЬ – союз суверенних держав, що об'єдналися на підставі *міжнар. договору* для досягнення певних цілей, спільного здійснення і координації кількох напрямів держ. діяльності при збереженні в ін. питаннях повної самостійності (*напр.,* Британська співдружність націй, СНД – співдружність незалежних держав та ін.).

СПІВДРУЖНІСТЬ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ (СНД) – міжнар.-політ. утворення, котре виникло згідно з Угодою про створення Співдружності Незалежних Держав від 8 грудня 1991 р. та Протоколом до неї від 21 грудня 1991 р. За станом на травень 1995 р., до складу СНД входило 12 держав-учасниць, а саме: Азербайджанська Республіка, Республіка Бєларусь, Республіка Грузія, Республіка Казахстан, Киргизька Республіка, Республіка Молдова, Російська Федерація, Республіка Таджикистан, Туркменистан, Республіка Узбекистан і Україна.

СПІВПРИСЯЖНИЦТВО – вид судового доказу у Франкській державі. Співприсяжники не були свідками; вони ручалися, що

учасник судового процесу, на боці якого вони виступають, є доброчесною людиною.

СПІВТОВАРИСТВО – форма міждерж. об'єднання, союз суверенних держав, які об'єдналися для зміцнення економ. зв'язків шляхом ліквідації митних кордонів, введення спільної грошової одиниці та створення системи наддержавних органів.

СПІВУЧАСТЬ – у кримінальному праві умисна спільна участь двох або більше осіб у вчиненні умисного злочину. Співучасниками злочину, крім виконавців, можуть бути організатори, підбурювачі й пособники.

СПІКЕР (від англ. *speaker* – *букв.* оратор) – голова нижньої палати парламенту в ряді країн (*напр*., в Англії – палати громад, Австралії, США – палати представників). Спікер, як правило, обирається на першому засіданні палати з членів партії, що отримала більшість на виборах; він головує на засіданнях палати.

СТАГНАЦІЯ (від лат. *stagno* – зупиняти, робити нерухомим) – застій в економіці, виробництві, торгівлі.

СТАДІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНОГО РЕЖИМУ – процес «переходу» від тоталітаризму й авторитаризму, який включає у себе: лібералізацію недемократичного режиму; переговори і укладання угод; прийняття рішень; консолідацію демократ. інститутів; звикання суспільства до нових політ. механізмів.

СТАН ВІЙНИ – відносини держав з моменту оголошення війни між ними або фактичного початку військ. дій до їх закінчення. Виражається у припиненні дипломат., торгових і фінансових стосунків, конфіскації держ. власності приватника (за винятком дипломат. представників), інтернуванні тощо. Осн. правовою формою припинення стану війни є мирний договір.

СТАНОВИЙ ПОДІЛ НАСЕЛЕННЯ – закріплення особливого юр. місця в державі для кожної соц. верстви чи класу.

СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКА МОНАРХІЯ – різновид монархічної форми правління, за якої влада правителя держави (короля, імператора, князя, царя) до певної міри обмежувалася станово-представницькими установами; форма правління, що являла собою союз королівської влади і міщан (бюргерства) для боротьби проти феод. анархії та усобиці.

СТАРОЄВРЕЙСЬКЕ ПРАВО – виникнення староєврейського права пов'язують з іменем напівлегендарного пророка Мойсея (XIII ст. до н.е.), який склав релігійні заповіді та перші закони. Реальна більшість приписаних Мойсею правових розпоряджень, що ввійшли до старозавітної книги Біблії «Вихід» і «Левіт», з'явилися в Юдейському царстві в IX–VII ст. до н.е. Осн. всього староєврейського права стали

так звані Десять заповідей Закону Божого, згідно з Біблією, передані через Мойсея єврейському народові від Бога. Заповіді стали принципово новим словом в історії права: вперше оформилися не казусні, а заг. правила правової поведінки, хоч і значною мірою релігійні за змістом. Заповіді умовно містили три групи розпоряджень: 1) гол. вимоги староєврейської релігії (єдинобожжя, заборона на поклоніння ін. богам і на ідолопоклонство); 2) постанови релігійно-життєвого характеру, вимоги до способу життя (дотримання суботнього, вихідного для всіх справ дня, шанування батьків); 3) безпосередньо стосувалися заг. правових відносин і заборони такої поведінки, яка, за заповітом, вважалася злочинною не тільки в людському, але і в релігійному значенні (не вбивай, не чини перелюб, не кради, не лжесвідчи на ближнього твого, не бажай дружини ближнього твого, ні дому його, ні поля його, ні раба його, ні вола його, ні всього, що є у нього).

«СТАТТІ КОНФЕДЕРАЦІЇ» 1781 р. – перша конституція США. Ідея проголошення незалежності створення єдиного політ. організму в формі міждерж. союзу, запропонована Б. Франкліном, була схвалена представниками штатів у травні 1776 р. Передбачалося, що створений союз матиме конфедеративний характер. До кінця 1779 р. проект створення конфедерації пройшов ратифікацію в законодавчих зборах 12 штатів, а 1 березня 1781 р. Другий Континентальний конгрес проголосив про надбання чинності «Статей конфедерації» (1 березня 1781р. Статті були ратифіковані останнім штатом – Меріленд). Утворений союз був військ.-політ. і мав декларативний характер.

У документі проголошувалося безповоротне створення єдиної держави. За штатами не передбачалося права виходу із союзного об'єднання. Рішення більшості членів конфедерації мало примусову силу для ін. штатів. Суверенітет штатів зберігався, але паралельно формувалася сфера виключних повноважень союзної держави. Вводилося єдине громадянство: мешканці штату користувалися привілеями й пільгами в ін. штатах нарівні з їхніми мешканцями щодо права пересування, торгової й фінансової діяльності, власності.

Для вирішення спірних справ створювався Конгрес штатів, де були представлені всі суб'єкти конфедерації. До компетенції Конгресу належали питання управління: оголошення війни й укладання миру, дипломат. стосунки й міжнар. договори, регулювання грошового обігу, мір і ваги, встановлення воєнних порядків. Для ухвалення рішень потрібна була згода більшості, тобто дев'яти штатів. «Статті» містили також заборонні повноваження союзу, які накладалися на суверенітет

штатів (зокрема, штатам заборонялося створювати власні збройні сили і вести зовнішньополіт. діяльність).

СТАТТЯ – *юр.* структурна частина тексту певного джерела права, яка є словеснодокументальною формою вираження норми права.

СТАТУС-КВО (від лат. *status quo – букв.* «положення, в якому») – в міжнар. праві термін, що вживається для позначення будь-якого фактичного або правового положення, яке існує на даний час або існувало в минулому, й про відновлення або збереження якого йде мова (берегти статус-кво означає залишити все так, як є). У міжнар. правовій практиці вживається також термін від лат. *status quo ante bellum* – положення, що існувало перед початком війни.

СТАТУТ (від лат. *statuo* – ставити, встановлювати, вирішувати) – 1) встановлений засновником (власником майна) організації обсяг прав, що регулюють її правовий стан, відносини, пов'язані з внутр. управлінням, стосунки з ін. організаціями чи громадянами; статут повинен мати відповідні реквізити і бути затвердженим вищою установою чи органом управління; 2) встановлений законом обсяг правил, що регламентують діяльність різних організацій і громадян, їхні права та обов'язки у певній сфері держ. управління або госп. діяльності; 3) у деяких країнах (США та ін.) – назва законодавчих актів загальнонормативного характеру, у Великій Британії – найбільш важливі закони, прийняті парламентом і схвалені королем/королевою; 4) держ. нормативний документ, що визначає орг. сферу діяльності Збройних Сил.

СТАТУТНЕ ПРАВО – сукупність законодавчих актів короля, прийнятих спільно з парламентом (Англія).

«СТОГЛАВ» – збірник рішень Стоглавого собору (церк.-земський собор у Москві, який відбувся протягом 23 лютого – 11 травня 1551 р. в Успенському соборі Кремля, за участю царя Івана IV Грозного, вищого духовенства і представників Боярської думи; обмежив церк. володіння в містах і фінансові привілеї духівництва; прийняв «Стоглав»). Складається зі 100 глав. Містить правові норми внутр. життя рос. духівництва та його взаємовідносини зі суспільством і державою (уніфіковано церк. обряди, визнано всіх місцево-шанованих святих загальноросійськими, встановлено суворий іконописний канон, вимоги до поліпшення духівництва, заборону лихварства серед священиків).

СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА – узагальнена назва широкого комплексу заходів у галузі с.г., що проводилася урядом Росії під керівництвом П. Столипіна, починаючи з 1906 р. Основними напрямами реформи були передача надільних земель у власність селян, поступове скасування сільської общини як колективного

власника земель, широке кредитування селян, скуповування поміщицьких земель для перепродажу селянам на пільгових умовах, землеустрій, що дає змогу оптимізувати селянське господарство за рахунок ліквідації черезсмужжя (розташування земельних ділянок одного господарства смугами упереміж з чужими ділянками). Гол. змістом Столипінської аграрної реформи було запровадження приватної селянської земельної власності.

СТРАТА – вища міра покарання, смертна кара злочинця чи неугодної владі особи, засудженої на смерть за скоєння особливо тяжких злочинів або дій, що суперечать держ. політиці країни.

СТРАТЕГІЯ (від грец. *stratēgos* з *stratos* – військо і *agō* – веду) – 1) заг., не деталізований план певної діяльності, який охоплює тривалий період, спосіб досягнення складної цілі; 2) мистецтво підготовки і ведення війни та великих військ. операцій; наука про ведення війни – вища військ. наука. Відповідно, стратег (від грец. *stratēg*) – а) у давньогрецьких рабовласницьких полісах кінця VI ст. до н.е. до середини I ст. н.е. – найменування найвищої виборної посадової особи, яка здійснювала верховне командування військом і флотом держави й водночас була наділена зовн.-політ., фінансовими і судовими повноваженнями; б) у сучасному значенні – полководець, той, хто розробляє і здійснює керівництво великими військ. операціями.

СУБ'ЄКТ ПРАВОВІДНОСИН – учасник правових відносин, який має суб'єктивні права та здатний виконувати юр. обов'язки. До суб'єктів правовідносин належать: 1) фіз. особи; 2) юр. особи; 3) держ. та громадські організації; 4) соц. спільності (народ, нація, населення відповідного регіону, терит. громади та ін.).

СУБ'ЄКТ ПРАВОПОРУШЕННЯ – деліктоздатна фіз. чи юр. особа, яка вчинила правопорушення. Рівень деліктоздатності фіз. особи залежить від її віку, стану психічного здоров'я, посади та ін. обставин.

СУБ'ЄКТ ПРАВА – учасники (сторони) правових відносин, які мають взаємні права та юр. обов'язки. Суб'єктами права (суб'єктами правовідносин) можуть бути індивіди (фіз. особи), організації та об'єднання громадян, соц. спільності (держава в цілому, народ, нація, населення певних частин території держави), які відповідно до норм права володіють *правосуб'єктністю*.

СУБ'ЄКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ – людина (особистість), держава та її органи, громадські організації, асоціації й колективи громадян, політ. партії та рухи, місцева влада, профспілки, фонди, різні виробничі структури (компанії, фірми). Вони забезпечують реалізацію програм і заходів, спрямованих на розвиток соц.-трудової сфери.

СУБ’ЄКТИВНА СТОРОНА ПРАВОПОРУШЕННЯ – внутр. психічне ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння та його негативних наслідків.

СУБ’ЄКТИВНЕ ПРАВО – закріплена правовими засобами можливість конкретного суб’єкта здійснювати певні дії, вимагати дій від інших суб’єктів і звертатися до держави за захистом порушених прав.

СУБ’ЄКТИВНІ ПРАВА – передбачені правовою нормою вид і міра можливої чи дозволеної поведінки суб’єкта правовідносин із задоволенням своїх законних інтересів і потреб, забезпечується як юр. обов’язками ін. суб’єктів, так і захистом з боку держави.

СУБСИДІЯ (від лат. *subsidium* – допомога, підтримка) – вид допомоги (переважно у грошовій формі), що надається державою, юр. чи приватною особою ін. особам (юр. або фіз.), а також ін. державам.

СУБСТИТУЦІЯ (від лат. *substitutio* з *subsisto* – зупинятися, залишатися, *букв.* підпризначення) – 1) у спадковому праві – визначення заповідачем у заповіті особи, яка буде спадкоємцем у разі смерті основного спадкоємця до відкриття спадщини, неприйняття ним спадщини чи його усунення від права на спадкування, а також у разі відсутності умов, зазначених у заповіті. Підпризначеним спадкоємцем може бути будь-який учасник цивільних відносин; 2) у міжнар. праві форма матеріальної відповідальності держав, різновид *реституції*.

СУВЕРЕНІТЕТ ДЕРЖАВИ (від нім. *Souveränität,* фр. *souverainete* – верховна влада) – незалежність держави від ін. держав у зовн. і внутр. політиці, її політ.-юр. властивість, що виражається у верховенстві її на своїй території (внутр. суверенітет) і незалежності у міжнар. відносинах (зовн. суверенітет). Суверенітет держави є первинним щодо держ. влади: він і є *«право на владу»*, означає особливу якість влади. Держави виступають як терит.-політ. організації, що встановлюють межі свого владарювання саме завдяки суверенітету. Осн. ознаки суверенітету: єдність, неподільність, невідчужуваність. Термін «суверенітет» щодо держави уперше вжив Жан Боден (Франція, XVI ст.).

СУВЕРЕНІТЕТ НАРОДУ – або громадян усіх національностей, що проживають на території певної країни, означає верховенство народу як джерела і носія влади, його право самостійно вирішувати свою долю, безпосередньо чи через представницькі органи брати участь у формуванні політики своєї держави, складу її органів, контролювати діяльність адм. та ін. органів держави.

СУД – держ. орган, який здійснює правосуддя шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях цивільних, кримінальних, адм. та госп.

справ на основі чинного законодавства і у строго визначеній законом процесуальній формі. Делегування функцій суду, а також привласнення цих функцій ін. органами чи посадовими особами законом не допускається. Юрисдикція суду поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Посадова особа держави, що є носієм судової влади, – суддя.

СУДДІ РОЗ'ЇЗНІ – у Московській державі XIV–XVI ст. судді, які виїжджали у той чи інший повіт для складання письмових книг і водночас розглядали справи про право на земельну власність.

СУДЕБНИК 1468 р. – кодифікація норм права Великого князівства Литовського. Джерелами Судебника 1468 р., укладеного за великого князя литовського Казимира Ягайловича, була насамперед «Руська правда», а також привілеї та ін. лит. законодавчі акти і норми *звичаєвого права*. Складався з 25 статей, присвячених гол. чином питанням кримінального та судового права. Судебник 1468 р. залишав феод. власність на землю, на селян тощо.

СУДЕБНИК 1497 р. – перший єдиний звід законів руської централізованої держави – кодекс Московської держави; нормативно-правовий акт, складений з метою систематизації існуючих норм права. Його джерелами були «Руська правда», Псковська судна грамота, статутні намісницькі грамоти, князівські укази та звичаєве право. Затверджений Боярською думою і великим князем Іваном III. Складався з 68 статей, в яких визначалися система центр. і місцевих судів та їхня компетенція, а також містилися норми цивільного, кримінального і процесуального права. Судебник 1497 р. встановлював порядок захисту феод. власності на землю, обмежував право переходу («виходу») селян єдиним строком за тиждень до *Юрієвого дня* і протягом тижня після нього. Він передбачав смертну кару за замах на життя і майно феодалів, а також за виступи проти держ. влади і церкви. Судебник 1497 р. запровадив для селян, що повставали проти феодалів, спец. поняття «лихих людей», яких можна було страчувати без доведення їхньої вини у скоєнні конкретного злочину. Законодавчо вводив початки кріпосного права.

СУДЕБНИК 1550 р. (ЦАРСЬКИЙ) – осн. законодавчий акт Московської держави періоду формування станово-представницької монархії. Перший у рос. історії нормативно-правовий акт, проголошений єдиним джерелом права. Затверджений на Земському соборі за Івана IV Грозного. Складався з 100 статей. До нього увійшли норми Судебника 1497 р., а також ряд нових норм адм., цивільного, кримінального та судового права, прийнятих у наступні роки. Встановив систему приказного управління, основа якої збереглася до кінця XVII ст.

Засновуються прикази, що забезпечують осн. держ. потреби: Чолобитний, Посольський, Помісний, Стрілецький, Пушкарський, Бронний, Розбійний, Друкарський, Сокольницький, Земські, а також чверті – Галицька, Устюзька, Нова та Казанський приказ. Судебник 1550 р. посилив покарання за замах на життя, честь і власність феодалів, а також розширив коло кримінально-карних дій; ще більше обмежив право переходу селян, збільшив можливості їх закабалення. Діяв до прийняття *Соборного уложення 1649 р*.

СУДОВА ВЛАДА – різновид держ. влади, яка є системою держ. судових органів, що покликані здійснювати правосуддя; одна із трьох гілок держ. влади; необхідна умова реалізації принципу поділу влади, покликана запобігати можливості змови чи протистояння двох ін. гілок влади (законодавчої та виконавчої), створювати перепони, щоб унеможливити виникнення диктатури.

СУДОВА ІНСТАНЦІЯ (від лат. *instantia* – наполегливість) – це судовий орган, що наділений відповідними процесуальними повноваженнями, які залежать від стадії судового процесу, щодо розгляду, вирішення або перегляду цивільних, кримінальних, госп. та ін. справ.

СУДОВА СИСТЕМА – це сукупність судів, побудована відповідно до їх повноважень, завдань і функцій, передбачених осн. держ. законом (конституцією), ін. законодавчими актами. міжнар. договорами й угодами.

СУДОВЕ РІШЕННЯ – заг. поняття, яке охоплює всі акти, прийняті судом (суддею) у результаті їх процесуальної діяльності. До судових рішень належать вироки (у кримінальних справах), рішення (у цивільних, госп. справах), ухвали, постанови (у кримінальних, адм., госп. і цивільних справах). Судове рішення має бути законним і обґрунтованим, викладається тільки у письмовій формі, підписується всіма суддями, у т.ч. суддею, що має особливу думку. Судове рішення виконується після того, коли вступає в законну силу, крім випадків негайного виконання.

СУДОВИЙ ПОЄДИНОК – у феод. кримінальному процесі спосіб доказування звинувачення, який складався у збройному єдиноборстві сторін або їх представників перед судом.

СУД ЛІНЧА, ЛІНЧУВАННЯ – на початках народна страта (або побиття) без офіційного суду і слідства. Має іст. походження: незважаючи на перемогу пн. штатів у Американській громадянській війні (1861–1865 рр.), «реконструкція» (відновлення і реорганізація) пд. штатів 1865–1867 рр. відбувалася вкрай тяжко. Розорене війною і тероризоване неграми біле населення почало утверджувати свої права крайніми засобами, а саме: особливою розправою над неграми-злочинцями та білими зрадниками – судом Лінча (назва походить від

імені плантатора Чарльза Лінча, який жив у XVIII ст. у штаті Вірджинія). Пізніше лінчування стало методом розправи і засобом залякування прогресивних діячів.

СУДОВИЙ ПРЕЦЕДЕНТ – осн. принцип заг. права, який полягав у тому, що індивідуально-правове рішення вищого суду є обов'язковим при розгляді аналогічних справ таким самим або нижчим судом (Англія).

СУДОВІ КОМІСАРИ – в Рос. імперії з 1722 р. виконували судові функції у справах про позови до 50 руб. та перебували у містах, де не було воєвод і судів на відстані не менш ніж 200 верст від них.

СУДОУСТРІЙ – 1) сукупність норм, що встановлюють завдання, принципи організації та діяльності, структуру й компетенції судів; 2) система судових закладів (*див. судова система*).

СУДОЧИНСТВО – діяльність судової системи з розгляду цивільних, кримінальних, госп., адм. та деяких ін. категорій справ; процесуальна форма здійснення правосуддя; установлений законом порядок розгляду і вирішення справ судами; правова форма реалізації судової влади, діяльність судів щодо розгляду і вирішення справ, віднесених до їхньої компетенції, а також дії ін. суб'єктів, які реалізують свої права й обов'язки, вступають у процесуальні відносини зі судом.

СУД ШЕФЕНІВ – суд, що розглядає справи середньої тяжкості у складі колегії з двох професійних суддів і двох засідателів (*напр.*, в Австрії). Суд шефенів прийшов на зміну суду присяжних.

СУЛТАН (від тур. *sultan* з араб.) – у деяких мусульманських країнах – титул монарха, а також великих феодалів і вождів окремих племен.

СУЛТАНІЗМ – різновид персональної тиранії, за якої ключові посади в основних сферах сусп. життя займають родичі та друзі тирана.

СУНА (від араб. – правило) – за значенням друге після Корану основоположне джерело мусульманського права; мусульманський священний переказ, який містить розповіді (хадиси) про судження і вчинки Мухаммеда. Лежить в основі найчисленнішого із двох напрямів ісламу (поряд із шиїзмом) сунізму, прихильники якого, поряд із *Кораном*, визнають святість Суни (визнають її джерелом віри), вшановують, крім пророка Мухаммеда, і перших халіфів – Абу Бекра, Омара, Османа й Алі.

СУПЕРФІЦІЙ (від лат. *superficies solo cedit – букв.* будівля слідує за землею) – 1) у Римському праві – спадкове і відчужуване право на користування будівлею, що споруджена на чужій землі; 2) у сучасних умовах – право користування чужою земельною ділянкою для забудови, окремий вид прав на чужі речі. Особливість суперфіцію

полягає в тому, що таке право може відчужуватися землекористувачем або передаватись у порядку спадкування на підставі договору або заповіту, а також дає право землевласнику на прибуток від промислових об'єктів, збудованих на наданій земельній ділянці на умовах суперфіцію. Право користування чужою земельною ділянкою для забудови може бути встановлене на визначений або на невизначений строк.

СУПРЕФЕКТ (від фр. *sous-prefet*) – у Франції та деяких ін. країнах – представник уряду, глава адміністрації в окрузі.

СУСПІЛЬНИЙ РУХ – об'єднання сусп., політ. груп та окремих індивідів, між якими встановлюється свідомий зв'язок і співробітництво для здійснення важливих сусп. чи сусп.-політ. змін.

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ФОРМАЦІЯ – це людське суспільство на певному етапі іст. розвитку, якому притаманні відповідний економ. лад, певний спосіб виробництва, єдність продуктивних сил і виробничих відносин.

СУСПІЛЬСТВО – соц. система, система взаємодії людей, що пов'язані між собою інтересами у сфері виробництва, обміну, споживання життєвих благ і встановлюють межі поведінки у спільних інтересах за допомогою соц. норм (у тому числі – юр.).

СУСПІЛЬСТВО ГРОМАДЯНСЬКЕ – суспільство з високорозвиненою системою взаємодії в межах права вільних і рівноправних громадян, їх об'єднань, з реальним забезпеченням державою їх рівних можливостей вільно і безпечно розпоряджатися своїми силами, здібностями, майном, спираючись на право і власну правосвідомість.

СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ – це внутр. зміст її діяльності, що виражає єдність (спільність, солідарність) загально-соц. і вузькокласових (соц.-групових) інтересів громадян.

СУТНІСТЬ ПРАВА полягає в тому, що воно є: 1) владним нормативним регулятором сусп. відносин і поведінки людей, узгодження їхніх інтересів, примирення, подолання конфліктів шляхом компромісів; 2) виразником міри свободи і рівності в суспільстві відповідно до рівня його соц.-економ. розвитку (в ідеалі ця міра свободи і рівності має бути справедливою), що уможливлює досягнення компромісів.

СЮЗЕРЕН (від фр. *suzerain* – *букв.* верховний) – верховний *сеньйор* певної території у Зх. Європі за часів середньовіччя (король, герцог, князь, граф, барон), який був правителем усіх його підданих, стосовно залежних від нього *васалів*. Верховним сюзереном зазвичай вважався король.

СЯН – найвищий після *вана* сановник у період Чжоу (Стародавній Китай), він безпосередньо керував усіма вищими урядовцями, виконував різні доручення вана – держ. та особисті, зосереджував усі нитки управління країною. Від імені вана він здійснював верховне судочинство, за його дорученням командував армією. Сяном зазвичай був якийсь родич правителя або особливо довірена ін. особа.

СЬОГУНИ (від япон. *сьогун* – скорочена назва титулу «великого полководця, що підкоряє варварів») – військ.-феод. правителі Японії в 1192–1867 рр., за яких імператорська династія була позбавлена реальної влади.

СЬОГУНАТ (від япон. *букв.* влада сьогуна) – своєрідна форма феод. військ. диктатури в Японії, при якій влада як у центрі, так і, певною мірою, на місцях зосереджувалася в руках *сьогуна*. Встановлення сьогунату знаменувало початок другого етапу розвитку феод. держави в Японії, її військ.-політ. об'єднання (перший етап – VII–XII ст. – характеризувався виникненням держави, встановленням ранньофеодальної монархії з основними органами влади – *імператором* і духовною держ. радою). Опорою режиму стала військ.-служила феод. ієрархія, насамперед, стан *самураїв,* що перетворилися на прямих або опосередкованих васалів сьогуна.

З кінця XII ст. в історії япон. держави виділяють періоди трьох сьогунатів: перший сьогунат Мінамото (1192–1333) (характеризувався тим, що імператорський престол було поставлено під прямий контроль сьогунів, які зосередили у своїх руках військ. і поліцейсько-судову владу, установилася реальна військ.-політ. диктатура нової влади); другий сьогунат Асикага (1335–1573) (сприяв заг. децентралізації країни; характеризувався постійними міжусобними війнами, селянськими повстаннями, ослабленням Японії, наслідком чого япон. сьогун визнав свою васальську залежність від Китаю, до якого перейшло право затверджувати япон. імператорів); третій сьогунат Токугава (1598–1867) (сьогунат набув рис абсолютистського правління; імператор був номінальним главою держави; в Японії була відновлена централізована держава, яка у XIX ст. зазнала держ.-політ. кризи через розпад старої станової системи в умовах *реставрації Мейдзі*).

Т

ТАБУ (від полінез.) – 1) у первісних народів: релігійна заборона на використання певних предметів, дій, слів, порушення якої викликає кару з боку надприродних сил; 2) *перен.* узагалі заборона, що-небудь заборонене.

ТАЙХО РІЦУ РЬО 701 р. – япон. середньовічний законодавчий документ. Введення надільної системи у VII ст., суворий поділ суспільства на ранги призвели до появи законодавчих документів, які отримали, як і в Китаї, назву, що відповідала поняттю «кодекс». У 701 р. при імператорі Момму почалося створення нового кодексу «Тайхо ріцу рьо», який складався з двох частин, фактично двох кодексів – «Тайхо рьо» і «Тайхо ріцу». Термін «рьо» позначає акти конституційного (загальноупорядкованого) й адм. призначення, а термін «ріцу» – каральні та судові встановлення. Кодекси містили норми, що регулювали поземельні відносини, обов'язки і привілеї різних груп і представників титулованого та ранжированого чиновництва, норми кримінального («ріцу») і адміністративного («рьо») права, хоча між ними чіткі відмінності провести у праві Японії вкрай важко. Першим кодексом був кодекс «Тайхо рьо». Над складанням кодексу, як свідчить давній літопис 720 р., працювала комісія з 18 чол. на чолі з принцом Осакабе та представником будинку Фудзівара Фубіто. У 701 р. він був складений, а в 702 р. набув чинності. Робота над кодексом тривала й надалі. У 718 р. він з'явився під новою назвою «Еро ріцу рьо» і складався з 953 статей (кримінальний і адм. кодекс років Еро) та у зв'язку з політ. нестабільністю його було введено в дію лише в 757 р. Обидві версії кодексу «Тайхо» і «Еро» представлені як єдиний звід, що містить багатий матеріал про ранньофеодальну державу Японію, про норми япон. традиційного права, та формально зберегли своє значення до епохи *Мейдзі* (XIX ст.). Він є яскравим свідченням специфічної цивілізаційної риси Японії, вміння японців запозичувати досягнення ін. правових культур і, трансформуючи їх, пристосовувати до історико-культ., нац. особливостей своєї країни.

У зводі немає поділу права на приватне і публічне. Речові, шлюбно-сімейні, спадкові відносини набувають у ньому публічно-правового характеру, регулюються нормами кримінального й адм. права. Не можна тут виявити і чіткого поділу на галузі права. Так, Закон I (всього їх 30) має назву «Про пости і ранги». Він містить табель про ранги «від міністрів до писарів», ділячи їх на «благородних» і «неблагородних», а пости – на «високі» та «низькі». Закон II цього кодексу «Про установи і штати» встановлює структуру всіх держ. установ, центр. і місцевих, а також їх штати. Розлогий (з 27 статей) Закон VII «Про буддійських ченців і черниць» (що свідчить про вищий держ. нагляд над буддійськими релігійними організаціями, храмами та духовенством) третину свого змісту відводить злочинам і проступкам кліру, за які призначалися як світські, так і церк. покарання. Закон VIII (особливо яскраво свідчить про соц.-економ.

відносини в той час) говорить про «двір», в основному селянський, як про госп., орг., військ.-облікову та, головно, податкову (фіскальну) одиницю. Він торкається і важливих правових питань: про спадщину, про шлюб і розлучення. *(напр.*, ст. 27 Закону, яка вимагає безумовного розірвання шлюбу осіб, що перебували в дошлюбних відносинах). Закон XIII «Про спадщину й успадкування» містить норми про успадкування звання глав знатних будинків, від чиновника до імператора (правила престолонаслідування), а також про умови законності укладення ними шлюбів. Велике коло кримінально-правових норм включене до Закону XIV «Про перевірку й атестації», який присвячений організації та діяльності чиновницького корпусу, зокрема говорить про злочини і проступки чиновників, а також про особливу систему покарань за них. Закон XVII «Про воїнів і прикордонників» містить правила про організацію збройних сил і про військ. злочини. Особливе значення для розгляду правової системи Японії цього часу мав Закон XXIX «Про тюрми», що містить широке коло норм тогочасного кримінально-процесуального права.

Зміст зводу засвідчує, що норми конфуціанської моралі мали безперечний вплив на його формування. Про це свідчить зафіксоване в ньому заг. конфуціанське положення, яке вимагає покарання за будь-який проступок («який не слід робити»). Разом з тим звід – правовий твір, а не зібрання моралістичних настанов більш пізнього періоду. Він був покликаний стати законодавчою опорою правлячого режиму, зміцнити його основи за допомогою детально розробленої єдиної для Японії правової системи. З цією метою і був проведений різнобічний перегляд, уніфікація, систематизація звичаєво-правових і раніше створених законодавчих норм. Не випадково япон. державу цього періоду (VIII–X ст.) називають в іст. літературі «правовою», на відміну від наступної епохи, коли під впливом ряду іст. факторів відбулося різке падіння загального значення ролі закону, права як такого, коли почав діяти прямий наказ, припис вищих нижчим, у кращому випадку – норма звичайного права.

ТАЛІОН (від лат. *talio* – відплата) – принцип кримінальної відповідальності у давньому праві, коли покарання точно відповідає завданій шкоді; винуватець шкоди, кривдник мав зазнати через покарання таких самих страждань і збитків, які він завдав потерпілому («око за око, зуб за зуб»). Ще за законами Хаммурапі застосовувався до рівних у правовому сенсі осіб (авілумів) при визначенні покарання (*напр.*, «перелом кістки за перелом кістки» тощо). Досить тривалий час існувала ціла система таліон – своєрідна система покарань за принципом «око за око». Гол. її відмінність від кровної помсти полягала у тому, що покарання за системою таліону здійснювалося не самим потерпілим чи його родичем, а посадовими особами держави.

ТАЛМУД – повний кодекс юдейського релігійного, цивільного, карного і звичаєвого права.

ТАЛЬЯ (від фр. *taille*) – постійний прямий податок у Франції XV–XVIII ст. (гол. чином на селянство), затверджений Генеральними штатами, якого домігся фр. король Карл VII за умов Столітньої війни у 1439 р. Стягувався в основному у довільних розмірах. Відмінений фр. бурж. революцією.

ТАМКАР – у Стародавньому Вавилоні царський (інколи храмовий) торговий агент, лихвар і скупник землі – людина, яка була пов'язана з торговою, лихварською діяльністю царського палацу та користувалася певними привілеями і покровительством з боку царської влади.

«ТАН ЛЮЙ ШУ І» (КАРНІ УСТАНОВЛЕННЯ ТАН) – кримінальний кодекс кит. династії Тан (618–907). Належить до групи найкрупніших правових пам'яток світової цивілізації. Це перший з кит. юр. зводів, який повністю зберігся і в якому сконцентровано всю філософію права Китаю. Він містить у конкретних нормах основні принципи кит. кримінального права, які згодом лягли в основу всього кит. законодавства та вплинули на правотворчість суміжних з Китаєм країн.

За зразок карних установлень Тан були взяті два кодекси (Кодекс Кай-хуана та Кодекс Да-е) попередньої династії Суй (581–618). У 653 р. під керівництвом Чжансунь У-цзи, родича імператора, було створено остаточний варіант. Кодекс «Тан люй шу і» складається з 30 цзюанів (цзюань – це окремий сувій з текстом, аналог розділу), 502 статей і 12 глав: 1) покарання та правила їх застосування (57 статей. Цзюані 1-6); 2) охорона та забезпечення заборон (33 статті. Цзюані 7-8); 3) службові обов'язки та порядок їх виконання (59 статей. Цзюані 9-11); 4) родина та шлюб (46 статей. Цзюані 12-14); 5) державні стайні та сховища (28 статей. Цзюань 15); 6) самовладні мобілізаційні дії (24 статті. Цзюань 16); 7) розбій і розкрадання (54 статті. Цзюані 17-20); 8) бійки та позови (60 статей. Цзюані 21-24); 9) шахрайства та підроблення (27 статей. Цзюань 25); 10) різнорідні кримінальні встановлення (62 статті. Цзюані 26-27); 11) затримання та втечі (18 статей. Цзюань 28); 12) судочинство та тюремне утримання (34 статті. Цзюані 29-30).

Тяжкість злочинів у «Тан люй шу і» вимірюється ступенем порушення морального обов'язку. Найтяжчі з них поєднуються в «Десять зол» (Цзюань 1, ст. 6). У Кодексі вони характеризуються як «граничне зло», до якого належать «Намір Повстання проти», «Намір Великої норовистості», «Намір Зради» (ці три види злочинів так чи інакше спрямовано проти держави та влади імператора). Далі ідуть «Злісна норовистість» (нанесення побоїв, намір вбити або вбивство

найближчих родичів), «Збочення» (вбивство трьох людей в одній родині, розчленовування, виготовлення отрут, ворожіння), «Велика нешанобливість» (розкрадання ритуальних предметів, предметів імператорського вжитку, нешанобливі висловлювання «про Того, хто в паланкіні», взагалі «поведінка, що не відповідає підвалинам Лі підданого»), «Синівська нешанобливість» (донос на діда, бабу, батька, матір, їх погане забезпечення, порушення строків жалоби тощо), «Ворожнеча» (намір вбивства або продажу далеких родичів, нанесення побоїв чоловікові, донос на родичів), «Порушення обов'язку» (вбивство голови закладу, свого начальника округу, повіту, свого наставника, невиявлення скорботи через смерть чоловіка, нове заміжжя до закінчення жалоби), «Внутрішній Хаос» (залучення до розпусних стосунків родичів, наложниці батька або діда).

Велику кількість статей Кодексу (33) присвячено злочинам проти порядку управління. Посадові злочини поділялися на «приватні», тобто особисто корисливі, та «суспільні», що не мали корисливого характеру. Кодекс передбачає п'ять видів покарань: 1) покарання легкими ціпками; 2) покарання важкими ціпками; 3) заслання; 4) каторжні роботи; 5) смертну кару через задушення або відсікання голови. Покарання – від легких ціпків до смертної кари – могли замінюватися штрафами від 1 до 120 цзинів міді (1 цзинь – 569, 82 г) або компенсуватися пониженням у посаді. Однак такі зміни не допускалися щодо злочинів, які входять до «Десяти зол». Суворо переслідувалися злочини проти родинної моралі (той, хто доніс на своїх батьків, діда чи бабу, підлягав задушенню, навіть якщо донос був правдивим).

Мета покарання полягала у відновленні порушеної злочином гармонії шляхом адекватної компенсації. Покарання мало бути рівним за силою злочину. Якщо злочинець покаявся у скоєному й усунув заподіяне ним зло, він не підлягав покаранню. Судові функції у період Тан виконувалися повітовою або окружною адміністрацією, для чиновників – тими відомствами, в яких він служив. Злочини, які каралися каторгою або засланням, розглядалися центральними відомствами. Смертну кару міг призначати лише *імператор*.

ТЕННО (від япон. *букв.* «той, хто бажаний небу») – ім'я першого япон. *імператора* (VII ст.), що стало офіційним титулом глави держави.

ТЕОКРАТИЧНИЙ АВТОРИТАРНИЙ РЕЖИМ – тип недемократичного режиму, який встановлюється після приходу до влади релігійних кіл і супроводжується набуттям релігією рис політичної ідеології, що стає панівною у суспільстві. Прикладом такого режиму є політ. система правління сучасного Ірану, створена

ісламськими фундаменталістами після революції 1979 р. Цей режим має багато рис, притаманних *тоталітаризму*.

ТЕОКРАТІЯ (від гр. *teos* – бог, *kratos* – влада) – форма правління, за якої глава духовенства, церкви є одночасно главою держави (*напр.*, у Ватикані – папа римський).

ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ – узагальнення, що стосуються сутності, походження й основного призначення держави: 1) теологічна теорія, що виводить держ. владу від Бога; 2) теорія завоювань, що розглядає державу як військ.-поліцейський апарат для здійснення контролю над захопленими територіями; 3) психологічна теорія, що обумовлює появу держ. влади потребою людини у підпорядкуванні; 4) класова теорія, що розглядає державу як механізм панування одного класу над іншими; 5) теорія сусп. договору, що бачить державу продуктом і водночас рівноправним партнером угоди з громадянами, яка має забезпечити захист кожному в процесі його співіснування з усіма.

ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА – об'єднання жителів, які постійно проживають у межах села, селища, міста, що є самостійною адм.-терит. одиницею або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адм. центр. Терит. громада є первинним суб'єктом місцевого самоврядування.

ТЕРОРИЗМ (походить від слова «терор» від лат. *terror* – жах, страх) – сусп.-небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, вбивств, тортур, залякування населення й органів влади або вчинення ін. посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей.

Терористичну діяльність можуть здійснювати терористи-одинаки, терористичні групи, організації, міжнар. організації за підтримки певних держав. Тероризм має на меті порушення основ держави, насаджування атмосфери паралізуючого жаху та песимізму. Різновиди тероризму: 1) механічний і біологічний; 2) ідеологічний і релігійний; 3) правий (неофашистський, правоавторитарний) і лівий (революц., анархічний). За іншою класифікацією виокремлюють класовий, етнічний (націоналістичний), релігійний, економ., кримінально-грабіжницький, екологічний, інформаційний, міжнар. (транснаціональний) тероризм, агротероризм. Тероризму, незалежно від його функціональних характеристик, притаманні: а) насильство, примус, терор як основні методи впливу; б) відсутність будь-яких моральних і юр. обмежень; в) висування вимог до «третьої» сторони; г) випадковість, довільність вибору жертв, їхня невинність; д) таємний, конспіративний характер

підготовки терактів поряд із публічністю їхнього здійснення; е) прагнення до одержання широкого розголосу; є) повторюваність, серійність терористичної діяльності. Ознакою тероризму є брутальне, спрямоване, як правило, проти цивільного населення насильство, яке за своїми об'єктами, цілями, а також способами та формами здійснення не піддається міжнар. (держ.) правовому регулюванню і відзначається найвищою аморальністю, антигуманністю. Тероризм передбачає здійснення істотного впливу на емоційно-психологічну складову індивіда, окремих сусп. груп, людства в цілому з намаганням викликати почуття небезпеки, безвиході, страху, взаємної підозри. Сучасні терористичні рухи мають такі типи: 1) рухи націоналістичних, етнічних меншин; 2) рухи ідеологічних груп або таємних товариств, що прагнуть до різних форм «революц. справедливості або соц. визволення»; 3) діяльність груп емігрантів (вигнанців) із сепаратистськими або революц. прагненнями щодо своєї батьківщини; 4) діяльність транснаціональних банд, що користуються підтримкою деяких країн і діють в ім'я «світової революції».

ТЕХНОКРАТІЯ (від грец. *kratos – влада*) – соц. прошарок висококваліфікованих спеціалістів (вчені, інженерно-технічна інтелігенція, менеджери), який бере участь в управлінні виробництвом і входить до панівних верств населення, правлячої еліти сучасного суспільства.

ТИМОКРАТІЯ (від грец. *timo* – ціна, честь, *kratos* – влада, сила) – особлива форма олігархії. У стародавніх мислителів так визначалося правління, за якого держ. влада належить привілейованій меншості, котра має високий майновий цєнз.

ТИМЧАСОВІ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ – напрями діяльності держави, які спрямовані на вирішення деяких невідкладних завдань і здійснюються протягом певного періоду її існування.

ТИНВЕЙ – голова спец. судового відомства у Стародавньому Китаї в імперії Цинь; вищий сановник у Стародавньому Китаї, до компетенції якого належали питання судочинства і покарань (він «відав усіма законами про покарання»).

ТИП ДЕРЖАВИ І ПРАВА – сукупність певних суттєвих ознак, властивих держ.-правовим системам, що притаманні державам однієї соц.-економ. формації. Щодо типу держави, то це – сукупність держав, які мають схожі загальні риси, які проявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку, базуються на однакових економ. (виробничих) відносинах, однаковому поєднанні загальносоціального (загальнонародного) і вузькогрупового (класового) аспектів їх сутності, аналогічному рівні культурно-духовного розвитку. Існує і поняття «типологія держави», що являє

собою поділ усіх держав, які існували й існують, на певні типи за певними критеріями, котрі дадуть змогу розкрити їхню соц. сутність.

ТИРАН (від грец. *tyrannos*) – 1) у Стародавній Греції та середньовічних містах-державах в Італії – одноособовий правитель, що прийшов до влади насильницьким шляхом (незаконно,тобто поза обранням, захопив владу); 2) правитель, влада якого ґрунтується на сваволі й насильстві; 3) *перен.* мучитель, деспот; людина, що зловживає своїм впливом, своєю владою.

Різновид антидемократичного держ. режиму, який характеризується зосередженням у руках однієї особи (тирана) всієї повноти влади, котру він одержав не за правом успадкування, а внаслідок узурпації, насильницького захоплення влади шляхом держ. перевороту, називається тиранічним режимом. Відповідно, тиранія розуміється як: 1) у Стародавній Греції – одноособове правління тирана, а також форма політ. устрою деяких середньовічних міст-держав Італії; 2) панування за допомогою необмеженої влади, жорстоких засобів; 3) гноблення, насильство.

ТИТУЛ (від лат. *titulus* – *букв.* напис) – 1) у Стародавньому Римі основа якого-небудь права (титул купівлі-продажу, титул дарування тощо); 2) почесне спадкове або надане монархом звання (титул барона, титул графа тощо); 3) звання, яке присвоюють кому-небудь на знак визнання заслуг, успіхів у будь-якій діяльності (*напр.*, здобути титул чемпіона); 4) перша сторінка книжки, на якій міститься заголовок твору, прізвище автора, назва видавництва, рік і місце видання.

ТИТУЛЬНИЙ ЕТНОС – термін, яким означають народ, що дав найменування тому чи ін. держ. утворенню (*напр.*, болгари в Болгарії, поляки в Польщі, турки в Туреччині).

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА – приховані економ. відносини, які не є публічними, оскільки пов’язані з порушенням правил і законів, а отже, з уникненням контролю з боку офіційних держ. органів. Вона сприяє корупції, що, з одного боку, є складовою тіньової економіки, а з іншого – системою захисту. Одна із заг. характеристик тіньової економіки – несплата податків, що спричиняє обмеження наповнення держ. бюджету. Паралельно відбувається вимивання ресурсів у малого і середнього бізнесу, концентрація їх у тіньовому секторі – стагнація економіки при наявних великих тіньових ресурсах (тіньових капіталах). Тіньова економіка передбачає систему, що існує в межах заг. економ. процесу. Вона обмежує потенціал розвитку, оскільки накопичені ресурси (тіньові капітали) є нелегальними, і тому використовуються в нелегальних схемах. Наявність значного сектору тіньової економіки обмежує демократ. уклад шляхом підтримання політ. сил, які, використовуючи

значні матеріальні ресурси, впливають на політику, маючи на меті захист нелегальних ресурсів і нелегальних фінансових схем, що суперечить законності, прозорості й конкурентності в економ. відносинах.

ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА – інтелектуально-вольова діяльність суб'єктів права (компетентних держ. органів і їхніх посадових осіб, інших фіз. і юр. осіб) зі з'ясування та роз'яснення справжнього змісту норм права з метою їх найбільш правильної реалізації, яка виражається у прийнятті інтерпретаційного акта. Тлумачення не вносить поправки, доповнення чи зміни до правової норми. Тлумачення норм права розрізняють: 1) за суб'єктами; 2) за обсягом; 3) за способами; 4) за аналогією.

ТОКСОТИ – раби, що складали загони міської поліції (близько 200 чол.) у Стародавніх Афінах до IV ст. до н.е. Покладання поліцейських функцій на рабів свідчило про гостроту суперечностей між ворогуючими угрупованнями пануючих верств населення, які не довіряли одна одній. Важливу роль відігравало і те, що виконання поліцейських функцій представлялося вільному афінянину неправомірним щодо співгромадян.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ (від лат. *tolerantis* – терплячий) – доброзичливе й терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політ. поглядів і позицій. Є неодмінною умовою демократ., правового, стабільного сусп.-політ. устрою.

ТОРГОВИЦЬКА КОНФЕДЕРАЦІЯ 1792 р. – реакційний союз польських магнатів, спрямований проти прогресивних реформ, ухвалених *Чотирирічним сеймом 1788–1792 рр.* Польські магнати, не маючи змоги перешкодити проведенню реформ, запропонували урядові царської Росії окупувати Польщу. Царський уряд, розглядаючи польські події у зв'язку з фр. бурж. революцією кінця XVIII ст., пішов на змову з польськими реакціонерами. У середині 1791 р. в Петербурзі учасники змови за участю Катерини II розробили план *рокошу*. У містечку Торговиці Катеринославського намісництва (укр. землі пд. Рос. імперії), водночас із вторгненням на територію Польщі царських військ, 14 травня 1792 р. офіційно проголосили утворення конфедерації. Незабаром до Торговицької конфедерації приєднався польський король Станіслав Понятовський. Усі демократичні реформи в країні було скасовано. Окупація польської території царськими військами за допомогою «торговичан» дала змогу Росії та Пруссії у 1793 р. провести другий поділ Польщі.

ТОРІ (від англ. *tory* – *букв.* консерватори, рятівники) – політ. партія в Англії. Виникла у 70–80 рр. XVII ст., представляла інтереси великих землевласників, верхівки духівництва та фінансової верхівки

й обстоювала консервативні позиції: активно підтримували політику династії Стюартів, виступали проти демократ. перетворень в Англії, за розширення колоніальної експансії; боролися проти визвольного руху в Америці (1775–1783), нац.-визвольного руху в Ірландії, були ініціаторами боротьби проти фр. бурж. революції кінця XVIII ст. Чергувалася при владі з партією *вігів*. У середині XIX ст. партію торі перетворено на консервативну партію.

ТОРУНСЬКИЙ «ВІЧНИЙ МИР» 1411 р. – договір між Польщею і Великим князівством Литовським, з одного боку, й Тевтонським орденом – з іншого; підписаний 1 лютого 1411 р. в м. Торуні після закінчення «Великої війни» 1409–1411 рр. За Торунським «вічним миром» Тевтонський орден відмовився від претензій на Добжинську землю (на пн. Польщі), повернув Литві Жемайтію (Жмудь) і сплатив переможцям 6 млн празьких грошей контрибуції.

ТОТАЛІТАРИЗМ (від лат. *totalis* – весь, цілий, повний) – напрям політ.-правової думки і тип політ. режиму, який за допомогою всеосяжного контролю над усіма сферами сусп. життя прагне реалізувати якусь, зазвичай утопічну ідею. Авторство самого терміна приписують ідеологові італ. *фашизму* Дж. Джентіле. Характеризується насильницьким політ., економ. та ідеологічним пануванням правлячої еліти, організованої в цілісний бюрократ. партійно-держ. апарат, очолюваний вождем (*фюрером, дуче, каудільйо*); тотальним контролем над суспільством і особистістю; нічим не обмеженим втручанням в усі сфери життя громадян.

ТОТАЛІТАРИЗМ ЛІВОЕКСТРЕМІСТСЬКИЙ (СТАЛІНІЗМ) – форма тоталітарного політ. режиму, яка характеризується всевладдям бюрократ. партійно-держ. апарату і його зрощенням з репресивною системою, економ. і духовним відчуженням людини, люмпенізацією особистості, пануванням міфологізованої держ. ідеології.

ТОТАЛІТАРИЗМ ПРАВОРАДИКАЛЬНИЙ (НАЦИЗМ) – форма тоталітарного політ. режиму, яка характеризується встановленням відкритої терористичної диктатури, мілітаризацією всіх сфер життя, придушенням демократ. свобод, вождистським принципом побудови держ. управління; ідеологічна концепція нацизму, заснована на шовінізмі та расизмі.

ТОТАЛІТАРНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ – тип недемократичного режиму, якому притаманні такі характеристики: наявність партійно-держ., обов'язкової для всіх ідеології, відкрита незгода з якою карається як найтяжчий злочин. Тоталітарна ідеологія, що базується на соціальних міфах чи то про керівну роль робітничого класу, чи то про зверхність арійської раси, пропагується режимом як єдино

правильне вчення, що накреслює єдину мету сусп. розвитку. Ця ідеологія, як і закладена в ній мета, слугують засобом легітимації режиму. Саме за її допомогою він намагається виправдати репресії й обґрунтувати своє право на існування. Тоталітарні ідеології, як правило, відкидають минуле та сучасне в ім'я «великого і світлого майбутнього», проголошують своєю метою створення «нового суспільства», «нової раси» і/або «нової людини». З метою маніпулювання масовою свідомістю встановлюється монополія на засоби масової інформації, створюються потужні системи ідеологічної «обробки» населення. Масам пропонується лише дозована інформація і лише офіційна їх інтерпретація. Режим культивує крайню нетерпимість до будь-якого інакомислення, розглядаючи ідейних опонентів як політ. противників, що переслідуються і знищуються. Основною ланкою в політ. структурі суспільства в умовах тоталітаризму виступає єдина, добре організована, побудована за ієрархічним принципом масова політ. партія, що є носієм тоталітарної ідеології. Відбувається зрощення партії з державою. Політизуючи всі органи держ. влади (контроль за призначенням на посади), партія підпорядковує їх, перетворюється на «партію-державу» шляхом злиття з держ. інституціями, які переходять під повний партійний контроль. Політ. опозиція знищується. Таким чином партія встановлює всеохоплюючий контроль над усіма сферами сусп. і приватного життя громадян. Піраміда тоталітарної влади складається з кількох вертикальних структур: політ., госп., військ., ідеологічної, наглядової, каральної; всі групи замикаються на фігурі вождя, в руках якого зосереджена вся повнота влади; визначальною ознакою тоталітаризму є застосування особливої системи насильства та масового терору як специфічного засобу контролю над суспільством і мілітаризму, який є рисою як фашизму, так і комунізму. Відбувається зрощення партійно-держ. апарату з репресивною системою. Тоталітарний режим встановлює контроль над зброєю, монополізуючи засоби збройної боротьби.

ТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ – різновид антидемократичного держ. режиму, який характеризується зосередженням держ. влади в руках правлячої верхівки або однієї особи, всебічним і всеохоплюючим контролем держави над суспільством, підкоренням останнього державою, наявність загальнообов'язкової держ. ідеології та репресивних методів управління.

ТРАДИЦІЯ (від лат. *traditio* – передача) – звичай, різновид соц. норм, заг. правила поведінки людей, соц. груп, які закріплені у сусп. практиці внаслідок багаторазового повторення протягом тривалого часу та передаються із покоління до покоління.

ТРАДИЦІЙНИЙ ЛІДЕР – особа, авторитет якої ґрунтується на звичаях, іст., політ. та культурних традиціях даного суспільства, часто підтримується релігією (монархи, вожді племен тощо).

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНА ЗЛОЧИННІСТЬ – сусп.-політ. явище, що відображає сукупність дій відносно великих, стійких і керованих кримінальних структур, які носять соц.-небезпечний характер, спрямовані проти осн. прав і свобод людини та громадянина, здійснюються на території двох або більше країн, відповідальність за які передбачена міжнар. і нац. кримінальним законодавством. У структурі транснаціональної злочинності виділяються: а) міжнар. злочини; б) злочини міжнар. характеру; в) злочини, пов'язані з іноземцями.

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИЙ ЗЛОЧИН – сусп. небезпечне діяння, для якого характерні такі ознаки: а) здійснення на території більше, ніж однієї держави; б) здійснення на території однієї держави за умов переважної підготовки, планування, керівництва та контролю на території ін. держави; в) здійснення в одній державі, але за участю організованої злочинної групи, що проводить злочинну діяльність у більш як одній державі; г) його здійснення в одній окремо взятій державі може мати суттєві наслідки для ін. держави (ст. 3 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності, прийнята резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 р.). Прийнято виділяти такі види транснаціональних злочинів: тероризм, торгівлю людьми, незаконну торгівлю наркотиками, зброєю, корупцію та підкуп громадських і партійних діячів, виборних осіб, комп'ютерну злочинність та ін.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОСТКОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ – процес докорінних перетворень у політ. і соц.-економ. системах посткомуністичних суспільств у процесі їх демократизації. Як показала політ. практика, на першій фазі, яка є переломною, в цих країнах започатковуються фундаментальні перетворення: здійснюється політ. трансформація вищих органів влади, лібералізація цін і зовн. торгівлі в економ. сфері, розпочинається приватизація. Друга фаза – закріплення демократ. інститутів на основі прийняття нових конституцій, створення законодавчої бази відносин власності, мала і середня приватизація. На третій (заключній) фазі демократ. процеси набирають незворотного характеру, відбувається становлення системи незалежних судів, здійснюється велика приватизація, відбувається економ. піднесення. Залежно від темпів демократ. і ринкових перетворень, дослідники виділяють чотири групи країн. До першої належать Чехія, Польща, Угорщина, Естонія і Словенія; до другої – Словаччина, Хорватія, Латвія, Литва, Румунія, Болгарія; до третьої – Азербайджан, Грузія, Вірменія,

Казахстан, Росія, Узбекистан, Україна; до четвертої групи входять Албанія, Боснія, Сербія, Македонія, Молдова, Таджикистан.

ТРЕД-ЮНІОНИ (від англ. *trade-union* з *trade* – ремесло, професія і *union* – об'єднання, союз) – назва профспілок у Великій Британії (виникли у XVIII ст.), Австралії, Новій Зеландії та в деяких ін. країнах.

ТРЕТЕЙСЬКИЙ СУД – недержавний незалежний орган, що утворюється за угодою або відповідним рішенням зацікавлених фіз. та/або юр. осіб у порядку, встановленому законодавством, для вирішення спорів, що виникають із цивільних і госп. відносин; суд, обраний за взаємною згодою сторін для розгляду конкретного спору. До третейського суду може входити один суддя або кілька суддів, обраних в однаковій кількості від кожної сторони. Договір про розгляд справи третейським судом викладається в окремому письмовому акті (третейський запис), в якому визначаються: найменування й адреси учасників спору; предмет спору; строк розв'язання спору; прізвища суддів тощо. Заміна членів третейського суду до закінчення справи не дозволяється. Сторони можуть відмовитись від укладеного ними договору про третейський суд, якщо доведуть, що будь-хто зі суддів зацікавлений у наслідках справи. При вирішенні спору третейський суд не зв'язаний правилами цивільного судочинства, проте вирішення спорів без заслуховування сторін (крім випадків, коли сторона ухиляється від явки в суд) неможливе. Рішення третейського суду ухвалюється більшістю голосів і має бути виконане добровільно. Третейський розгляд окремих складних госп. спорів, що підвідомчі арбітражу, провадиться за заг. правилами. Якщо рішення третейського суду не виконується добровільно, то арбітраж приймає рішення про його примусове виконання.

ТРЕТІЙ РЕЙХ (від нім. *Drittes Reich* – «Третя імперія») – нацистська пропагандистська назва для позначення Німеччини за керування нацистської партії на чолі з А. Гітлером (офіційна назва від нім. *Deutsches Reich* – «Німецька імперія») (24 березня 1933 р. – 23 травня 1945 р.). Термін «Третій рейх» був запозичений зі середньовічних містичних учень про три царства. Міф про «третій», або «тисячолітній», рейх (іст. втіленням перших двох оголошувалися «Священна Римська імперія» і Німецька імперія 1871–1918 рр.) був ідеологічним обґрунтуванням претензій нацизму на світове панування, який оголосив себе «завершальною», «вищою» стадією соц. розвитку.

ТРЕТІЙ СТАН (від фр. *tiers état*) – основна маса населення Франції (селянство, ремісники, буржуазія) до бурж. революції кінця XVIII ст., крім дворянства і духовенства, що становили привілейовані, т. зв. перший і другий стани. У вужчому розумінні третій стан –

представництво від податного населення Франції у провінційних і *Генеральних штатах*.

ТРИБИ (від лат. *tribus з tribuo* – поділяю) – у Стародавньому Римі: 1) у VIII–VI ст. до н.е. три племені (на думку деяких вчених, одне – латинського, друге – сабінського, третє – етруського походження), що становили римську патриціанську громаду (див. *Патриції*); 2) з VI ст. до н.е. до 30-х рр. I ст. до н.е. – адм.-терит. округи, по яких встановлювався *ценз* і провадилися набір до армії та голосування у трибутних *коміціях*.

ТРИБУН (від лат. *tribunus* – глава триби) – 1) у Стародавньому Римі служб. особа (див. *Трибуни народні*); 2) *перен.* громадський діяч, що у своїх публіцистичних або ораторських виступах палко відстоює права й інтереси певної соц. групи.

ТРИБУНАЛ (від лат. *tribunal* – судилище) – 1) станові шляхетські апеляційні суди, що існували в Литві (*напр., Трибунал головний литовський*), Польщі (*напр., Трибунал коронний*, Трибунал люблінський), Україні (*напр.,* Трибунал луцький); 2) у Франції надзвичайний судовий орган, що виник за часів фр. бурж. революції кінця XVIII ст. (Революц. трибунал); 3) спец. суди, які існували в Рад. державі у 1917–1922 рр. (Революц. трибунали); 4) в СРСР суд, який розглядав справи про військ. та ін. злочини, віднесені законом до його підсудності (Військ. трибунал); 5) міжнар. судовий орган для переслідування і покарання головних воєнних злочинців 2-ї світової війни (Міжнар. військ. трибунали).

ТРИБУНАЛ ГОЛОВНИЙ ЛИТОВСЬКИЙ – найвищий апеляційний суд для лит. земель, що розглядав скарги на рішення нижчих судів. Заснований у 1581 р. за вимогою лит. шляхти на зразок *Трибуналу коронного*. Складався з 46 суддів (депутатів), що обиралися з-поміж шляхти строком на один рік повітовими *сеймиками* по два судді з кожного повіту. Трибунал засідав по черзі в мм. Вільнюсі, Мінську, Гродно, під кінець існування – лише у Вільнюсі. Трибунал керувався Лит. статутами. Трибунал гол. лит. був типовим становим шляхетним судом. Існував до 1840 р.

ТРИБУНАЛ КОРОННИЙ – найвищий апеляційний суд для всіх польськ. земель, утворений 1578 р. вальним сеймом у м. Варшаві для розгляду скарг на рішення нижчих судів. Складався з 27 суддів (депутатів), що обиралися зі шляхти воєводськими сеймиками на один рік. Справи, в яких одною стороною були духовні особи, розглядались у складі 6 світських і 6 духовних, останніх обирали *капітули*. Одночасно з Трибуналом коронним для укр. земель був утворений Трибунал луцький. У 1581 р. був утворений також трибунал для Литви

(*Трибунал головний литовський*). Трибунал коронний розглядав справи на сесіях, які відбувались по черзі у Пйотркові й Познані – для Великої Польщі, в Любліні та Львові – для Малої Польщі. У 1764 р. замість Трибуналу коронного було створено два трибунали: один – для Великої, другий – для Малої Польщі (Трибунал люблінський).

ТРИБУНИ НАРОДНІ (ТРИБУНИ ПЛЕБЕЙСЬКІ) (від лат. *tribuni plebis*) – у Стародавньому Римі в 1-й пол. V ст. до н.е. (494 або 471 р. до н.е.) – середині III ст. н.е. найвищі виборні служб. особи з *плебеїв*. Обиралися на плебейських зборах по *трибах* строком на рік у кількості 2, а пізніше 10 чоловік. Запровадження посади трибуна народного було великою перемогою плебеїв у боротьбі проти *патриціїв*. Спочатку обов’язком трибуна народного був захист інтересів плебеїв проти сваволі патриціїв. Пізніше вони здобули право втручатися в дії всіх служб. осіб, крім *диктатора* і *цензора*, право скликати плебейські збори, а з кінця III ст. до н.е. – *сенат*. Особа трибуна народного вважалася священною і недото́рканою. Трибуни народні відігравали важливу роль у боротьбі римської рабовласницької демократії проти *олігархії*. Найбільшого значення діяльність трибуна народного набула у 2-й пол. II ст. до н.е. у зв’язку з загостренням боротьби між великими і дрібними землевласниками. У період імперії трибуни народні втратили своє значення, а їхні повноваження поступово перейшли до *імператора*.

ТРИВІУМ (від лат. *trivium* – *букв.* перехрестя трьох доріг) – три гуманітарні науки: граматика, риторика, діалектика, які викладались у середні віки у школах Зх. Європи приблизно до XVII ст. Становили 1-й і основний цикл т. зв. «семи вільних мистецтв». 2-й, підвищений цикл освіти – квадривіум (від лат. *quadrivium* – *букв.* перехрестя чотирьох доріг), складався з чотирьох наук: арифметики, геометрії, астрономії, музики. Тривіум і квадривіум становили «сім вільних мистецтв» і разом з богослов’ям являли собою зміст середньої освіти. В Україні квадривіум вивчали у братських школах.

ТРИЗН (від англ. *treason* – зрада, *high treason* – вища, держ. зрада) – у кримінальному праві Англії – найбільш тяжкий злочин, виділений в особливу категорію. У XIV ст. були виділені два види: «велика зрада» (проти короля і членів його сім’ї, держ. управління, чиновників, суддів, бунт та ін.) і «мала зрада» (вбивство дружиною чоловіка, слугою господаря та ін.). У подальшому тризн означав держ. зраду.

ТРИТТІЯ – об’єднання демів у Стародавніх Афінах.

ТРІУМВІРАТ (від лат. *triumviratus* з *tres* – три і *vir* – муж) – у Стародавньому Римі в I ст. до н.е. союз трьох впливових політ. і військ. діячів, метою яких було захоплення верховної влади в державі:

60–53 рр. до н.е. (Юлій Цезар, М. Л. Красс і Г. Помпей) та 43–36 рр. до н.е. (Октавіан Август, М. Антоній і М. Е. Лепід).

ТРІУМВІРИ (від лат. *triumvir*) – члени колегії з трьох осіб у Стародавньому Римі, які здійснювали поліцейські функції з виконання смертних вироків; мали судові повноваження щодо невільників за злочини, спрямовані на захист інтересів рабовласників, і здійснювали ці повноваження, застосовуючи інквізиційний процес.

ТРІУМФ (від лат. *triumphus*) – 1) у Стародавньому Римі – урочистий в'їзд у столицю полководця-переможця з принесенням у жертву богам биків на Капітолійському пагорбі; 2) видатний успіх, перемога, а також урочистості з цього приводу.

ТРУДОВЕ ПРАВО – галузь права, сукупність правових норм, які регулюють трудові й тісно пов'язані з ними сусп. відносини незалежно від форм власності, господарювання чи галузевої підпорядкованості підприємств, установ, організацій. Предметом трудового права є система сусп. відносин, що виникають у сфері здійснення трудової діяльності.

ТУНГІН – у Франкській державі – виборний суддя, голова сотенного зібрання, головував під час розгляду судових справ.

У

УГОДА – домовленість щонайменше двох сторін про виникнення, зміну чи припинення правовідносин. Один із видів правочинів. Синонімом слова «угода» є договір.

УЕПЕНТЕК І ТРЕТИНА – адм. одиниці регіонів середньовічної Англії, що перебували на т. зв. данському праві (Денло) (*напр.*, Йоркшир поділявся на третини, а вони, у свою чергу – на уепентеки, які фактично були аналогічні сотням в ін. графствах).

УЗУРПАТОР (від лат. *usurpatio* – оволодіння) – особа, яка незаконно захопила до своїх рук владу або присвоїла собі певні чужі права чи заслуги. Відповідно насильницьке, протизаконне захоплення влади або присвоєння чужих прав, чужих повноважень називається узурпація.

УЗУС (від лат. *usus* – звичай, звичка) – у давньоримському праві – користування чужою річчю.

УЗУФРУКТ (від лат. *usufructus*: *usus* – звичай та *fructus* – плід, наслідок) – володіння чужим майном із правом користування прибутками від нього, але без права піддавати його яким-небудь суттєвим змінам.

УІТЕНАГЕМОТ (від староангл. *witena gemot* – *букв.* збори мудрих) – королівська рада, що була вищим органом держ. влади (рада знаті в англосаксонських королівствах Англії у VI–XI ст.). Підтверджувала права короля на престол, вирішував питання війни і миру тощо. Без її згоди король не мав права видавати закони, проводити будь-які важливі держ. справи.

УКАЗ – назва підзаконного нормативно-правового акту, який видається верховним органом влади або главою держави, що має силу закону (має вищу юр. силу щодо ін. підзаконних актів).

УЛОЖЕННЯ ПРО ПОКАРАННЯ КРИМІНАЛЬНІ ТА ВИПРАВНІ 1845 р. – 1-й рос. кримінальний кодекс. Було підписано 15 серпня 1845 р. Миколою І; введено в дію 1846 р. Уложення являло собою кодифікований нормативний акт, що містив норми, що регулювали заг. питання кримінального права, а також встановлював відповідальність за вчинення конкретних злочинних посягань.

УЛУС (від монг. *ulus*) – 1) родова громада у народів Центр. Азії; 2) адм.-терит. одиниця пн. і сх. окраїн Росії до 1917 р.; 3) поселення у деяких народів Сибіру та Центр. Азії.

УЛЮБЛЕНІ, ГОЛОВИ – селянські судді у Московській державі XIV–XVI ст., по кілька осіб на волость. Розглядали дрібні справи замість намісників, волостелів, губних старост. Вони призначалися суддями тимчасово, для вирішення конкретної справи.

УЛЬТИМАТУМ (від нім. *Ultimatum* з лат. *ultimus* – останній) – категорична вимога однієї зі сторін, супроводжувана погрозами у разі відмови виконати її іншою стороною.

УМИСЕЛ – форма вини, що полягає в усвідомленні правопорушником протиправного характеру та наслідків свого діяння, за наявності бажання або свідомого допущення їх настання. Умисел може бути прямий і непрямий.

УНІВЕРСАЛ (від польськ. *uniwersał* з лат. *universalis* – загальний) – 1) документ, що мав характер маніфесту в середньовічній Польщі й Україні; 2) грамота укр. гетьманів XVII ст., а також звернення Центр. Ради 1917–1918 рр. до укр. народу.

УНІТАРНА ДЕРЖАВА (від фр. *unitaire* з лат. *unitas* – єдність) – форма держ. устрою, яка базується на зверхності суверенітету єдиної держави над адм.-терит. або нац.-терит. одиницями (областями, департаментами, префектурами, провінціями тощо), на які вона поділена і які не мають статусу держ. утворення. Більшість перших держ. утворень, що виникли кілька тисячоліть тому, були унітарними. Починаючи з нашої ери, унітарна держава стає панівною формою держ. устрою і залишається такою майже до останньої чверті XVIII ст. Основні ознаки унітарної

держави: 1) єдина конституція; 2) єдина система вищих органів держ. влади – глава держави, уряд, парламент (однопалатний чи двопалатний), юрисдикція яких поширюється на територію всієї країни; 3) єдине громадянство і єдина держ. символіка; 4) єдина система законодавства і єдина судова система; 5) відсутність політ. самостійності адм.-терит. одиниць; 6) одноосібне представництво у міжнар. відносинах. Унітарні держави поділяються на дві великі групи: централізовані та децентралізовані. До перших належать такі, в яких підпорядкування периферійних (регіональних) органів влади здійснюється за допомогою посадових осіб, призначених із центру (монархом, президентом тощо). Класичними прикладами таких держав є Норвегія, Швеція, Фінляндія. Децентралізованими унітарними державами є ті, в яких периферійні (регіональні) органи влади формуються незалежно від центру та діють більш розкуто й самостійно, зазвичай під наглядом вищих урядових інституцій і в рамках наділених повноважень: Велика Британія, Нова Зеландія, Японія.

УНІФІКАЦІЯ (від фр. *unification* з лат. *unus (uni)* – один і *facere* – робити) – приведення чого-небудь до єдиної форми, системи (*напр.,* уніфікація податкової системи).

УНІЯ (від пізньолат. *unio* – єдність, об’єднання) – 1) об’єднання, союз держав під владою одного монарха; 2) об’єднання православної та католицької церков на основі визнання католицької догматики під зверхністю папи римського зі збереженням традиційних форм православної обрядовості.

УНЦІЯ – вагова одиниця коштовних металів, насамперед золота (унція тройська); дорівнює 31,1035 г чистого золота.

«УОТЕРҐЕЙТСЬКА СПРАВА» В США – розслідування подій, пов’язаних з протизаконними діями «Комітету республіканської партії з переобрання президента» в період виборчої кампанії 1972 р. Вказаний комітет організував прослуховування штаб-квартири демократичної партії в готелі «Уотерґейт» (*Watergate*) у Вашингтоні. Були виявлені численні порушення законності з боку посадових осіб Білого дому (підкуп, погрози, лжесвідчення та ін.). Президент Р. Ніксон під загрозою звинувачення у причетності до «Уотергейтської справи» та подальшого імпічменту в серпні 1974 р. подав у відставку.

УРЯД – вищий колегіальний орган держави, який безпосередньо здійснює держ. управління країною. До складу уряду входять керівники центр. відомств (міністри, голови департаментів, міністри без портфеля, держ. міністри, держ. секретарі тощо) на чолі з головою (голова ради міністрів, прем’єр-міністр, канцлер). У президентських республіках главою уряду є президент, у парламентських республіках і монархіях –

прем’єр-міністр. У різних країнах уряд має різну назву (*напр.*, Рада Міністрів – Італія, Польща, Франція, Кабінет Міністрів – Велика Британія, Україна, Узбекистан, Державна Рада – КНР). Уряд може бути однопартійним або коаліційним. Порядок формування уряду залежить від форми правління. У парламентарних країнах уряд формується за дорученням глави держави лідером партії (при коаліційному уряді – одним із лідерів партій), яка має більшість в однопалатному парламенті або в нижній палаті двопалатного парламенту. У країнах із президентською формою правління уряд формується президентом, причому кожен із членів уряду має бути затверджений парламентом. Члени уряду керують відповідними галузями держ. управління, в парламентарних країнах вони обов’язково є членами парламенту; у президентських і напівпрезидентських країнах (*напр.*, Франція за конституцією 1958 р., Україна за Конституцією 1996 р.) діє принцип несумісності посади міністра з депутатським мандатом. У парламентарних країнах уряд несе колегіальну відповідальність перед парламентом (у двопалатному парламенті – перед нижньою палатою). Це означає, що у разі втрати парламентської більшості (*напр.*, при розколі коаліційного уряду) уряд зобов’язаний або піти у відставку (це означає початок урядової кризи, яка закінчиться формуванням нового уряду і отриманням ним вотуму довіри), або парламент має розпустити парламент і призначити дострокові вибори. У федеративних державах діють федеративний уряд і уряди держ. утворень (штат, провінція, тощо), які входять до складу федерації.

УСТРІЙ – організація та методи діяльності держ. влади, зумовлені політ. ідеями панівного класу, сусп.-політ. груп населення; сукупність виробничих відносин у державі в певний період її розвитку.

УТРАКВІЗМ (від лат. *sub utraque specie* – під двома виглядами) – 1) політика двомовності в Австро-Угорській імперії (друга пол. XIX – поч. XX ст.) в автономних провінціях, де переважало ненімецьке (неугорське) населення; 2) політика двомовності в Польщі (1920–1939) в регіонах, де переважало непольське автохтонне населення.

Ф

ФАКТИ ЮРИДИЧНІ (ЮРИДИЧНІ ФАКТИ) – передбачені нормами права конкретні життєві обставини, які зумовлюють виникнення, зміну або припинення правовідносин. Факти юр. (юр. факти) мають різні критерії: *за юр. наслідками* факти юр. поділяються на правостворюючі (на основі яких суб’єкти набувають певних прав і обов’язків), правозмінюючі (тягнуть за собою збільшення або

зменшення обсягу певних прав чи обов'язків) і правоприпиняючі (припиняють певні права й обов'язки суб'єктів); *за складом* прийнято поділяти на прості (складаються з одного факту, якого досить для настання юр. наслідків) і складні (ті, які представлені у вигляді певної сукупності окремих фактів, яка називається фактичним складом і є необхідною для настання юр. наслідків); *за тривалістю у часі* поділяються на одноактні (складаються з одноразового акту їх виявлення) та триваючі або юр. стани (обставини, що існують упродовж певного часу і періодично породжують юр. наслідки, *напр*., перебування у шлюбі); *за відношенням до волі суб'єктів* прийнято виділяти події (*юр. події*), виникнення яких не залежить від волі людини (стихійне лихо, природна смерть людини тощо), та дії (*юр. дії*), виникнення яких залежить від волі людини. Протиправні юр. факти або правопорушення залежно від виду юр. відповідальності за їх вчинення поділяються на провини (правопорушення, за яке настає дисциплінарна, адм. або матеріальна відповідальність) і злочини та кримінальні проступки (правопорушення, за які настає кримінальна відповідальність).

ФАІДУС (від пізньолат. *faidus* – *букв.* ворожнеча) – штраф, який сплачувався на заміну кровної помсти (Франкська держава).

ФАРАОН (від грец. *pharaon* з єгип.) – титул правителів, царів у Стародавньому Єгипті.

ФАХІВЕЦЬ – особа, яка володіє фаховими (спец.) знаннями та навичками в якій-небудь галузі виробництва, науки, техніки, мистецтва тощо і яка має фах (спеціальність).

ФАШИЗМ (від італ. *fascismo* з *fascis* – в'язка хмизу) – крайня антидемократична радикальна екстремістська політ. течія, яка тяжіє до встановлення терористичної диктатури; терористична диктатура ультраправих сил; ідеологія і політ. практика, що ґрунтується на сукупності міфологічних та ірраціональних ідей і вірувань: расової виключності, антидемократизму, антисемітизму, сповідує ідеали вождизму й етатизму, обґрунтовує прагнення до терит. експансії. Гол. знаряддям внутр. і зовн. політики були терор, насильство, війна.

Основу фашистських або профашистських режимів у минулому (Італія, Іспанія, Румунія, Угорщина та ін.) становили: гранично ідеологізовані партійні організації з напіввійськовою структурою на чолі з лідерами-вождями; перетворення держави на знаряддя колоніальних загарбань (здобуття «життєвого простору»); репресивні заходи проти противників режиму; тотальний контроль над суспільством з боку держави і силових структур правлячої партії; повне усунення демократ. свобод та інституцій; мілітаризація всіх

сфер сусп. життя; агресивна зовн. політика; терор і залякування населення; сакралізація особи вождя.

ФЕДЕРАТИВНА ДЕРЖАВА (ФЕДЕРАЦІЯ) (від лат. *foederatio* – союз, об'єднання) – складна (союзна) держава, до складу якої входять на добровільній основі кілька держ. утворень (суб'єктів федерації), які мають певну юр. визначену політ. самостійність (Австралія, Австрія, Аргентина, Бельгія, Бразилія, Венесуела, Ефіопія, Індія, Канада, Малайзія, Мексика, Німеччина, Росія, США, Швейцарія та ін. – всього у світі є 24 федеративні держави).

ФЕДЕРАЛЬНА РЕЗЕРВНА СИСТЕМА США (ФРС) – об'єднання 12 федеральних резервних банків і понад 5,5 тис. приватних банків США. Виконує функцію центрального банку. Створена в 1913 р. Управляється Радою керуючих ФРС.

ФЕЛОНІЯ (від англ. *felony* з старофр. *felonie* – зло, зрада, злочин, гріх) – 1) у феод. праві незаконний або образливий вчинок у стосунках між сеньйором і васалом (*напр.*, в англо-саксонській системі права – особлива категорія тяжких кримінальних злочинів; в англ. феод. праві – проступок васала, який карався конфіскацією *феода*); 2) у кримінальному праві США та Великої Британії категорія тяжких злочинів, які за ступенем небезпеки перебувають між держ. зрадою (*тризн*) і *місдимінором*.

ФЕЛЬЯНИ (КЛУБ ФЕЛЬЯНІВ) (від фр. *Club des Feuillants*) – політ. угруповання у Франції під час фр. бурж. революції кінця XVIII ст. Конституційні монархісти. Фельяни представляли інтереси великої буржуазії та ліберального дворянства; основу становили члени політ. клубу в Парижі (1791–1792). Назву отримали від кол. монастиря католицького чернечого ордену фельянів, у приміщенні якого члени клубу проводили свої засідання. Фельяни були фактично правлячою партією в Конституційній асамблеї, брали участь у Законодавчих зборах, які замінили її. Після повалення монархії 10 серпня 1792 р. частина фельянів влилася у табір контрреволюції. Видатні члени клубу: Мірабо, Байі, Лафайєт, Барнав, Дюпор, брати Ламети (Олександр, Шарль, Теодор).

ФЕМИ – військ.-адм. округи у Візантії VII–XII ст., на чолі яких стояли стратиги (мали суд, фіскальну та військ. владу). Феми виставляли державі ополчення стратіотів. У VIII–XI ст. були піддані роздробленню, у XII ст. влада в них перейшла до цивільних чиновників – суддів; замість фем з'явилися великі прикордонні військ.-терит. одиниці – дукати і катепанати. У XIII ст. феми збереглись у Нікейській імперії.

ФЕМІНІЗМ (від лат. *femina* – жінка) – інтелектуальний і сусп.-політ. рух, що виступає за розширення прав і ролі жінок у суспільстві.

ФЕОД (від лат. *feodum* з давньогерм. *fihu*, *fehu* – маєток, майно, худоба, гроші та *od* - володіння) – у Зх. Європі в епоху феодалізму – спадкове земельне умовне володіння, надане сеньйором його васалу на умовах несення служби (переважно військ.); найбільш характерна форма власності при феодалізмі. У Німеччині феод також називався *лен*, у Франції – *ф'єф* (від англ. *fief* – феод, лен) – феод. маєтність, надана одним феодалом (сеньйором, сюзереном) іншому (васалу) на певних умовах: необхідність сплати різних грошових внесків, несіння військ. служби на користь сеньйора, участь у сеньйоральній курії. Особливістю Англії було те, що всі феодали вважалися васалами короля, хоча не завжди отримували феоди безпосередньо від нього.

ФЕОДАЛЬНА РЕНТА – економ. основа реалізації феод. власності (відробіткова, натуральна та грошова).

ФЕОДАЛЬНЕ ПРАВО – зведена в закон воля класу феодалів, основним завданням якого було юр. оформлення та врегулювання монопольного права власності феодалів на землю і неповної власності на залежних селян, у забезпеченні політ. й економ. панування феодалів.

ФЕСМОФЕТИ – назва колегії шести архонтів, які здійснювали нагляд за дотриманням правил правосуддя у Стародавній Греції.

ФЕ́ТВА (від араб.) – в ісламі рішення з будь-якого питання, яке виносить муфтій, таких або алім, що грунтується на принципах ісламу та на прецедентах мусульманської юр. практики. Фетву можна визначити як нормативно-правове джерело ісламського права, як умовивід учених світу ісламу, які мають авторитет, з конкретних питань, що розглядаються з ініціативи ісламських суддів (кадіїв) або за запитом Меджлісу. У мусульманських країнах фетва – рішення вищого релігійного авторитету (муфтія) про відповідність тієї чи іншої дії або явища Корану та шаріату.

ФЕТИ (від грец. *thetes*) – у Стародавніх Афінах термін «фети» в гомерівську епоху (XI–IX ст. до н.е.), позначав збіднілу частину громадян, що втратила зв'язок з родом і общиною. За реформою Солона – четверта (після пентакосіомедимнів, вершників, зевгітів), нижча цензова група цивільного населення. До неї входили громадяни з річним доходом із землі менше 200 медимнів (1 медимн – одиниця об'єму і ємності – від 41 до 52 л зерна): дрібні землевласники, орендарі, батраки, поденники, збіднілі верстви афінського суспільства. Від податків фети були звільнені. В армії служили легкоозброєними воїнами, матросами, веслярями, несли нестройову службу. Мали право участі в народних зборах і суді присяжних. Політ. і військ. роль фетів особливо зросла при

Фемістоклі, Периклі та Клеоні у зв'язку з подальшою демократизацією афінського держ. ладу і посиленням ролі флоту. До IV ст до н.е. фети фактично одержали доступ до держ. посад.

ФІЗИЧНА ОСОБА – людина як учасник майнових і особистих немайнових (цивільних) відносин (громадяни держави, іноземні громадяни, особи без громадянства), яка володіє правосуб'єктністю (правоздатністю і дієздатністю).

ФІЛА (від грец. *phylái*) – у Стародавніх Афінах: 1) за первіснообщинного ладу – плем'я, яке складалося з трьох фратрій, котрі, у свою чергу, поділялися на окремі роди; 2) в умовах рабовласницького ладу – терит. одиниця, яка об'єднувала по три *тритії* з кожної із трьох зон Аттики (міської, сільської, прибережної).

ФІЛІАЛ (ФІЛІЯ) (від лат. *filialis* – синівський) – *юр.* відокремлений підрозділ юр. особи, який розташований поза місцем її знаходження та здійснює всі або частину її функцій. Філія не є юр. особою, вона наділяється майном юр. особи, яка її створила, і діє на підставі затвердженого нею положення. Відомості про філію юр. особи включаються до єдиного держ. реєстру.

ФІНАНСОВЕ ПРАВО – галузь права, сукупність правових норм, які регулюють сусп. відносини у сфері фінансової діяльності держави.

ФІРМÁН (від перс.) – указ мусульманских монархів (*шахів, султанів* та ін.)

ФІСКАЛИ – в Рос. імперії з 1722 р. Обер-фіскал при юстиц-колегії та провінційні фіскали перебували під наглядом генерал-прокурора. Зобов'язані були доносити про незаконні дії судових місць, про злочини проти указів, по справах, коли немає потерпілих. Частину фіскалів вибирали від купців.

ФОРМА ДЕРЖАВИ – система (спосіб) організації та здійснення держ. влади у країні, взята в єдності трьох взаємозалежних елементів: форми держ. правління, форми держ. устрою, форми держ. режиму; система форм інституційної, терит. і політ. організації та здійснення держ. влади у країні; форма держ. організації, що формується під впливом іст., географ., соціокультурних та ін. чинників розвитку окремих країн і територій. Має свою структуру – стійку єдність і взаємний зв'язок складових елементів та визначається за трьома параметрами: держ. правлінням (монархія чи республіка), держ.-терит. устроєм (унітарна держава чи федерація) та держ. (політ.) режимом (демократ. чи недемократичний).

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ – спосіб інституційної організації вищої влади в державі, її поділ між вищими органами (по

горизонталі) та їх правове становище (глава держави, парламент, уряд); організація верховної держ. влади, яка передбачає порядок її утворення і діяльності, компетенцію та взаємозв’язок її органів, а також взаємовідносини із населенням. Основними формами держ. правління в сучасних державах є монархія та республіка.

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ – елемент форми держави, що характеризує її внутр. структуру, спосіб терит. поділу, співвідношення держави як єдиного цілого з її складовими частинами, міру централізації та децентралізації держ. влади. У теорії держави виділяють дві форми держ. устрою: просту (*унітарну*) та складну (*федеративну, конфедеративну*).

ФОРМАЛЬНА ОЦІНКА ДОКАЗІВ – одна з характерних рис судового процесу, за якої вирішальним критерієм при оцінці доказів була якість свідка (голос, колір шкіри, рухи, погляди, жести), а не його свідчення.

ФОРМАЛЬНА РІВНІСТЬ – відносна рівність вільних і незалежних людей на підставі єдиних норм і однаковою мірою. Історія розвитку суспільства характеризується саме таким ставленням до рівності людей (за фіз., економ., розумовим станом, за статевою та віковою ознакою), визначається змістом формальної рівності, її межами та мірою свободи, яку вона визначає. Рівність і нерівність є формальними принципами соц. взаємовідносин, що є традиційними для історії всієї світової цивілізації та мають соц.-політ., морально-етичний та правовий зміст. Вони існують у кожній соц. системі як протилежні взаємноврівноважуючі тенденції. У цьому випадку соц. система перебуває у стані стійкої й водночас динамічної рівноваги. Рівність як один із принципів існування сусп. системи дає змогу утверджувати її стабільність. Нерівність є фактором, який обумовлює місце людини в ієрархічній структурі суспільства. Вона може бути кількох видів: природна, соціальна, культурна. Абсолютна рівність є неможливою, оскільки суперечить природній, соціальній і духовній сутності людини. Однак відносна (формальна) рівність існує. З етичної точки зору, формальну рівність закріплює правило, згідно з яким слід ставитись до інших так, як би людина хотіла, щоб ставилися до неї. Таке розуміння рівності має універсальний характер і потребує однакового ставлення до людей, незалежно від їхніх особливостей і характеристик. З правової точки зору рівність передбачає однакові можливості – права і свободи, а також однакові обов’язки для всіх людей і соц. груп.

ФОРМАЛЬНІСТЬ (ПОЗИТИВНІСТЬ) ПРАВА означає відображення його норм у статтях нормативних актів.

ФОРМАЛЬНІ ДОКАЗИ В XVI-XIX ст. – система оцінки доказів в кримінальному праві, за яким значення кожного виду доказів і їхня форма визначались у законі наперед і були незмінні. Суд замість безпосередньої оцінки доказів по справі виносив рішення залежно від місця наявних доказів у ієрархічній системі формальних доказів. Цінність показів свідків визначалася якістю самих свідків.

ФОРМАР'ЯЖ (від фр. *formariage* з *foris* – ззовні, поза та *marito* – одружитися) – норма феод. права у країнах Зх. і Центр. Європи, що обмежувала свободу шлюбу феод.-залежного селянина. У ранньому середньовіччі охоплював переважно сервів і значив необхідність дозволу сеньйора на укладання шлюбу. Зі середини XII ст. розповсюджувався на всіх залежних людей сеньйорії, означаючи тепер необхідність дозволу сеньйора лише на шлюб з особою, яка перебувала поза юрисдикцією даного сеньйора або з особою більш високого соц. статусу; за такий дозвіл збирали грошове мито. Формар'яж мав на меті при цьому запобігти або компенсувати можливу втрату сеньйором його прав на нащадків залежних від нього людей. До XIV–XV ст. під час особистого звільнення селян зник у більшості країн Зх. Європи.

ФОРМА ПРАВА – такі, що виходять від держави, або визнані нею зовн., офіційно-документальні способи вираження (організації, існування) змісту права, його норм і принципів, надання їм юр. значення. При написанні «джерело (форма) права» підкреслюється, що мова йде саме про джерела права у формальному (юр.) розумінні. Осн. джерела (форми) права в державах світу: 1) нормативно-правовий акт; 2) нормативно-правовий договір (внутрішньодержавний); 3) міжнар.-правовий акт (домінуючим є договір); 4) правовий прецедент (судовий і адм.); 5) правовий звичай; 6) правова доктрина (доктринальний текст); 7) релігійно-правовий текст (релігійно-правова норма).

ФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА (від лат. *formatio* – утворення, формування) – іст. тип суспільства, яке базується на певному способі виробництва матеріальних благ і його основі – формі власності (первіснообщинна, рабовласницька, феод., капітал., комуністична).

ФОРУМ – площа у Стародавньому Римі, на якій скликалися народні збори, відбувалися ярмарки та здійснювався суд. Центр політ. життя Риму. Згодом цим терміном називали місце публічних виступів і висловлювань, широкі представницькі збори (конференції, конгреси, з'їзди тощо).

ФРАНКСЬКА ДЕРЖАВА, ФРАНКСЬКЕ КОРОЛІВСТВО (від лат. *Regnun Francorum*) – ранньофеодальна держава у Зх. Європі; виникла в кін. V ст. під час завоювання *франками* Галлії. Початок Франкської

держави було покладено завоюванням 486 р. області Суассон салічними франками. Король салічних франків Хлодвіг вступив у союз із римсько-католицьким духівництвом і у 496 р. (або 498) прийняв християнство (це полегшило йому загарбання Пд. Галлії у вестготів, що були язичниками). Винищивши поступово всіх королів франків, Хлодвіг став правителем нової великої держави і засновником династії *Меровінгів*. Спадкоємці Хлодвіга завоювали Тюрінгію (531), Бургундію (534), Прованс (536), остаточно підкорили алеманів (536). Верховну владу Франкської держави визнали також бавари і сакси. Сусп. лад франків того часу зафіксовано у збірці судових звичаїв – *«Салічній правді»*. Історія Франкської держави складається з двох осн. періодів – Меровінгзького (V – VIII ст.) та Каролінгзького (VIII – 1-а пол. IX ст.).

Найбільшої могутності Франкська держава досягла за правління Карла Великого, який, у результаті численних воєн проти саксів, лангобардів, арабів, зумів підкорити своїй владі значну частину території майбутньої Австрії, швейцарські провінції, пн. схід Іспанії, утворив велику державу, управління якою було централізовано. У 800 р. папа Лев III у Римі урочисто проголосив Карла імператором, а володіння Карла Великого почали називатися *імперією*. Проте після смерті Карла Великого Франкська держава, позбавлена економічної єдності, почала розпадатись. За Верденським договором 843 р. Франкська держава була поділена між онуками Карла Великого – Карлом Лисим, Людовіком Німецьким і Лотарем (зберіг за собою титул імператора). Розпад Франкської держави поклав початок існуванню найбільших держав Зх. Європи – Франції, Німеччини й Італії.

ФРАТРІЯ (від грец. *phatria* – братерство) – форма соц. організації (проміжна між родом і філою) в Афінах та ін. державах докласичної Греції. У стародавніх римлян – *курія*.

ФРИГОЛЬД (від англ. *free hold* з *free* – вільний та *hold* – утримання) – земельне утримання вільних людей у середньовічній Англії. Утримувачем фрігольда міг бути феодал, вільний селянин, міщанин. Фрігольд міг вільно відчужуватися, заповідатися, розподілятися на частини захищатися в королівських судах. Остаточно відмінений в 1925 р.

ФРІТУС (від пізньолат. *fritus*) – у Франкській державі: 1) королівський мир, правопорядок; 2) штраф за порушення правопорядку.

ФРУМЕНТАРІЇ (від лат. *frumentarius* – зерновий, хлібний) – платні агенти таємної поліції у Римі.

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ (від лат. *fundamentum* – основа) – вірність традиційним ідеалам, збереженню стабільності й непорушності встановленого за кол. часів порядку речей; заг. назва вкрай

консервативних філософських, соц. і релігійних течій. Термін «фундаменталізм» уперше був вжитий у християнському світі для позначення консервативного руху в євангелічній церкві США. Релігійний фундаменталізм в ісламі, протестантизмі спрямований проти ліберального раціоналізму, який відкидає будь-яку критику, іншу інтерпретацію священних книг Корану, Біблії. Фундаменталізм часто є реакцією на процеси глобалізації та секуляризації, які відбуваються в сучасному суспільстві.

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ (від лат. *functio* – виконання, звершення) – основні напрями діяльності держави, в яких відображаються та конкретизуються її завдання й цілі, виявляється сутність і соц. призначення держави у суспільстві. Основні функції держави: 1) за соц. значенням держ. діяльності – основні та неосновні (додаткові); 2) за часом їхньої дії – постійні й тимчасові; 3) за сфероюusп. життя – політ., економ. і гуманітарні; 4) за терит. спрямованістю – внутр. та зовн. Основні правові форми здійснення функцій держави її органами – нормотворча, правозастосовна, правоохоронна, правозахисна, інтерпретаційно-правова, установча та контрольно-наглядова.

ФУНКЦІЇ ПРАВА – основні напрями впливу права на сусп. відносини, що відображають його сутність і соц. призначення у суспільстві, а також способи організації сусп. відносин. Функції права поділяються на: 1) загальносоціальні; 2) спеціальноюридичні.

ФУНТ – у Стародавньому Римі – основна міра ваги (дорівнювала 327,45 г).

ФУНТ СТЕРЛІНГІВ – 1) грошова одиниця середньовічної Англії, дорівнювала 240 пенсам або 20 шилінгам (1 шилінг – рахункова одиниця, що дорівнювала 12 пенсам; 1 пенс – срібна монета вагою до 2 г); першопочатково вага монет, що становили фунт стерлінгів, справді дорівнювала фунту срібла (453,6 г); 2) грошова одиниця Великої Британії, що дорівнює 100 пенсам.

ФУТ – у Стародавньому Римі – основна міра довжини (дорівнював 29,62 см).

Х

ХАБАРНИЦТВО – злочини, пов’язані з одержанням служб. особою хабара за вчинення в інтересах хабародавця дії служб. характеру або невчинення такої дії. Предметом хабарництва можуть бути гроші, речі, послуги матеріального характеру, набуття якої-небудь майнової вигоди.

ХАКЕР (від англ. *hack* – *букв.* зламувати) – особа, яка вчиняє незаконні дії у сфері кібернетики й інформатики (*напр.*, «зламує» індивідуальні коди банківських вкладів або рахунків з метою наживи).

ХАКІМ (від араб. – мудрець, «той, що вирішує», суддя) – 1) знавець звичаєвого права, до якого зверталися для вирішення різних правових питань як до судді чи арбітра. В доісламській Аравії хакім входив до племінної верхівки, поруч із вождем племені (шейхом), воєначальником (каїд) і провидцем (кахін). У перші десятиліття ісламу хакім зберігав свій статус доти, доки його не замінив *каді* (духовний суддя), що призначався *халіфом*. Іноді на пост каді призначалися хакіми; 2) у середньовічній держ.-адм. практиці хакімом іноді називали обраного керівника невеликого міста чи поселення, а також урядового чиновника, призначеного керувати якоюсь областю; 3) третейський суддя, до якого звертаються сторони за взаємною згодою для вирішення справи. До хакіма рекомендується звертатись перед розглядом справи духовним суддею (каді). Хакім не володіє виконавчою владою, його статус невизначений, він ніким не призначається, а висувається оточенням завдяки його життєвій мудрості й авторитету. Тому в одному племені чи поселенні може бути декілька хакімів, а в іншому їх може не бути зовсім. До особи хакіма не висувається жодних особливих вимог: ним може бути будь-яка людина, навіть якщо у неї немає освіти і є якісь фіз. вади. Гол. метою хакіма є примирення сторін. У своїх рішеннях він не зобов’язаний керуватись якимись конкретними джерелами права, він однаково може спиратися на ісламські правові норми (фікх), звичаєве право (адат) чи на власний життєвий досвід.

ХАЛАТНІСТЬ – невиконання або неналежне виконання служб. особою її обов’язків через недбале або несумлінне ставлення до них, що завдало істотної шкоди державі, об’єднанням громадян чи організаціям або окремим особам.

ХАЛІФ (КАЛІФ) (від араб. – спадкоємець, наступник) – у деяких мусульманських країнах титул верховного правителя, який об’єднував у своїх руках духовну і світську владу.

ХАЛІФАТ (КАЛІФАТ) (від араб.) – система мусульманської феодальної теократії; розповсюджена назва арабо-мусульманської держави, створеної в VII ст. та очолюваної халіфами.

ХАМАС («ІСЛАМСЬКИЙ РУХ ОПОРУ») – рух ісламізму терористів-сунітів, що діє в Ізраїлі, на контрольованих Ізраїлем територіях і в районах, контрольованих палестинським урядом. ХАМАС виник наприкінці 1987 р. Його засновник і духовний лідер – шейх Ахмед Ясин. ХАМАС відіграє провідну роль у терористичній діяльності

на Бл. Сході, зокрема на території Палестини. Звільнення Палестини й утвердження ісламської держави – гол. мета ХАМАСУ.

ХАН (від тюрк.) – у тюрк. і монг. народів – титул феод. правителя ханства (володіння хана; країна, якою керує хан).

ХАРАКІРІ (від япон. *harakiri* з *hara* – живіт і *kiri* – різати) – у Японії поширений серед самураїв спосіб самогубства – розпорювання живота спец. кинджалом.

ХАРИЗМА (від грец. *charisma* – благодать, Божий дар) – особливий тип організації влади і лідерства, заснований на виняткових якостях тієї чи іншої особистості, головним чином релігійного або політ. діяча, що дає йому змогу здійснювати в суспільстві функції пророка, вождя чи реформатора.

ХАРИЗМАТИЧНИЙ ЛІДЕР – особа, яка, на думку народних мас, володіє харизмою – сумою екстраординарних, надприродних якостей, здібностей, що вирізняють її з-поміж інших людей і надають їй право на керівництво, яке часто трактується як виконання волі Божої. Людина такого типу необхідна для виходу з глибокої системної соц.-політ. кризи.

ХАРТІЯ (від гр. *chartion,* зменш. з *chartēs* – папір) – 1) старовинний рукопис, а також матеріал (звичайно папірус або пергамент), на якому його написано (*напр., Велика хартія вольностей*); 2) назва деяких документів, декларацій (*напр.,* Олімпійська хартія).

ХЕДИВ (від тюрк. з перс.) – титул спадкових правителів Єгипту в 1867–1914 рр.

ХЕЗБОЛЛАХ (від араб. – *«партія Аллаха»*) – рух Хезболлах, заснований в Ірані Аятоллою Хомейні для боротьби з опозицією. Гол. мета руху – змінити західну концепцію держави, об'єднати всіх мусульман і забезпечити пріоритет релігійної влади ісламу. З 1982 р. головним центром активності Хезболлах став Ліван. Значну фінансову підтримку він отримував від Ірану. Основні завдання руху Хезболлах: перетворення Лівану на ісламську державу, що керується законами шаріату; активний спротив впливу імперіалізму та зх. способу життя й визволення усіх мусульман Лівану; об'єднання усіх прихильників ісламу в усьому світі на основі фундаменталізму; боротьба з Ізраїлем і звільнення Єрусалиму й Палестини. Терористична діяльність Хезболлаху спрямована переважно проти Ізраїля. Звільнення Палестини від євреїв – важлива умова для встановлення ісламського режиму в Лівані, а також для досягнення головної мети – ісламського панування у всьому світі. Хезболлах здійснив велику кількість терористичних актів. Найбільш відомі – вибухи в Буенос-Айресі та у Єврейському діловому центрі. Нині Хезболлах активно продовжує свою терористичну

діяльність. Озброєні формування здійснюють напади на ізраїльські патрулі у зоні безпеки Південного Лівану, обстрілюють ізраїльські поселення. У відповідь Ізраїль проводить каральні операції. Протистояння триває багато років. Нині назву «Хезболлах» використовують різні терористичні організації – як місцевого значення (*напр.*, «Хезболлах Палестини»), так і міжнародні («Інтернаціонал Хезболлах»).

ХЕМУ – раби в Стародавньому Єгипті.

ХИЗБ-І-ІСЛАМІ (від араб. – «партія Ісламу») – спочатку – назва афганської організації ісламізму, яку очолював Гулбаддін Хекматіяр; пізніше – назва ін. організацій ісламістів-афганців.

ХОЛОПИ (ХЛОПИ) – 1) поневолене населення в Київській Русі, Московській державі, Великому князівстві Литовському, Польщі (до XVIII ст.), що стали такими в результаті невиплати боргу або вчинення будь-якого проступку, перебували в різних формах особистої залежності від феодалів. У IX–XII ст. до цієї категорії належали військ. полонені, навернення в холопа за деякі види злочинів, самопродаж у рабство, народжені від рабині та раби, яких називали також обельними (повними). Холопом міг стати закуп, який втік від свого господаря, не заплативши боргу. Також холопами називалися особи, які стали прислугою – «невольна челядь». Згідно з «Руською правдою», холопи не мали жодних юр. прав. Господар міг продати, подарувати, покарати і навіть убити холопа. Якщо хтось чужий убивав холопа, то сплачував за це штраф його володареві. У XIV–XV ст. переважну більшість холопів було перетворено в кріпаків. Після запровадження в Росії подушної податі (1724) дворові холопи за своїм юр. становищем були зрівняні з кріпаками; 2) у Польщі – феодально залежне селянство, що складалось у процесі розвитку феод. відносин, коли всі категорії залежного селянства поступово злилися в єдиний соц. стан – хлопів. На укр. землях назва «хлопи» поширилася після Люблінської унії 1569 р.

ХРЕСТОВІ ПОХОДИ – військ.-колонізаторські походи 1096–1270 рр. західноєвроп. феодалів до країн Бл. Сходу (Палестини, Сирії, Єгипту), що відбувалися під гаслами боротьби християн проти «невірних» (мусульман) і визволення Гробу Господнього та Святої землі – Палестини. Організатором і активним учасником хрестових походів була католицька церква, зацікавлена в колонізації нових земель, у зміцненні позицій папства у Європі, а також у підпорядкуванні католицькій церкві православної церкви (відокремилася у 1054 р.). Учасники хрестових походів із нашитим на одязі великим червоним хрестом називалися «хрестоносцями», ними були великі європ. феодали, дрібні лицарі, купецтво багатьох європ.

міст, селяни. Хрестоносцями називали також членів духовно-лицарських орденів тамплієрів, тевтонського ордену та ін.

У листопаді 1095 р. на церковному соборі у м. Клермоні (Південна Франція) папа Урбан II закликав до 1-го Хрестового походу (1096–1099). Першими у хрестовий похід навесні 1096 р. рушили по Рейну і Дунаю до Константинополя переважно селяни з Пн. і Середньої Франції та Зх. Німеччини. Влітку того ж року тим самим шляхом ішли феодали гол. чином з Пд. Франції, Нормандії, Лотарінгії, Фландрії та Пд. Італії. Селянські загони, погано організовані та слабо озброєні, діставшись до Малої Азії, були розгромлені й майже знищені сельджуками у жовтні 1096 р. під Нікеєю. Ополчення лицарів, об'єднавшись у 1097 р. в Константинополі, загарбало Нікею (1097), Едессу, Кілікію та Антіохію (1098), Єрусалим (1099). На захоплених землях хрестоносці створили Єрусалимське королівство. Західноєвроп. феодали, прагнучи до загарбання нових територій, змушені були об'єднувати свої сили. Протягом XI–XII ст. створюються військ. організації – духовно-лицарські *ордени іоаннітів, тамплієрів (храмовників)* і *тевтонів*.

У 1144 р. сельджуки завоювали Едессу, що стало приводом до 2-го хрестового походу (1147–1149). Похід закінчився поразкою хрестоносців. Після здобуття 1187 р. єгипетським султаном Салах-ад-діном Єрусалима у 1189–1192 рр. відбувся 3-й хрестовий похід, очолений королем Франції Філіппом II Августом, імператором Німеччини Фрідріхом I Барбароссою і королем Англії Річардом I Левовим Серцем. Наслідком походу було загарбання фортеці Акри й о. Кіпр, де було засноване Кіпрське королівство. Під час 4-го хрестового походу (1202–1204) хрестоносці загарбали у Візантії Константинополь і заснували на частині Візантійської держави Латинську імперію. Хрестові походи 5-й (1217–1221), 6-й (1228–1229), 7-й (1248–1254), 8-й (1270) виявилися невдалими. У 1268 р. мусульмани завоювали у хрестоносців Антіохію, у 1289 р. – Тріполі, у 1291 р. – Акру, після чого всі держави хрестоносців перестали існувати. Припинення хрестових походів було результатом соц.-економ. і політ. змін, що відбулися в Зх. Європі у XII–XIII ст. Католицька церква, прагнучи розширити свій вплив на народи тих чи ін. європ. держав і збагатитися за рахунок загарбання нових територій, неодноразово використовувала свої духовно-лицарські ордени, оголошувала хрестові походи проти єретиків, нац.-визвольних рухів.

ХРІСОВУЛ (від грец. *chrysóbullon*) – урочиста грамота візантійського імператора. У формі хрісовулів публікувались закони, держ. договори з іноземними державами, найважливіші імператорські вшанування.

ХУНВЕЙБІНИ (від кит. *букв.* червоні охоронці) – молодіжні загони (гол. чином з учнів середніх шкіл і студентів), які були сформовані в Китайській Народній Республіці у 1966 р., на поч. т. зв. культурної революції та брали в ній активну участь, розправляючись з політ. і громадськими діячами. З 1968 р. були прибрані з політ. арени. Пізніше в Китаї злочини хунвейбінів були засуджені.

ХУНТА (від ісп. *junta* – об'єднання) – 1) назва сусп.-політ. організацій, об'єднань в Іспанії та в країнах Лат. Америки; 2) виконавчий, урядовий орган влади в деяких латиноамериканських країнах; 3) група змовників.

ХУРАЛ (від монг. – *букв.* збори) – у Монголії – назва органів держ. влади (*напр.*, Великий народний хурал – вищий орган держ. влади Монголії).

Ц

ЦЕЗАРИЗМ (від лат. *Caesar*, від імені Цезаря) – вид особистої диктатури, встановленої Юлієм Цезарем у Римі 44 р. до н.е., яка набула форми «необмеженої військ. монархії».

ЦЕЛІБАТ (від лат. *caelibatus* з *caelebs* – неодружений, самотній) – обов'язкова безшлюбність римсько-католицького духівництва; узаконений папою Григорієм VII (XI ст.); практично закріпився у XII ст.

ЦЕНЗ (від лат. *census* з *censo* – роблю перепис, опис, оцінка) – 1) у Стародавньому Римі – періодичний перепис майна громадян для оподаткування; 2) встановлені законодавством умови обмежень для допуску осіб щодо користування будь-якими політ. правами, гол. чином виборчим правом. Виборчий ценз встановлюється конституцією чи законом про вибори. Найбільш поширеними є освітній, майновий і осілості.

ЦЕНЗИВА (від лат. *census* – перепис) – у Франції в період феодалізму – спадкове селянське володіння земельною ділянкою з обов'язком виконувати строго фіксовані звичаєвим правом повинності на користь сеньйора. Утримувач цензиви (цензитарій) щорічно виплачував сеньйорові ценз (або чинш) і державі талью. Ліквідована в 1793 р.

ЦЕНЗОР (від лат. *censor*) – 1) у Стародавньому Римі – посадова особа, яка оцінювала майно громадян, стежила за надходженням податків тощо (цензорів було двоє, які обиралися на п'ять років для складання списків римських громадян, розподілу їх за трибами і розрядами та для складання списку сенаторів; крім того, до їх компетенції належало спостереження за дотриманням громадянами

правил поведінки та моралі, за політ. благонадійністю громадян і видання відповідних *едиктів*); 2) посадова особа, яка здійснює нагляд за друком.

ЦЕНЗУРА (від нім. *Zensur* з лат. *censura* – суворе судження, вимоглива критика) – 1) контроль офіційної (світської або духовної) влади за змістом, випуском у світ і розповсюдженням друкованої продукції, творів сценічного, образотворчого та кіномистецтва тощо для того, щоб не допустити чи обмежити поширення ідей, інформації, що визначаються цією владою як небажані або шкідливі; 2) установа, яка здійснює такий нагляд.

ЦЕНТУРІЯ (від лат. *centuria* з *centum* – сотня) – у Стародавньому Римі – одиниця військ.-політ. поділу громадян; запровадив Сервій Туллій; комплектувалися центурії залежно від майнового і вікового цензу. Всього було 193 центурії, кожна з них спочатку налічувала близько 100 чол. Дві центурії становили маніпулу – частину *легіону*. По центуріях відбувалися вибори до народних зборів; кожна центурія мала один голос. Начальником центурії у війську Стародавнього Риму був центуріон (від лат. *centurio (centurionis)* – *букв.* сотник). За правління імператора Тіберія (14–37) центурії було скасовано.

ЦЕРКВА (від грец. *kuriakē (oikia)* – *букв*. господній (дім)) – 1) у широкому розумінні – релігійна організація служителів культу і віруючих. Церква є в усіх монотеїстичних релігіях (християнстві, юдаїзмі, буддизмі, ісламі); 2) культова споруда, в якій здійснюють релігійні відправи.

ЦЕХ (від нім. *Zeche* – реміснича або ін. компанія, спілка) – 1) в епоху феодалізму – об’єднання міських ремісників (однієї або близьких спеціальностей) для захисту їхніх інтересів, а також для монопольного виробництва та збуту товарів (*напр*., Цех ковалів); цехи мали свої атрибути – цехи – значки, присвоєні цеху; 2) на заводі, фабриці – осн. виробничий підрозділ, що відповідає за який-небудь виробничий процес (*напр*., інструментальний цех); 3) *перен*. сукупність людей якої-небудь професії (*напр*., поетичний цех).

ЦЕХІ́Н (від італ. *zecchino* з *zecca* – монетний двір) – золота монета, яку почали карбувати у Венеції 1284 р.; зі середини XVI ст. карбували в деяких європ. державах під назвою дукатів.

ЦЗУН (ПАТРОНОМІЯ) – сільська община у Стародавньому Китаї, яка, будучи основою соц. життя, об’єднувала декілька сотень (до тисячі й більше) сімей, що належали до однієї родинної групи.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (від фр. *civilisation*, англ. *civilization,* нім. *Zivilisation* з лат. *civilis* – гідний, вихований) – ступінь розвитку матеріального виробництва, сусп. відносин і духовної культури,

досягнутий людством після розкладу первіснообщинного ладу (*напр.*, цивілізація майя).

ЦИВІЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ – один із видів юр. відповідальності, який полягає у застосуванні до фіз. чи юр. осіб, при невиконанні ними договірних зобов'язань або завданні майнової шкоди чи порушенні особистих немайнових прав ін. осіб, заходів держ. примусу у вигляді застосування санкцій майнового характеру, спрямованих на відновлення порушених прав та відшкодування завданих потерпілим збитків.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО – 1) система соц. регуляторів сусп. відносин, заснованих на юр. рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників; 2) комплекс можливостей, які має кожен носій особистого немайнового та майнового права; 3) навч. дисципліна.

ЦИВІЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО – система правових норм, які регулюють порядок розгляду й вирішення судом цивільних справ, а також держ. виконання постанов судів. Нормами цивільного процесуального права регулюється діяльність судів, держ. виконавців і всіх учасників процесу. Крім того, поняття цивільне процесуальне право включає в себе науку цивільне процесуальне право та навч. дисципліну цивільне процесуальне право. Основне джерело цивільного процесуального права – Цивільний процесуальний кодекс.

ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС НАПОЛЕОНА – розроблявся за участю Наполеона I Бонапарта й увійшов в історію як Цивільний кодекс Наполеона. Прийнятий 21 березня 1804 р. Кодекс складався з трьох книг, які поділялися на титули, глави та статті (всього 2281 стаття).

Книга перша – «Про осіб» – закріплювала правовий статус фізичних осіб (неюридичних корпорацій). Усі французи (крім заміжніх жінок) були рівними та мали цивільні права. Перша книга також регулювала сімейні відносини. Визнавався тільки цивільний шлюб. Шлюбний вік для чоловіків становив 18, а для жінок 15 років. Шлюб укладався на добровільній основі, але син, що не досяг 25 років, і дочка, що не досягла 21 року, могли одружуватися лише за згодою батьків. Обмежувалася влада батьків над неповнолітніми дітьми. Кодекс допускав розлучення, але тільки з поважних причин (невірність, зловживання, грубе поводження чи образа одним із подружжя іншого). Ініціатором міг стати будь-хто з подружжя, але для жінок причин для розлучення визначалося менше. Стосунки в сім'ї засновувалися на владі в сім'ї чоловіка та батька. Дружина була обмежена у правах. Вона без згоди чоловіка не могла виступати в суді, дарувати, купувати чи продавати майно, їй належало жити з чоловіком і завжди слідувати за

ним. Діти поділялися на законних (народжених у шлюбі) та позашлюбних. Заборонявся пошук батьківства. *Друга книга* – «Про майно та різні видозмінювання власності» – присвячена регулюванню майнових відносин, а саме: праву власності, узуфрукту (володінню чужим майном із правом користуватися прибутками від нього), сервітуту (праву користуватися чужим майном у певних межах). Кодекс давав класичне визначення права приватної власності. Важливе значення мала власність на землю. Власник земельної ділянки вважався абсолютним власником усіх природних багатств, пов’язаних з його землею (скажімо, корисних копалин). Цей підхід у 1810 р. в інтересах держави було переглянуто, і право розробки корисних копалин з цього часу могло здійснюватися тільки за умови одержання дозволу від держави. *Третя книга* – «Про різні способи, за якими надається власність» – найбільша за обсягом. Вона визначала основні способи набуття права власності: спадкування, дарування, заповіт, зобов’язання. Договір укладався за згодою сторін, які мали рівні права й обов’язки. Спадкування відбувалося за заповітом або за законом. Усі спадкоємці за законом поділялися на черги до 12-го ступеня споріднення та, згідно із законом, отримували однакові частки спадку.

Цивільний кодекс Франції 1804 р. став класичним зразком нормативно-правового акта в континентальній системі права та був повністю або частково рецептований у багатьох країнах (Бельгії, Люксембурзі, Греції, деяких латиноамериканських країнах). З численними змінами він діє і в сучасній Франції. Справджується й оцінка, дана цьому актові його ідеологом – Наполеоном: «Мою справжню славу становлять не сорок виграних мною битв – Ватерлоо їх перекреслило. Та не буде забутий Цивільний кодекс».

ЦИВІЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ НАД ЗБРОЙНИМИ СИЛАМИ – наявність реального впливу громадян через органи держ. влади та через власні об’єднання на армію, стан і призначення якої мають відповідати інтересам суспільства. Базується на трьох основних принципах: 1) підпорядкованість військових цивільній владі; 2) відповідальність цивільних властей за рівень ефективності силових структур; 3) підзвітність як цивільної, так і військ. влади громадянському суспільству.

ЦІН – династія маньчжурських імператорів, що правили в Китаї у 1644–1911 рр. Своєю політикою кін. XIX ст. сприяли перетворенню Китаю в напівколонію Англії, США та ін. держав. Династія була повалена внаслідок *Сіньхайської революції 1911–1912 рр*.

ЦІННІ ПАПЕРИ – документи встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчують грошові або ін. майнові

права, визначають взаємовідносини особи, яка їх розмістила (видала), і власника та передбачають виконання зобов'язань згідно з умовами їх розміщення, а також можливість передачі прав, що випливають із цих документів, ін. особам.

ЦИНІЗМ (від грец. *khinysmōs* з *khinykhōs* – собачий) – зневажливе, презирливе ставлення до загальноприйнятих норм моралі, поведінки; безсоромність.

ЦИТАДЕЛЬ (від італ. *citadella* – *букв.* маленьке місто) – 1) найукріпленіша центр. частина фортеці, пристосована до самостійної оборони; 2) споруда фортечного типу в середині давніх міст; 3) *перен.* гол. опорний пункт (центр) будь-якої організації.

ЦІННІСТЬ ПРАВА – його здатність бути метою і засобом задоволення науково обґрунтованих, соціально справедливих загальнолюдських потреб та інтересів громадян і їх об'єднань (суб'єктів оцінювання), бути комунікативним і погоджувальним соц. інструментом. Визначення цінностей права – предмет юр. (правової) аксіології (від грец. *axios* – цінність, *logos* – слово, поняття).

Ч

ЧАНДАЛИ (від санскр.) – «недоторкані», відкинуті суспільством – найнижчий прошарок населення Стародавньої Індії (м'ясники, кати, сміттярі, працівники кладовищ тощо).

ЧАРТИЗМ (від англ. *chartism* з *charter* – хартія) – масовий революц. рух англ. робітників з кін. 30-х до поч. 50-х рр. XIX ст., які боролися за здійснення робітничої хартії (Народної хартії – програмного документа чартистів – петиції робітників на ім'я палати общин), вимоги котрої стосувалися демократизації держ. ладу Англії (заг. виборчого права, таємного голосування, відміни цензу для кандидатів до парламенту).

ЧЕ́ЛЯДЬ – 1) у Стародавній Русі – залежне населення (холопи, закупи, смерди та ін.) феод. вотчини. В Рос. державі з XVII ст. до 1861 р. челядь – дворові люди поміщиків. Челяддю називали також наймитів укр. козацької старшини.

ЧЕНСЯН – помічник кит. імператора цінського періоду, перший його порадник, котрого призначав сам імператор; очолював роботу всього держ. апарату і забезпечував виконання усіх вказівок імператора.

ЧЕСТЬ І ГІДНІСТЬ ГРОМАДЯН – особисті немайнові та невідчужувані природні права людини, які охороняються чинним законодавством. Якщо протиправною поведінкою, спрямованою проти

честі й гідності громадян, особі заподіяна майнова або моральна шкода, вона має право на її відшкодування.

ЧИНШ (від польськ. *czynsz* з лат. *census* – податний перепис майна) – у період феодалізму в Зх. і Центр. Європі – регулярний фіксований оброк (продуктами або грішми), який платили феодально-залежні селяни за тримання землі.

«ЧОРНА СОТНЯ» (ЧОРНОСОТЕНЦІ) – збірна назва представників крайньо правих організацій у Росії в 1905–1917 рр., які виступали під гаслами монархізму, великодержавного шовінізму й антисемітизму. Спочатку вони називали себе «істинно руськими», «патріотами» і «монархістами», але потім швидко адаптували це прізвисько, адресуючи його походження до нижньоновгородських «чорних (низових) сотень» К. Мініна, які вивели Московське царство зі «Смутного часу» – подій кінця XVI – поч. XVII ст. Чорносотенний рух не був чимось єдиним цілим і був представлений різними об'єднаннями, такими, зокрема, як «Російська монархічна партія», «Чорні Сотні», «Союз російського народу», «Союз Михаїла Архангела» та ін. У 1905–1907 рр. термін «чорна сотня» широко вживався у значенні ультраправих політиків і антисемітів. Соціальну основу цих організацій становили різноманітні елементи: поміщики, представники духовенства, великої та дрібної міської буржуазії, купці, селяни, робітники, міщани, ремісники, козаки, поліцейські чини, які виступали за збереження непорушності самодержавства на основі формули «Православ'я. Самодержавство. Народність». Період особливої активності чорносотенців припадає на 1905–1914 рр.

«ЧОРНІ КОДЕКСИ» (від англ. *Black Codes*) – дискримінаційні законодавчі акти, прийняті в ряді пд. штатів США після Громадянської війни 1861–1865 рр. для збереження нерівноправ'я негрів.

ЧОТИРИРІЧНИЙ СЕЙМ 1788–1792 рр. – сейм, який здійснив низку реформ держ. устрою Польщі, спрямованих на послаблення політ. позицій магнатської олігархії та зміцнення становища Польщі щодо царської Росії. Чотирирічний сейм прийняв закон про збільшення польської армії до 100 тис. чол., рішення про ліквідацію Постійної ради, яка була провідником впливу царизму, та ін. закони. Чотирирічний сейм прийняв 3 травня 1791 р. конституцію – одну з перших у світі (3 травня – нац. свято сучасної Польщі). Конституція зберігала привілеї пануючих класів. Заможна частина міщанства отримувала право на заміщення деяких адм. і судових посад. Міщани з високим рівнем прибутків, земельними володіннями чи ті, які мали особливі заслуги перед державою, могли звертатися до сейму з проханнями про нобілітацію, тобто про присвоєння шляхетства. Щодо селян, то єдиною поступкою

для них стало зобов’язання держави взяти під свій нагляд дотримання домовленостей між селянами і феодалами. Залишились недоторканими кріпацтво та шляхетські привілеї; позбавлялася права голосу безземельна шляхта, що підтримувала на сеймиках інтереси магнатства.

Найсуттєвіші зміни були внесені у структуру влади та компетенцію її гілок. Скасовувались право ліберум вето, імперативні мандати. Проголошувалася перевага посольської палати перед сенатом. Главою виконавчої влади ставав король. Виборність королів замінювалася виборністю династій. Місцеве управління переходило від старост до військ.-цивільних комісій, тобто фактично від магнатів до загальнодерж. апарату. Судова влада оголошувалася незалежною, однак вибори до її органів здійснювалися на станових засадах. Після перемоги *Торговицької конфедерації 1792 р.* реформи, запроваджені Чотирирічним сеймом, були скасовані.

Ш

ШАКАНАКУМ – обласний правитель у Стародавньому Вавилоні; намісник царя.

ШАНТАЖ (від фр. *chantage* – вимагання) – один із різновидів вимагання. Залякування, погроза розголошення яких-небудь компрометуючих відомостей із певною метою. Різновидом шантажу є *рекет*.

ШАОФУ – вищий сановник у Стародавньому Китаї, який відав збором податків «з гір, морів, штучних водойм і озер», у його підпорядкуванні перебували службовці, які відповідали за будівництво та ремонт зрошувальних споруд, водойм і збір податків за користування іригаційними спорудами; також ті, хто збирав податок за видобуток солі, розробку корисних копалин, виплавку заліза.

ШАПІР НАРИМ – один із високопоставлених чиновників Стародавнього Вавилону, який керував організацією іригаційних робіт.

ШАПІРУМ – окружні правителі у Стародавньому Вавилоні, які відповідали за підтримання порядку в округах, своєчасну сплату податків, стежили за виконанням царських і держ. повинностей, відали місцевими збройними силами.

ШАРІАТ (від араб. *букв.* – належний шлях, «шлях прямування» або «правильний шлях до мети») – сукупність обов’язкових приписів Аллаха, переданих через пророка Мухаммеда, втілених головним чином у Корані та Суні, які визначають спосіб мислення і поведінки мусульманина в усіх сферах сусп. і особистого життя. Шаріат є

невід'ємною частиною ісламу і виступає як всеосяжна система соц. регулювання, що охоплює різні категорії норм – не лише правові, але й релігійні, моральні, побутові. Дотримання цих норм означає ведення праведного, бажаного Аллаху життя, яке приводить мусульманина до раю. Шаріат містить такі групи приписів: 1) норми, що встановлюють релігійну догматику ісламу, – те, у що зобов'язаний вірити мусульманин; 2) норми, що закріплюють основи мусульманської моралі та етики; 3) норми, що регламентують стосунки віруючих з Аллахом (порядок виконання основних релігійних обов'язків); 4) правила поведінки мусульман між собою; 5) правила поведінки мусульман з немусульманами. Усі ці норми – зобов'язання, покладені на мусульманина, а не права, які він може мати. Три останні групи норм, які регулюють вчинки правовірних, утворюють фікх – нормативну частину шаріату (норми спадкового, кримінального, шлюбно-сімейного права, настанови про хадж і газават, про молитву, піст).

ШАСТРИ (від санскр.) – збірники приписів і повчань із різних галузей знань у Стародавній Індії.

ШАХ (від перс. *šāh* – володар, цар) – у країнах Сходу – титул монарха; особа, що має цей титул. Був і титул шахіншах (*букв.* «цар царів») – титул правителів Ірану з часу Сасанідів.

ШАХРАЙСТВО – заволодіння чужим (держ., колективним чи приватним) майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою.

«ШВАБСЬКЕ ЗЕРЦАЛО» – збірник Німецького звичаєвого права, складений в м. Аугсбурзі 1275 р. невідомою духовною особою на основі «Саксонського зерцала», а також норм канонічного та римського права. Свою назву – «Швабське зерцало» – збірник отримав аж у XVII ст., а рукописний його варіант називався «Імперське земське та ленне право». Як й інші «зерцала», збірник складався тільки з норм земського та ленного права, що мали заг. характер (не торкалися міністеріального, вотчинного й міського права, що характеризувалися суттєвими місцевими особливостями та відмінностями). «Швабське зерцало» поширилося на пд. області Німеччини та Швейцарії. Було перекладене на лат., фр. й чеську мови.

ШЕВАЖ (від фр. *chevage*) – у середньовічній Франції – щорічна подушна подать, котру платили серви як знак особистої залежності. Після XIII–XIV ст. зберігся лише в деяких сх. провінціях. Відмінений фр. бурж. революцією кінця XVIII ст.

ШЕВАЛЬЄ (від фр. *chevalier* – лицар, кавалер) – дворянський титул у феод. Франції.

ШЕЙХ (від араб. – *букв.* старець) – 1) в араб. країнах – глава

роду, сільський староста; 2) почесна назва представника вищого мусульманського духівництва, визначних богословів, керівників ісламських громад.

ШЕМАЛЛУМ – у Стародавньому Вавилоні дрібний торговець, який одночасно виконував розпорядження *тамкара*.

ШЕНГЕНСЬКА УГОДА – договір «Про скасування паспортного митного контролю між країнами Європейського Союзу», первинно підписаний 14 червня 1985 р. сімома європ. державами (Бельгією, Нідерландами, Люксембурґом, Францією, Німеччиною, Португалією та Іспанією). Угода набула чинності 26 березня 1995 р. Угоду підписано в Шенгені, містечку в Люксембурзі, що розташоване поблизу стику кордонів Люксембурґу, Німеччини та Франції. За договором, підписаним в містечку Шенгені (Люксембург) 14 червня 1985 р., Бельгія, Люксембурґ, Нідерланди, Німеччина та Франція погодилися поступово скасовувати контроль на спільних кордонах і запроваджувати свободу пересування для всіх громадян країн ЄС, які підписали цю угоду, інших держав-членів і громадян третіх країн. Ті ж п’ять країн підписали 19 червня1990 р. Шенгенську конвенцію, у якій викладено заходи та гарантії щодо запровадження свободи пересування. 15 березня 2006 р. прийнято Шенгенський кодекс про кордони, що змінював Шенгенську конвенцію. Шенгенська конвенція доповнює відповідні внутр. заходи і підлягає ратифікації в нац. парламентах. Відтоді до числа країн, що підписали Конвенцію, приєдналися понад два десятки країн. Станом на кінець 2012 р. угода підписана 30 державами і фактично діє (з відміною прикордонного контролю) в 26 державах: Австрія, Бельгія, Угорщина, Німеччина, Греція, Данія (без Гренландії і Фарер), Ісландія, Іспанія, Італія, Латвія, Литва, Ліхтенштейн, Люксембурґ, Мальта, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Словаччина, Словенія, Фінляндія, Франція, Чехія, Швейцарія, Швеція, Естонія. Автоматично входять у шенгенську зону (хоча угоди не підписували*)* Андорра (разом з Іспанією), Монако (разом із Францією) та Сан-Марино (разом з Італією). Підписали шенгенську угоду, але залишили паспортний контроль – і тому перебувають поза шенгенською зоною – Велика Британія та Ірландія. У ці країни треба відкривати окремі візи. Договір і Конвенція, разом із деклараціями та рішеннями, ухваленими Шенгенською виконавчою радою, утворюють сукупність документів, відомих під назвою «Шенгенський доробок». Протокол до Амстердамського договору регулює внесення Шенгенського доробку в договори ЄС. Усі шенгенські країни, окрім Ісландії, Ліхтенштейну, Норвегії та Швейцарії, є членами ЄС. Таким чином, громадяни третіх країн,

отримавши візу в одну з держав, що входять до списку шенгенських країн, можуть відвідувати всі шенгенські країни на підставі цієї візи. В цілому, вільно відвідувати всі країни шенгенської угоди можуть громадяни будь-якої країни шенгенської зони, особи, які мають візу будь-якої країни шенгенської угоди, а також громадяни третіх країн, які мають договір про безвізовий режим із будь-якою державою, що входять до списку країн шенгенської угоди.

ШЕРИФ¹ (від англ. *sheriff*) – 1) у середньовічній Англії – представник королівської адміністрації, який володів вищою фінансовою, судовою, військ. та політ. владою у графстві; 2) у сучасних Великій Британії, Ірландії, США та деяких ін. країнах – посадові особи, які виконують адм. та окремі судові функції.

ШЕРИФ² (від араб.) – в мусульманських країнах – почесний титул мусульманина, який виводить свій родовід від засновника ісламу – пророка Мухаммеда (Магомета); *сеїд.*

ШЕФЕНИ (від нім. *Schöffen* – засідатель) – 1) у вузькому значенні слова – землевласники неблагородного походження; у широкому значенні слова – всі вільні особи, правомочні займати судові посади (від князів до вільних селян із трьома наділами); 2) особливий вид присяжних у феод. і бурж. суді, які, не створюючи самостійної колегії, вирішують усі справи спільно зі суддею (*суд шефенів*); 3) судді в общинних судах середньовічної Німеччини.

ШИІЗМ (від араб. – приєднатися до когось, група прибічників) – один із двох основних (поряд із сунізмом) напрямів в ісламі, прибічники якого визнають халіфа Алі ібн Абі Таліба та його нащадків єдиними законними спадкоємцями пророка Мухаммеда. Шиїти, визнаючи Коран, заперечують більшість положень Сун, не визнають халіфів Абу Бекра, Омара й Османа, вважаючи гол. проповідниками мусульман імамів, які є нащадками халіфа Алі. Під час боротьби за владу на поч. 2-ї пол. VII ст. утворилось політ. угруповання прибічників Алі, що визнавало його виняткове право на верховну владу – імамат. Основна відмінність між шиїтами і сунітами полягає у різному тлумаченні поняття «імамат». У той час, коли для сунітів імам є головою світської та духовної влади, яка обирається й призначається людьми, шиїтський імам є таким лише за своєю сутністю, завдяки таємничій еманації «Божої благодаті», що переходить від одного імама до ін. Нині шиїтського віровчення дотримується абсолютна більшість населення Ірану, більше пол. населення Іраку, значна частина мусульман Лівану, Йємену і Бахрейну.

ШЛЮБ – обряд, церемонія законного оформлення подружнього життя; найпоширеніша підстава створення сім'ї.

ШЛЯХТА (від польськ. *szkachta* з давньонім. *Slaht* – рід, порода) – у Польщі, Литві, Україні, Білорусі, Чехії – дрібне дворянство.

ШОВІНІЗМ (від фр. *chauvinisme* з *chauvin* – войовничий, від прізвища солдата наполеонівської армії Н. Шовена (*Chauvin*), який прославився людиноненависницьким ставленням до араб. населення під час єгипетського походу (1798–1801) – ідеологія і політика, що проповідує нац. винятковість, розпалює міжнац. ворожнечу і ненависть. Подібний умонастрій поділяли ветерани «великої армії». Прихильність до ідеї військ. переваги якої-небудь нації або держави, ультранаціоналізм з елементами авторитаризму.

ШПЕЙЄРСЬКИЙ СЕЙМ 1526 р. – сейм *Священної Римської Імперії*, на якому князі здійснили тиск на імператора. У результаті з'явився імператорський указ, згідно з яким встановлювалося, що у справах релігії та віросповідання кожний імперський чин керується почуттям відповідальності перед Богом та імператором. Цю формулу слід було розуміти як законодавче визнання принципу від лат. *cujus regio, ejus religio* – «чиє правління, того й віра». Такий підхід означав посилення абсолютизму в межах невеликих князівств, з яких складалася Німеччина. Значна частина князів швидко прийняла лютеранство, після чого церк. земля і майно католицької церкви секуляризувалися на користь монархів. Це, у свою чергу, сприяло їх подальшому посиленню та зміцненню незалежності від імператорського трону.

ШПИГУНСТВО (від нім. *Spionage* з *spähen* – слідкувати, підглядати) – 1) злочин, який належить до злочинів проти основ нац. безпеки держави і полягає у передачі або збиранні з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їхнім представникам відомостей, що становлять держ. таємницю, вчинені іноземними громадянами або особою без громадянства (такі ж дії, вчинені громадянином держави, караються як за держ. зраду у формі шпигунства); 2) діяльність, спрямована на збирання, викрадення відомостей, матеріалів, що становлять військ. або держ. таємницю, з метою передавання їх супротивникові, конкурентові.

ШТАТ¹ (від нім. *Staat* – держава) – у деяких федеративних державах (США, Мексика, Бразилія, Індія та ін.) – самоврядна адм.-терит. одиниця.

ШТАТ² (від лат. *status* – стан) – 1) постійний склад працівників певної установи; 2) затверджене положення про кількість працівників певної установи, підприємства із зазначенням посад і окладів.

ШТАТГАЛЬТЕР (від нім. *Staathalter*) – 1) у Німеччині – намісник, правитель області, провінції тощо, який чинив управління від імені глави держави; 2) намісник володаря в Нідерландах у XV–

XVII ст.; 3) статхаудер – голова виконавчої влади в республіці Сполучених провінцій – Голландії до кін. XVIII ст.

ШТРАФ (з нім. *Strafe* – покарання) – грошове покарання, що застосовується у випадках і в порядку, встановлених законом або договором.

У цивільному праві штраф визначається у відсотку від суми невиконаного зобов’язання. У кримінальному праві штраф застосовується як основна або додаткова міра покарання, а також у разі заміни судом невідбутної частини покарання на більш м’яку та в деяких ін. випадках.

Як адм. покарання штраф може накладатися на осіб, винних у вчиненні адм. правопорушень. У фінансовому праві штраф застосовується за порушення фінансової дисципліни.

ШТРЕЙКБРЕХЕР (від нім. *Streik* – страйк і *brechen* – ламати, зривати) – 1) той, хто відмовляється брати участь у страйку добровільно або внаслідок підкупу адміністрацією підприємства чи установи; 2) *перен.* той, хто зраджує спільну справу; зрадник.

ШУАНИ (від фр. *chouan*) – учасники контрреволюційних повстань на захист королівської влади і католицької церкви в Бретані й Нормандії (див. *Вандея*) під час фр. бурж. революції та аж до 1803 р.

Щ

ЩИТОВІ ГРОШІ (СКУТАГІЙ) (від пізньолат. *scutagium* з лат. *scutum* – щит) – податок «на щит», військ. податок, який збирали у середньовічній Англії в XII–XIV ст. з утримувачів ленів замість особистої військ. служби; запроваджений Вільгельмом I Завойовником, що дало королю змогу утримувати професійне лицарське військо.

Ю

ЮВЕНАЛЬНА ЮСТИЦІЯ (від лат. *juvenalis* – юнацький та *justitia* – *букв.* справедливість) – правовий інститут захисту неповнолітніх, який включає правові норми, систему судових органів, держ. і недержавних структур. Метою ювенальної юстиції є здійснення правосуддя і соц. захисту прав дитини та сім’ї, контроль та профілактика підліткової злочинності, злочинів проти сім’ї та дітей.

ЮДЕЯ (ЮДЕЙСЬКЕ ЦАРСТВО) – ранньорабовласницька держава, що існувала з 935 р. до н.е. до середини I ст. н.е. в Пд. Палестині. Столицею Юдеї був Єрусалим. Вела постійні війни з Ізраїльським

царством, Єгиптом, Ассирією та ін. державами. У 586 р. до н.е. Юдея підпала під владу Вавилонії, 538 р. до н.е. – Персії. У 332 р. до н.е. Юдею загарбав А. Македонський. Зі середини II ст. до н.е. Юдея стала самостійною державою. Завойована 63 р. до н.е. Римом і у 44 р. н.е. перетворена на римську провінцію.

ЮЙШІ ДАФУ – вищий сановник у Стародавньому Китаї, який контролював поведінку, працю, побут царських чиновників, мав численних помічників, інформаторів, шпигунів; відповідав за держ. архів, зберігав різні документи, звіти й міжнар. договори.

ЮНЕСКО (UNESCO) (від англ. *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization* – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури) – міжнар. організація, спеціалізована установа ООН, яка при співпраці своїх членів-держав у галузі освіти, науки, культури сприяє ліквідації неписьменності, підготовці нац. кадрів, розвиткові нац. культури, охороні пам'яток культури тощо. Утворена за результатами двох конференцій 1945 р. (Сан-Франциско, Лондон). Основними завданнями організації були встановлення справжньої культури миру та перешкоджання розв'язуванню нової світової війни, що реалізуються за допомогою сприяння забезпеченню «інтелектуальної та моральної солідарності людства». 16 листопада 1945 р. був підписаний Статут ЮНЕСКО і створена підготовча комісія. Статут був підписаний представниками 37 держав із 44, присутніх на зустрічі в Лондоні. Статут набув чинності 4 листопада 1946 р. після того, як був ратифікований 20 державами.

На поч. 2013 р. кількість країн-учасниць становила 195. Консультативний статус при ЮНЕСКО мають неурядові організації (приблизно 250). Гол. осередок ЮНЕСКО розташований у Парижі. ЮНЕСКО має видавництво *Office des Presses de l'Unesco* (різними мовами), в якому з'являються 26 періодичних видань, серед них «Кур'єр ЮНЕСКО» (35 мовами), «Культури», «Музеум», «Перспективи освіти» та ін. Україна є членом ЮНЕСКО від 1954 р.

ЮНКЕР (від нім. *Junker*) – 1) у кол. Пруссії – дворянин-землевласник; поміщик; 2) у дореволюційній Росії – вихованець військ., а в 1864–1910 рр. також і юнкерських училищ, що готували офіцерів; 3) у рос. армії у XVIII – першій пол. XIX ст. – унтер-офіцер із дворян.

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ – вид соц. відповідальності, передбачений чинним законодавством обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних благ (особистого, майнового або орг. характеру) за вчинене правопорушення. Юр. відповідальність відображає реакцію суспільства, держави на вчинене правопорушення.

Види юр. відповідальності: 1) конституційна; 2) кримінальна; 3) адміністративна; 4) цивільна; 5) дисциплінарна; 6) матеріальна.

ЮРИДИЧНА ГАРАНТІЯ (від фр. *garantic* – забезпечення, запорука) – засіб перетворення юр. можливості (виражена у правовій нормі) у реальність.

ЮРИДИЧНА НАУКА (ПРАВОЗНАВСТВО, ЮРИСПРУДЕНЦІЯ) – сусп. наука, що вивчає закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права, їхні соц. цінності та роль у сусп. житті людини й держави, а також систему правових норм, які регулюють відносини у суспільстві. Об’єктами юр. науки є держава і право. Предмет юр. науки – об’єктивні властивості права і держави в їх поняттєво-юр. розумінні та вираженні, заг. й окремі закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави та права в їх структурній багатоманітності. Основними функціями юр. науки є онтологічна, евристична, прогностична, практично-організаційна, методологічна, ідеологічна та політична. Серед сусп. наук юр. наука виступає як єдина галузь знань, що включає в себе систему взаємозалежних юр. наук: 1) теоретико-іст. (теорія держави і права, історія держави і права, історія вчень про державу і право); 2) галузевих (держ. право, цивільне право, кримінальне право та ін.); 3) міжгалузевих (кримінологія, прокурорський нагляд); 4) спец.-прикладних (криміналістика, судова медицина, судова психологія); 5) міжнародно-правових (публічне і приватне міжнар. право).

ЮРИДИЧНА ОСВІТА – частина системи спец. освіти, яка забезпечує підготовку правознавців (юристів) для роботи в держ. апараті, судах, адвокатурі, нотаріаті, народному господарстві, правоохоронних органах.

ЮРИДИЧНА ОСОБА – організація, створена шляхом об’єднання осіб і (або) майна, зареєстрована у встановленому законом порядку, наділена заг. цивільною правоздатністю і дієздатністю, яка має право здобувати і здійснювати майнові й особисті немайнові права, виконувати обов’язки, бути позивачем і відповідачем у суді, арбітражному чи третейському суді. Для того, щоб певну організацію було визнано юр. особою вона повинна мати такі ознаки: 1) організаційна єдність; 2) реєстрація у встановленому законом порядку; 3) наявність цивільної правоздатності та дієздатності; 4) наявність майнової відокремленості; 5) самостійна майнова відповідальність за зобов’язаннями; 6) участь у цивільному обігу від власного імені; 7) здатність бути позивачем і відповідачем у суді.

ЮРИДИЧНА ПРАКТИКА – сукупність напрацьованого досвіду в результаті правотворчості, правоохоронної та правозастосовчої діяльності суб’єктів права.

ЮРИДИЧНІ ДІЇ – вид юр. фактів, обставини, які пов’язані з вольовою поведінкою суб’єкта правовідносин і характеризуються як зовн. прояв його волі та свідомості. Усі юр. дії поділяються на правомірні та неправомірні (протиправні). Правомірні дії – це вчинки суб’єктів, які відповідають приписам правових норм. Вони поділяються на юр. акти і юр. вчинки. Неправомірні (протиправні) дії – це вчинки суб’єктів, які чиняться всупереч приписам правових норм. Вони поділяються на проступки та злочини.

ЮРИДИЧНІ ОБОВ’ЯЗКИ – передбачена правовою нормою і забезпечена можливістю держ. примусу міра належної поведінки зобов’язаного суб’єкта, яку він має здійснити в інтересах уповноваженого суб’єкта.

ЮРИДИЧНІ ПОДІЇ – вид юр. фактів, обставин або явищ, виникнення, дія і припинення яких не залежать від волі суб’єктів правовідносин, але з настанням яких настають певні правові наслідки (смерть людини, загибель майна внаслідок стихійного лиха тощо).

ЮРИСДИКЦІЯ (від лат. *jurisdictio* з *jus (juris)* – право і *dico* – проголошую) – 1) межі компетенції того чи ін. судового органу або ін. органу держ. влади; 2) територія, що підвідомча відповідному органу влади; 3) відправлення правосуддя, а також ін. діяльність держ. органів із розгляду спорів та справ про правопорушення і застосування до осіб, що їх вчинили, санкцій. Залежно від виду і характеру справи, що вирішується, виділяють кримінальну, адм., цивільну юрисдикцію.

ЮРИСКОНСУЛЬТ (від лат. *juris consultus* – *букв.* правознавець) – працівник юр. служби, організації, установи. Здійснює контроль за законністю наказів і розпоряджень адміністрації в межах її компетенції, бере участь у складанні договорів, які укладаються з ін. підприємствами, організаціями; інформує співробітників про чинне законодавство, надає їм правову допомогу; веде в судах справи, в яких організація виступає як позивач або відповідач, може бути представником юр. особи в суді.

ЮРИСПРУДЕНЦІЯ (від лат. *jurisprudentia* з *juris* – право і *prudentia* – розсудливість, знання, досвід; *букв.* знання права) – 1) правознавство, сукупність правових наук; 2) практична діяльність юристів.

ЮРИСТ (від нім *Jurist* з лат. *jus (juris)* – право) – фахівець, який має вищу юр. освіту, володіє спец. знаннями та навичками у галузі правознавства, що використовуються для потреб того чи ін. виду правової діяльності.

ЮРІЇВ ДЕНЬ – 26 листопада за старим стилем (назва церк. свята, присвячена християнському св. Юрію (Георгію, Єгорію) Переможцю; дата, з якою в Московській державі пов'язували вчинення права переходу селян від одного поміщика до іншого (так званий «вихід селянський») у пошуках кращих умов, оскільки до цього часу завершувався річний цикл с.г. робіт і відбувався розрахунок по грошових і натуральних обов'язках селян на користь їх власників і по держ. податках. Б. Годунов (царював у 1598–1605 рр.) заборонив селянам такий перехід і тим самим остаточно покріпачив їх.

ЮСТИЦІАРІЙ – духовна особа, знавець канонічного та римського права в середньовічній Англії. Фактично правив Англією за відсутності короля у країні.

ЮСТИЦІЯ (від лат. *justitia* – *букв.* справедливість) – 1) правосуддя; 2) термін поширювального тлумачення, що визначає систему судових установ, їх діяльність зі здійснення правосуддя та систему ін. правозахисних органів, які охоплюють усі сфери застосування права (прокуратурою, органами слідства, адвокатурою, нотаріатом тощо).

ЮСТИЦ-КОЛЕГІЯ – у Рос. імперії з 1722 р. третій ступінь цивільного та кримінального суду, який проводив слідство у справах про розбій і пограбування. Юстиц-колегія складалася з президента, віце-президента, 4 радників, 4 асесорів, секретаря, нотаріуса, актуаріуса, реєстратора та перекладача з піддячих.

Я

ЯГЕЛЛОНИ (від польськ. *Jagiełłonowie*) – гілка Гідеміновичів (великих князів литовських), династія польських королів (1386–1572) і великих лит. князів. Заснована Владиславом II Ягайлом. Гол. представники: Владислав II Ягайло, Владислав III Варненьчик, Казимир IV Ягеллончик, Сигізмунд I та Сигізмунд II Август. Син Казимира IV Владислав був також королем Чехії (1471–1516) і королем Угорщини (1490–1516). Польська лінія Ягеллонів припинилася в 1572 р., після смерті Сигізмунда II Августа; угорсько-чеська – в 1526 р., після загибелі сина Владислава Людовіка в битві об'єднаних сил чехів і угорців проти тур. загарбників під Могачем.

ЯДЕРНА БЕЗПЕКА – дотримання норм, правил, стандартів і умов використання ядерних матеріалів, що їх забезпечують. Ядерна безпека розглядається завжди поряд із радіаційною безпекою, тобто дотриманням допустимих меж радіаційного впливу на персонал підприємства, населення та навколишнє середовище, які встановлено нормами, правилами та стандартами з безпеки.

ЯДЕРНА ПОЛІТИКА – діяльність політ. суб'єктів у сфері мирного чи потенційного воєнного використання атомної енергії. Абсолютна більшість країн світу (понад 160, в т.ч. і ядерні держави – Велика Британія, КНР, Франція, Російська Федерація, США) є учасниками Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). У 1995 р. до ДНЯЗ приєдналась і Україна, взявши на себе обов'язок передати Російській Федерації для знищення залишену від СРСР ядерну зброю. Відповідно до ст. 1 ДНЯЗ усі п'ять ядерних держав позбавлені права продавати, передавати ядерну зброю та технологію її виробництва ін. країнам і розміщувати ядерну зброю на території ін. країн без спільної згоди.

Без'ядерні держави-члени ДНЯЗ взяли на себе обов'язок не мати ядерної зброї і вибухових пристроїв до неї.

ЯКОБІНЦІ (від назви приміщення монастиря св. Якова в Парижі, де в 1789 р. розміщувався політ. клуб) – 1) за часів фр. бурж. революції – члени політ. клубу, найрішучіші представники революц.-демократ. буржуазії, яка боролася проти монархістів і феодалів, була виразником інтересів революц. блоку міської дрібної й середньої буржуазії у союзі зі значним числом селянства та плебейства; період якобінського правління (червень 1793 р. – липень 1794 р.) – якобінська диктатура, став кульмінацією революції, її вищим етапом; вожді якобінців – М. Робесп'єр, Ж.-П. Марат, Ж. Дантон, Л. А. Сен-Жюст та ін.; термідоріанський переворот великої буржуазії (27 липня 1794 р.), ліквідував якобінську диктатуру та поклав кінець революції 1789–1794 рр.; 2) *перен.* вільнодумець, революціонер.

ЯНИЧАРИ (від тур. *букв.* нове військо) – 1) у султанській Туреччині – солдати регулярної армії (тур. піхота), створеної в XIV ст.; спочатку комплектувалася з юнаків, які потрапили в рабство, пізніше – шляхом насильницького набору з примусово навернутого в іслам християнського населення підкорених країн; військо привілейоване, на зразок гвардії; ліквідоване в 1826 р. султаном Махмудом II; 2) *перен.* зрадники, які, перекинувшись до чужинців, активно, завзято борються проти власного народу.

ЯРИЖНІ ЛЮДИ (ЯРИЖКИ, ЯРИГИ) – 1) суспільна назва найбіднішого населення Московської держави у XVI–XVIII ст.

(«робітні люди»), яке займалося найманою фіз. працею (вантажники і т.п.); 2) земськіярижні люди в Росії – нижчі служителі у приказах, що виконували поліцейські функції.

ЯРЛИКИ (від тюрк. – повеління, наказ) – 1) пільгові грамоти монголо-татарських ханів *Золотої Орди* підвладним світським і духовним феодалам (*напр.*, руським князям на право управління та збирання данини в удільних землях (князівствах)); 2) листок, який виконує роль товарного знака.

ЯРМАРОК (від нім. *Jahrmarkt* – річний ринок) – періодичні торги та місця, де відбувається гуртова й роздрібна торгівля різними товарами; продавці й покупці з'їжджаються на ярмарок з різних регіонів, у тому числі й з-за кордону.

ЯСИР (від тюрк.) – бранці, полонені, яких захоплювали турки і татари під час розбійницьких нападів на укр., польськ., рос. землі; вважалися повною власністю того воїна або того війська, які захоплювали їх у полон.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Абу аля Ал-Маудуді*. Принципи Ісламу / Абу аля Ал-Маудуді. – Львів : Логос, 1995. – 112 с.

2. Адміністративне право України : підручник / Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, О. В. Дьяченко та ін.; за ред. Ю. П. Битяка. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.

3. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод людини та громадянина : навч. посіб. / І. О. Ієрусалімова, І. О. Ієрусалімов, П. М. Павлик, Ж. В. Удовенко. – К. : Знання, 2007. – 223 с.

4. Академічне релігієзнавство : підручник / за наук. ред. проф. А. Колодного. – К. : Світ Знань, 2000. – 862 с.

5. Актуальні питання сучасної політики : словник-довідник для працівників органів внутрішніх справ України / за ред. проф. М. П. Гетьманчука. – Львів : ЛьвДУВС, 2010. – 188 с.

6. *Аніщук Н. В*. Історія держави і права зарубіжних країн : навч.-метод. посіб. / Н. В. Аніщук, О. В. Горяга, Я. В. Шевчук-Бєла. – Одеса : Феникс, 2013. – 160 с.

7. *Арсанунаева М. С.* Арабский халифат. Шариат (мусульманское право) : лекции по учебной дисциплине «История государства и права зарубежных стран» / М. С. Арсанунаева. – М. : Издательско-книготорговый центр «Маркетинг»; МУПК, 2002. – 39 с.

8. *Балинська О. М*. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. / О. М. Балинська, Т. З. Гарасимів. – Львів : ЛьвДУВС, 2010. – 416 с.

9. *Балинська О. М*. Філософія права (вербально-біхевіористський підхід) : словник (категорії, поняття, терміни) / О. М. Балинська; 2-ге вид., доп. і перероб. – Львів : ПАІС, 2008. – 164 с.

10. *Бачинін В. А*. Філософія права : словник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 408 с.

11. *Бачинин В. А*. Политология : энциклопедический словарь / В. А. Бачинин. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2005. – 288 с.

12. *Берман, Дж. Гарольд*. Вера и закон: примирение права и религии / Дж. Гарольд Берман; пер. с англ. (Harold J. Berman. Faith and Order. The Reconcilliation of Law and Religion. Scholars Press, Atlanta, 1993). – М. : Московская школа политических исследований, 2008. – 464 с.

13. *Бехруз Х.* Ісламські традиції права / Х. Бехруз. – Одеса : Юридична література, 2006. – 296 с.

14. *Бобровник С. В.* Компроміс і конфлікт у праві : антрополого-комунікативний підхід до аналізу : монографія / С. В. Бобровник. – К. : Юридична думка, 2011. – 384 с.

15. Большой толковый социологический словарь (Collins) : в 2-х т. / пер. с англ. – М. : Bere, АСТ, 2001. – Т. 1. – 544 с. ; Т. 2. – 528 с.

16. *Бостан Л. М.* Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 730 с.

17. *Бурлуцкая Л. А.* Тайные общества, или Кто правит миром! / Л. А. Бурлуцкая. – М. : РИПОЛ КЛАССИК, 2003. – 432 с.

18. *Буцевицький В. С.* Короткий словник політичної термінології / В. С. Буцевицький. – Суми : Собор, 1997. – 80 с.

19. *Вайсс Бернард Дж.* Дух мусульманского права / Бернард Дж. Вайсс; пер. с англ. – СПб. : ДИЛЯ, 2008. – 320 с.

20. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – Київ – Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.

21. Военно-исторический словарь. – М. : АСТ; Мн. : Харвест, 2005. – 992 с.

22. Военный энциклопедический словарь : в 2-х т. – М. : Большая Российская энциклопедия; Рипол Классик, 2001. – Т. 1. – 848 с.; Т. 2. – 816 с.

23. *Галанза П. Н.* Феодальное государство и право Франции / П. Н. Галанза. – М. : Изд-во МГУ, 1963. – 64 с.

24. *Гель А. П.* Правоохоронні органи України : курс лекцій / А. П. Гель, Г. С. Семаков, Д. П. Цвігун. – К. : МАУП, 2000. – 240 с.

25. *Глиняний В. П.* Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В. П. Глиняний; 6-те вид. – К. : Істина, 2009. – 768 с.

26. *Грищук В. К.* Філософсько-правове розуміння відповідальності людини : монографія / В. К. Грищук. – Хмельницький : Хмельницький університет управління і права, 2013. – 768 с.

27. *Давид Р.* Основные правовые системы современности / Рене Давид, Жоффре Спинози К.; пер. с фр. В. А. Туманова. – М. : Междунар. отношения, 2009. – 456 с.

28. *Дахно І. І.* Історія країн світу : довідник / І. І. Дахно. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 816 с.

29. Дипломатический словарь : в 3-х т. / ред. А. А. Громыко; 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Наука, 1984–1986 – Т. I, А–И. – 1985. – 424 с.; Т. II, К–Р. – 1985. – 504 с.; Т. III, С–Я. – 1986. – 752 с.

30. Енциклопедія політичної думки / пер. з англ. – К. : Дух і Літера, 2000. – 472 с.

31. *Жоль К. К.* Философия и социология права : учеб. пособие / К. К. Жоль. – К. : Юринком Интер, 2000. – 480 с.

32. Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин,

Л. М. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – 584 с.

33. Законодавство України про судову і правоохоронну діяльність : збірник нормативних актів / відп. ред. В. С. Стефанюк. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.

34. *Здіорук С. І.* Духовно-гуманітарні аспекти стратегії розвитку військових формувань України : монографія / С. І. Здіорук, В. Д. Яремчук. – К. : НІСД, 1995. – 52 с.

35. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / за заг. ред. проф. О. М. Джужи; 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Атіка, 2006. – 256 с.

36. Історія держави і права зарубіжних країн : підр. для студ. вищ. навч. закл. / Л. М. Маймескулов, Д. А. Тихоненков, В. В. Россіхін, С. І. Власенко; за ред. Л. М. Маймескулова. – Х. : Право, 2011. – 520 с.

37. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час) : навч. посіб. / за ред. проф. Б. Й. Тищика. – Львів : Світ, 2006. – 696 с.

38. История политических и правовых учений : учеб. для вузов / под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В. С. Нерсесянца; 3-е изд., стереотип. – М. : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА·М), 2001. – 736 с.

39. *Канцір В. С.* Тероризм у сучасному глобалізаційному просторі: філософсько-правовий вимір : монографія / В. С. Канцір. – Львів : Край, 2011. – 558 с.

40. *Кожушко Е. П.* Современный терроризм : Анализ основных направлений / Е. П. Кожушко; под общ. ред. А. Е. Тараса. – Мн. : Харвест, 2000. – 448 с.

41. Конфліктологія. Словник : Поняття, категорії, терміни / за ред. М. П. Гетьманчука, П. П. Ткачука. – Львів : ЛІСВ, 2007. – 205 с.

42. *Коржанський М. Й.* Кваліфікація злочинів : навч. посіб. / М. Й. Коржанський; вид. 2-ге. – К. : Атіка, 2002. – 640 с.

43. Короткий оксфордський політичний словник / пер. з англ.; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К. : Основи, 2005. – 789 с.

44. Короткий словник політологічних термінів / упор. С. В. Яремчук. – Львів : ЛІВС при НАВС України, 1998. – 30 с.

45. Короткий український дипломатичний словник./ упор. Я. Серкіз; за заг. ред. М. Мальського. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 176 с.

46. *Косарев А. И.* История горсударства и права России / А. И. Косарев. – М. : СГУ, 2004. – 147 с.

47. *Крестовська Н. М.* Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія-практикум / Н. М. Крестовська, О. Ф. Цвіркун. – Х. : Одіссей, 2010. – 488 с.

48. *Куньч З. Й.* Універсальний словник української мови / З. Й. Куньч. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2007. – 848 с.

49. Культурологія : енциклопедичний словник / М. П. Альчук, Ф. С. Бацевич, І. М. Бойко та ін.; за ред. д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 508 с.

50. *Кухта Б.* Політична наука. Словник : категорії, поняття і терміни / Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька, Л. Угрин, О. Красівський, Г. Ткаченко. – Львів : Кальварія, 2003. – 500 с.

51. *Литвинов В. Д.* 500 крилатих висловів. Тексти. Латино-український словник + англійські, німецькі, французькі, іспанські відповідники / В. Д. Литвинов, Л. П. Скорина. – К. : Індоевропа, 1993. – 320 с.

52. *Луць Л. А.* Сучасні правові системи світу : навч. посіб. / Л. А. Луць. – Львів : Юридичний факультет ЛНУ ім. Ів. Франка, 2003. – 247 с.

53. Мала енциклопедія етнодержавознавства / відп. ред. Ю. І. Римаренко. – К. : Довіра; Генеза, 1996. – 942 с.

54. Малий етнополітологічний словник / О. В. Антонюк та ін. – К. : МАУП, 2005. – 288 с.

55. *Макарчук В. С.* Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В. С. Макарчук; 8-е вид., доп. – К. : Атіка, 2012. – 622 с.

56. *Макарчук В. С.* Римське приватне право : навч. посіб. / В. С. Макарчук; вид. 4-те, доп. – К. : Атіка, 2012. – 256 с.

57. *Макарчук В. С.* Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939–1945 рр.) : монографія / В. С. Макарчук. – К. : Атіка, 2004. – 348 с.

58. *Марченко М. Н.* Правовые системы современного мира: учеб. пособие / М. Н. Марченко. – М. : Зерцало-М, 2008. – 528 с.

59. Массоны. История, ідеологія, тайный культ / Под ред. С. П. Мельгунова и Н. П. Сидорова. – М. : Вече, 2005. – 496 с.

60. *Мельничук Н. Ю.* Категорії злочин та покарання в європейській філософській традиції : монографія / Н. Ю. Мельничук. – Львів : Край, 2009. – 360 с.

61. *Менахем Элон.* Еврейское право / Элон Менахем; под общ. ред. И. Ю. Козлихина; науч. ред. И. Менделевич, М. Левинов; пер. с иврита А. Белова (Элинсона), М. Китросской; науч. консультанты Я. Айзенштат, А. Стриковский. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 611 с.

62. *Мокій А. І.* Міжнародні організації : навч. посіб. / А. І. Мокій, Т. П. Яхно, І. Г. Бабець. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 280 с.

63. *Нюстрем Эрик.* Библейский словарь: энциклопедический словарь / сост. Эрик Нюстрем: пер. со швед.; под. ред. И. С. Свенсона; новое пересмотренное и испр. издание с иллюстр. – Торонто: Мировая Христианская Миссия, 1980. – 522 с.

64. *Оборотов Ю. Н.* Современное государство: основы теории : учебный курс / Ю. Н. Оборотов. – Одесса : Астропринт, 1998. – 132 с.

65. *Оніщенко Н. М.* Правова система : Проблеми теорії : монографія / Н. М. Оніщенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.

66. *Орлова Т. В.* Історія сучасного світу : навч. посіб. / Т. В. Орлова. – К. : Знання, 2006. – 551 с.

67. Політична наука: словник : Категорії, поняття і терміни / за ред. Б. Кухти. – Львів : Кальварія, 2003. – 500 с.

68. Политологический словарь / под общ. ред. В. И. Астаховой и Н. И. Панова. – Х. : Прапор, 1997. – 199 с.

69. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка; 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.

70. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посіб. / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.

71. Політологічний словник : навч. посіб. / за ред. М. Ф. Головатого та В. О. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.

72. Популярна юридична енциклопедія / кол. авт. : В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський (кер.) та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 528 с.

73. Правовые системы стран мира. энциклопедический справочник / отв. ред. А. Я. Сухарев; 2-е изд. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2004. –840 с.

74. Психологічна енциклопедія / авт.-упор. О. М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.

75. Релігієзнавчий словник / за ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика. – К. : Четверта хвиля, 1996. – 392 с.

76. *Рябов С. Г.* Політологія: словник понять і термінів / С. Г. Рябов; 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : КМ – Академія, 2001. – 256 с.

77. *Саидов А. Х.* Национальные парламенты мира : энцикл. справочник / А. Х. Саидов; Рос. акад. наук; Ин-т государства и права. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 720 с.

78. *Семигіна Т. В.* Словник із соціальної політики / Т. В. Семигіна. – К. : Києво-Могилянська академія, 2005. – 640 с.

79. *Ситар І. М.* Правові системи сучасності (західна традиція права) : навч. посіб. / І. М. Ситар. – Львів : ЛьвДУВС, 2012. – 408 с.

80. *Ситар І. М.* Релігійні правові системи : Проблема секуляризації та ресекуляризації : навч. посіб. / І. М. Ситар. – Львів : ЗУКЦ, 2012. – 280 с.

81. *Скакун О. Ф.* Теорія права і держави : підручник / О. Ф. Скакун; 3-тє видання. – К. : Алерта; ЦУЛ, 2011. – 524 с.

82. *Сливка С. С.* Канонічне право : навч. посіб / С. С. Сливка. – К. : Атіка, 2012. – 160 с.

83. *Сливка С. С.* Природне та надприродне право : у 3-х ч. – Ч. 1 : Природне право : Історико-філософський погляд / С. С. Сливка. – К. : Атіка, 2005. – 224 с.

84. Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1988. – 608 с.

85. Словник-довідник політологічних термінів / за ред. М. П. Гетьманчука, П. П. Ткачука. – Львів : Військовий інститут НУ «Львівська політехніка», 2006. – 228 с.

86. Словник термінів і понять, що вживаються у чинних нормативно-правових актах України / упор. О. В. Богачова, К. С. Винокуров, Ю. І. Крусь, О. А. Менюк, С. А. Менюк; відп ред. – В. Ф. Сіренко, С. Р. Станік. – К. : Оріяна, 1999. – 502 с.

87. Словник юридичних термінів і понять : навч. посіб. / за ред. професорів В. Г. Гончаренка та З. В. Ромовської. – К. : Юстиніан, 2013. – 600 с.

88. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров; 4-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 1632 с.

89. *Сопільник Л. І.* Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. / Л. І. Сопільник, М.-Б. І. Камінський. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2012. – 500 с.

90. Страны мира. – М. : ОЛМА–ПРЕСС, 2004. – 608 с.

91. Сучасний словник іншомовних слів / укл. О. І. Скопненко та ін. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.

92. Сучасний тлумачний словник української мови : 65 000 слів / за ред. В. В. Дубічинського. – К. : Школа, 2006. – 1008 с.

93. *Таманага Б.* Верховенство права : історія, політика, теорія / Б. Таманага; пер. з англ. А. Іщенка. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 208 с.

94. *Тринько Р. І.* Термінологічний словник ринкової економіки : Глобалізація, маркетинг, статистика, страхування, фінанси / Р. І. Тринько, О. Р. Тринько. – Львів : НВФ «Українські технології», 2006. – 216 с.

95. *Тихомирова Л. В.* Юридическая энциклопедия /

Л. В. Тихомирова, М. Ю. Тихомиров; под. ред. М. Ю. Тихомирова; изд-е 5-е, доп. и перераб. – М., 2005. – 972 с.

96. *Ткач М. И.* Тайны рыцарских орденов / М. И. Ткач, Н. В. Какабадзе. – М. : РИПОЛ КЛАССИК, 2002. – 432 с.

97. *Трофанчук Г. І.* Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Г. І. Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер. 2006. – 400 с.

98. Філософія політики : короткий енциклопедичний словник / авт.-упор. В. П. Андрущенко та ін. – К. : Знання України, 2002. – 670 с.

99. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.

100. *Черниченко С. В.* Очерки по философии и международному праву / С. В. Черниченко. – М. : Научная книга, 2009. – 766 с.

101. *Шапар В. Б.* Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2005. – 640 с.

102. *Шостенко І. І.* Історія держави і права зарубіхних країн : навч.–метод. посіб. / І. І. Шостенко, О. І. Шостенко. – К. : МАУП, 2003. – 104 с.

103. *Шустер Г.* История тайных союзов : в 2-х т. / Г. Шустер; пер. с нем. – М. : RELF-book, К. : Ваклер, 1996. – Т. 1. – 384 с.; Т. 2. – 352 с.

104. *Юзікова Н. С.* Судові та правоохоронні органи України : навч. посіб. / Н. С. Юзікова; вид. 4-е., перероб. і доп. – К. : Істина, 2006. – 320 с.

105. Юридический энциклопедический словарь / гл. ред. А. Я. Сухарев; ред. кол. : М. М. Богуславский, М. И. Козырь, Г. М. Миньковский и др. – М. : Сов. энциклопедия, 1984. – 415 с.

106. Юридичний словник-довідник / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Феміда, 1996. – 694 с.

107. *Яремчук В.Д.* Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України : компаративний аналіз (1899–1918 рр.) / В.Д. Яремчук. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 504 с.

Д О В І Д К О В Е   В И Д А Н Н Я

Яремчук Віталій Дмитрович

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

У н і в е р с а л ь н и й   д о в і д н и к

Редактор
Л.І. Сідлович

Комп'ютерне верстання
В.Д. Яремчук

Художнє оформлення і оригінал-макет
В.Д. Яремчук

Підписано до друку 31.08.2015 р.
Формат 60х84/16. Гарнітура Times.
Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум.-друк арк. 23,3.
Вид. №5. Наклад 200 прим.

Видавець і виготовлювач
ПП «Видавництво «БОНА»
79060, м. Львів, вул.. Наукова, 5.
Тел.: (032) 254-02-74.
Свідоцтво держ. реєстру: ДК №4275